

МУАЛЛИФДАН

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

«Ва мин-ан-наси ман южаадилу филлаҳи биғойри ғилмин ва яттабиъу кулла шайтонин мариидин. Кутиба алайҳи аннаҳу ман таваллаҳу фааннаҳу юдиллуҳу ва яҳдиҳи ила ғзаби-с-саъийр».*

«Вамтаазул явма айюҳал мужримуун. Алам ғаҳад илайкум яа баний адама алла таъабудуш шайтон, иннаҳу лакум адуввум мубийн. Ва аниъбудуни ҳаза сиротум мустақийм. Ва лақод азолла минкум жибиллан касийро. Афалам такунуу таъақилун. Ҳазиҳии жаҳан- наму-лллати кунтум туъадуун».*

«Шундан сўнг иблис Расули акрам (с. а. в.) га ўз ҳолатини англата бошлади: Ей Муҳаммад, бирон кимсани залолатга олиб бориш учун қўлимда имкон йўқ. Мен фақат васвасага соламан, бир нарсани чиройли қилиб кўрсатаман, холос. Агар залолатга олиб бориш учун қўлимда имконият бўлса эди, ер юзида «ла илаҳа иллаллаҳу Муҳаммадур расулиллаҳ» дейдиганларни, рўза тутадиганларни, намоз ўқийдиганларни ҳоли қўймасдим. Барчасини залолатга бошлардим. Сизнинг қўлингизда ҳидоятга бошлаш имконияти бўлмаганидай, мен ҳам залолатга бошлай олмайман. Сиз фақатгина Оллоҳнинг элчисисиз ва таблиғга (Ислом динини ёйишга) маъмурсиз. Агар ҳидоятга бошлаш қўлингизда бўлсайди, ер юзида битта ҳам кофир қолмас эди. Сиз Оллоҳнинг яратганлари учун бир ҳужжатсиз. Мен ҳам азалдан бузғунчилик, гуноҳкорлик ёзилган кишиларга бир сабаб, воситаман».*

М а з м у н и б у д и р: * «Одамлар орасида ўзи билмаган ҳолида Оллоҳ хусусида мужодала қиладиган ва ҳар бир итоатсиз шайтонга эргашиб кетаверадиган кимсалар ҳам бордир. У (шайтонга эса) ўзини дўст тутган кимсани, албатта, йўлдан оздириш ва дўзах азобига йўллаш ёзиб қўйилган — ҳукм қилингандир» («Ҳаж» сурасидан).

* «Ей жиноятчи кимсалар, мана бу кунда (мўъминлардан) ажралинглари! Мен сизларга: «Ей Одам болалари, шайтонга ибодат қилмангиз, чунки у сизларга очиқ душмандир. Менгагина ибодат қилинглари! Мана шу тўғри йўлдир», деб буюрмаганмидим? Аниқки, (шайтон) сизларнинг ичингиздан кўп авлодни йўлдан оздирди. Ахир ақл юритгувчи бўлмадингизларми?! Сизларга ваъда қилинган жаҳаннам мана шудир!» («Ёсин» сурасидан Алоуддин Мансур таржимаси.)

* Муҳйиддин ал-Арабийнинг «Шажаратул-Кавн» китобидан.

Асадбек Ҳосилбойвачча тақдирини ҳал этиш режасини тузаётган дамларда Кесакполвон кутилмаган бир муаммони ечиш билан банд эди. Мусаффо осмонда оҳиста сузаётган учоқ булутлар тўдасига кириб асабий титрай бошлагани каби, кейинги воқеалар уни бир-икки силкиб қўйган, бу воқеаларни бўйига мос фаросати билан қаричлаб, шунга яраша хулоса чиқариб юрганида Чувриндининг йигитларидан бири кутилмаган масалага рўбарў қилди. Шу пайтгача Чувриндининг йигитлари Кесакполвонга, ёки аксинча, Кесакполвоннинг зўрлари Чувриндига бирон-бир масалада мурожаат қилишмаган эди. Ёзилмаган қонун асосида бунга ҳақлари йўқлигини яхши билишарди. Агар Кесакполвон Чувриндининг йигитига (ёки аксинча) бир юмуш буюргудай бўлса ҳам, бу йигит вазифани адо этишга киришишдан олдин ўз ҳожасини албатта огоҳ этарди. Чувринди буюрган ишни бажармай Кесакполвонга мурожаат этиш, аниқроғи, буйруқдан бўйин товлашни фавқулдда ҳолатлар сирасига киритиш мумкин. Яна ажабланарли томони шундаки, шилтаси чиқадиган ишни Чувринди Кесакполвон зиммасига оширишга уринарди. Шилтароқ иш раҳм-шафқат деган тушунча билан мураса қила олмагани сабабли Чувриндида уйғониб тургувчи бу туйғу панд бериб қўйиши мумкин эди. Буни билгани учун ҳам Кесакполвон Чувриндининг бу кичик ҳийласидан оғринмасди. Қасамни бузган табибнинг ўлимга ҳукм қилиниши Кесакполвон учун бир муаммо бўлса, ҳукмни ижро этишни Чувриндининг ўз зиммасига олгани яна бир топишмоқ эди.

Кесакполвон бу янгиликни эшитгач, йигитга кўзларини лўқ қилганича топишмоққа жавоб излади. Чувриндининг бу йигити шаҳарда, балки бутун мамлакатда кўриниши жиҳатидан ягона бўлса эҳтимолдан ҳоли эмас. У ўн-ўн икки ёшга қадар барча қатори бўйга ўсган-у, сўнг эринибми ё яна ўсиш лозимлигини унутибми, бола гавдасида қолган эди. Бу ҳолдан беҳабар калла эса катталашиб бораверганди. Агар у бир оз ҳаракатсиз турса, қайси ношуд ҳайкалтарош ёш болага катта одамнинг хумдай бошини ўрнатиб қўйибди, деб ўйлаш ҳам мумкин эди. Гавда билан калланинг номутаносиблигига ботиндаги шафқат ва бемехрлик зиддияти қўшиб қаралса, Миродил деган исмнинг нақадар ноўрин эканини фаҳмлаш мумкин. Дунёдаги бир қанча ноўринликларни ўзида мужассам этган бу йигит Чувриндининг махсус топшириқларини бажарар эди. Ҳамиша икки-уч бақувват йигитлар билан бирга юрувчи Миродил ҳар қандай одамга тап тортмай тик борарди. Қисқагина гапириб, қўққисдан нақ киндикни мўлжаллаб муштларди. Унга бу зарбани биров ўргатганми, ёки икки қош ўртасига уруш учун бўй калталиқ қилганидан киндикни мўлжаллашга мажбурми эди, айтиш мушкул. Ҳарҳолда, унинг тошдай мушtidан татиб кўрган одам барака топмасди. Мушт зарби керагидан заифроқ бўлган тақдирда ҳам бақувват йигитларнинг тепкилари бу камчилик ўрнини тўлдириб қўярди. Кесакполвон Миродилнинг нималарга қодир эканини ўз кўзи билан кўрмаса ҳам, кўп эшитган, биларди. Билгани учун ҳам Чувриндининг топшириғи нечоғли муҳим эканини англаб етди. «Дўхтирнинг гуноҳи нима экан? — деб ўйлади Кесакполвон. — Бекка бир бало бўлдими, сал нарсага «ўлдир» деб юборяпти. Бунақада шаҳарда тирик зот қоладими? Балки дўхтир ўладиган одамдир, унда нима учун мендан яширди? Маҳмуд нима қилиқ қилиб юрибди? Ё бу Хумкаллани менга рўпара қилиб бир ҳунар кўрсатмоқчимми? Ё бунақа ишларни сен эплай олмайсан, дейишмоқчимми?..»

Хумкалла дардини айтишга айтиб қўйди-ю, Кесакполвоннинг ўйга толганини кўриб, хавотири уйғона бошлади. Унинг назарида бу фикрлаб ўтириладиган масала эмас, «ҳа» ёки «йўқ» деб қўйиш билан битадиган осонгина иш эди. Кесакполвоннинг хаёл саҳросида илонлар каби ўрмалаётган гумонларини бу бечора қайдан билсин? Хумкалла ташвиш жарига томон қадам қўйган пайтда Кесакполвон тилга кирди:

— Қандай гум қилишни ўйлаб қўйдингми?

— Йўқ ҳали...

— Сенга иш топширилган эди?

Хумкалла унинг ўткир нигоҳидан кўзларини олиб қочди.

— Ишдан бўйин товланинг оқибати нима бўлишини билмасмидинг? Ё дўхтир билан бирга жўнагинг келиб қолдимми?
Хумкалла Кесакполвонга бир қараб олишга журъат этди.
— Гапир! Балодан қайтмайдиган бола эдинг-ку, нимага амманнинг бузоғига ўхшаб қолдинг?
— Ака, нима десангиз денг, мен ишдан қочадиган боламасман. Ўрнига ўзинг ўл, денг, ўлмаган ўғил боламас.
— Намунча, ўв ўғил бола? — деди Кесакполвон кесатиқ оҳангида. — Дўхтир ким ўзи, амманнинг эрими ё киндигингни кесганми? Ё...
— У... ойимларга қараган. Ҳалол қараган.
— Ойинг ўлиб кетган шекилли?
— Ҳа... Лекин ўша дўхтирни доим дуо қилардилар.
— Ойинг дуо қилгани учун ўлдиришга қўлинг бормадимми? Шунақа кўнгилчан ойимчахон бўлиб қолувдингми? Хўш, нима учун гум қилиш керак экан, биласанми?
— Йўқ...
— Нима учун Маҳмуднинг ўзига айтмадинг дардингни?
— Гапларини дарров қайтара олмадим.
— Энди мен даллоллик қилайинми?
— Сиздан маслаҳат сўраб келдим.
— Мен ҳам йўқот, десам-чи? Ё йигитларимга айтсам-чи?
— У ёмон одам эмас, гуноҳи бўлса кечириб мумкинмасми?
— Сен бола, менга ақл ўргатма. Бор, жўна, турқингни кўрмай. Маҳмудга бориб айт, «Мен ҳезалак бўлиб қолганман», де.
Хумкалла қўлидаги умид чиннисини тушириб синдирган ночор одам ҳолида ўгирилиб бир-икки қадам қўйган эди, Кесакполвоннинг амри эшитилди:
— Тўхта! Майли, сазанг ўлмасин. Дўхтирни Оқтеракдаги жойга олиб борасан. Бехит бўлсин. Қани, гаплашиб кўрай-чи.
Хумкалла таъзим қилиб, миннатдорчилигини изҳор этган бўлса-да, Кесакполвоннинг бирдан юмшаб қолиши кўнглида шубҳа уйғотди. Шу боис кўчага чиққач, бир неча нафас ҳаракатсиз турди. «Бекор келибман, — деб ўйлади у. — Ҳеч кимга айтмай қочириб юборсам бўларкан. Бунақа зўр дўхтир Масковга борсаям хор бўлмайди, нонини топиб ейди. Ҳали ҳам бўлса шундай қилсаммикин? «Бордим, йўқ экан, тополмадим», десам-чи?» Хумкаллага ўзининг шу фикри маъқул келиб, машина томон юришдан аввал одати бўйича атрофга аланглаб олди. Ўзидан икки қадам нарида тиржайиб турган йигитга кўзи тушгач, шаштидан қайтди. «Булардан энди қутулиб бўлмайди. Ҳиротдан бўлса ҳам топишади. Ҳозир изимга тушишади. Энди қочириб бўлмайди. Иш атала бўлди. Оқтеракка олиб борай-чи, ҳарҳолда у ер одам ўлдирадиган жой эмас...» Хумкалла аниқ бир қарорга келиб, машинасига ўтирди.

2

Шаҳарнинг кунботар томонидаги этакдан бошланувчи Оқтерак қишлоғининг чойхонаси кечаю кундуз очиқ бўлади. Бу ерда истаган одам истаган пайтда чойхўрлик, ҳамён кўтарса ошхўрлик ҳам қилиши мумкин. Ҳовуз лабидаги мажнунтолнинг чилвир сочлари остига қўйилган иккита темир сўри кун бўйи қишлоқ қариялари билан банд бўлади. Текин чой-нонга, баъзан ошхўрлар ҳиммати билан узатилиб турувчи ошга ўрганган қариялар ҳожатхона ёнидаги йўлак қайси уйга олиб боришини, у ерда қандай савдолар бўлишини фаҳмлашса ҳам, бировга чурқ этиб оғиз очишмайди.

Кузнинг совуқ нафаси сезилиб қолгани учунми, сўрилардан бири бўш, иккинчисида эса беш қария ёнбошлаб олиб, мудрарди. Кесакполвон уларга бир қаради-ю, салом бермай, ҳожатхона ортидаги уйча томон юриди. Бу хона ҳам бошқаларидан айтарли фарқ қилмайди. Жиҳозларига

зирага тўйинган ошнинг, ёғ, ароқ, сигарет тутунининг ҳиди сингиб кетган. Бошқа хоналар фақат кундузи гавжум бўлса, бундагилар туну кун уйғоқ, ҳамиша сергак. Ўчоқбошидаги бир қозонда фақат шу хона эгалари учун эртаю кеч турли таомлар қайнаб туради. Бу ер Кесакполвоннинг таъбири билан айтганда — «қозихона». Асадбек «Бу ҳунарингни ташла», деб буюрган бўлса-да, у «тарки одат — амри маҳол» дегандай билганидан қолмайди. Кесакполвон жавобгарларнинг мўлтиллаб қарашларини, йиғлашларини, тавбалар қилиб эмаклашларини томоша қилишни ёқтиради.

Кесакполвоннинг ўзигагина тобе бўлган бу «қозихона» гавжум эди. Қозилик вазифасини адо этаётган йигит ҳожаси кириб келиши билан ўрнидан бир қўзғолди-ю, «давом этавер» деган ишорани кўриб, жойида қотди. Қош-кўзлари қоп-қора, соқоли ўзига ярашган бу йигитни кўчада кўрган одам тақводор, имон эгаси деб ўйлайди. Бу кўриниш, бу алдамчи соқол кўпчилик фикрини чалғитади. Айниқса, бу «қози» бошига оқ ҳожидўппи кийиб олсам, бас, унинг сўзларини даъвогарлар ҳам, жавобгарлар ҳам шариат ҳукми сифатида қабул қилаверадилар. Тили ҳали имон калимасига келмаган, пешонаси ҳали саждага бормаган бу йигитни «қози»ликка Кесакполвоннинг ўзи тайин этган, Ҳалимжонни синаб беришни ҳам айнан шунга топширган эди.

Кесакполвоннинг мўлжалича Хумкалла табибни бу ерга ярим соатдан кейин бошлаб келиши мумкин эди. Шу боис ишнинг «белига тепмай», якунланишини кузатмоқчи бўлди. «Қози»га яқин ўтирган, кийимлари йиртилиб, қовоғи кўкарган йигитга қараб, «айбдор» шу эканини фаҳмлади. Турли ёшлардаги тўрт кишининг ташқи кўринишларидан мусофир эканликларини англамоқ мумкин эди. Даъвогарларнинг ёши улўроғи эшиқдан кириб келган кўримсиз гавдали, эти устихонига ёпишган, қалдирғоч мўйловли Кесакполвонга бир қараб олди-ю, «еътибор беришга арзигулик одам эмасга ўхшайди», дебми яна «қози»га ўгирилиб, гапини давом эттирди:

— Ёшулли, бу манғлайи қора пулимизни, поезд паттасининг ҳақини ҳам тўлаши керак. Сиз ундириб беринг, ёшулли, биз сизни инжитмаймиз.

— Бекорларни айтибсиз, бир тийин ҳам бермайман, — деди қовоғи кўкарган йигит, ўжарлик билан.

— Бермасанг, терингни шилиб оламан, манғлайи қора! — деб бақирди даъвогар.

«Қози» уларни тинчитиш учун столни муштлади:

— Овозларингни ўчир! Мен сўрайман, сен эса жавоб берасан, — деб жавобгарга қаради: — Демак, диспетчернинг хонасида чой ичиб чиқдингми?

— Ҳа, айтдим-ку?

— Жавоб бер, маҳмаданалик қилма.

Бу саволга яқингинада жавоб қайтарган йигит Кесакполвон учун сўроқ атайин такрорланаётганини фаҳмламади. Аксинча, қайта сўроқ замирида бир шумлик ётибдимикин, деб хавотирланиб, довдираган ҳолда жавоб берди:

— Трамвайим чет йўлда турувди. Қарасам, эшиклари очилиб қолибди. Булар бемалол жойлашиб ўтиришибди. Бир киши «Шу қариндошларимни вокзалга олиб бориб қўясан, рози қилишади», деди.

— У бизарнинг қариндош эмас, уни танитаймиз. У сенинг ҳамтовоғинг, — деди даъвогар. — Унга йўлқирани нақд санаб бердик. У «Трамвайчи ошнам, бир оғиз айтсам, ўн беш минутда бирон ерда тўхтатмай фир этиб элтиб ташлайди», деди.

Бу гапни эшитиб, жавобгар ҳазин жилмайди:

— Эси жойидами буларнинг. Трамвайни тўхтатмай ҳайдаб бўларканми? Олдиндаги трамвайларнинг тепасидан учиб ўтаманми?

— Чалғима, бўладиган нақд гапни гапир, — деди «қози».

— Ишим охирлаб қолувди. Пул берса тешиб чиқмайди, олиб бориб қўя қолай дедим.

Қайрилишга етганда тўхтаб, пулни бериб қўйинглар, дедим. Бунақалар трамвайга чиққанида

мард, манзилига етганида тирриқлик қилишади. Ўйлаганимдай бўлди: пулни шеригингга бердик, деб фирромлик қилишди. «Менинг ҳеч қанақа шеригим йўқ», десам ҳам ишонишмади. «Агар пулни бермасаларинг бошқа ёққа қараб бурвораман», десам ҳам кўнишмаганидан кейин трамвайни шартта паркка қараб ҳайдадим. Кейин мени дўппослаб қолишди. Мени деб поездларига кечикишганмиш.

— Ёшулли, сиз бунга эмас, мени тингланг! Бу манғлайи қоранинг шериги бор. Бизар поезднинг паттасига кўйдикми, бу бирми? Бизар бозордан қолдикми, бу иккими? Ана шунинг жаримасини тўласин.

«Қози» ўз ишига пухта бўлса-да, ҳожасининг мартабасини иззат қилиб «сиз буюринг», дегандай қаради. Кесакполвон унинг савол назарини эътиборсиз қолдирмай даъвогарни сўроққа тутди:

— Шеригига қанча пул берувдиларинг?

— Ўн сўм сўровди, аммо учга ризо бўлиб эди, — деди даъвогар унга ўгирилиб.

«Бу қанақа гўл одам ўзи, — деб ўйлади Кесакполвон. — Шошиб турган одам ҳам трамвайни кира қиладими?»

— Бу хом иш, — деди Кесакполвон масалага яқун ясаб. — Пулни кимга берган бўлсаларинг, ўшани топиб келларинг.

— Ёшулли, сиз ҳақиқат қилмадингиз, — даъвогар ўрнидан туриб, қўлини паҳса қилди: — Биз буларни танимасак. Шаҳарни билмасак...

— Ўтир, — деди Кесакполвон, унга ўқрайиб. — Сен менга қўлингни паҳса қилма! Онангинг уйимас бу. Неча кишилашиб урдиларинг бунга?

— Бизми?.. Бир-икки туртдик-да.

— Ўзинг айт, неча киши урди сени?

— Еттита эди.

— Бекордан-бекор урганларинг учун ҳар бир киши бўйнига икки юздан, жаъми бир минг тўрт юз берасанлар.

— Биз берамизми? — деди даъвогар ажабланиб.

— Олдин милисага ҳам боришган, — деди «қози» масалага аниқлик киритиб. — Гувоҳлар ҳам бор...

— Э, ҳали шунақами? Унда ҳисобга тўғри қилиб, икки мингга санаб беришсин-у, қораларини ўчиришсин. Бошқа гап йўқ!

— Ёшулли, сизлар адолат қиласизлар, деб эшитган эдик?

— Бу адолат бўлмай нима?

— Биз тўламаймиз. Милисага арз қиламиз.

— Милисага бориб овора бўлмайсан. Милисанинг ўзи ўлигинг олиб кетади, — деди «қози» совуқ оҳангда. Жавобгарнинг довдираганини кўриб қўшиб қўйди: — Уч-тўрт кундан кейин зовур ёқасида қулоқ-бурунларинг итлар ғажиб кетганидан кейин топишади.

Бу гапни эшитгач даъвогарлар бир-бирларига мўлтиллаб қараб қолишди. Назарларида уларнинг қулоқ-бурунларини ҳозирнинг ўзида итлар ғажиб ташлагандай бўлиб, этлари сесканди.

— Ёшулли, адолат қилинг, — деди шу пайтгача гапга аралашмаётганлардан бири. — Дуруст, биз милисага бормасмиз, бу ағажонга ҳам даъвойимиз йўқтур. Ижозат этинг, юртимизга кетайлик.

— Бу ерда ҳукм битта бўлади. Сенинг даъвойинг бўлмаса, буники бор. Пулни тўлайсан, тамом! — деди «қози».

Кирасолиб ишни бузган қалдирғоч мўйловли бу кишидан нажот тилаб мўлтиллаб қарадилар.

— Бизнинг бунча пулимиз йўқ, — деди ҳозиргинада қўлини паҳса қилиб гапирган даъвогар.

— Пулинг бўлмаса молинг бор. Шаҳарда қариндошларинг бор, ошна-оғайниларинг бор, — деди Кесакполвон. — Сен бир соатда пулни олиб келасан. Шерикларинг шу ерда ўтиради.

— Люкс хонамиз бор, — деди «қози», — бир соатда келмасанг, ҳар соатига яна мингдан қўшилади. Соат ўн иккигача етиб келмасанг, шерикларингдан умидингни уз. Ўзингни эрталаб ўзимиз қидириб топамиз.

Бу гапдан кейин даъвогарлар ўринларидан туриб қочишга шайланишган эди, орқада турган йигитлардан биттадан мушт еб, масала узил-кесил ҳал бўлганини англадилар.

Даъвогарларнинг учтаси ташқаридаги ҳужрага қамалиб, биттаси пул топиб келгани кетгач, Кесакполвон «қози»га қараб:

— Бунинг ҳақини бериб юбор, — деди.

«Қози» чўнтагидан пул чиқариб санади-да, жавобгар йигитга узатди:

— Омадинг чопиб қолди, ма, ол, — деди ҳиммат қилиб.

— Керакмас, пул керакмас, шулардан қутқарганларингиз учун раҳмат сизларга, — деди йигит пулдан кўзларини олмай.

— Сенинг ҳақинг бизга ҳам керакмас, — деди Кесакполвон. — Олавер, уст-бошингни тузат. Йигит бўлсанг, бундан кейин уч сўмга паст кетма.

Ҳозиргина бир балога мубтало бўлишдан қўрқиб ўтирган йигит ишонқирамаган ҳолда бир пулга, бир «қози» га қараб, қўлини чўзди.

— Ҳеч кимга айтмайман, — деди миннатдор оҳангда.

Бу гапдан «қози»нинг энсаси қотди.

— Хоҳласанг радиода гапирмайсанми! Бор жўна, кип-қизил тўнка экансан-ку?!

Йигит қайта-қайта раҳмат айтганича шошилиб чиқиб кетди.

— Қўйиб берганингизда бу тўнканинг елкасига ҳам бир-икки сўм илардим, — деди «қози».

— Бунинг нимасига иласан, уч тийинлик патта сотиб кун кўрадиган бола бўлса. Пули йўқлигидан уч сўмни талашиб калтак еб юрибди-да. Анави гўлларни жазолаш керак. Иккинчи лаллайиб юрмайдиган бўлишади. Сен энди йигитларингни олиб ташқарида кут. Бир одам келади. Ҳушёр бўлларинг. Яккама-якка гаплашишим керак.

— Дастурхонни янгилайми?

— Ҳа. Сал одамбашара қилиб қўй. Ўтирган жойларинг молхонага ўхшайди. Одаммисанлар ё молмисанлар?!

Кейинги гапини худди Асадбекка ўхшаб айтди. Тартибни яхши кўрадиган Асадбек дуч келган жойларда ўтиравермасди. Бирон-бир чойхонага боргудай бўлса ҳам иркит кўрпачалар, ёғ томган шолчаю дастурхонни кўргач, бир зум қараб турарди-да, сўнг индамай изига қайтарди. Кесакполвонга эса фарқи йўқ эди. Чарчаган бўлса, иркит кўрпачага ҳам ёнбошлаб олаверарди. Унинг ҳозирги танбеҳи қози учун янгилик бўлса-да, «нозикроқ одам келади шекилли», деб ўйлаб, ижрода иккиланмади. Бир зумда дастурхон алмаштирилди. Патир нонлар, мева-чева... шунга яраша ичимлик билан безалди. Худди шуни пойлаб тургандай остонада аввал Хумкалла, сўнг кўзларида ҳайрат ва хавотир зоҳир бўлган табиб кўринди.

Хумкалла табибни «бир оғир касал бор, кўриб қўйинг», деган илтимос билан бошлаб келган эди. Машина чойхона ҳовлисига кириб тўхтагач, табиб унга ажабланиб қаради.

— Орқадан яқин йўл бор, у ёққа мошина ўтолмайди,— деди Хумкалла унинг савол назарига жавобан.

Табиб бир нимани сезди-ю, аммо қайтишга истиҳола қилиб, эргашди.

Табиб Хумкаллани танирди, аммо нима иш билан шуғулланишини билмасди. Агар биров унга «Шу хумкалла Асадбекнинг одамларидан» деса, ишонмай кулган бўларди. Лекин унинг устидаги кийим, тагидаги машина бу одамнинг анойилардан эмаслигини билдириб турарди. Табиб уни касалхонада бир неча бор кўрган, аммо айтарли эътибор бермаган эди. Онасини олиб кетгач, икки-уч ой кўринмади. Кейин кутилмаганда пайдо бўлиб, тугунча узатди-да:

— Ойим сизга атаган эканлар, — деди.

— Ойингиз... тузукмилар? — деди табиб.

— Ўлдилар. Охирги куни ҳам сизни дуо қилдилар.

— Касални сал ўтказиб юборган экансизлар, — деди табиб ўзини оқлаш мақсадида.

— Ойим «Худонинг хоҳиши шу», дедилар...

Тугунчада бир жойнамоз, қўйлак, озгина пул бор эди...

Шундан кейин ҳам Хумкалла икки-уч келиб хасталанган танишлариникига олиб борди. Шу боис ҳам унинг бугунги ташрифи табибда ҳеч қандай шубҳа ўйотмаган эди.

Ҳожатхона ёнидан ўтаётганида шу томонга тикилиб турган йигитларга кўзи тушиб, хавотири ўйғонди. Остона ҳатлаб ичкари кириши билан рўпарада ўтирган қалдирғоч мўйловли одам «келинг, дўхтир!» деб қўйгач, шу ерда бир бало бўлишини фаҳмлаб, оёғида қалтироқ турди. «Ким бу ўзи? — деб ўйлади у. — Биттаси «Ҳеч кимга айтмайсан», деб қасам ичирди. Филайи келиб «жон керакми, қасам керакми?» деб кекирдагимни суғуриб олай деди. Буниси қайси томон?»

— Ўтиринг, дўхтур, — деди Кесакполвон, — касал кўравериш эзилиб кетгандирсиз. Соғ одамлар билан ҳам би-ир отамлашинг, — Кесакполвон шундай деб Хумкаллага қараб қўйган эди, у аста изига қайтиб, эшикни зичлаб ёпди. Табиб ўтириши билан Кесакполвон қўлига пиёлани олди-да:

— Оқиданми ё қизилиданми? — деб сўради.

— Раҳмат, мен ичмайман, — деди табиб.

— Нима бало, сўфимисиз? Дўхтир зотининг ичмайдигани бўлмайди, — у шундай деб пиёлаларга коньяк қуйди. — Қўрқманг, мен сизни ўлдириш мақсадида чақирмадим.

— Қўрқаётганим йўқ... — деб гап бошлади табиб. Аммо Кесакполвон уни гапиртирмади.

— Қани, олайлик, олдирмайлик. Йигит ўлмайлик, бало кўрмайлик.

Косагул пиёлани бир кўтаришда бўшатиб, тамшаниб қўйгач, гапни чувалаштирмай ичавергани маъқул эканини фаҳмлаб, пиёлани қўлига олди. У ичиб бўлгунича Кесакполвон кутиб турди, сўнг яна қуйди-да:

— Жуфт бўлсин, — деб изоҳ берди.

Жуфтдан сўнг тоқ, кейин яна бир карра жуфт бўлиб, табибнинг юзларига қизиллик югургач, Кесакполвон муддаога ўта бошлади:

— Очиғини айтсам, дўхтир зотига тобим йўқ. Ўн йилми ё ўн беш йилми олдин биқиним оғриб дўхтирхонага борувдим. Биттаси иккинчисига рўпара қилди, униси ўнинчисига юборди, хуллас, отнинг калласидек қоғозга касалларимни ёзиб беришди. Етти-саккиз хил касалим бор экан. Вей, томи кетганлар, шунча касал ўлиқда ҳам бўлмайди, дедим. Берган дориларининг биттасини ҳам ичмадим. Мана, юрибман, ўлмай.

— Энди дўхтир текшириб кўриб, борини ёзади-да.

— Ҳе... ёзса ёзиб бўксин. Сиз... мени танийсизми?

— Йўқ.

— Хумкалла... кимлигимни айтмадимми?

— Бир касални кўриб қўйинг, девди.

— Ҳа... ўша касал — менман.

— Сиз?

— Ҳа, мен. Менинг битта касалим бор. Ким мендан сир яширса, ўшанга қизиқавераман. Билиб олмагунимча қўймайман. Хўп, мени танимасангиз Асадбек деган одамни эшитганмисиз?

— Эшитганман, — табиб шундай деб Кесакполвоннинг ўткир нигоҳига дош беролмай кўзларини олиб қочди.

— Эшитганмисиз ё танийсизми?

— Танийман.

— У-чи? У ҳам сизни танийдимми?

— Билмадим. Танисалар керак.

— Танисалар керак?.. Ҳм... мен ҳам таниса керак, деб ўйловдим. Маҳмуд-чи, уни ҳам танийсизми ё эшитганмисиз?

— Нима учун сўраяпсиз?
— Ҳозир айтдим-ку, шунақа касалим бор, деб. Агар тўғриси айтмасангиз касалим қўзиб, тутқаноғим тутиб қолса, чатоқ. Жавоб беринг!
— Танийман.
— Қанақасига танийсиз? Ким таништирган?
— Кўриб қўйганман.
— Кимни? Маҳмуднинг онасиними?
— Йўқ. Онасини танимамайман.
— Кимни кўргансиз? — Кесакполвон энди таҳдид оҳангига ўтди. Бу оҳанг табибга тутқаноқнинг бошланишидай туюлиб, бир сесканди.
— Кимни деяпман?
— Айтолмайман... Қасам ичганман.
— Менга айтишинг мумкин, — Кесакполвоннинг сенсирашга ўтиши ўзи айтган тутқаноқнинг бошланишидан дарак эди. Табиб бу ҳам ғилайга ўхшаб кекирдагимга чанг солмасин, деб қўрқиб, айбдорларча секин деди:
— Асадбек акамни...
— Асадними? Уни нимага кўрасан? Касалми?
— Айтолмайман... қасам...
— Қасам-пасамингни қўй. Мен Асаднинг энг яқин ошнасиман, мен билишим керак. Гап иккаламизнинг орамизда қолади.
— Биттаси ҳам шунақа девди, айтиб қўйибди.
— Ким?
— Танимамайман... гавдали бир ғилай одам.
— Шомилми?
— Отини билмайман. Келасолиб томоғимдан бўғди. «Асадбекнинг касалини айтасан», деб туриб олди. «Айтмасанг ўласан», деди.
«Ҳа, бу — Шомил, — деган қарорга келди Кесакполвон. — Бу хунаса қаердан ис олди? Асадбекнинг касали билан нега қизиқди?»
— Айтдингми?
— Ҳа.
— Қасамни бузган бўлсанг... ўлишинг керак.
— Айбим нима?
— Ғилайга нима дединг?
— Касалини айтдим.
— Қанақа касал? Шамоллаганми?
— Йўқ... касаллари жуда жиддий... рак. Ўпкаларида.
— Нима?! — Кесакполвон сапчиб туриб, стол атрофини айланиб ўтди-да, табибга яқинлашгач, ёқасига чанг солиб бир-икки силкиди: — Нима деяпсан, хунаса! Йўталса рак бўлаверадими?!
— Текширдим. Красноярда ҳам қаратишган экан. Красноярни эшитиб, табибни қўйиб юборди. «Отамни зиёрат қиламан», деб кетувди, дўхтирга текширтиргани борган экан-да?» деб ўйлади. Жойига қайтиб боришга мадори етмаётгандай табибнинг ёнига ўтирди. «Асадга нима бўлди? Нима учун дардини мендан яширди? Нима учун бу сирни Маҳмуд билиши мумкин-у, мен беҳабар қолишим керак? Дўхтирни сир очилмасин, деб ўлдиришмоқчи бўлишдими? Ё Ғилайга айтиб қўйгани учунми? Ғилай билдими, демак, Ҳосил ғимирлаб қолган. «Рак бўлса, эрта-индин ўлади», деган. Ҳосилнинг-ку, муддаоси аниқ. Маҳмуд-чи? Мендан кўрган яхшиликларига жавоби шуми? Чувринди дегани чувриндилигича қоларкан-да, а? Асаднинг ўрнига иштаҳа сақлаяптими? Менга хўжайин бўлмоқчимми?.. Ебсан!»
Кесакполвон кейинги сўзни беихтиёр овоз чиқариб айтди. Табиб унинг нима деганини англамади:

— Гапингизга тушунмадим?

Кесакполвон чалғиган хаёлини бир ерга жамлаб, табибга қаради:

— Балки адашаётгандирсан? Краснояргадагилар ҳам янглишишгандир?

— Бўлиши мумкин...

— Бўлиши мумкин? Унда нима учун ваҳима қиласан?

— Шунга асос бор-да. Узил-кесил хулоса чиқариш учун касалхонада ётишлари керак. Ўпқадан сув олсак, кейин аниқ бўлади.

— Нимаси аниқ бўлади?

— Агар сув тоза чиқса, бошқа гап, қонли, йирингли бўлса, унда... чораси қийин...

— Нега ётқизмадинг?

— Кўнмадилар.

«Овоза бўлишдан қўрққандир», деб ўйлади Кесакполвон.

— Шу соҳадаги дўхтирларнинг зўри сенмисан?

— Мендан зўрроқлари ҳам бордир... лекин... хафа бўлманг-у... ҳозир чораси йўқ, улар ҳам ҳеч нима қилишолмайди.

— Қўлларингдан ҳеч бало келмаса, нима қилиб юрибсанлар дўхтирман, деб керили-иб?

Бировнинг эрта-индин ўлишини айтиш учун ҳам дўхтир бўлиш керакми? Э, хунасаи давронлар!

— Кесакполвон хуморидан чиққунича сўкинди. Табиб халқ оғзаки ижодини ўрганаётган олимдай бошини эгиб, сукут сақлаганича тоқат билан тинглади.

— Хўп, — деди Кесакполвон сал ҳовуридан тушгач, — дўхтирларнинг эпллмабди, янги чиққан экстрасенслар-чи?

Табиб бош чайқади:

— Улар лўттибоз-ку!

— Тузатишаётганмиш-ку? Одамлари бормиш-ку?

— Мен у лўттибозларга ишонмайман. Асаблари заиф одамларни лақиллатишади.

— Тузатиш ўзингнинг қўлингдан келмайди, лўттибозларга ишонмайсан. Бир одам шунақа бўлиб ўлиб кетаверадими? Билиб қўй, Асад ўлса, сен ярим кун ҳам яшамайсан!

— Нимага ахир... мен...

— Латтачайнарлик қилма. Бу ҳукми мен чиқармаганман. Бекор ҳам қилолмайман. Жонингни сақлашнинг йўли битта — Асадни тузатасан.

— Ётишлари керак. Нур бериб кўриш керак. Дори-дармонларни айтганман.

Кесакполвон «Асадни тузатасан» деб буюришга буюрди-ю, «Бу энди унга қандай рўпара бўлади, ўлиши керак-ку?» деб ўйлади.

— Сен тузатолмайсан. Дўхтирнинг зўрини топ, — деб буйруғига ўзгартиш киритди.

Табиб ўйланиб туриб, уч кишининг исмини айтди. Кесакполвон уларни бирма-бир суриштираётганида иккиланган ҳолда яна бир исми тилга олди.

— Ким у? — деб сўради Кесакполвон.

— У дўхтирмас, кекса бир табиб. Чорасиз касалларни ҳам тузатар эмиш. Лекин... ҳаммани ҳам қабул қилавермас экан. Ҳушига келмаган одамни яқинлаштирмас эмиш. Мен уни кўрмаганман. Эшитганман. Балки ўша...

— Табиб дедингми? Ҳа, ана энди ўзингга келдинг. Дўхтирингдан шу тузук. Сенлар ўликнинг қорнини ёриб, кейин касалини айтасанлар. Табиб томир ушлаб туриб билади. Шуни топамиз. Сен эса... Ҳайронман, сени нима қилсам экан... Сен қасамни бузгансан. Очиғини айтайинми — жонинг Хумкалланинг қўлида. У сени ҳурмат қиларкан. Жонингни сақлаб қолмоқчи. Майли, мен розиман. Сен эса ўлмай десанг, унинг чизган чизиғидан чиқмайсан. Ёт деса — ётасан, тур деса — турасан. Одам зотининг кўзига кўринмайсан, тухум босиб ётасан, тушундингми? Биз чиқарадиган ҳукм билан ҳазиллашма. Энди боравер. Хумкаллага айт, кирсин.

Табиб Асадбекни текшириб, касалининг рақ эканини айтганида Маҳмуд «Бу сирни биров билса — ўласан» деб огоҳлантирган эди. Табиб буни ўша онда шунчаки бир пўписа сифатида қабул

қилган эди. Қасами ҳам астойдил эмас, уларнинг кўнглини тинчитиш учунгина эди. Бу оми банда ислом фарзанди учун бундай қасам ичмоқ дуруст эмаслигини билса эди, тилига эҳтиёт бўларми эди. У қасамини унутаёзган ҳам эди. Филай келиб ҳиқилдоғидан олганда ўт билан ўйнашаётганни фаҳмлади. Ҳозир Кесакполвоннинг гапларини эшитиб, боши узра қандай абри бало тўпланиб қолганини идрок этди. Чўққанинг озғини, негрнинг малласи бўлмаганидек, бу тоифа одамларнинг меҳр-шафқати йўқлигини шу пайтга қадар билмас эди. Табиб бу ердан эсон-омон, айни чоқда жони омонат ҳолда чиқиб кетажagini англаб ўрнидан турди. Ҳолдан кетиб, титраётган оёқларининг ўзига бўйсунуши қийин бўлди. Уч-тўрт қадам юрмай, Кесакполвоннинг овозини эшитиб, тўхтади.

— Агар... ҳеч чораси топилмаса... қанча яшайди?

— Аниқ айтолмайман... узоғи билан беш ойга борар. Яна Худо билади. Агар қаралмаса, тезлашиб кетиши ҳам мумкин.

— Агар яна биров суриштириб қолса, рақ эмас, дейсан. Ҳиқилдоғингдан олса ҳам, «беш-олти йил яшайди», дейсан. Тушундингми, энди бор, жўна!

Табиб чиққач, Хумкалла кириб келди.

— Сени қарздор қилиб қўйдим, — деди Кесакполвон унга тикилиб. — Бўйнингга иккита жон илинди.

— Раҳмат акахон... лекин... сал тушунмадим?

— Тушуниш учун калла керак. Дўхтирни ўлдирмайлик, дедингми? Бу битта жонми? Энди бунинг ёнига ўзингникини қўш. Сен хўжайинингни сотдинг, айтган ишини бажармадинг. Маҳмудга айтсам, дўхтиринг билан битта гўрда ачомлашиб ётармидинг?

— Раҳмат акахон, энди тушундим. Яхшилигингизни унутсам, тил тортмай ўлай.

— Тўхта, ўлмай тур. Аввал қарзингни уз. Сен менга Маҳмуднинг ҳар бир айтган сўзини етказасан. Ҳар бир босган қадамини кузатасан. Билдингми?

— Билдим, акахон.

— Дўхтирни нима қиласан?

— Ишидан жавоб олса...

— Хўжайининг жуда ақлли-ку, сенга ўргатмаганми? Калла борми, ўзи? Сенга уни ўлдир, дебмиди? Ишхонасидан рухсат олиб, кейин ўлдирасанми? Ҳе, аҳмоқ! Ҳозирнинг ўзида уни пана жойга яшир. Ишхонаси ҳам, бола-чақаси ҳам билмасин. Йўқолди, деб қидираверишсин. Бир ойми, бир йилми, қанча керак бўлса, шунча ўтиради. Хоҳламаса, юраверсин, сен бўлмасанг, бошқалар ўлдиришади. Орқасидан ўзинг ҳам жўнайсан. Хўжайинингга «Ўлдириб, сувга ташладим», дейсан. Мен билан бехит учрашиб турасан.

Хумкалла ишнинг ўзи ўйлагандек яқунланганидан қувониб, бир иршайди-да, янги ҳожасига қуллуқ қилди.

3

Хумкалланинг «осон қутулдим», деб қувониши бежиз эмас эди. У ўз ҳожасининг айрим айбдорлар гуноҳини кечиб юборганини эшитган, аммо «Кесакполвон фалончига марҳамат қилибди», деб қулоғига чалинмаган. Хумкалла аниқ билади: янги, пинҳоний ҳожаси шунчаки пўписа қилмади — хоҳласа, табибга қўшиб ўлдиртириб юбориши ҳеч гап эмас. Хумкалла фақат бир нарсани ажрим қила олмади: у-ку, ўз ҳожасига хоинлик қилиш эвазига жонини сақлайди. Табиб-чи? Табибга нима сабабдан марҳамат қилди? Наҳот табиб унинг биргина илтимоси билан тирик қолган бўлса? Бу нодон банданинг ожиз ўйига келган фикрни қаранг: ўзига бино қўйган Кесакполвон беўхшов бир махлуқ сифатида кўрувчи шу одамчанинг илтимосини инобатга оларканми?..

Кесакполвон табибдан «зўр дўхтирлар»нинг номини сўраб олган бўлса-да, уларга мурожаат қилиш нияти йўқ эди. Чунки у бошқа табиб жалб этилса яна битта гувоҳ кўпайишини, шаҳарга

овоза тарқалишини билади. Кесакполвон «керак бўлиб қолса шу табибнинг ўзини ишга солавераман», деган мақсадда унга илтифот кўрсатган эди.

Ҳозирги фикри ўзига-да маъқул келган Кесакполвон бир неча нафас ҳузур қилди. Сўнг нимадир юрагини сиқиб кела бошлади. Омбурнинг икки жағи каби сиқаётган ўша «нимадир»нинг бир томони гумон, иккинчиси хавотир эди. Гумони — Чувринди, хавотири— Асадбек. Қайси масалада бўлсин, Асадбек Чувриндининг маслаҳатига қулоқ тутса, Кесакполвон ғашланарди. Бу ғашликни баъзан ҳасад либосига ўраб, кўнглининг қоронғу бурчагига тўпларди. Кўнгилнинг бу қора бурчаги йиллар давомида лим-лим тўлган, энди вулқон каби отилишга етилиб қолган эди. Хумкалланинг ташрифи вулқон отилиши фурсатининг яқин келганидан бир дарак бўлди.

«Мамлақати» бу қадар қудрат касб этмаган дамларда, тетапоя чоғларида, милитсиянинг бир чертишида кунпаякун бўлиши мумкин пайтларда, дудаманинг ўткир тиғи устида яшаган кезларида Асадбек Кесакполвоннинг маслаҳатларига қулоқ соларди. Агар Кесакполвон аҳмоқ бўлса, бемаъни маслаҳатлар берса бу «мамлақат» қаддини ростлаб олармиди? Бу Чувриндига қачон ақл бита қолди? Кесакполвонни нари суриб, доно вазир мартабасига қачон ўтириб олди? Ҳар бир гуноҳкор банда каби Кесакполвон ҳам ўз ақлу фаросатига беҳад юқори баҳо беради. «Асадбек менинг маслаҳатларимсиз хору зор бўларди» деб ҳам ўйлайди. Лекин берган маслаҳатларининг юздан тўқсони (балки кўпроғи) Асадбекнинг қулоғига кирмагани, Асадбек бу «мамлақат» пойдеворини ўз ақли билан бунёд этганини тан олгиси келмайди.

Авваллари абри найсон сингари лахтак-лахтак сузиб юрган булутлар энди бирлашиб, ваҳимали қора тусга беланган, ҳадемай жала қуйиши, сел келиши кутилмоқда эди. Осмон булутлари раҳмат ёмғирларини ёғдирган чоғда, Кесакполвонда мавжуд алам булутлари оловли қаҳр ёмғирини ёғдиришга шайланмоқда эди.

Кесакполвон бир қисм ғашликларини кўнглининг қора бурчагига яширса, бир қисмини аждаҳо ўт пуркагандай сочиб турарди. Унинг бу ҳолати Асадбек учун кинодаги аждаҳо каби эди: бу аждаҳо оловини «ҳадеб жириллайверма» деб бирпасда ўчириб қўя қоларди.

Ертақдаги уч оға-ини каби улар уч йўл қаршисига келиб қолган эдилар. Асадбек борса-келмас йўлига рўпара келиб турибди. Маъмурлик йўли тор, унга бир кишигина сиғади. Чувринди отни қамчилаб шу йўлни эгалламоқчими?

«О, Маҳмуд, чувринди укагинам, — деб ўйлади Кесакполвон. — Сен мени лақиллатмоқчимисан? Мен сени одам десам, илон экансан-ку? Кимни чақмоқчисан? Сенинг захринг менга ўтмайди, бола! Асадни Асадбек қилган сен эмас, мен бўламан. Кеча кавушингни судраб, поездга осилиб келиб, бугун тахтга ўтирмоқчимисан? Тахт анча баландда, бола, чиқаман, деб чотинг йирилиб кетади-я!.. Асад... бекман, деб кериласан-у, аммо ғирт аҳмоқсан. Қиморни ташлаган пайтларингда сени ким боқувди? Ўн сўм ўмарсам, еттиси сеники эди. Сен е-еб ётардинг. Мен эса сал нарсага қамалиб кетишим мумкин эди. Энди мендан нимани яширасан? Касалингни билсам, тириклигингча кўмиб келармидим?.. Ишонган боланг ажалингда олдинроқ ўлдирса-чи? Биламан, сен яхши хўжайинсан, итингнинг олдига суяк ташлашни унутмайсан. Менга ҳам нимадир берасан. Лекин сен янглишасан, ошна, мен суякка қаноат қиладиган итинг эмасман. Мен қўлингдаги суякни олиб, кимга лозим бўлса унга ўзим ташлайман. Суяк ғажиш Чувриндига ярашади. Лекин сен ўлишга шошилма, ошна. Мени аҳмоқ қилмоқчи бўлсаларинг, майли уриниб кўраверларинг. Сенинг жонингни олмоқчи бўлган Азроил билан ўзим олишаман. Бир кун бўлса ҳам умрингга умр қўштираман юрган эканман...»

Ешик қия очилиб, остонада «қози» кўринди.

— Хумкаллага тилла бердингизми, жа-а оғзи қулоғида, — деди у ялтоқланиб.

Кесакполвон ўзи эрк берган хаёлларини яна ўз жойига жамлаб, занжирлаб, «қози»га қараб заҳарли илжайди:

— Унга берган нарсамни миллион тилла билан ҳам сотиб ололмайди.

— Нима экан у?

— Ё отанг, ё онанг гўнқарға сен боланинг. Ҳамма нарсага бурнингни тикаверма, деб неча

марта айтганман-а! Ё бурнингни кесиб ташлайми?

«Қози» бу пўписа амалга ошиб қолмасин, деб кўрқибми, дарҳол қўлини кўксига қўйди-ю, бош эгиб мутелик кўринишини зоҳир этди. Кесакполвон унинг таъзимига эътибор бермай пиёлага коняк қуйиб ичди-да, газак қилмай ўрнидан турди. «Қози» итоаткор мулозим кўринишида уни кўчага қадар кузатиб борди. «Лозим бўлса игнанинг тешигидан туяни ҳам ўтказиб юбора оламан», деб катта кетувчи «қози» хўжайиннинг феъли айниб турганини фаҳмлаб, бундай кезларда чоракта гап ҳам ортиқчалигини билгани учун лом-мим демай, барча эҳтиромини таъзим орқали изҳор эта қолди.

Чойхона ҳовлисидаги машина ёнида турган йигитлардан бири орқа эшикни очди. Аммо Кесакполвон ҳайдовчи ўрни томон юрди. Унинг мақсадини англаган ҳайдовчи дарров жойни бўшатди. Кесакполвон «қози»га хайр ҳам демай, эшикни ёпди-да, машинани юргизди.

Кузатувчи йигитлар тушган кулранг «Жигули» бетўхтов равишда унга эргашди.

«Қози» кирган вақтда Кесакполвон хаёлини кишанлаган бўлса-да, юрагини қиздираётган ғалаён ўтини ўчира олмаган эди. Бу ўт чойхонадан узоқлашгач, кишанни парчалаб, яна хаёлларига эрк бериб юборди. Машинани ўзи ҳайдашидан мақсади — кўнгли ёлғизликни қўмсаганидан эди. Ҳар бир инсон боласида мавжуд бўлганидек, унда ҳам баъзан шундай ҳол юз берар эди. Аммо у ғофил банда дунёга келганидан бери ёлғиз эканидан беҳабар эди. Тўғри, воҳидлик — фақат Оллоҳга хос. Аммо одамлар орасида яшовчи банданинг самимий дўсти йўқ экан, ўзи Оллоҳдан узоқ, Яратганни ўзига ҳамроҳ билмас экан, уни ёлғиз санаш мумкин. Алқисса, ёлғиз одамгина ёлғизликни истайди. Кесакполвон атрофидаги одамлардан баъзиларини дўст, айримларини мулозим деб ҳисобларди. Лекин жилмайиб турувчи бу дўсту мулозимлар бошга тушган дастлабки бахтсизликдаёқ синовдан ўта олмасликларини у ўйлаб кўрмаган эди. Агар садоқат — дўстлик юраги саналса, Кесакполвон атрофидагиларни юраксиз бандалар деб айтиш жоиздир. Бир донишманд «уруш — ботирни, жаҳл — донони, йўқчилик — дўстни синайди» деган экан. Кўп йиллардан бери йўқчилик нима эканини билмайдиган бу одам учун дўстни синаш имкони ҳам йўқ эди. Унинг Асадбек билан яқинлиги гарчи дўстлик либосида кўринса-да, аслида одам боласига хос самимийликдан йироқ, фақат бир мақсад йўлидаги мажбурий бирлашув эди. Улар шу йиллар ичи тиришиб, тирмашиб тоғ чўққиси томон интилдилар. Йўллари хатарли эди. Чўққига яқка-ёлғиз ета олмасликларини билар эдилар. Шу сабабли бир-бирларини ҳимоя қилувчи арқон билан боғланган эдилар. Улар бу арқонни дўстликнинг темир занжири деб фараз қилардилар. Аммо бировлари тойиб бу арқонга осилса-ю, иккинчисининг ҳаёти хавф остида қолса, бу арқоннинг кесилуви тайин эди. Чунки улар «бир киши ўрнига икки кишининг ўлмоқлиги бемаънилиқдир» деган ўзларига хос ҳаёт фалсафасига амал қилиб яшардилар. Чўққига етгунларига қадар улар бу синовга учрамадилар. Бир чўққини эгаллашгач, нарида янада баландроғи кўринганида Асадбек уни эгаллашни истамади. Улар яхши ҳамроҳ бў-лар, деб Чувриндини ҳам чўққига олиб чиққан эдилар. Мана энди Асадбек чўққини ташлаб кетмоқчи. Энди бу чўққи кимга насиб этади? Чувриндигами?

Кесакполвон «чўққидаги тахтга Чувринди даъвогар», деган фикрга келиб, янглишмаганди. Асадбек чиндан ҳам ўрнини Чувринди эгаллашини истарди. Аммо бу икки аъённинг чўққи талашиб, оқибатда иккови баравар қулаши мумкинлигини ҳам сезиб турарди. Шу сабабли кафтдек чўққини иккига бўлиб, ўртадан девор олиб, икки «мустақил мамлакат»га айлантирмоқни ўйларди. Шубҳасизки, Асадбекнинг бу ўйидан Кесакполвон беҳабар эди. Билган тақдирида эса бу хом хаёлнинг амалга ошишига йўл қўймаган, «Мен бор жойда Чувринди чувриндилигини қилсин, жойини билсин», деган бўлар эди.

У машинани шаҳарга олиб борувчи йўл қолиб, дала томон беихтиёр бурди. Унинг кўнгли фақатгина ёлғизликни эмас, кенгликни, жим-житликни ҳам истаётган эди. Кенгликни эса даладан топмоқни умид қилганди. Ажабланарли ери шундаки, тор кўнгил даладан паноҳ изламоқда эди. Тор кўнгил ҳеч қачон кенглик билан муроса эта олмаслигини эса у билмасди. Жимликни ҳам даладан истаётганди. У кишанни парчалай олган хаёллари шовқини жим-

житликни яқин йўлатмаслигини ҳам билмасди.

Асфалт тугаб, трактор ғилдираклари ўйиб юборган йўл бошлангач, машина бир-икки қаттиқ силкиниб, тўхтади. Изма-из келаётган машина ҳам ўттиз қадамча нарида тўхтади.

Кесакполвон «нима бўлди экан?» деб ўйламади ҳам, тушиб қарамади ҳам. Фақат рўпарасидаги кафтдек кўзгу орқали орқасига бир назар ташлаб қўйди. Аммо узоқ ўтира олмади. Юраги тошиб, ташқарига чиқди-да, машинадаги йигитларга қараб бақирди:

— Хў, аммамнинг бузоғи, нимага анқаясан?! — савол қуруқ бўлмасин, деб йигитларнинг оналарини бир сидра «еслаб», «ўқиб ташлагач», сал ҳовури пасайиб, яқинда карамлари йиғиштириб олинган, энди молларга роҳат бахш этаётган дала сари юрди. Бу манзара кўзни қувнатадиган даражада гўзал бўлмаса-да, юрагида жиндек сурури бор одам ўзича таскин топиши мумкин эди. Бундай фазилат улашилганда навбати етмай қолган Кесакполвонга сал нарида безрайиб қараб кавш қайтараётган сигир ёқмади. Энгашиб муштдай тош олди-да, сигирнинг онасига ҳам «муҳаббатини изҳор этиб» отди. Сигир қочмоқчи бўлиб бўйнини бир қайирди-ю, сўнг «ўзинг пачоққина одам экансан, нимага дўқ қиласан, ё шохимга илиб отиб юборайми?» дегандай мўъраб қўйди. Кесакполвон отган иккинчи кесак яғринига теккач, «пачоқ бўлсанг ҳам шайтоннинг жиянига ўхшайсан, сен билан пачакилашмай қўя қолай», дебми, бурилиб нари кетди. Чўчиб қочмай, аста бурилиб кетиши ҳам Кесакполвоннинг ғашини келтириб, учинчи марта кесак отди. Сигир эса пашша қўригандай думини ҳаволатиб қўйиб, секин кетаверди.

Йигитлар қорни ерга тиралиб қолган машинани итариб катта йўлга олиб чиқишгач, Кесакполвон изига қайтиб, ҳайдовчисига қараб бақирди:

— Нега серрайиб турибсан! Ўтир, ҳайда машинани!

Ҳожасининг бундай қилиқларига кўникиб кетган ҳайдовчи ҳам, йигитлар ҳам бир нафасдаёқ жой-жойларини эгалладилар.

Ҳайдовчи шаҳар йўлига чиққунча индамади. Сўнг айбдор одамнинг овозида сўради:

— Қаёққа ҳайдай?

Кимни чақишни, захрини кимга солишни билмаётган Кесакполвон унга ўқрайиб қараб:

— Онангникига... — деб сўқинди. Сўнгра тоғ довони ортидаги бир жойнинг номини айтди.

Ҳайдовчи «рост айтяпсизми?» дегудай бўлса, онасию бувилари яна қайта эсланиши мумкинлигини билиб, шаҳарга кирмай, айланма йўл орқали тоғ сари юрди. Довондан ошиб ўтишганида қоронғи тушиб қолган эди. Кесакполвон табиб чол яшайдиган жойни тунда қидириб топиш қийинлигини фаҳмлаб, машинани сой бўйидаги чойхона сари буришни буюрди. Ёз ойлари туну кун йўловчилар билан гавжум бўлувчи чойхонанинг эгаси барча қатори уларга ҳам лутф кўрғазиб кутиб олди-да, «Ташқари салқин, ичкарида ўтира қолинглар», деб пастак уйга бошлади.

Шаҳар томонларда куз борлиққа ҳукм ўтказаётганидан талтаймоқда эса-да, қишнинг барвақт ҳамласига дош беролмаслигини билиб, бу ерларни тезроқ ташлаб қочмоқ ҳаракатига тушган эди. Ярим тунда турган қаттиқ шамол бўғотларга урилиб, увиллай бошлади. Тонгга яқин қор аралаш ёмғир ёғди. Йигитларнинг бири шу уйда, қолганлари машинада эдилар. Барчалари совқотиб, субҳда уйғонишди-да, чойхоначи билан ҳисоб-китоб қилиб йўлга тушишди. Водийни кесиб ўтиб, табиб чол яшайдиган тоғ ёнбағридаги қишлоққа пешинга яқин етиб келишди.

4

Дарахтзорга бурканган қишлоқ осуда, эзиб ёғаётган ёмғир қишлоқ аҳлини уй-уйига ҳайдаган, шағал бостирилган кўчалар кимсасиз эди.

Табиб чол асли бу ерлик эмас. Йигирманчи йилларда жамият васвасага тушиб, «қама-қама», «қулоқ қил», деган касалга учраган дамларда бу бало офати уларни иссиқ уйларидадан ҳайдаб чиқариб, шу ерга ҳайдаб келган эди. У пайтларда қишлоқ сал пастроқда бўлиб, «Тўнғизқоя»

деб аталувчи бу жойга одамлар яқинлашишни ишташмас эди. Узоқдан тўнғизнинг тумшуғига ўхшаб кўринадиган қоя атрофидаги тошлоқ ерда дарахт ўстириш қийин бўлгани сабаблими, қишлоқ паст томонга қараб кенгайар, бу томонга чиқишни истовчилар эса топилмас эди. Улар дастлабки йили бир деҳқоннинг каталақдек уйдан паноҳ топишди. Кейинги ёзда шу қояга орқа қилиб бир бостирма солиб, кўчиб чиқишди. Табиблик— чолга ота мерос, тўққиз аждоди табиб ўтгани унга маълум. Боболари Оллоҳнинг бандаларига шифо беришида сабабчи бўлишганини, аммо бу хизматлари эвазига бемордан сариқ чақа ҳам олишмаганини яхши билади. Одамларга холис хизмат қилиш ҳам ота мерос. Бир-икки бемор аввало Оллоҳнинг марҳамати, қолаверса, отасининг илми туфайли соғайгач, уларнинг обрўлари ошди. Шу обрў орқасидан серҳосил ерларга эгалик қилишлари ҳам мумкин эди. Бироқ отаси «Бу ер шу қишлоқ одамларининг ризқи. Оллоҳ насиб этса, биз ўз ерларимизга кетармиз», деб қоя пойидаги қаровсиз жойни танлаган эди. Табиб чол ўшанда, бола кезлари ҳам бостирма эмас, тузукроқ уй қуриш имкониятлари мавжудлигини биларди. Боболардан мерос қолаётган тиллалар борлигидан ҳам хабардор эди. У туғилиб ўсган қишлоғида данғиллама иморатда эмас, кўримсизгина уйда яшагани, назарга илинарли мол-мулки йўқлиги сабабини кейинроқ, отаси ҳаётдан кўз юмар пайтда билди. Боболари бу юртга бошқа ерлардан келганликларини, охир-оқибат аждодлар юртига қайтишни васият қилганлари, тиллаларни фақат ўша ерларда ишлатишга ижозат этганларидан хабар топди. Бу васият авлоддан-авлодга мерос қолар, ким, қачон боболар ерига қайтажани билишмаса-да, оила сирига хиёнат қилмас эдилар. Отаси қишлоқ аҳлини ўлимдан қутқариш учунгина хазинадан оз қисмини ишлатган, шунданми умрининг сўнгги кунларида жон беролмай азобланган эди.

Хумқалла бошлаб келган, Чувринди ўлимга ҳукм этган табиб бу чолни кўрмаган, ҳаётини, тарихини ҳам билмас эди. Фақатгина унинг доврўғини эшитган эди. Кесакполвонга унинг манзилини айтаётганида «Асадбекка қарамаса керак», деб ўйлаган эди. Ўзини қудрат бобида иккинчи ўринга қўювчи Кесакполвон эса чолни шаҳарга олиб келишига, дўстининг шу чол қўлидан шифо топишига, шу туфайли «Асадбек — Чувринди» битимининг кулини кўкка соворишига амин эди. Қудрат бобида ўзини иккинчи ўринга қўяди, дейилганда биринчи ўринда Яратган қодир Худо туради-да, деб англашингиз табиий. Агар Кесакполвонни назарда тутиб, шундай десангиз, адашасиз. Чунки у «камтарин» банда қудрат бобида ўзидан олдин фақат Асадбекни кўради. Агар «ҳой гуноҳкор банда, аввали Оллоҳ!» десангиз-да, учинчи ўринга тушиб қолишни сира истамайди. Агар шаҳардаги табиб «овора бўлиб бориб юрма, ўша чол сенинг қудратингни бир пулга олмайди, мағрур бошингни эгади, сузмоқчи бўлган шохингни синдиради», деганида тили кесилиши мумкин эди. У чолнинг феълени яхши билмагани учун ҳам бундай жазодан қутулиб қолди.

Чолнинг ҳовлиси гир айлана кўрғон қилиб ўралган, аммо дарвоза ўрнатилмаган эди. Ҳовлининг бир қисмига пастак уйлар қурилган, асосий қисми эса молхона, отхонадан иборат, этакдаги баланд бостирма остида қишлоқ хашак ғамлаб қўйилган эди. Уйлар олдида икки қатор мевали дарахт экилган, ҳовли ўртаси яйдоқ, тўрт ерга етти яшар боланинг белидек келадиган йўғонликда, бўйи бир ярим қулочли хода кўмилган эди. Тепа қисми одам бошини эслатадиган бу ходачалар отларнинг қозиғи экани, бу хонадонда улоқчи чавандозлар яшашини ҳамма ҳам дарров англайвермайди. Ҳарҳолда Кесакполвон бунақа манзарани илк дафъа кўриши эди. Шу сабабли қайси бир кинони эслаб, бу қозиқлар унга чўқинадиган бутлар каби туюлди.

Бегона одамлар кирганини сезган отлар пишқиришди. Иккита катта ит ўрнидан туриб, «нимага келдиларинг?» дегандай тикилиб қолдилар-у, аммо вовулламадилар. Кесакполвон ит талаб қолмасин, деган хавотирда табиб чолнинг отини айтиб чақирди:

— Раҳмон ака!

Отхона томондан «ҳози-ир» деган овоз келди. Бир оздан сўнг эгнига пахталик, бошига телпак, оёғига кирза этик кийган қора соқолли бир киши чиқиб келиб, улар билан саломлашди.

— Раҳмон ака сизмисиз? — деди Кесакполвон, унга бошдан-оёқ разм солиб. У табиб чолни

фаришта кўринишида, оппоқ либос кийиб юрвчи оқсоқол бўлса керак, деб ўйлаган эди.
— Йўқ, мен ҳамсоялариман. Уста отга қараятувдилар. Бугун Аравонда катта улоқ, денг, ашаққа бориш керак. Эндийла жўнаймиз, деб турувдик.

— Биз шаҳардан келдик. Касалимиз бор, — деди Кесакполвон.

— Пича кутиб тураллар, тақсир. Қани, ичкарига кирсинлар, бу ер шабадароқ, устингиз юпун экан.

Кесакполвон совқота бошлаган эди, ноз қилиб ўтирмай, чап томондаги биринчи хонага кирди. Йигитлар чекишни баҳона қилиб, ташқарида қолишди. Кесакполвон кириб ўтиргач, мезбон фотиҳа ўқиб, узр сўради-да, чикди. Дам ўтмай қирра бурунли бир ўспирин салом бериб кириб, дастурхон ёзди. Кесакполвон бир пиёла чойни ичиб улгурмай эшик очилиб, баланд бўйли, қирра бурунли, кўзлари думалоқ, қошлари қалин, калта соқолли одам кўриниб салом берди. Кесакполвон билан сўрашиб ўтиргач, фотиҳа ўқиди. Сўнг ўрнидан туриб енгил таъзим қилганича «хуш келдингиз», деб калта соқолини силаб қўйди.

— Раҳмон ака сизмисиз? — деб сўради Кесакполвон.

Бу гап чолга ёқмай, пешанасини тириштирди:

— Мен Худо эмасман. Оллоҳнинг қулиман. Исми Абдурахмон.

Кесакполвон унинг нима сабабдан бундай деганига тушунмади. Буни олифта бир гап ўрнида қабул қилди. У «шаҳардан атай келганимизни билиб бу қишлоқи табиб хурсанд бўлиб кетади», деб ўйлаган эди. Чолнинг менсимайроқ қараши унинг ҳам ғашини келтирди. Худонинг қудратини қарангки, улар дастлабки салом-алиқдаёқ бир-бирларига ёқмадилар. Чунки икковларида ҳам бир оннинг ўзида кибр уйғонган эди. Бандага хос бўлмаган кибр ўзининг энг зўр вазифа-сини — одамни-одамга ёмон кўрсатиш, бир кимсани иккинчисидан нари итариш ишини амалга оширишга киришган эди.

— Довруғингизни эшитиб, шаҳардан атай келдим, — деди Кесакполвон «шаҳардан» сўзига урғу бериб. — Ошнам касал, бориб кўрсангиз, хурсанд қиламиз.

Кейинги гап чолдаги қайсарлик дарвозасини ланг очиб юбора қолди. У соқолини силаб, Кесакполвонга тикилди. Ҳар бир нарсани пулга сотиб олиш мумкин, деб ҳисобловчи Кесакполвон рўпарасидаги бу чолнинг бениҳоя кўп бойлик эгаси эканини қайдан билсин? Бу чолнинг ҳар қандай бойликка нафрат билан қарашини билган тақдирда ҳам нима учун шундайлигини Кесакполвон фаҳмлай олмаган бўларди.

Абдурахмон табиб унга бир оз тикилиб тургач, тилга кирди:

— Ошнангиз хаста бўлса, Оллоҳ шифосини берсин.

— Машинада бориб келасиз. Уринмайсиз. Тузатсангиз, оғзингизга сиққанича сўрайсиз, бир тийин кам берган — номард!

— Шундайми? — деди чол, Кесакполвондан кўз узмай. — Пулингиз шунақа кўп бўлса дўхтурларга бермайсизми?!

— Уларнинг қўлидан келмайди. Ошнам рақ бўлиб қолган.

— Ҳа-а... дарди оғир экан, бояқишнинг. Лекин мен сиз айтган жойга бормайман.

Чолдан бундай гапни кутмаган Кесакполвоннинг жаҳли чиқиб, ўрнида бир қимирлаб олди. Атрофидагиларнинг ҳамини қуллуқ қилиб туришига, айтган амри бетўхтов ижро этилишига кўникиб қолган Кесакполвон учун бу гап кутилмаган бир зарба эди. Яқин орада ҳеч ким унга бу тарзда муомала қилмаганди. Кимсан, Ҳайдарбек, катта бошини кичик қилиб, қанча йўл юриб келса-ю, бу пистакўмирга ўхшаган чол олифталик қилса!

«Ўзим аҳмоқман, — деб ўйлади Кесакполвон, — йигитларни юборсам-ку, юмалоқ-ёстиқ қилиб бўлса ҳам етказишарди...» Йигитларнинг ўзларини жўнатиш фикри шаҳардаёқ хаёлига келган, аммо гувоҳ кўпайишини истамай, ўзи йўлга чиққан эди.

— Амаки, ўйлаб гапиряпсизми? Қанча йўл юриб келганимизни биласизми?

— Билмайман. Қаердан келганингизнинг менга фарқи йўқ.

— Сиз табибмисиз ўзи?

— Одамлар шунақа дейишади. Оллоҳ истаса мен бир восита бўлману дардмандга шифо етади. Бўлмаса йўқ.

— Нима, менинг ошнамни даволашни Худойингиз истамаётибдими? — деди Кесакполвон, ғижиниб.

— Оллоҳ, бир меники эмас, барчамизники, — деди чол овозини бир парда кўтариб. — Сиз номусулмон одамга ўхшаб сўзлар экансиз.

Шу пайт ташқарида юк машинанинг пишқириб тўхтагани овози эшитилди. Кейин эшик очилиб, ҳамсоя кўринди-да, кутилаётган машина келганини маълум қилди.

— Отларни олиб чиқаверинглар. Меҳмон шошиб турибдилар. Гапимиз ҳам битди, — деди Абдурахмон табиб унга жавобан.

Чолнинг бу гапи Кесакполвоннинг назарида беҳурматлик чегарасидан ҳам ўтиб кетиб, чинакамига аччиқланди.

— Сиз яхши иш қилмаяпсиз. Агар хоҳласак, машинага босиб олиб кетишимиз ҳам мумкин. Биз билан ўйнашманг.

Бу пўписадан чолнинг ҳам ғазаби қайнади. Аммо меҳмонни қувиб чиқармаслик учун сукут сақлаб, ўзини босишга мажбур этди. Кесакполвон эса бу жимликни ўзининг фойдасига ҳал қилиб, «битта пўписалик жонларинг бор, сенларнинг», деб қўйди.

— Ошнангизга Худонинг ўзи шифо берсин, омийн,— деди Абдурахмон табиб, фотиҳага қўл очиб.

— Борасизми? — деди Кесакполвон амр оҳангида.

— Йўқ, боролмайман.

— Сиз ўйлаб гапирмаяпсиз. Билиб қўйинг, ошнам ўлса, бу уйда битта ҳам тирик жон қолмайди! Агар Кесакполвон бу гапни кўчада айтганида, эшитадиганини эшитарди. Чол мусулмоншева кўринса-да, баъзан ўзини тута олмай қоларди. У қайсар эди, тажанг эди, бандага номуносиб иллатлардан бебаҳра ҳам эмасди, аммо ҳар қандай шароитда меҳмоннинг иззатини қилишга мажбур эканини биларди. Ҳозир мезбонлик бурчи ҳамма нарсадан устун келиб, Кесакполвонга қаттиқ тикилиш билан чекланди. Унинг вужудида аланга олган ғазаб ўтини шу кўзлари билдириб турарди.

— Ҳа, нимага тикилиб қолдингиз, борасизми? — деб сўради Кесакполвон энди таҳдид оҳангида.

— Сен... — Абдурахмон табибнинг овози титраган ҳолда чиқди. — Валади зинога ўхшайсан... Шу ўринда чол мезбонлик вазифасига озгина хиёнат қилишга мажбур бўлди. Ўрнидан туриб, хонани тарк этди. Кесакполвоннинг ғазаби униқидан кам эмасди. Аммо у меҳмонлик бурчи нима эканини билмасди.

Кесакполвон юк машинаси ёнидаги отларга қараб турди-да, йигитлардан бирини имлаб чақириб, қулоғига шивирлади:

— Буларнинг изидан борасан. Бехит жойда отларини қуритасан. Одамларига тегма. Биз секин юриб турамыз, етиб оларинг.

II 6 0 6

1

...Атрофга шом қоронғуси бостириб келадир. Кеч кузнинг изғиринли нафаси сочларини аста тўзитадир. Жувоннинг вужудини эса хуфтон зулумоти босадир, юраккинаси музлайдир, танаси совуқданми ёхуд ўлим шарпасининг қўрқувиданми енгил титрайди... Кумушбиби бўлмоқни орзу этган бокира, инжу орзулари лойга қоришган Тупроқбиби, унданда баттар қавмда сўнги нафас сари борадир...

Отасининг кўзлари «Сен ҳур қизлар билан бирга бўласан», деди. Лекин Зайнаб ўзидайин шармандани ҳур қизлар қаторларига олмасликларини билади. Аммо бундай ҳолларда астойдил тавба қилмоғи, ҳаётдан кўз юмар арафасида бир мартагина бўлсин пешанани саждага олиб бормоғи лозимлигини билмайди. Билганида эди, титроқ бармоқлари отаси ташлаб кетган арқондан сиртмоқ ясамоққа уринмаган, Яратганнинг омонатига хиёнат қилмоққа тайёрланмаган бўларди.

Отаси арқон ташлаб кетди. Отасининг мақсадини бир қарашдаёқ англади. Доридан қараётган бўлган, шармандали воқеадан чайқалган ақли ўйламоқдан, мулоҳаза юритмоқдан ожиз эди. У фақат бир нарсани идрок этди — отасининг ҳукми мутлақ тўғри! Аслида Зайнаб шармандали ўйда, кийинаётган маҳалида ўзини-ўзи ўлим жазосига ҳукм этган эди. Отаси бу ҳукмни қандай ижро этишни кўрсатди халос...

Сиртмоқ ясаётган бармоқлари бирдан тўхтаб, ярим юмук кўзлари очилди. Уй бурчагига тикилиб қолди. Гапирай деса тили айланмади. Ўлимга шайланаётган жувоннинг уй бурчагида елкасига хуржун ташлаган қора хотинни кўриб кўрқиб кетиши сиз учун ажабланарли ҳол туюлар. Агар бу қора хотин унинг кўзига жон олғувчи Азроил сифатида кўринган бўлса-чи? Бу хотин айнан бугун эрталаб нон тилаб келган, сўнг ақлни лол қолдирадиган тарзда кўздан йўқолган бўлса-чи?!

«Чиқиб кетувди-ку? Уйга яна қандай кириб олди? — деб ўйлади Зайнаб. — Эрталаб кўлида чақалоғи бор эди. Боласи қани, қаёққа ташлаб келди?»

...Чиндан ҳам кўлида кир латтага ўралган чақалоғи бор эди...

Зайнаб эрталаб баданидаги оғриққа шифо топиш илинжида Мардонага қўнғироқ қилишдан олдин ўзини енгишга уриниб, хаёлини чалғитиш мақсадида кўчага чиқди. Биронта кўшни аёлни учратсам, озгина лақиллашиб турсам, оғриқ чекинармакин, деб ўйлаганди. Кўшнилари билан айтарли кирди-чиқди қилмайдиган Зайнаб шу тобда уларни кўргиси келди. Ҳар куни эрталаб кўча супуриш баҳонасида бошланувчи хотинлар мажлиси озгина танаффусдан сўнг кун ёйилгунча давом этар, сергап хотинларни кўриб, Зайнабнинг ғаши келарди. Ҳар қандай мажлисда танаффус бўлганидек, хотинларнинг кўча издиҳомида ҳам тахминан бир соат давом этадиган узилиш мавжуд эди. Бу вақт мобайнида хотинлар эрларини ишга, болаларини мактабга, боғчага кузатишиб яна кўчада пайдо бўлишар, «миш-миш халта», «ғийбат тўрва»лар баралла очилиб, бити тўкилиб яйраган одамдай ҳузур қилишарди. Уларнинг анжуманлари болаларидан бирининг мактабдан қайтгунига қадар ҳам давом этиши мумкин эди. Бугун «мажлис» қолдирилганми ё барвақт ниҳоясига етганми, нечундир хотинлар кўринмади. Зайнаб бўм-бўш кўчага қараб тургач, изига қайтди. Ҳовли томон уч-тўрт қадам қўймай, бир овоз уни тўхтатди:

— Янга, ҳов янга, бирпасга тўхтанг, дардингизни олай.

Зайнаб ўгирилиб, дарвоза остонасида турган озғин, қора хотинни кўриб ажабланди: «Ҳозир кўчада ҳеч ким йўқ эди-ку, бу қаёқдан пайдо бўлиб қолди?» Зайнаб ажабланганини яширмаган ҳолда аёлга разм солди: кўлида кир латтага йўрғакланган чақалоқ, елкасида хуржун. Киприк қоқмай тикилиб турибди.

Зайнаб уй томон юрмоқчи эди, қора хотин яна тўхтатди:

— Менга қаранг, дардингизни олай.

— Ҳозир пул олиб чиқаман, — деди Зайнаб.

— Пулингиз керакмас. Сизга мен бир гап айтай. Тўйингизда бўлганман. Ўша куни менга биров бир сўм бермади, хор бўлдим. Аммо эрингиз менга кўп пул берди. Бир хотун қўйлақлар берди. Мен дуо қилдим, бу уйдан қарз бўлиб қолдим. Қарзимни узайин деб бир гап айтгани келдим. Дардингиз оғур янга, дардингизни менгина олай, аммо бугун кўчага чиқманг. Худо, денг, дардингиз кетади. Энди сиз менга биттагина нон беринг, дардингизни олай.

Зайнаб ошхонага кириб қутини очди-да, суви қочган яримта бўлкани олиб «назарга илармикин» деган ўйда иккиланди. Сўнг «бошқа нон йўқлигини айтарман», деб изига қайтди.

Қайтди-ю, ҳовлининг ўртасида тўхтади: қора хотин кўздан йўқолган эди. Тез-тез юриб кўчага чиқди. Кўча ҳам кимсасиз эди. Яримта бўлкани кўтариб кираётган Зайнабни кўрган Элчин: — Ҳа, нима бўлди? — деб сўради.

— Гадоё хотин кирувди...

— Нон бермоқчи бўлдингми, улар ҳозир нон олармиди, пул бера қолмабсан...

Зайнаб эрига қора хотиннинг гапларини тушунтириб ўтирмади. Элчин кетгач, баданидаги оғриқлар кучайди. Беихтиёр телефон гўшагини кўтарди. Мардонани топди. Қора хотиннинг гапларини унутди.

Айнан ўша қора хотин ҳозир, сиртмоқ тугилаётган дамда уй бурчагида турибди. Елкасида хуржун, аммо боласи йўқ... Зайнаб унга тикилганича лом-мим демай қотиб қолди. «Қачон кирдинг уйга?» демоқчи бўлди, аммо тили айланмади. Қора хотин эса ундан савол кутгандай, киприк қоқмаган ҳолда ҳаракатсиз тураверди. Бу ҳолат бир неча дақиқа давом этди. Зайнаб ўзини осмай туриб, бармоқларининг жон таслим қилаётганини сизди. Яқингинада сиртмоқ тугаётган бармоқлар энди жонсиздек, ўзига бўйсунмас эди.

«...Агар Азроил шу бўлса, ўзимни осмай туриб жонимни шундайгина олиб қўя қолмайдими?..

«Ўзини осибди» дейилса, одамлар минг хил миш-миш тўқишади. «Тўсатдан ўлибди» деса, «бечора» деб қўя қолишарди. Азроил бўлса нега тикилиб турибди? Шартта чанг солиб, жонимни суғуриб ола қолмайдими? Ё арқонга осилишимни пойлаяптими? Уйда осганимда бу қора хотин йўқ эди. Шунинг учун тирик қолганмидим? Йў-ўқ... унда ойим кўтқариб қолгандилар. Энди... ойим йўқлар... Ҳозир... Ҳозир осаман... Сен қанақа Азроилсан ўзинг, осилишимни пойлаб нима қиласан? Ўлимга рози бўлганимдан кейин оладиганингни олавермайсанми?..»

Зайнаб кейинги гапларни бақариб айтмоқчи эди. Бироқ, лаблари сал қимирлади-ю, овоз чиқмади.

Ниҳоят иккала томоннинг сукут билан олишувига хотима ясаиб, қора хотин тилга кирди:

— Нима қилипсан, ўзингни осмоқчимисан?

Ерталаб қора хотин мулойим эди, энди эса сенсираяпти, овози ҳам дағал.

Зайнаб унинг саволига бош ирғаб қўйди.

— Осиб овора бўлма, сен ўлмайсан.

«Ўлмайсан? Нега? Бу ким ўзи — Азроил эмасми? Ўлмаслигимни қаердан билади?»

— Гапимга тушунмадингми? Ўлмайсан.

— Нега? — Зайнаб ўзининг овозини аранг эшитди. Бу овоз худди бегонадек, тубсиз қудуқ қаъридан эшитилгандек туюлди.

— Мен биламан, сен ўлмайсан, — деди қора хотин киприк ҳам қоқмай, — Сен узоқ яшайсан.

Шу қадар узоқ умр кўрасан-ки, яшаш жонингга тегиб ҳам кетади. «Омонатингни ол!» деб Худога ялинасан. Аммо Худо сенинг нолаларингни эшитмайди.

Ўлимдан кўрқмаётган жувон қора хотиннинг бу гапини эшитиб чўчиди:

— Нега?! — Зайнаб бу сафар баландроқ авжда сўради.

— Сен Худодан узоқлаша бошладинг. Мен эрталаб келиб «Кўчага чиқма» дедимми? Сен қулоқ солмадингми? Дарвоза остонасини ҳатлаб чиқишинг билан Худодан узоқлаша бошладинг. Энди ҳар қадамнинг билан узоқлашаверасан. Сен ҳозир осон ўлим топмоқчимисан? Йўқ, бундай ўлим сенга насиб этмайди. Худо сенга узоқ умр бериб жазолайди.

Зайнаб қора хотиннинг Худодан узоқлашиш ҳақидаги гапларини идрок қила олмади. Бу гапни бошқа пайтда, руҳи тетик дамларда эшитганида ҳам дуруст англамаган бўларди. Шу ёшга етиб, Оллоҳга яқинлашмоққа интилиб яшамоқнинг нима эканини билмаган, эшитмаган, ҳатто ота-онаси ҳам Яратганни дуруст танимаган одамнинг бу гапларни фаҳм этмоғи мушкул. Зайнабга биров шу пайтгача «Сени Оллоҳ яратган, унга қуллуқ қил, ундангина нажот кут», демаган. У ўқиган китобларининг қули эди, сурурга банди эди, ўз тасавури билан яратган дунёда шодон яшамоқчи эди. Пойдевори сурурдан иборат ҳар қандай кўрғон ҳаёт деб аталмиш кичик бир

палахмон тоши тегиши билан яксон бўлишини ўйлаб ҳам кўрмаганди. Ўзининг тасаввури билан яратган дунёси эса тутундан иборат, ҳаётнинг энгилгина шабадасиёқ уни тўзитиб юбориш кучига эга эди. Шундай бўлди ҳам. Бу сурур, бу алдамчи дунё уни шу сиртмоқ сари етаклаб келди. Қора хотин эса «узоқ яшайсан, қийналиб ўласан», дейди. «Нимага бунақа дейди? Мени лақиллатмоқчими? Битта тугун тугсам бўлди. Кейин осаман. Узоғи билан уч дақиқа кифоя...» Ҳа, уч дақиқа кифоя эди. Зайнабга айнан шу уч дақиқа етмади. Телефоннинг қаттиқ жиринглаши қора хотиннинг гапларини тасдиқ этгандай бўлди.

2

Олмония сари учиб бораётган Манзура ўзини дорбоз каби ҳис этарди.

Уч йил аввал Асадбек икки ўғлини хорижга ўқиш учун юбориш ҳаракатига тушганида қувонган эди. «Ўғилларим оталари сингари қил кўприк устида яшамайдиган бўлишади», деб Худога шукрлар қилди. Асадбек тўнғич ўғил туғилганидаёқ «Мен буни ўқитиб, зўр одам қиламан», деганди. Орадан йил ўтиб кейинги ўғил дунёга келганида ҳам шу аҳдини айтди. Бу мақсадини тез-тез такрорлаб турса-да, Манзура ишонқирамас эди. Фарзандлари улғайгани сайин «от ўрнини той босмаса эди» деб чўчирди.

Унинг хавотири ўринсиз эди. Асадбек фарзандларига қаттиққўл бўлмаса-да, эркатлмади, ўқишини назорат қилди. Яхши муаллимларни ёллаб, ўғилларининг вақтни бекор ўтказишига йўл қўймади. Фурсат етгач, иккала ўғлини олдинма-кейин Москвадаги ўқишга киритди. Бир томондан зарнинг кучи, иккинчи томондан болаларнинг идроки зўр келиб, Олмонияда ўқиш имкони туғилиши билан бу имкониятдан бетўхтов фойдаланилди.

Ўшанда қувонган Манзура ўзини дорбоз ҳолига тушажагини фаҳхламаган эди. Жуда баланд тикилган, соғинч деб аталувчи бу дорнинг бир томонида ўғиллари, бир томонида эри билан қизи. У эса уқувсиз дорбоз, қўлида лангар чўпи ҳам йўқ. Дорнинг ўртасига келиб олиб, дам олдинга, дам орқага қарайди...

Уйдан чиққанидан бери юраги ғаш. Эри касал, қизининг юзларидан қон қочган, кўзларига хасталик булути кўланка солган. Қизи сездирмасликка ҳаракат қилади. Лекин онанинг юрагини алдаб бўлар эканми?

Бормайин деса, у томонда ўғиллари... Баҳона қидирса эридан балога қолади. Борайин деса...

Учоқ булутлар ҳамласидан юлқиниб чиқиб оҳиста суза бошлагач, учоқ бекаси патнисдаги биллур қадахларда ичимлик тутди. Манзура калта кўйлакли бекага «бу нима?» деган маънода қараган эди, у изоҳ берди:

— Пепси-кола, пиво, вино.

Манзура: «Керакмас, ичмайман», дегандай бош чайқади. Шу пайтгача қош-кўзларига зеб бераётган ёш жувон бўйин чўзиб патнисга қаради-да:

— Пиво кимники, финларникими? — деб сўради.

— Москваники, — деди учоқ бекаси.

— Вино-чи?

— Вино ҳам.

— Фу, — деди жувон, кейин Манзурадан илтимос қилди: — Пепсини узатиб юборинг.

Манзура «пепсиси қайси бири экан?» деб ўйланиб ўйига етгунича жувон унинг шундай тумшуғи остидан қўлини узатиб қадахлардан бирини олди. Сўнг ярмини ичди-да, сумкасидан япалоқ шиша идишни олиб, қопқоғини очди. Манзура унинг ҳаракатларини кўз қири билан кузатди. У япалоқ идишдаги ичимлик хориж коняги эканини билмас эди. Коняқдан пепси-кола устига қўйилиб, сумкадан бир қаричли найча чиқарилиб, симира бошлангач, Манзура киноларда кўрганини эслаб, хонимчанинг коктейл ичаётганини фаҳхлади. Манзура бунақа ҳолатни ҳаётда энди кўриши эди, шу боис «кинода кўрсатадиганлари тўғри экан-да» деб қўйди. Манзуранинг у билан гаплашиш истаги йўқ эди. Хонимчанинг қилиғи ёқмаганидан ёки русчани яхши

билмаганидан эмас, балки хаёл ипининг бир учи эрида, қизида, бир учи ҳадемай учрашиши лозим бўлган ўфилларида бўлгани сабабли ҳам унга жим кетиш маъқулроқ эди. Баъзилар руҳи безовта пайтда ким билан бўлса бўлсин, суҳбатлашиб хаёлини чалғитишга, шу йўл билан руҳнинг эзувчи тўрларидан қутулиб чиқишга уринади. Манзура ундай тоифадан эмас. У ҳар қандай руҳий азобнинг муте чўриси. Сафарга отланганидан бери шу чўрилиқ либосида. Ичимлик симириб бўлингач, хонимча сумкасида сигарет чиқариб, бирини лабига қистирди-да, сўнг қутини Манзурага узатиб, илтифот қилди:

— Олинг, чекинг!

Манзура чекувчи аёлларни кўрган-у, аммо «қачондир, кимдир менга ҳам чекишни таклиф қилар», деб ўйламаган эди. Шу боис ҳамроҳининг таклифини дарров англамади.

— Чекасизми? — деб сўради хонимча унинг дарров жавоб бермаганидан ғаши келиб.

— Йўқ-йўқ, — деди Манзура, ҳижолат бўлиб. Унинг бу ҳоли зимдан кузатилса, чекмагани учун уялпти, деб ўйлаш ҳам мумкин эди.

Хонимча «чекмасанг баттар бўл», дегандай бир чимирилгач, сигарета тутатди. Дам ўтмай учоқ бекаси келиб:

— Аерофлот қоидасига кўра салонда чекиш мумкин эмас, — деди.

Хонимча унинг гапларига эътибор қилмади.

— Сизга айтяпман! — деди бека, қатъийроқ оҳангда.

— Тупурдим ўша аерофлотингга ҳам, қоидасига ҳам, — деди хонимча. — Бор, ишингни қил, менга халақит берма. Мен текинга учмаяпман. Пулини тўлаб қўйганман. Қандай хоҳласам, шундай учаман.

— Қоидани бузганингиз учун кўнган еримизда жарима тўлайсиз.

— Вой, вой, кўрқитиб юбординг-ку, кўнган еримизда, агар истасам, самолётингга қўшиб ўзингни ҳам сотиб оламан. Ўлаётган пайтингда ҳам оёғимни ўпиб ўласан.

— Безбет экансиз!

— Бор, ишингни қил, аммо кимлигингни унутма!

Учоқ бекаси бу бало билан баҳслашишининг фойдаси йўқлигини билиб бир нима деб пичирлаганича бурилиб, нари кетди. Манзура унинг нима деганини эшитмаган бўлса-да, эркактар айтадиган ширин сўзлардан эканини фаҳмлаб, лабини тишлади. Хонимча ҳамроҳи эса бу сўзларни овоз чиқариб айтиб қўя қолди. Кейин япалоқ шиша чиқарилиб, икки қултумгина ичилгач, Манзура суҳбатга тортилди.

— Бу ювқсизлар қачон одам бўларкин, а?

Манзура нотаниш аёлларнинг орасига тушмоқни лозим кўрмади, индамай ўтираверди.

Хонимчага ҳозир эшитгувчи қулоқ керак эди, шу боис Манзуранинг саволига жавоб бермагани андак ғашини келтирган бўлса-да, гапини давом этди:

— Худога шукр, булардан қутуладиган бўлдим, — у думалоқ дераза оша пастга қараб қўйиб, хитоб қилди:— Хайр, ювқсиз Россия!

Манзура бу гапни эшитиб, сесканиб тушди. У ватанпарварлик, Ватанга садоқат, муҳаббат деган баландпарвоз гаплардан узоқ эди, аммо айни чоқда ўз юртига нисбатан бундай дейиш мумкинлигини ҳазм қила олмай, ҳамроҳига савол назари билан қаради. Хонимча бу қарашнинг маъносини уқиб, изоҳ берди.

— Бу менинг гапим эмас, Гогол деган ёзувчи ўтган, эшитганмисиз? У Россияни ташлаб кетаётганида шундай деган.

Тарихдан, хусусан Гогол тақдиридан хабардор одам унга жавобан «Ей нодон, Гогол киму сен кимсан, ўзингни кимга тенглаштиряпсан? Бу гап айтилган замон қайда-ю, бугунги замон қайда?» деган бўларди. Манзура эса бу тарихдан беҳабар бўлгани сабабли «Гогол дегани ҳам ғалати экан-да» деб ўйлади. У ҳамроҳининг асл мақсадини англамади. Юртини ташлаб кетаётган бу хонимча шу гапи билан рус бўлмаган аёлнинг кўнглини қитиқламоқчи, уни ўзига ҳамдарад қилиб олмоқчи эди. Унинг мўлжалича, Манзура бу гапни эшитгач, «Ҳа, чиндан ҳам

ювуқсиз, булар фалон, булар пистон...» дейиши лозим эди. Шунда у «Россияни шунинг учун ташлаб кетяпман», деб баҳонасини рўқач қилган бўларди. Лекин кутган гап айтилмади. Хонимча «Булар бир нима дейишга қўрқишади», деб ўйлаб, аччиқланди. Шу топда у гапирмай келаётган аёлдангина эмас, ўзидан ҳам нафратланди: «Менинг қаёққа, нимага кетаётганимни у билмаса, унга тушунтиришим шартми?..»

Одам табиати шундай: баъзан бирон ножўя қадам қўяди-ю, кейин ўзини оқлаш мақсадида баҳоналар излайди. Биров «нимага шундай қилдинг?» деб сўрамаса ҳам баҳоналарини айтишга шошилади. Ўзи тўқиган, аммо ўзи ҳам ишонмаган баҳонага бошқаларни ишонтирмоқчи бўлади. «Иштонсизнинг ҳадиги чўпдан», деб балки шунга айтилар.

Хонимча Манзуранинг қараб туришидан тутоқди:

— Нимага қараяпсиз? Гапим ёқмадим, ё тушунмадингизми?

— Тушундим... лекин...

— Нима, лекин?

— Ўзингиз русмасмисиз?

— Хўш, рус бўлсам-чи?

— Ўзингизнинг юртингизни шундай дейсизми?

— Хўш, чиндан ҳам ювуқсиз бўлса-чи? Хўш, ўзингиз кимсиз, қозоқмисиз, тожикмисиз?

— Ўзбекман.

— Агар Ўзбекистон шунақа бўлса, индамай юраверасизми?

— Худонинг ўзи асрасин!

— Йўқ, сиз менга аниқ жавоб беринг: шу гапни айтмайсизми?

— Тилим кесилса ҳам айтмасман.

— Хўш, нимага? — Хонимча шундай деб қутидан яна бир сигарета олиб, лабига қистирди. —

Фақат «Ватанимни севаман» деманг, бунақа гапларни миллиард марта эшитганман.

Манзура нима дейишини билмасди. Нима десин: киндик қоним тўкилган тупроқ мен учун муқаддас, унда ота-онам ётибди, азиз-авлиёлар ётишибди, бир куни ўзим ҳам шу тупроққа қўшиламан, қандай қилиб уни лаънатлаш мумкин? Ўз юртини лаънатлаган тилни кесиб, итга ташланса, ит ҳам бу тилдан ҳазар қилар, емас?

Манзуранинг дилида шу туйғу бор, лекин бундай сўзларни маромига етказиб улаб, айта олмайди. Бироқ, хонимча унга қалтис савол берди, жавоб кутяпти.

— Шундай дейсиз-у, эрта-индин яна шу... ювуқсиз деганингиз жойга қайси юз билан қайтиб келасиз?

— Ким қайтиб келади? Менми? Ўлсам ҳам қайтмасман. Тупурдим бунақа жойга.

— Энди... бу ёқларда яшамоқчимисиз?

— Ҳа. Ўйнашим кутиб турибди. Германияга бораману ундан Парижга учаман. Парижда яшайман!

«Ўйнашим кутиб турибди?» Бу гапни шу тарзда беҳаёлик билан айтилгани Манзурани титратиб юборди. Манзура назоратдан ўтаётганида бу хонимчанинг бир йигит билан кучоқлашиб, ўпишиб хайрлашганига кўзи тушган эди. «Демак, у боёқиш эри... бу ёқда эса ўйнаши... Вой шарманда, ё тавба...» Манзура шундай деб ўйладию бирдан ёдига Зайнабнинг Элчинга айтган сўзлари ёдига тушиб оёқ-қўлига муз югурди. «Наҳотки менинг қизим ҳам шундай бўлса?!» деган фикр миясига яшин каби урилиб, жонини суғуриб олгандай бўлди.

Жисм оғриси чидаш мумкин, руҳ зада бўлса, эзилса чидамоқ мушкул. Кўзини юмиб, инграб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Хонимчанинг бошқа гапирмай жим кетиши бир жиҳатдан яхши бўлса-да, иккинчи томондан Манзурани нохуш хаёллар ҳукмига топшириб қўйди. Омадсизлик-да, агар ҳамроҳи бамаъни бўлса, суҳбат билан овунарди, бу азоблар ҳам йўқ эди. Бундай ҳолларда банда чорасиз.

Ислорий илмдан хабардор бўлганида ҳам, шайтон васвасаларидан паноҳ излаб, Яратган сари интилар эди. Тангрига солиҳ банда бўлиш тизгинсиз хаёлларга банди бўлишдан қутқарарди.

Бундай паноҳ йўқ экан, азобни тортаверади.

У ўзини кўнгилсиз хаёллар панжасидан қутқармоқ учун кўзини очганида хонимча Зайнаб бўлиб кўриниб яна инграб юборди. Шу бўйи яна кўзларини юмганича, то учоқ қўнгунича очмади. Учоқдан тушар маҳалида ҳам хонимчага қарамасликка тиришди. У ўзини ҳам, кўзларини ҳам ҳамроҳидан олиб қочар, аммо аксига олгандай, хонимча дам ёнида, дам рўпарасида пайдо бўлиб қоларди.

Хонимча бошқаларни туртиб-суртиб бўлса-да, назоратдан аввалроқ ўтди. Шунда Манзура унинг ўйнашини кўрди. Камида олтмишни уриб қўйган, кал, малла башара семиз одамни кўриб, «Ўла, топганинг шумиди?» деб қўйди.

3

Манзура келинликка номзодлар ҳам кутгани чиқишса керак, деб фараз қилган эди. Шу сабабли соғинтирган ўғилларини бир-бир бағрига босиб, худди гўдагини эркалагани каби суйиб, ўпаётганида нигоҳи кўз ёшларининг хира пардаси орқали ўша қизларни излади. Манзура ўғилларини қайта-қайта бағрига босгани билан соғинч саҳросида ташналик азобида қийналган кўнгли қониқмаётган эди. Бу учрашув, бу кўришув саҳро юзига уч-тўрт ёмғир томчиси тушгани каби эди. У фарзандларини бирма-бир қучоқлашга қаноат қилмай қулочини кенг ёйди-да, сўнг жўжаларини икки қаноти остига олиб авайлагандай бараварига қучоқлади.

Кўзлардан оққан соғинч, бахтиёрлик ёшлари тиниб, ҳаяжон тафти сал босилгач, улардан икки қадам нарида ўрта бўйли, қорачадан келган тилла ҳалли кўзойнак таққан одам яқинлашиб, қўлидаги бир даста гулни Манзурага узатди:

— Марҳабо, хоним афандим, хуш келдингиз, — деди у Манзура учун бегона бўлган лутф билан.

— Доктор Худоёр устозимиз бўладилар, — деди Самад, уни онасига таништириб.

— Ёдингиздадир, биз сиз ила телефон орқали сўзлашмак шарафига муяссар бўлган эдик. Бу ташрифингиз чўх гўзал бўлмиш. Чўх миннатдорман, чўх бахтиёр бўлмишам, хоним афандим. Манзура бундай илтифотга нима деб жавоб қайтаришни билмай, бош силкиб қўя қолди. Эрида, хонадони атрофидагиларда бундай лутф бўлмагани сабабли ҳам у жавобга ожиз эди. Доктор Худоёр учун бу ҳол қоронғу эди. Шу боис аёлнинг бош силкиб қўйишини унинг ҳаяжонига йўйди.

— Абдусамад, иним, сиз юклар ила машғул бўлинг, биз бора турамыз, — деди доктор Худоёр. Тўнғич ўғлига «Самад» деб исм қўйиб, шу ёшга қадар «Самаджон», деб эркалаб чақирувчи онага «Абдусамад» дейилиши ажаб туюлди. У ўғлининг доктор Худоёрга дастлаб учраб «Исмим Самад» деганида «Ас-Сомад — Оллоҳнинг сифатларидан бири, яъниким, бутун махлуқотнинг ишини битирувчи, барча ҳожатларни сўрайдиган зот, демакдир. Сиз билан биз эса Оллоҳнинг қулларимиз. «Самад» десангиз Худо бўлиб қоласиз. Исмни тўғри талаффуз этмак жоиздур. Сиз «Самад» эмас, «Абдусамад» сиз», деб танбеҳ эшитганини билмас эди.

Манзура «қизлар кутгани чиқмадимми?» деган ўйда атрофга бир аланглади. Унинг фикрини англамоқ учун доктор Худоёрга шунинг ўзи кифоя қилиб, кулимсиради:

— Хоним афандим, узр этмагингизни сўрайман. Сизга пешвоз чиқмак учун қизларни-да таклиф этмиш эдик. Улар ташрифингиздан сарфароз эсалар-да, бунга чиқмоқдан уятдилар. Уларнинг чўх гўзал одоблари вордур. Уларни узр этмак, дуо қилмак жоиздур, хоним афандим. Буюринг хоним, Абдулҳамид, кечинг.

Бундай сўзларни эшитганида Асадбек қандай ажабланган бўлса, ҳозир Манзура ҳам шундай таажжубланди.

4

Бу шаҳарнинг бошқа ерларга нисбатан орасталиги билан ажралиб туришини ҳар қандай одам йўл-йўлакай билиб олади. Машинанинг орқа ўриндиғида, икки ўғлини икки қаноти остига олиб бораётган Манзура атрофга суқланиб боқмаса-да, буни сезди. Филдиракларнинг дўқилламай, машинанинг чайқалмай, сакратмай оҳиста сузишини, одамларнинг йўл четларида тартиб билан юришларини, озодаликни бир неча дақиқалик сафар чоғидаёқ сезиш мумкин эди.

Олдинги ўриндиқда ўтирган доктор Худоёр шаҳар оралаб юришаётганда орқасига ўгирилди: — Хоним афандим, биз-да олмонларнинг шул кентинда мусофирлик ичинда истиқомат этмакдамиз. Қаранг, кент чўх гўзалдир. Сизлар буларни нима деб атайсизлар? — доктор Худоёр кулимсиради. — Чириётган капитализмми? Қаранг, қандай чиримакда!

Манзура бу каби сиёсатдан беҳад узоқ бўлса-да, радиодан айтилувчи шунга ўхшаш гаплар қулоғига кириб турарди-ю, аммо мулоҳаза қилиб, фаҳм этишга уринмас эди. Доктор Худоёрнинг ҳозирги киноясига ҳам тушунмагани сабабли жавоб ўрнига енгилгина жилмайиб қўя қолди. Бу жилмайиш доктор Худоёрга илҳом бериб, шаҳарни мақтайверди. Айрим биноларнинг тарихини ҳам баён қилишни унутмади.

Бир соатлардан сўнг баланд бинолар сафи сийраклаша бошлади. Ана шунда доктор Худоёр изоҳ берди:

— Хоним афандим, Музаффархон Марғилоний жаноблари сизни кент ҳудудидан ташқаридаги виллада кутмакдалар.

Вилла деганлари ғоятда озода боғ, уч қаватли иморат, мармар ҳовуздан иборат эди. Вилла одам бўйи келадиган панжара билан ўралган, бу қўриқлаш мақсадида ўрнатилган девор эмас, балки кўча ҳамда қўшни вилладан чегаралаб турувчи рамзий тўсиқ эди. Манзурани Музаффархон аҳли аёли Гулузор бегим билан пешайвонда кутиб олишди. Ичкарида, шохона безатилган кенг хонада ўндан зиёд эркагу аёл — Олмонияда истиқомат қилувчи ўзбекларнинг юқори табақа вакиллари меҳмон кутиш баҳонасида тўпланган эдилар.

Соҳиб байт лутф қилиб, уларни бир-бир таништирди. Эркаклар енгил таъзим ҳамда жилмайиш билан меҳмонни шарафлашди. Аёллар ўзларигагина хос бўлган қизиқувчанлик, зийраклик билан Манзуранинг кийимига, бармоқларидаги узукларга, бўйнидаги дур-маржонга қараб олганларидан кейин жилмайган ҳолда қўл узатдилар. Бундай маросим, бундай танишувни энди кўриб турган Манзура қандай ҳаракат қилишни, нима дейишни билмай хижолат бўлди, ўзини ноқулай ҳис этди. Доктор Худоёр буни сезиб, таништирув чоғида гап қўшиб, ҳазиллашиб, кулгу уйғотиб, ноқулай вазиятни чекинтиришга ҳаракат қилди.

Манзурани айни чоқда қимтинишга мажбур этаётган яна икки омил мавжуд эди. Бири — уйнинг ҳашами бўлса, иккинчиси — ўзининг либоси эди. Гарчи эрининг давлати буларникидан кам бўлмаса-да, уйлари бу даражада эмасди. Бундай уйларда яшаб ўрганган одамлар Асадбекникига боришса ажабланишлари турган гап эди. Эри бу қадар ҳашамни ёқтирмасмиди, ё данфиллама уй солишдан қўрқармиди, Манзура буни билмайди. Ўзи эса ҳеч маҳал бунга қизиқмаган.

«Қизлар бизнинг уйимизни назарга илишармикин?»

Остона ҳатлаб ичкари кирган Манзуранинг хаёлига келган дастлабки фикр шу бўлди.

Дунёдаги барча аёлларда бўлганидек, Манзурада ҳам либосга қараб қўйиш одати бор эди. У бир қарашнинг ўзидаёқ, мезбонлар либосининг шохона эканини билди. Уларникига нисбатан ўзиники ғарибгина туюлди. Агар қимматбаҳо безаклари бўлмаса, уни шу уй хизматкорлари қаторига қўйиш мумкин эди.

Танишув сўнгида улар чеккароқда ийманиб турган икки қизга яқинлашдилар.

— Менинг қоронғу осмонимни ёритиб турувчи икки юлдузим — бири Чўлпоной, бири Муштарий, — деди Музаффархон фаҳр билан.

Қизлар кўзларини ердан узмай, бараварига салом бердилар. Манзура алик олгач, доктор Худоёр сўз қотди:

— Иншооллоҳким, бу юлдузлар сизнинг осмонингизда ҳам нур сочажак!
Қизлар уялишиб, ўгирилдилар-да, зина томон юрдилар. Сўнг илдамлик билан юқорига кўтарилдилар.

Уларни кўрган заҳоти Манзуранинг юраги жиз этди. Қизлар бағоят гўзал, истарали эдилар. Балки ҳазрат Навоий «Рухсорида ломаи малоҳат, гуфторида нашъаи фасоҳат» деб битик битганларида шундай гўзалларни назарда тутдиларми, Худо билади. Манзура ҳозирча уларнинг рухсоригагина банди бўлди, ҳали сўзларини эшитгач, шундай қизларни ўғилларига насиб этгани учун Яратганга шукрлар қилиши тайин.

Манзура барча билан бир сидра танишиб чиққач, Гулузор бегим илтифот қилди:

— Азизларим, Манзураҳон бегим ила мени маъзур тутгайсизлар, сизларни бир неча дақиқага тарк этажакмиз.

Манзура мезбонга эргашиб, аввал шинам даҳлизга чиқди, сўнг мўъжаз меҳмонхонага кирди.

— Бунда ором олмоғингиз мумкин, Манзураҳон бегим. Чанталарингиз бу ерда. — Мезбон шундай деб, ён эшикни очди. Манзура бир кишилик ётоқхона, каравот ёнида турган жомадонини кўриб, «чанта» нима эканини фаҳмлади.

— Сиз ташрифингиз ила барчаларимизни ғоятда сарфароз айладингиз, бегим, биз бунда ота юртдан келган ҳар бир ватандошларимизнинг нафасига муштоқ яшаюрмиз. Шул боис ватандошлар ташрифингизга пешвоз йиғилдилар. Сиз ҳордиқ чиқаринг, мен пича фурсат ўтгач, ҳузурингизга қайтажакман.

Мезбон чиққач, Манзура юмшоқ курсига омонатгина ўтирди. У уйнинг ҳашами, мезбонларнинг такаллуфидан ҳайрон, гўё бегона юртга, бегона одамларникига эмас, балки бегона дунёга келиб қолгандай эди. Тўю-зиёфатларга бориб «есонмисиз-омонмисиз...»дан бошлаб, керакли-кераксиз гаплар билан вақт ўтказишга, кетма-кет киритилувчи овқатларга, «олинг оповси, олинг, овсин» деган меҳрибончиликларга ўрганиб қолган аёл учун бу чиндан ҳам ўзга дунё эди. Шу сабабли Манзура йўлдаги ҳолатини, қизи ташвишидаги хаёлларини, ўғилларини бағрига босган чоғдаги масъудликни бир зум унутиб, ўзини қандай тутмоқлиги лозимлигини ўйлади. Гулузор бегимнинг бу хонага бошлаб киришидан мақсади ювиниб, кийимларини алмаштириб олиш учун шароит яратмоқ эканини фаҳмлаб, ўрнидан турди. Шунда ётоқхона ёнидаги эшикнинг қия очиқ турганига, бу ернинг ювиниш хонаси эканига эътибор берди. Манзура ювиниб, тараниб бўлгач, мезбонни яна ўн дақиқа кутди. Сўнг Гулузор бегимга эргашиб, танишув маросими бўлиб ўтган катта хонага қайтди. Давра қуриб ўтирганлар Манзуранинг ташрифини жилмайиб, бош ирғаб қўйиш билан шарафлашди. Давра тўрида, икки ўғил ўртасида икки жой бўш эди. Манзура билан Гулузор бегим ўтиришлари ҳамон хизматчи келиб қаҳва тутди.

Манзура кирганда узилган суҳбат, қаҳвадан бир ҳўплаган онда давом қилди. Доктор Худоёрнинг ёнида ўтирган озғин одам ҳам қаҳва ҳўплаб олиб, фикрининг давомини изҳор этди:

— Мен жаннатмакон Шермуҳаммадбекнинг бутун бўй-бастлари ила акс этган ҳайкални-да бориб кўрмакни ихтиёр этдим. Ахир мен Шермуҳаммадбек ҳали ҳоли-ҳаёт эканликларида бир неча бора суҳбатларидан баҳраманд бўлмак шарафига етушганман. Мен лол қолдимки, айнан ўзларига ўхшабди. Яна лол қолдимки ҳайкални ўрнатмакка юрт оғаларида рағбат йўқтур. Гулузор бегим Манзурага қараб, паст овозда: «Саъдуллоҳон Ватанга бориб қайтиб эдилар. Таассуротларини айтмакни ихтиёр этиюрлар», деб изоҳ берди.

Саъдуллоҳон деганлари таассуротини интиҳосига етказмай, доктор Худоёр эътироз билдирди:

— Азизим, агарчи менда-да ҳукм бўлган чоғинда ҳам ҳайкални ўрнатишга изн бермас эдим. Фикрининг қабул қилинишига ишонган Саъдуллоҳон бу қадар кескин эътирозни кутмагани учун ажабланди:

— Нима учун? — деди у норози оҳангда.

— Бунинг бир неча сабаблари вордур: илк сабаб шулким, ҳайкал ўрнатмаклик — Исломга тамомила ётдур. Бутпараст мушрикларнинг йўлидур. Исломдан нарида сўзламак истасақ,

Шермуҳаммадбек бундаин шарафга нолайиқ шахсдир.

— Ажаб! Ажаб! — деб юборди Саъдуллохон. — Шермуҳаммадбекнинг кимлигини билурмисиз ўзингиз?

— Билиюрман, азизим, — деди Худоёр, хотиржам оҳангига хиёнат қилмай. — У муҳтарам зотнинг маълум ҳаракатлари учун ҳурматимни изҳор этганим ҳолда деюрманки, сиз айтган шарафга лойиқ эмасдурлар. Яъниким, Мадаминбекни шаҳид қилмоқда иштироклари бўлганини кечирмоқ асло мумкинмасдир.

— Агар Мадаминбек хоинлик кўчасига кирган бўлсалар-чи?

— Саъдуллохон, азизим, қалбимдасиз. Сиз билан бу хусусинда аввал ҳам баҳслашиб эдик. Мадаминбекнинг шўролар билан битимидан асл мақсади сиз билан бизга қоронғу бўлгани сабабли ажрим қилмоққа ҳуқуқимиз йўқтур. Сиз билан мен бу хусусинда бир битимга кела олмаганимиз боис, баҳсни янгиламайлик. Фикримнинг давоми шуки, Шермуҳаммадбек амиралмуслиминни шаҳид этиб қочганидан сўнг...

— Қочганлари йўқ, ҳижрат қилдилар. Ҳижрат қилмоқлик эса суннатдир. Ёинки жаноби Расулиллоҳнинг ҳижратларини-да инкор этажакмисиз?

Бу савол доктор Худоёрга ёқмагани учун заҳарли жилмайиб қўйди. Аммо гапидаги босиқлик оҳангини йўқотмади:

— Азизим, сиз мени бир тоққа, бир боққа бошламақдасиз. Пайғамбар афандимиз, саллоллоҳу алайҳи васаллам, ҳижратлари билан Шермуҳаммадбекнинг қочоқликларини тенглаштирмоқнинг ўзиёқ гуноҳ саналур. Сиз муҳтарам афандимга эслатмагим жоиздурки, пайғамбар афандимиз ҳижрат қилганларидан сўнгра улуғ ғазотнинг раҳбари бўлдилар. Шермуҳаммадбек эса, — доктор Худоёр яна жилмайди, — майли, сиз айтганингизча бўла қолсин, «ҳижрат қилганларидан» сўнгра тан оромидан ўзга нарсани билдиларми? Ўзларини амиралмуслимин, деганлари ҳолда нечун жиҳодни давом эттирмадилар?

Саъдуллохон жавобга оғиз жуфтлаган чоғда уй эгаси Музаффархон гапга аралашиб, баҳсни юмшатмоқчи бўлди:

— Доктор Худоёрнинг қаричлари узунроқ, — деди у кулимсираб, — ўлчовни ҳамиша баланд олворадилар. Росмана ўлчов билан қарасак, Мадаминбекнинг ҳам, Шермуҳаммадбекнинг ҳам оми одамлардан бўлганликларини унутмаслигимиз дурустдир. Уларда ҳарбий илм борми эди? Шермуҳаммадбек милтиқ отишни Мадаминбекдан ўрганиб эдимиз? Улар қўлларига илк марта милтиқ олибоқ ким билан олишдилар, эсланг! Жаҳон муҳорибасинда чиниққан ўрус аскарлари билан жанг қилдилар-ку?! Улар то ўша кунларга қадар сиёсат нима эканини биларми эдилар? Йўқ, азизларим, билмас эдилар. Ҳарбий илмдан узок, сиёсатнинг алдовдан иборат бир нарса эканини билмаган ҳолда жанг қилдилар. Ҳа, уларда на ҳарбий, на сиёсий илм бор эди. Аммо у улуғ зотларнинг муборак қалбларида Ватанни севмак туйғуси бор эди. Биз, азизларим, ана шу туйғуни шарафламагимиз шартдур.

— Афандим, — деди доктор Худоёр, унинг сўзини бўлиб, — буни мен-да дуруст англаюрман. Бироқ, Шермуҳаммадбек жиҳодни давом эттирмаги мумкин бўлмаган экан, Ватанда душман қўлидан ўлим топмоғи шарафлироқ эмасми эди?

— Ажаб! Ажаб! — деб юборди Саъдуллохон, овозини бир оз баландлатиб. — Сизнинг бу гапларингиз менга Ватандаги бир шўропарастнинг сўзларини эслатди.

— Сабр этмакни ихтиёр қилинг, афандим. Менинг-да сўзим ҳали интиҳосига еткани йўқтур. Сиз-да, афандим, ҳижратни тилга олдингиз, аммо улуғ Бадр муҳорибасини хаёлингиздан паришон қилдингиз. Англаюрманки, улуғ Бадр муҳорибасинда шаҳид бўлганлар шарафига етмак мушкул бир вазифадур. Аммо минг тўққиз юз ўн тўрт санасинда Чаноқ қалъасиндаги муҳорибани англаюрмисиз? Бир қалъада тўрт юз эллик минг шаҳид! Уч юз эллик минг талабалар! Англаюрмисиз буни?! «Кими ҳинду, кими ям-ям, кими билмам не бало...» Улар-да шаҳид бўлдилар, аммо Туркия мағлуб этилмади. Афандим, англамак жоизки, Ватан бир боғдур. Бу боғни инсон қони ила суғармак лозимдур. Афандим, мен сизга бу хусусинда бошқа сўз

айтмасман. Шўропарастлар сўзларини сиз айтинг.

Тўпланганлар ўша шўропарастнинг гапи нима экан, деган маънода кутдилар. Саъдуллохон ҳозирги гапларга ҳам муносабатини аён қилмоқчи эди, бироқ доктор Худоёрнинг «мен сизга бу хусусинда бошқа сўз айтмасман», деб қўйиши ҳамда тўпланганларнинг тикилиб қолишлари унинг шаштини қайтарди.

— У зоти паст айтдики, — деди у бир оз ўнғайсиз аҳволда, — ит қорни тўйган ерда, одам эса Ватанда яшармиш.

Дастлаб эшитилганда қўпол туюлган бу мақол ўтирганлар этини бир сидра зириллатди. Бу ҳолатни сезган Саъдуллохон мазкур баҳсда мутлақ ғолиб бўлдим, деган қарорга келиб, атрофидагиларга мағрур назар ташлади. Аммо унинг ғолиблик супасини эгаллаши бир неча сониялик эди. Доктор Худоёр осонлик билан мағлуб бўлувчи тоифадан эмас эди. У ҳам ўтирганларга бир қур назар ташлаб олгач, «бошқа сўз айтмасман» деган ваъдасига хиёнат қилгани ҳолда жавоб берди:

*— Гумраҳ улус ичра ўзин қотти, ахий,
Дунёга бировки дунёни сотти, ахий...*

Ҳазрат Навоийга бир сўз қўшмакка ҳожат йўқтур. Саъдуллохон, шарафли афандим, қалбимдасиз, сиз мени бир муҳориба майдонидан бошқасига етаклаб ўтмакни ихтиёр эттингиз. Шўропарастнинг гапи бошқа, биз айтаётган дард ўзгадир, Шўропараст сизга қозоқ биродарларимизнинг бир мақолини айтибди. Буни камина ҳам эшитгани бор. Сиз шўропараст бизларни итга қиёс этмакдадир, деб ғазаб отига миниюрсиз. Менинг англамоғим бўйича, мақсад мақолнинг иккинчи бўлагиди. Ҳар бир инсонни Ватанда яшамакка даъват этмакдир.

— Ватанда бўлмак?! — Саъдуллохон чекинишни истамади. — Отам менга Ватанни қолдирдимиз? Бундай баҳснинг ўрни ҳамда вақти эмаслигини билган Гулузор бегим енгил йўталиб қўйиб, меҳмонга қараб айбли кўринишда кулимсиради. Саъдуллохон енгил йўталнинг маъносини англаган бўлса-да, гапларини чала қолдиришни истамади:

— Отам менга Ватанни қолдирдимиз? — деб қайтарди у. — Йўқ, отам менга Ватан соғинчини мерос қолдирди. Шўропарастлар буни англамаслар! Уларда наинки соғинч, уларда Ватан туйғуси йўқтур. Буни мен англадим! Улар сўқир! Шўро етагида қайга боражакларини билмаслар!

— Сиз уларни бунда айбларсиз, улар бизларни унда айбларлар. Кун шу тарзда ўтаверар. Ватан эса кундан-кун ботқоққа ботаверар. Афандим, агарчи улар сизни, сиз туфайли бизларни айблар бўлсалар, ҳақлидурлар. Чунки биз бунда Ватан учун бирон нима қилмакдан ожиздурмиз.

— Биз нималар қилайликки, йўллар тўсиқ бўлса. Йўллар очилса эди, мен Ватаннинг беш ерида беш улуғ мағоза очсам, Лутфуллахон яна неча еринда супермаркет очсалар...

— Ўҳ-ҳў!.. — доктор Худоёр баралла кулиб юборди. — Афандим, афандим, сиз ўн эмас, ўн минг дўкон қуринг, Ватанга нафи оздир. Мағозалар қурғувчи тужжорлар Ватанда ҳам бисёрдир. Сиз Ватанга илм олиб боринг. Ватаннинг қаддини кўтаргувчи биринчи восита — озодлик, иккинчиси эса илмдур. Дунё юртларига бир қаранг-чи, улар мағозалари ила бақувватларми ёинки илм илами? Сиз билан биз яшаб турган Олмонияни урушдан сўнгги харобликдан бу даражага илм кўтармадимиз? Сиз билан бизнинг айбимиз шуки, Ватан йўллари очилсин, Ватан озод бўлсин, деб бунда орзу қилиб кутиб ўтирмакдамиз. Шўроларнинг ҳукмидаги Оврupo жумҳуриятларининг хорихдаги биз каби муҳожирлари эса вақтли ҳукумат тузиб, ўз Ватанларини озод қилиш қасдида курашмақдалар. Нима учун сиз билан биз курашмаймиз? Чунки бизлар — сиз меҳр қўйган Шермуҳаммадбекнинг авлодларимиз. На-да Шермуҳаммадбек курашди, на-да амир Саид Олимхон курашди, на-да биз курашяпмиз. Сизни билмадим, шарафли афандим, аммо мен Ватан қаршисида уятлидурман.

— Сиз андак янглиш гап айтдингиз, жаноб Худоёр. Бизнинг жамиятимизни назарга илмаганингиз чакки. Биз ҳам Ватан учун қайғурмақдамиз.

— Қайғурмак дуруст, аммо курашмак лозим. Ватандан келган ашулаларни эшитиб, «ўйна ёр, ўйна!» деб ўтирмақдан наф йўқтур. Агар менинг сўзларим малол туюлса, ана, ватандошимиз мухтарам хоним афандим айтсинлар...

Манзуранинг кутилмаган тарзда суҳбатга чорланиши фақат унинг ўзинигина эмас, ўғилларини ҳам шошириб қўйди. Иккови бараварига нажот истаб, Гулузор бегимга қарадилар. Гулузор бегим бу қарашнинг маъносини уқиб, жилмайгани ҳолда доктор Худоёрга мурожаат қилди: — Мухтарам доктор жаноблари, бизларга дастурхон мунтазирдир. Баҳс нонуштадан сўнг давом этмаги дурустмикин?

Бу луқма чўкаётган одамни кемага чиқариб олиш савоби даражасига етишди. Доктор Худоёрнинг мурожаати ҳам соғинч, ҳам хавотир денгизида чўкиш азобини тортаётган аёлни янада оғирроқ аҳволга солган эди. Аввалига Манзура уларнинг суҳбатларига унчалик аҳамият бермади. Аниқроқ айтилса, баҳснинг сабабини англамади. Машойихлар бедарднинг олдида бошимни оғритма, деганларича бор. Асосан оила ташвишлари билан яшовчи аёлнинг бу одамлар қалбидаги дардни ҳис қилиши мумкин ҳам эмас эди. Қўқонда Собитхон Асадбекни йўқлаб, унда Ватан ҳимоячисини кўришни истаб янглишгани каби, бу издиҳомдагилар ҳам Ватан хусусидаги гапларимиз ватандошни бефарқ қолдирмас, деб адашдилар. Тўпланган мезбонларнинг қалблари Ватан, Ватан соғинчи дарди билан, Манзуранинг қалби эса эрининг ташвиши, қизининг соғинчи билан тепарди. Қалбларнинг тепиши ҳамоҳанг эмас эди. Манзуранинг суҳбатга чорланиши ана шу сирни ошкор этмоғи мумкин эди. Гулузор бегимнинг луқмаси уни бу ноқулайликдан ҳам қутқарди.

Доктор Худоёр танбеҳни англаб, ўрнидан турди-да, қулочларини ёйган ҳолда деди:

— Ў, шарафли хоним афандим, қалбимдасиз, сизнинг сўзларингиз биз учун амрдир.

Нонуштадан сўнгра ҳам баҳслашмақдан бўйин товляяжакман. Баҳсда шарафли Саъдуллохон афандимни енгиб бўлмас!

Доктор Худоёрнинг кейинги гапида таслимга нисбатан киноя оҳанги зухур эди. Тўпланганлар бу гапдан «Саъдуллохонга гапириш бефойда, барибир тушунмайди», деган маънони уқишган бўлишса-да, ҳеч нарса англамагандай кулимсираб қўйдилар.

Шу онда ён томондаги девор аста сурилди. Манзура бу деворни ойнаванд жавон деб ўйлаган эди. Девор сурилгач, улар дастурхон тузоғлиқ хонага ўтдилар. Дастурхон устида ортиқча лутф, «олинг, олинг», деган қисташлар бўлмади. Манзура тортиниб, қимтиниб ўтиргани учун Гулузор бегим лутф кўрғазиб икки марта «марҳамат қилинг», деди. Таомланиб бўлганлар бирин-сирин ён хонага чиқа бошладилар. Манзура қарасаки, ўғиллари билан ёлғиз қоладиган. Шу боис ўзи учун фотиҳа ўқиб, ўрнидан турди-да, Абдулҳамиддан астагина:

— Уйга телпон қилса бўладими бу ердан? — деб сўради.

— Ҳозирми? — деди Абдулҳамид.

— Ҳа. Нимагадир кўнглим ғаш, болам.

— Узоқ йўл юриб келдингиз. Чарчагансиз. Меҳмонлар ҳадемай кетишади Хотиржам дам оласиз. Мен ҳозир телефонга буюртма бериб қўяман. Хавотирланманг.

Абдулҳамид айтганидай меҳмонлар тез кетишмади. Эркаклар ҳовлини айланиш баҳонасида чиқдилар. Шундан сўнг аёллар гурунги бошланиб, фақат аёлларга хос масалалар муҳокама қилинди. Бу издиҳомнинг аввалгисидан фарқи шунда эдики, бунда «томонлар бир-бирларини тўла англаган ҳолда, дўстона суҳбат қурдилар».

Меҳмонлар кетишгач, соҳиб байт ҳам шаҳарда юмушлари мавжудлигини баҳона қилиб қайтдилар. Вилла Манзура билан ўғиллари ихтиёрига топширилди. Манзура ўғилларини тергаш имконига эга бўлиб, бу имкониятдан энди фойдаланаман, деганида телефон жиринглади. Айни шу онда Зайнабнинг уйида ҳам телефон жиринглади...

III 606

1

...Бир денгизчидан «Аҳвол қанақа?» деб сўрашса, «Кайфиятлар аъло, чўкяпмиз», деган экан... Ҳамдам Толиповнинг алам билан айтган бу гапи Зоҳиднинг ярадор қалбини тирнаб, азоб берди. Ҳамдам шу гапни айтмаса ҳам Зоҳид ботқоққа ботаётганини сезиб турарди. Денгизчи кайфиятининг аъло бўлишига асос бор — ҳар қалай, тоза сув бағридан макон топади. Улар-чи? Қўланса ботқоқданми? Наҳот ботқоқдан қутулишнинг иложи бўлмаса? Зоҳид шу ботқоқда чиримоқ учун илмдан воз кечиб шу йўлга кирганмиди? Чўкаётган одам «тирик қолармикинман» деган умидда хасга ҳам тирмашаркан. Зоҳиднинг кўзига баъзан ўша хас ҳам кўринмай кетади. Ана шундай ҳолда у доно бир маслаҳатчига муҳтожлик сезади. Унга ким доно маслаҳат бера олади? Отасими, онасими? Дардини уларга айтса, жавоблари тайин: «Қўй ўғлим, шу ишингни йиғиштира қол, бу соҳада ким барака топибдики, сен топсанг...» Уларнинг энг доно маслаҳатлари шу. Ё илмдаги устози Ҳабиб Сатторович тўғри йўл кўрсатадими? Унинг айтадиган гапи: «Сен илмга хиёнат қилдинг, энди хиёнатчи сифатида жазо топяпсан...» Балки Ҳамдам Толипов қалб ярасига малҳам кўяр? Унинг маслаҳати ҳам аниқ: «Шартта ушлаш, шартта қамаш, шартта отиш керак! Дастурхончи хотинга ўхшаб ҳамманинг кўнглига қараб иш тутилса, ҳеч нимага эришиб бўлмайди...» Ҳамдам шунга ўхшаш маслаҳатини беради-ю унга амал қилинмаса, бир-икки сўкиб, қўл силтаб қўя қолади. Бу соҳада Зоҳидга жўяли маслаҳат бера оладиган одам — маёр Солиев.

Зоҳид Ҳамдамдан илмоқли гап эшитиб, қалб яраси таталангач, ўзининг ёғига ўзи қоврилиб юрди. Хаёлнинг минг бир кўчасига тентираб кириб, довдираб чиқди. Охири маёр Солиевни топиб, дардини айтди. Бу соҳада турли найрангларга дуч келавериб пишиб кетган маёр шогирдининг гапларини диққат билан эшитиб, сукутга толди.

Зоҳид «бу сукут фикрларимнинг тасдиғи аломати» деган хаёлга бориб, тасдиқни тил билан ифода этилишини, яъни «Тўғри, уларга ишонма, барчаси найрангбоз, товламачи», дейилишини кутиб, ёнмоққа, ёнмоқ нима экан, портламоққа тайёр эди. Пича фурсат ўтгач, ёнмаслиги ҳам, портламаслиги ҳам аён бўлди — маёр у кутмаган гапни айтди:

— Хулоса чиқаришга шошилма, — деди у вазмин оҳангда. — Балки юқоридагилар бир нарсани ўйлашгандир. Сен билан биз бир қўрғонга дуч келганмиз, уни эгаллашга қурбимиз етмайди. Алам қиладиган ери шуки, бу қўрғонни кўз олдимизда тиклашди. Айрим биродарларимиз уларга дастёрлик қилиб, «Мана бу ерини мустаҳкамроқ қилинг», деб маслаҳат беришгани учун ҳам бизнинг бу қўрғонга ҳужумимиз бетонга кесак отган билан баробар бўлади. Бу қўрғонни олиш учун мўлжалга аниқ урувчи замбараклар керак. Бизга ўхшаган пиёдалар ишни бузиши мумкин. Балки қўрғонларининг мутлақ беҳавотир эканига тўла ишонишлари учун уларга шароит яратиб беришмоқчидир. Агар уларда шундай ишонч қатъийлашса, зийракликлари сусаяр, қўрғонни бир ҳамла билан олиш имкони яралар?..

— Ўх-ҳў... — деди Зоҳид, ҳафсаласи пир бўлиб. — Гапга ҳам тўн кийдирвордингиз. Сиз айтгандай арқон узун ташланса, улар қўрғонларини шундай мустаҳкамлаб оладиларки, кейин ўнта атом бомба ташлаб ҳам тинчита олмайсиз.

— Атом бомба таъсир қилмаса, водород бомба бор, нейтрон бомба бор, — деди маёр Солиев ҳазил оҳангида. Маёр камдан-кам ҳолларда ҳазиллашарди. Ҳозир шогирдини тутаб турганини кўриб, атайин гап маромини ҳазил оҳангига бурган, шу орқали таранг тортилган асаб торларини сал юмшатмоқчи эди. Лекин унинг бу макри иш бермади.

— Мақсуд ака, айтаётган гапларингизга ўзингиз ҳам ишонмаяпсиз. Менинг ўрнимда бўлганингизда нима қилардингиз?

— Ҳе, жўжахўроз, — деди Солиев, энди эркалаш оҳангида, — сенинг ҳолингга мен кўп мартабалаб тушганман.

— Ҳар сафар шунақа чекинганмисиз?

— Чекинмаганман, сабр қилганман. Чекиниш бошқа, сабр бошқа. «Сабрлига тоғлар эгар бошини», деган мақолни эшитмаганмисан?

Зоҳид маёрни тушунмади. Ҳамиша адолат учун курашиб келган одамнинг бу гаплари сабр эмас, чекинишдан далолат эди. Одам суюниб, паноҳ топишни мўлжал қилган қоя тош эмас, нураб, йиқилай деб турган пахса девор экани маълум бўлгач, қандай ҳолга тушади, тасаввур қилиб кўринг-а? Зоҳид шу ҳолга тушиб, янглишган эди. Чунки Солиев вазирликка чақирилганини, Асадбекка алоқадор ишларга аралашмай туриш ҳақида топшириқ олганини унга айтмади. Солиев дастлаб сукут сақлаганида шу топшириқни ўйлаган эди. Икки юқори идорадан бир хилда топшириқ бўлдими, бу демак, масала Асадбеклар фойдасига ҳал этилиш жараёнида эмас. Юқоридагилар қандайдир режани пишитишган. Ишга ҳалал бермасликни сўрашдими, демак, бажариш шарт! Солиевга ҳам «Вақти келганда бу ишга сизни жалб этамиз», дейишди. Демак, сабрдан ўзга йўл йўқ. Агар Зоҳидга ўхшаб «бетон деворга кесак отавераман», деса, истеъфога чиқишни таклиф этишлари турган гап.

Солиев шогирдига яна насиҳатлар қилиб, унинг попугини бир оз пасайтирмоқчи бўлди. Лекин қалб ярасига малҳам қўя олмади. Малҳамни икки кундан кейин яна ўша ҳамкасб йигит — Саид Қодиров қўйди.

Зоҳид охириги учрашувдан сўнг энди уни анчагача кўрмасам керак, деб ўйлаган эди, барвақт йўқланиши унинг учун кутилмаган ҳол бўлди. Шу сабабли ажабланганича унинг ҳузурига йўл олди.

Саид Қодиров уни хуш кайфият билан қаршилади.

— Ишлар қалай? — деб сўради у, Зоҳидни ўтиришга таклиф этгач.

— Ишлар ёмон эмас, — деди Зоҳид, сўнг Ҳамдамнинг кесатиқ гапини қистириб қўйди: — Чўкяпмиз!

— Чўкяпмиз, денг? Қизиқ масала... Кимдир чўкса сув айбдорми ё сузишни билмаган одамнинг ўзими?

— Ботқоққа чўкиш учун сузишни билишнинг ҳеч бир аҳамияти йўқ.

— Ботқоққа денг?.. Эски пластинкани айлантеришни яхши кўрар экансиз. Битта ашулани эшитавериш жонингизга тегмайдими?

— Агар ҳақиқат ашуласи бўлса...

Саид Қодиров унинг гапини бетакаллуф тарзда узди:

— Суннатуллаев ишини ёпинг, деб буйруқ беришдими?

Зоҳид фикри бўлинганидан ғашланса-да, сир бой бермай жавоб қайтарди:

— Буйруқ эмас, маслаҳат беришди.

— Сиз-чи?

— Мен ўйлаб кўраман, дедим.

— Кескин тарзда рад жавоби бериб, сўнг бизга рапорт ёзишингиз керак эди.

— Сабаб?

Саид Қодиров жавоб ўрнига савол назари билан тикилди. Зоҳид бу қарашдан «Шунга ҳам фаҳминг етмадими?» деган саволни уқди. «Мен рапорт ёзаман, булар эса рад этишади. Сўнгра Суннатуллаев иши батамом тўхтатилади. Ишнинг ёпилишидан буларнинг ҳам манфаатдор эканликлари аён бўлади. Кимга аён бўлади? Асадбекками? Шахмат ўйинидаги пиёданнинг арзимас, ҳеч нарсани ҳал қилмайдиган юриши-ку, бу? Шунақа паст юришлар билан ўйинни ютишмоқчимиз?»

— Хўп, яхши, — деди Саид Қодиров қатъийроқ оҳангда. — Улар сизга яна айтишади. Унгача мана бу билан танишиб чиқинг. — У шундай деб қоғозлар боғламини узатди. Зоҳид биринчи саҳифага кўз югуртирди: Жамшид Суннатуллаевнинг жинойий иши. Зоҳид бу «Иш» билан юзаки таниш, жиддийроқ шуғулланишга ҳали фурсати етмаган эди. Бу «Иш»нинг Саид Қодиров қўлига тушиб қолганидан ажабланиб, унга қаради:

- Бир қизиқиб кўринг, фойдаси тегиб қолади. Унинг ўлганига ишонмаяпсиз-ку, демак, яна учрашиб қолишингиз мумкин. Қоғозларни менга эрта-индин қайтарасиз.
- Ҳозироқ қайтаришим мумкин. «Иш» билан танишиб, керакли жойларини ёзиб олганман.
- Ёзиб олган бўлсангиз ҳам яна бир марта ўқиб чиқсангиз зарар бўлмас, — Саид Қодиров шундай деди-да, столи тортмасидан қаҳва чиқариб икки пиёлага бир қошиқдан қаҳва кукунни солди. Сўнгра қайнатгични чойнак оғзидан олди.
- Қанд соласизми? — У саволига жавоб кутмай пиёлаларга бир чақмоқдан қанд солиб, устига қайноқ сув кўйди. — Менга устозим «Чўкмаслик йўлини изласанг, қаҳва ич, қаҳва ақлни пешлайди», деган.
- Саид Қодировнинг енгил ҳазилини жавобсиз қолдирмаслик учун Зоҳид қаҳвадан бир хўплаб, деди:
- Устозингиз бир нарсанинг ҳисоб-китобини қилмабдилар. Бу ҳаёт денгизида чўкаётганлар кўп. Ҳаммага қаҳва етказиб бўлармикин?
- Саид Қодиров жилмайиб қўйиб:
- Мабодо сизнинг мучалингиз чумак ари эмасми? — деди.
- Қаҳва ичилаётган дамда улар орасидаги расмиятчилик девори чекингандай бўлди. Зоҳид бу одамни дастлаб кўрганида ғашланган эди. Ҳозир Қодировнинг гап оҳангидаги самимийликми ё чиндан қаҳва таъсир этдими, босиб турган ўша ғашлик тутуни кўтарила бошлади.
- Зоҳид, сиз ҳеч илм билан шуғулланишга ҳаракат қилганмисиз?
- Сўхбат мавзуининг тўсатдан бу мавзуга кўчиши Зоҳидни ажаблантирди. «Ўтмишимни билиб сўраяптими ё бошқа бир нарсани айтиш нияти борми?» деб ўйлаб, мужмалроқ жавоб қайтарди:
- Сал-пал... ҳаракат бўлган.
- Бизнинг ишимизда ўша «сал-пал»и чатоқ. Илмга «сал-пал» қизиққанамиз учун ҳам чўкамиз. Мана, бизнинг ишимиз нима ўзи? Жиноятни очиш, жиноятчини фош қилиш... ҳоказо, ҳоказо... Мен эсам «бизнинг ишимиз илмнинг айнан ўзи!» дейман. Бу ишга илм нуқтаи назаридан қарамаганимиз учун ҳам чўкамиз. Сиз ранжиманг, киноя қилаётганим йўқ. Чўкаётганимиз аниқ. Мен сизга бекор қизиқиб қолмадим. Сизда илмий таҳлилга интилишни кўрдим. Мана, кечаги хабар: Русияда бир манякни ушлашибди. Ўн еттита хотинни зўрлаб, ўлдирган. Бу хабар юзаки қараганда мен учун аҳамиятли эмас. Лекин икки йил ичида ўн етти хотиннинг қотили изланган. Учаси ҳатто «топилган». Аҳмоқликни қарангки, битта хотиннинг эрини қотил деб гумон қилиб, отишга ҳукм қилишган, болаларини етимхонага жойлашган. Агар у аҳмоқлар илмга асосланиб иш юритишганда шундай бўлармиди?
- Бизда аҳмоқлар йўқ дейсизми?
- Ҳа, қойилман. Ҳамма гап шунда. Шунинг учун Суннатуллаевнинг эски «Иш»ини бир кўринг дедим. Менинг фикримча, ҳар бир жиний ишнинг очилиши — илмий иш. Менга қолса, Суннатуллаевнинг ишини очсангиз, шартта «ҳуқуқшунослик фанлари номзоди» ёки «дўктўри» унвонини бериб юборардим.
- Раҳмат, худди унвонни олгандай бўлдим, — деди Зоҳид кулимсираб.
- Энди ишимизга тааллуқли бир савол: Асадбекка ўхшаганлар, жиний гуруҳлар нима учун талтайиб кетишди? Улар олдин пастки қобиқда писиб юришарди. Ит қутурса эгасини қопади, дейишармиди? Уларни нима қутуртирди?
- Бунинг сабаблари кўп. Жамиятнинг томир уришига қараб, сабабларни ахтариш керак.
- Сиз бир ахтаринг. Унгача менинг жавобимни эшитиб кўринг. Жамиятнинг касалини эслаганингиз яхши. Асадбеклар пайдан фойдаланишди. Ошқовоқ Гдлян тепа томонни сур-сур қилаётганида булар билан ҳеч кимнинг иши бўлмаб қолдимми? Кадрлар масаласи кўтарилдимми? Кўп жойлар бўшадими? Булар ўша жойларга ўзларига содиқ одамларини тиқиштира бошлашдимми? Ўртада пул деган нозанин ўйнадимми? Бу нозанин бир карашмаси билан неча жонларни беҳалавот қиларкин? Булар ҳали ҳам ўша-ўша замон деб ўйлашяпти. Ҳали ҳам айтганларини қонун деб ишонивади. Бир жиҳатдан шундай деб ўйлашлари ҳам дуруст. Илм

деганим — рентгендай гап. Биз уларнинг ўпка-жигарларигача кўриб туришимиз шарт. Бўлмаса касалнинг илдизини топа олмаймиз... Устозим тўғри айтган эканларми, қаҳва ақлни пешларканми? Яна биттадан ичамизми?

Зоҳид пиёлани четга суриб, илтифоти учун Саид Қодировга раҳмат айтди-да, кетишга ижозат сўради. У остона ҳатлаб хонага киришида эзгин кайфиятда эди, чиқишда бошқа ҳолда бўлди. «Гапи бошқа, иши бошқаларга ўхшамайди», деб ўзига-ўзи таскин берди.

2

Жамшид Суннатуллаевнинг аввалги жинойи ишини ўрганишни Зоҳид эътиборга молик масала деб ҳисоблаган бўлса-да, бу вазифани бажаришни кейинроққа қўйган эди. Саид Қодировнинг ҳузуридан чиққач, Жамшид ўсмирлик чоғида ишлаган идорага қараб юрди. У «Иш» билан дастлаб танишган чоғида пала-партишликни, даъвогар қизнинг терговдаги гаплари билан судда айтганлари орасида мантиқий боғланиш бузилганини аниқлаган бўлса-да, ҳали унда «Суннатуллаев тўхмат билан қамалган экан-да?» деган фикр уйғонмаган эди. Ҳозир боришидан мақсади ҳам тўхматни фош этиш эмас, балки Суннатуллаевнинг «Иш»ига аниқлик киритиш, Асадбекнинг тўдасига қандай кириб қолганини билишга интилиш эди.

У Жалол Комиловнинг шахсини оз бўлса-да, аниқлаштирди. Жинойтчилар кўчасига қандай кирганини тахмин қила олди. Энг муҳими — осилган одамнинг Жалол Комилов экани аниқ. Ҳамдам ҳатто унинг лақабини ҳам аниқлаштириб берди — Шилимшиқ. Зоҳид буни эшитиши билан «Шилимшиқ бўлса, ўладиган одам экан-да», деб ҳам қўйди.

Жамшиднинг «Иш»и ҳийла мураккаб, чунки «ўлди» деган фикр билан кўмилса-да, аслида тирик бўлиши ҳақиқатга яқинроқ. Комилов билан Суннатуллаевнинг бир жиҳати ўхшаш — икковига ҳам аза очилмади. «Вой, жигаре-ем!» дейдиган одам топилмади. Ахир қариндош-уруғлари бор-ку, улар нима учун жим? Улар йигитларнинг нима иш билан шуғулланишганини билишганми, билганлари учун «ўлгани яхши бўлибди», деб қўя қолишганми? Ё қўрқишганми? Кимдан қўрқишади?

Кузнинг бир оз изғиринли, аммо ёқимли шабадаси эсиб турган хиёбондан юриб бораётган Зоҳид бу ҳақда аввал ҳам ўйлаган, аввал ҳам «Кимдан қўрқишади?» деган савол деворига бошини уриб, тўхтаган эди. У бир нарсани идрок қила олмаётган эди: Комилов ҳам, Суннатуллаев ҳам Асадбекнинг одамлари. Бир хилда ўлдирилди. Бундай ҳолда Асадбек индамай кетаверадиган латта одамми? «Ўзи ўлдиртирган бўлса-чи?» деган тахмин ўринсиз. Агар ўзи ўлимга ҳукм қилса, бундай намойишкорона осиб қўймас эди. «Балки бошқаларга ўрнак бўлсин», дегандир? Барибир бундай йўл тутиши ақлдан эмас. Зоҳидни кўпроқ қийнаган савол бегона одамнинг мурдасини «Жамшид Суннатуллаев» деб кўмишлари. Бу ўзларининг найранглари ми ё гўлликларими? «Сиз кўмган одам Суннатуллаев эмас», десак қидиришадими? Ё уни ўзлари яширишдими?..

Саволлар Зоҳиднинг назарида қават-қават қўйилган бетон деворга ўхшарди. Бу деворни йиқиш учун Саид Қодиров айтгандай «Илм» деб аталгувчи портлатгич зарур.

Зоҳид хиёбондан ўтгач, автобусга чиқди. Ярим соат деганда Жамшид ишлаган идорага етиб борди. Кенг даҳлизнинг бошланишига қўйилган эски ёзув столи ёнида ёшлари олтмишлардан ошган икки киши чойхўрлик қилиб ўтиришарди. Идорага кириб келган бегона одамни кўриб икковлари уни савол назари билан қаршиладилар. Зоҳид одоб билан салом бериб кўришгач, улардан бири чой қуйиб узатди-да:

— Келинг, иним, бировни излаётганга ўхшайсиз? — деди.

— Қаердан билдингиз? — деди Зоҳид чой хўплаб.

— Биламиз-да, шу ерда ўтириб ризқимизни териб еганимиздан кейин ким келди, ким кетди, кимнинг дарди нима — сезиб турамыз-да.

— Бу ерда анчадан бери ишлайдиганга ўхшайсиз, а?

- Олтинчи йил кетяпти. Мамасодиқнинг бир оғиз гапи билан иссиқ жойимни ташлаб келганман. Бунинг ўзи йигирма йилдан бери шу ерда. Галма-гал турамыз. Ҳозир исмен алмашадиган пайтга келдингиз. Исмен баҳона иккита чол валақлашиб оламиз-да.
- Зоҳид чойни ичиб бўлиб пиёла узатгач, мақсадини айтди:
- Мамасодиқ ака, бундан ўн икки ўн уч йил олдин шу идорада Жамшид деган йигитча ишлаган экан, эслайсизми, бир қизни зўрлайман, деб қамалиб кетган экан?
- Жамшидми? Суннатвойнинг ўғлини айтяпсиз-да, а?
- Ҳа. Бир қизни...
- Бўлмаган гап! Бояқиш мўмин-қобил бола эди. Отаси ҳам тилла одам. Ҳозир ётиб қолган...
- Ёш бола нарсага шайтон васваса қилган бўлса, кўзи қонга тўлган пайт шўхлик қилгандир, — деди Мамасодиқнинг шериги.
- Э, йўқ, қўйсангиз-чи бу гапларни, — деди Мамасодиқ бош чайқаб. — Сиз уни кўрмагансиз, билмайсиз. Шайтонга бўйин эгадиган боламас эди. Бу ерда бир тўхмат бўлди чоғи.
- Ёш ўсмирда кимнинг хусумати бўлиши мумкин? Ё отасининг душманлари бормиди?
- Бунисини билмайман, ука, сиз нима учун суриштириб қолдингиз?
- Мен прокуратураданман, — Зоҳид шундай деб ҳужжатини кўрсатди. — Сиз айтгандай тўхмат бўлиши мумкин. Тўхматлиги аниқланса, у оқланади.
- Ие, ҳалиям қамоқдами у? — деб ажабланди Мамасодиқнинг шериги.
- Э, йўқ, — деди Мамасодиқ, — икки йилми уч йилми ўтириб чиқди. Энди оқлашларингнинг нима фойдаси бор? Онаси бу шармандаликни кўтаролмай ўлиб кетди. Отаси ишдан бўшади. Иссиқ жойини совутди. Оқибат на ўликмас, на тирикмас — ётибди.
- Шундай дейсиз-ку... оқланса... ҳар ҳолда елкасидаги шармандалик юки олиб ташланади-ку?
- Барибир фойдаси йўқ. Уни оқлаб, тўхмат қилганларни қамаш қўлингиздан келадими? Келмайди-да. Шунинг учун фойдаси йўқ, дедим.
- Сиз тўхмат деяпсиз. Ўша пайтда нима учун айтмагансиз?
- Биз киммиз, бизнинг гапимизни биров сариқ чақага олармиди? Қоровулнинг гапини эшитадиган қулоқ борми ўзи? Ўшанда бирдан миш-миш тарқалди. Терговчи келди, опа билан гаплашди. Опа кимни чақирса, ўша гувоҳлик берибди. Ўша куни мен исменда эдим, биров бир нима деб сўрамади. «Сендан сўрашни ишташмаётибдими, сен бир фақир одам, лозим бўлмаган ишга бурнингни тикма», деб жим қолавердим-да.
- Сиз Жамшиднинг зўрлаши мумкинлигига нима учун ишонмаяпсиз?
- Э, иним, зўрлайдиган боланинг кўзи ўйнаб туради. «Фунажин кўзини сузмаса, буқача арқонини узмайди», деган мақолни эшитганмисиз? Жамшидни эмас, ўша... ҳажиқизнинг кўзи ўйнаб турарди. Фарқўз эди у. Ҳозир ҳам ўйнаб туради. Унинг ўзи Жамшидга осилиб, лабини чўзиб юрарди. Иморатни кўриб турибсиз. Шу учинчи қаватдан ўзини ташлаган одам тирик қоладими? Хўп, адолат қилмоқчи экансиз, юринг, кўрсатай.
- Мамасодиқ шундай деб ўрнидан турди-да, ҳовли томон юрди.
- Ана, осма тик тарновни кўряпсизми, дераза ёнидан ўтган. Ўшанга осилиб, манави томга тушган, ундан ерга сакраб, дод-вой қилган. Деразадан ташлаган одам ҳеч бўлмаса манави томга тушади, ҳеч бўлмаса тунукани пачоқ қиладими?.. Гап шу укам, адолат қиламан, десангиз, ўша ҳажиқизнинг бўйнига қўйиб, қаманг.
- У ҳозир қаерда, билмайсизми?
- Қаерда бўларди, гўрга кетадими, шу ерда. Опанинг муовини ҳозир. Номи муовини, аслида опа ҳамма ишни шунинг қўлига топшириб қўйган. Бу шайтоннинг урғочисидан ҳамма безор.
- Гапингизга қараганда уни ёмон кўрадиганга ўхшайсиз.
- Мен ёмон кўрдим нима-ю яхши кўрдим нима, фойда-зарари йўқ ҳеч кимга. Мен бир қоровул одам бўлсам, келаётганида ўрнимдан туриб саломимни бераман, ҳушига келса алик олади, келмаса йўқ, алик олмасанг онангникига, деб қолавераман. Идора ходимларига ачинаман-да. Баъзан дуч келганни итдай қопади. Ё қудратингдан, бу ялмоғиз доим чап ёни билан турадими,

дейман. Ҳузурига кирмоқчи бўлганлар зириллаб туришади. «Ҳажикизнинг кайфияти қалай, кирсак бўлармикин?» дейишади.

Зоҳид тажангроқ кўринган Мамасодиқнинг бу гапларини эшитиб кулимсиради:

— Унда мен ҳам сўрай: кайфияти қалай, ҳозир кирсам бўлармикин?

— Бугун қопадиган куни. Қўрқмасангиз, кираверинг.

— Қопса қопар, дўхтирга бориб қирқта укол олсам, тузалиб кетарман, қутурмасман.

Зоҳиднинг ҳазили Мамасодиққа маъқул келиб, жилмайди.

IV 606

1

Ўзининг ўрмонига сиғмаган бир шер бошқа бир ўрмонга бориб қарасаки, ўзидан зўрроғи йўқ. Шунда у беҳад қувониб «Мен шу ўрмоннинг шоҳ-арслониман! Ҳамма қаршимда тиз чўксин!» деб наъра тортибди. Бу нодон ўйламабдики, бу ўрмоннинг ўз хўжаси — арслони бордир, у пинакка кетгандир, ҳадемай уйғонар, уйғонса иш расво бўлар...

Ўз кўнглича шаҳарга якка ҳоким бўлиб олган Ҳосилбойвачча ана шу нодон шер тоифасидан эди. Енгил-елпи ғалабалар билан шу мартабага етган у ақли қосир мутлақ ҳокимликка эришмоқ учун биттагина асосий ғалаба етарли деб ўйлади. Агар у қиморбоз бўлса эди, ошиғи ҳамиша олчи туриши мумкин эмаслигини биларди. У ошиқ тепишни яхши ўрганмай туриб бор мулкни, ҳаттоки жонни тикди. Тикди-ю, Асадбекнинг ошиғи олчи туриб, у ютқизди. Агар Ҳосилбойвачча дин аҳлидан, ёинки уларга яқинлардан бўлса эди, «Иза тавотиру аала аҳадикум ан ниаъму фал-ябки аала нафсиҳи фа қод салика ғайра тарийқус-солиҳин»* ҳикматининг маънисини чақармиди. Афсуски, у ўз ҳолига йиғлай олмай кетди.

Ҳар бир қуш қаерга, қандай ин қуришни билади. Буни билибдими, демак, яшашдан мақсади не эканини ҳам англайди. Жонзотлар орасида энг онглиси ҳисобланувчи инсон вакили бўлмиш Ҳосилбойвачча қуш билган нарсага фаҳми етмади. Чумчуқ ҳеч қачон бургут уясини орзу қилмайди. У эса орзу қилди... Чумчуқ билан бургутнинг қаноти ҳам, чангали ҳам ҳар хил бўлишини билмади...

Асадбек эса бу ўйинда ютишига ишонарди. Инсон қалби ҳақиқатдан, адолат ва мурувватдан ўз хоҳиши билан эмас, ўзи билган ва билмаган куч орқали зўрлик билан узоқлашади. Асадбек уни ўлдиришни истамаган эди. У Ҳосилбойваччанинг кўп қилиқларини кечириб келарди. Айрим издиҳомларда «Шу бола охири тўқмоқ ейди», деб қўярди, лекин «шу тўқмоқ билан ўзим урсам керак», деб ўйламасди. «Ёвни аяган яра ер, калтагини сара ер», деб бежиз айтишмаган. Асадбек бу мақолни билмас эди, аммо у «Сенга зулм қилсалар, сен ўн карра зулм билан жавоб қайтар», деган ўз ақидасига содиқ ҳолда яшарди. Ҳосилбойваччанинг зарбидан сўнг қуёш юзи тўсилиб, совуқ бош кўтаргани каби, Асадбекда зулм уйғонди. Афсус шуки, кечроқ уйғонди. Асадбек Ҳосилбойваччанинг зарбага шайланаётганини сезган эди. Қилич Сулаймоновнинг «Шу иш баҳона бўлиб Асадбекни йўқотиш керак. Бу шаҳарга хўжайинлик қилиш фақат сизга ярашади», деган гапларини ёзиб олиб тақдим этиши ёки Элчинни тўйда ҳақоратлашга журъат этишининг ўзиёқ огоҳлантирувчи зарбалардан эди. Асадбек «Ҳосилбойвачча кучлироқ зарба беришга қодир эмас», деб янглишди.

Асадбекнинг кейинги кунлардаги аҳволини кўрган Чувринди «касаллик хуруж қиляпти», деб хавотирланди. Асадбек эса касалини қарийб унутган, бутун фикри-зикри Ҳосилбойваччада эди. У кўзларини юмди дегунча қизи шармандали ҳолда гавдаланар, бу манзара темир тирноқлар билан руҳини эзарди. Унинг инграшлари тан азобидан эмас, руҳ қийноғидан эди.

Ўша куни қизи титроқ овозда, «Ада, сиз ҳеч кимни ўлдирмайсиз, уларни ўзим ўлдираман», деганида зимистон кўнглига бир ёруғлик мўралади. Эҳтимол, қайси бир ота шундай фожиага

рўпара бўлса-ю, қизи қасос истагида шундай деса, балки «Майли, қизим, ўч ол!» дер. Лекин гап шундаки, у «қайси бир ота» эмас. У — АСАДБЕК! У эркак билан аёлнинг вазифаларини ажрата олади. Ўлар ҳолида ҳам бу ишни қизига қолдирмайди. Агар ўғиллари шу ерда бўлишганида, шубҳасиз, улар сингилларининг топталган номуси ҳаққи қасос олишга отланишарди. Аммо ўшанда ҳам Асадбек уларнинг йўлини тўсган бўларди. Чунки фарзандларини ёвуз шамолдан асрай олмаган ота каби у ўзидан-ўзи нафратланарди. Энг муҳими — Зайнаб номуси бир восита, шу орқали ўзининг номуси булғанганини яхши идрок этади. Агар ўз номуси учун қасос олишга қурби етмаса, эркакман, дейишни хайф санайди. У мағрур яшади. Ўлаётганида ҳам мағрур тарзда ўлишни истади. «Қасоссиз кетсам, ётқизиб кўма олмайсан, гўримда тик тураман» дегани шунчаки оддий гап эмас, қалб нидоси эди. У ота ҳовлисига қадам босганида ҳолсиз эди. Чувринди буни касаллик ҳукми деб ўйлади. Режа амалга ошгач, Асадбек уйдан битта-битта босиб чиқиб келди. У энди бир неча соат илгариги ҳолсиз одам эмас, қаддини мағрур тутувчи Асадбек эди.

*М а ъ н о с и б у д и р: «Агар бирортангизга неъматлар кетма-кет келаверса, бас, ул киши ўз ҳолига йиғласин. Чунки у яхши одамлар йўлидан юрмаётган экан».

2

Бири кам дунё, деб шунга айтадилар.

Мўлжалдаги ишни ўйлаб-ўйлаб обдон пишитасан. Нимадан бошлаб, нимадан тугатишгача белгилаб оласан. Тўсиқ бўлувчи ё халал берувчи, ёйинки ўйлаганингни чиппакка чиқариб юбориши мумкин бўлган юз (балки минг) тасодифларни ҳисобга оласан. Йўлингга ўша ҳисобга олганинг юз (балки минг) тасодиф эмас, етти ухлаб тушингга кирмаган юз (балки минг) биринчи тасодиф қад ростлайди. Бу тасодиф тўсиғини янчиб ё айланиб, ёйинки ошиб ўтишни билмай гаранг бўлиб турганингга мўлжалингдаги ишингдан латта ҳиди келиб қолади. Қаддини мағрур тутиб, ўлжалари ёнига яқинлашаётган Асадбекни ўша юз (балки минг) биринчи тасодиф кутарди.

Унинг режаси оддий: бир ўқ билан икки қуённи урмоқ эди. Асадбек Ҳосилбойваччанинг Ғилайсиз келмаслигини биларди. Ўқ овозини эшитган Ғилайнинг ҳовлига отилиб киришини ҳам ҳисобга олган, шу сабабли ҳам Чувриндига изма-из келишни тайинлаган эди. Ғилайнинг пистирмада турганига амин бўлгани учун ҳам тўппончани Элчинга берди. Элчин довдираб, нима бўлаётганини англаб етгунича Ғилай уни даф қилиши, сўнг ўзи ҳам шу ерга беҳуш чўзилиши лозим эди. Дастлабки режа бўйича Шомил ҳам жон бериши керак эди. Асадбек арқонни узун ташлаб, бу ишга Хонгирейнинг ҳам аралашини мумкинлигини ҳисобга олиб, унга омонлик беришни лозим топди. Вазифа бир оз енгиллашди, айна чоқда чигаллашди. Ўлжасига яқинлашаётган Асадбек ўз хаёлича қурган қасос иморатининг бир томони ўпирилаётганидан беҳабар эди. У «икки малъуннинг оққан қонини кўриб, кўнглим таскин топар, қалбни бураб азоб бераётган омбур кучдан қолар», деб ўйлаб адашган эди. Ўқлар зарбидан чалқанчасига йиқилган Ҳосилбойвачча булутли осмонга тикилиб, нажот кутаётгандай эди. У тириклигида ҳам кўзларини чақчайтиргувчи эди. Асадбек шу чақчайган кўзларни дастлаб кўрганидаёқ ёқтирмай, тўдага қўшмаганди. Ҳозир ҳам унга қараб баттар ғашланди. Элчиннинг қўлидан тўппончани олиб икки ўқ билан бу чақчайган кўзларни йўқ қилмоқчи бўлди. Энгашиб, кўёви чангалидан тўппончани олмоқчи бўлганида Элчин ингради. Бу овозни эшитиб, Чувриндига «Ўлмабди-ку?» деган савол назари билан қаради. Ғилайнинг қўлидан тўппончани олишга улгурган Чувринди «отайми?» дегандай шайланди. Учунчи ўқ отилмай туриб Ғилайга зарба бергани учун у ўзини айбдор ҳис қилиб, хатосини тўғриламоқчи бўлди. Ана шунда Асадбек бир қалқиб кетди.

Куёвини ўлимга ҳукм қилганида дийдаси қаттиқ эди. Унинг қатъий фикрича, Элчинга бундан бўлак мукофот бўлиши мумкин эмас эди. У «Елчиннинг юраги кўпдан бери бир-икки ўқни соғиниб қолган», деб ўйларди. Аслида Элчиннинг юраги Зайнаб ўғирланган кунлариёқ кўрғошин ўқларни ютиб, тепишдан тўхташи лозим эди. Зайнабнинг кейинги тақдири, шармандалик чодирига ўралишининг сабабчиси ҳам Асадбек назарида Элчин эди. Асадбекнинг қўлқоп кийиб олганига Элчин ажабланганди. Ҳолбуки, қўл совқотадиган даражада аёз тушмаган эди. Элчин тўппончада бармоқ излари қолмаслиги учун қўлқоп кийилганини, тўппончада Ҳосилбойваччанинг қотили эмас, балки ўзининг бармоқ излари қолажанин қаердан билсин? Ҳосилбойваччага ўқ узган тўппонча Элчинда, Шомилники эса Ҳосилбойвачча қўлида бўлгач, милиса чақирилиши мўлжалланган эди. Ана ўшанда милиса бир-бирини «ўлдирган» икки нодон «Иш»и билан шуғуллана бошларди.

Режадаги иш ниҳоясига етай деганида Элчин инграб ётибди, жони қаттиқ экан, ўлмабди. Бу хатони тузатиш осон — бир имо қилса бас, Чувринди ўқ узади. Лекин... имо қилишга журъат эта олмади. Кўз олдида паришон Зайнаб кўринди. Қулоғи остида унинг «отманг!» деган ҳайқириғи эшитилгандай бўлди. Бир сониянинг ўзида, Элчининг ҳаёти қилга осилиб турган нафасда Асадбек ўзи кутмаган ҳолга тушди. Унинг рўпарасида, паришон Зайнабнинг ёнида Элчинни отилажак ўқдан ҳимоя қилгандай онаси, сўнг... хасталиқдан озиб кетган кичкина Самандар кўринди. Асадбек бу ҳолатини кейинчалик ҳам кўп ўйлади. Онасининг кўзига кўринганини тушуниш мумкин. Онасининг руҳи набираси Зайнабнинг тақдирини ўйлаб набира куёвнинг ҳаётини сақлаб қолмоқ учун безовта бўлгандир? Самандар-чи? Гўдак укасининг руҳи нечун безовталанди? Бу саволга Асадбек кейинроқ жавоб топишга ҳаракат қилади. Айни дамда Чувринди изн кутиб, ҳожасига тикилади. Асадбек эса кўзига кўринаётган яқинлари олдида ожиз.

Пайғамбар афандимиз (саллаллоҳу алайҳи васаллам) намоз сўнгида ўнг томонга салом бериб, чап томонга салом беришга улгураманми, йўқми, Худо билади, деган эканлар. Киши олган нафасини чиқара оладими ё у нафас билан жони кўшилиб чиқадими — билмайди. Билмагани ҳолда худди дунёда мангу қоладигандай мағрур юради. Қорни бир коса овқатга тўйгани ҳолда дошқозонда тўла ош бўлмоғини истайди. Шу учун курашади, ён-атрофидагиларни босиб-янчади. Суягини қизғаниб ириллаган итдан кулади, ўзи эса фақатгина ириллаб қўя қолмайди, ғаним деб билгани биродарига ташланади, кекирдагидан олади. Умри давомида бу дунёнинг ҳою-ҳаваслари деб неча одамнинг руҳини мажақлайди. Фофил банда... ўзича олтмишми ё тўқсон йилми умр кўрадигандай керилиб юради. Ҳолбуки унинг умри биргина им қоқиш билан узилиши мумкин. Мана, ҳозир Асадбек биргина имласа тепки босилади, ўқ кўз илғамас тезликда оловли из қолдиради-ю, Элчиннинг иссиқ қалбидан макон топади. Тамом-вассалом. Чувринди ҳожасидан изн кутади. У нодон банда «отарчининг ҳаёти бегимнинг қўлида», деб ўйлайди. У билмайдики, олам тиғи жойидан кўзғолган тақдирда ҳам Худо хоҳламаса, бирон томирни ҳам қирқолмас. Бу онда Яратган тақдир ёзуғига хиёнат қилмади — им қоқилмади, тепки босилмади, ўқ ўзининг совуқ маконида қолди.

Асадбек бир зумгина кўзларини юмди-ю, темир тирноқлар ҳукмидаги қалб азобидан инграб юборди. Сўнг Элчин қўлидан тўппончани олди-да қасос ўтининг забтиданми ё куёвини ўлимга ҳукм этишга журъати етишмагани алаmidанми, кўзларни мўлжалга олишни ҳам унутиб, барча ўқларни жонсиз жасадга қадади. Чувринди ҳожасини шу пайтгача бу аҳволда кўрмаган эди. Шу сабабли унинг важоҳатидан бир оз чўчиди.

Асадбек бир неча нафас ҳаракатсиз тургач, бурилиб, уй томон юра бошлади. У энди яқиндагина мағрур қадамлар билан уйдан чиққан Асадбек эмас, ўлим тўшаги сари бораётган хаста одам кўринишида эди. Уч-тўрт қадам босгач, у тўхтаб, ўгирилди:

— Дўхтирга олиб бор.

Шундай деб уйга кириб кетди.

Чувринди режа ўзгарганини фаҳмлади. Ҳожасидан «яна нима қилай?» деб сўрамади. Асадбек

гапни чўзмадими, демак, бу ёғи унинг фаҳм-фаросатига боғлиқ. Чувриндини Яратган фаҳм-фаросатдан қисмагани эса Асадбекка маълум. Агар ҳозир Кесакполвон бўлганида «Ғилайни боғла, Отарчини дўхтирга олиб бор, «уйида кимдир отиб кетибди», де, қоронғу тушганида Ҳосилни кўмиб кел», деб бирма-бир тушунтирган бўларди.

Чувринди тезлик билан ҳаракат қилиб, аввал ипак каноп билан Ғилайнинг қўл-оёқларини боғлади, сўнг елимли тасмани оғзига ёпиштирди. Шундан кейингина Элчин устига энгашиб, биқин томони қонга беланганини кўрди.

Ҳалимжон Чувриндининг топшириғи бўйича изма-из юриб келиб, энди эшикнинг нарёғида амрга маҳтал турган эди. Чувринди ичкаридан «машинани олиб кел!» деб бақиргач, катта кўча томон югурди.

Асадбекнинг «дўхтирга олиб бор», дегани «куёвимнинг жонини асраб қол», деган маънони англатишини Чувринди биларди. Касалхонага олиб борса, бундан милиса оғоҳ топади, милиса билдими, кавла-кавла бошланади. Бусиз ҳам Шилимшиқ билан Жамшид(?)нинг ўлими уларнинг бошлари узра бало булутидай соя ташлаб турибди. Қўллари узун бўлгани билан ҳамма ёққа етавермаслигини бошқалар билмаса ҳам Чувринди пайқайди. Айниқса, Зоҳид сўроққа чақирганида, уйига келганида юраги нохушликни сезди. Энди Элчин отилгани билан шуғулланишса, латта иси келиши ҳеч гапмас. Етти қўшнидан ҳеч бўлмаса биттаси беш-ўнта ўқ овози эшитганини айтиб қўяди. «Хў-ўш, — деб ўйлайди терговчи (балки ўша прокуратурадаги Зоҳиддир?), — иккита ўқ Элчиннинг биқинида, қолганлари қани?».

Чувринди машина келгунича бир қарорда тўхташи шарт эди. Элчинни уйига олиб бориб, сўнг табибни олиб келиш кўп вақт талаб қилади, бу вақт ичида ярадор омонатини топшириб қўйиши ҳеч гап эмас. Режа ўзгарганидан кейин эса, унинг ўлиши сира ҳам мумкинмас... Чувринди аввал Элчинни уйига олиб боришга, Зайнабни оғоҳлантирганидан сўнг касалхона сари юришга аҳд қилди. Элчиннинг уйига боргач, бу режасини яна ўзгартирмоққа мажбур бўлди.

3

Дорининг хумори тутиб тўлғонаётган Зайнабни кўрган Чувринди масала янада мураккаблашганини билди. Ҳозир Зайнабга гапириш фойдасиз эди. Шу сабабли Элчинни касалхонага ташлаб, сўнг орқага қайтишга қарор қилди. Шу бугун, айниқса, шу дамда содиқ йигитларига эҳтиёж сезди. Зайнабни ёлғиз ташлаб чиқаётганида Жамшидни кўмсади. У бўлса эди, иш бир оз енгиллашарди. Зайнабни табибга олиб боришни, энг муҳими — «Елчинни отган одамни кўрган» бир-икки гувоҳ топишни унга бемалол ишонса бўларди. Тўғри, йигитлар орасида ишончга сазоворлари ҳам бор, аммо уларни бундай қалтис ишларга жалб қилишга кўнгли чопмайди. Йўлда кетатуриб, Ҳалимжонни ёнига олганидан пича афсусланди. Гарчи Ҳалимжон қайси бир жиҳатлари билан Жамшидни эслатса-да, беғубор кўзлари ҳалоллигидан дарак берса-да, баъзан қарашларида «мендан эҳтиёт бўл» деган ўт чақнаб қолади. Чувриндининг зийрак нигоҳи бу ўтни илғайди. Илғгани учун ҳам эҳтиёт чораси ҳақида ўйлайди.

Енг яқин ёки биринчи дуч келган касалхонага олиб бориш — кутилмаган фалокат илонининг думини босиб олиш демақдир. Ҳар бир касалхонада бир-икки таниши ёки ишончли одамлари бўлса-да, масала ЭНГ ишончли одамлар ёрдамида ҳал этилажаги сабабли шаҳарнинг кунботар томонидаги янги касалхона томон юриди.

Чувринди орқа ўриндиқда, Элчиннинг бошини тиззасига қўйган ҳолда ўтирарди. Дам-бадам унинг пешанасини ушлаб қўяди. Бир маҳал Элчин қаттиқ ингради. Чувринди кафтини унинг пешанасига босиб:

— Ҳофиз, озгина чиданг, ҳозир касалхонага етамиз, — деди. Сўнг сўради: — Ҳофиз, гапимни эшитяпсизми? Мен — Маҳмудман, жавоб беринг, эшитяпсизми?

Бир неча нафасдан сўнг Элчин инграб жавоб берди:

— Ҳа...

— Бек акам ўч олмоқчи эдилар. Фалокат оёқостидан чиқиб қолди. Буни кейин тушунтириб бераман. Ҳосил ўлиши шарт эди, ўлди. Аммо буни ҳеч ким билмаслиги керак. Сиз ҳам унутинг. Гапимни эшитяпсизми? — Чувринди «бу гап сенга ҳам тегишли» дегандай Ҳалимжонга бир қараб олди. — Ҳофиз, эшитяпсизми?

Елчин бу сафар ҳам қийналиб «ҳа» деб қўйди. У Чувриндининг овозини қудуқ тубида туриб эшитаётгандай эди. Шу сабабли Чувриндининг гапларини дуруст идрок қилолмади.

— Ҳофиз, — деди Чувринди, — сиз йўлда кетаётган эдингиз, бир машина қувиб ўтиб, тўхтади. Машинадан тушишингиз билан сизни отди. Отган одамни танитайсиз. Гапимни эшитдингизми? Елчин жавоб бермади. У қудуқ тубига чўкиб борар, Чувриндининг овози эса тобора узоқлашарди.

Чала қурилган иморатлар ёнидан ўтишаётганда Чувринди Ҳалимжонга қараб:

— Ҳофизни шу ерда тасодифан кўриб қолиб, машинанга олдинг. Бошқа ҳеч нарса билмайсан, — деди.

Ҳалимжон маъқул ишорасини қилиб, жим кетаверди.

Касалхона ҳовлисига киришлари билан машина тўхтаб, Чувринди тушиб қолди. Машина қабул бўлими сари юргач, у асосий бино томон йўналди. Керакли одамни топиб, изоҳ бериб ўтирмади, буйруқ қисқа бўлди — у ўлмаслиги керак!

Табиблар, ҳамширалар ярадор атрофида гирди-капалак бўлишаётганида Асадбекнинг болохонасидаги телефон жиринглади. Ҳофизнинг машинасини қаерга элтиб қўйиш хусусида буйруқ олган икки йигит тезлик билан йўлга тушди.

4

«Мен сенга қасос олиш қанақа бўлишини кўрсатаман. Ҳозир ўлиши керак бўлган одам сенинг ҳам, менинг ҳам номусимни булғади...»

Асадбек шундай деб кўча эшигига тикилди. Элчин эса у айтган гапларнинг асл маъзини чақиш учун бир унга, бир кўча эшигига қаради. Асадбекнинг шахсан ўзи қасос олмоқчи бўлаётгани унга ажабтовур туюлди. Биттагина имосига илҳақ ўнлаб йигитлари турганида тўппонча яланғочлаб, дераза панасида пусиб ўтиришнинг боисини англаб етиши мушкул эди.

«Ўлиши керак бўлган одам ким? — деб ўйлади Элчин. — Иккимизнинг номусимизни булғаши мумкин бўлган ким экан? Жамшидми? У қайтиб келганми? Уни нима учун ўлдига чиқаришди? Энди чиндан ҳам ўлдирмоқчимми? Зайнаб... демак, ўшанда тўғри айтган экан-да... Мен лақма...»

Зелихон Сочидан телефон қилганидан бери буларнинг ўйинига тушунолмаб гангиб юрган Элчин яна халта кўчага кириб довдиради. Агар ҳозир эшик очилиб, Жамшид кириб келса-ю, Асадбек уни отса... сўнг... «Чотингда безинг бўлса, бу ювуқсизни топиб ўзинг ўлдиришинг керак эди. Қасоскорман, деб катта кетишни биласан. Сен эркакмисан, сен — даюссан!» дейдими?..

Хаёлига дафъатан келган бу фикр бутун баданини, бадани нима экан, оёқларининг бармоқларигача, бармоқлар нима экан, тирноқларигача музлатиб юборди!

То кўча эшиги очилиб, остонада Ҳосилбойвачча кўрингунига қадар Элчин Жамшидга қараб ўқ узилишига амин эди. Шу сабабли Ҳосилбойваччанинг совуқ башараси кўрингани ҳамон ажабланиб, қайнотасига савол назари билан боқди: бунинг айби нима? Тўйда мени хорлаганими? Наҳот шунинг учун?.. Уйғонган саволлар оқими охирига етмай ўқ узилди. Сўнг Асадбек тўппончани узатиб, қаҳрли овоз билан амр этди:

— Чиқ тез, ўлмади шекилли, қўлим титради. Тирик бўлса, от!

— Нимага?

— Чиқ деяпман! Зайнабни булғади бу, эшитяпсанми?! Эркакмисан, ўзинг?

Елчин бу гапга ишонқирамас ва ҳам, вужудида уйғонган бир куч тўппончага қўл узатишга мажбур этди. Асадбек яна бақиргач, ҳовлига чиқди. У Асадбекнинг гапларидан тамоман гангиган эди. У қаттиқ ерда юриб эмас, гўё саволлар ботқоғига тобора ботиб борарди. Асадбек «от!» деб буюрди, у амрга итоат этиб, ҳовлига чиқди, ўлжа сари юриб боряпти. Лекин тепкини боса оладими ё йўқми — аниқ билмайди. Чунки Ҳосилбойваччанинг гуноҳидан беҳабар. «Зайнабни қанақасига булғаши мумкин? Ахир Зайнаб ўз оғзи билан Жамшидни айтган-ку? У расвони деб ўлмоқчи бўлди-ку?..» деб гарангсийди.

Асадбек режа тузаётган чоғида Элчин Ҳосилбойваччани отгани чиқадими ё рад этадими, деб кўп ўйлаган эди. «Хотинини бундай ҳолатда кўрган ҳеббим ҳам чидаб туролмайди», деган фикр режанинг тўлиқ амалга ошишига ишонч туғдирарди. У Элчин қалбида ғазаб гулхани ёқиш учун Зайнабнинг ҳаммомдаги шармандали ҳолати тасвирини кўрсатмоқчи ҳам бўлди. Шу фикрга келиши билан ўзи уятдан ёрилиб кетай деди. У куёвини ўлимга ҳукм қилган эди. Аммо ўлимнинг тотли лабидан ўпмоқ арафасида турган бу одамга ҳам тасвирларни кўрсатишга журъат қила олмади. Ҳосилбойваччанинг айбини отиш олдидан қисқа тарзда баён қилишни ҳам ўйлади. Бироқ, бунга ҳам тили бормади. Ўқ узилгач, «Зайнабни булғади бу!» дейиши эса Элчинда ғазаб гулханини ёқа олмади, балки савол ботқоғига ботирди.

Қатъиятсизлик билан қадам босиб бораётган куёвиге қараб, Асадбек ғижинди. У нишонни аниқ олганига, ғанимнинг жон таслим қилганига ишончи комил эди. Яна тўққиз-ўн қадам қўйгач, бир неча ой куёвлик либосида юрган Элчин ҳам «бахтиёр» ҳаётига шу ерда яқун топмоғи лозим эди. Лекин у ўша тўққиз-ўн қадамни босишни истамаётгандай имиллайди. Бир неча нафаслик фурсат Асадбекка бир неча асрдай ғоят узоқ туюлди. Шубҳа йўқки, қўлида яна бир тўппонча бўлганида, оқибатини ўйлаб ўтирмай, Элчинни шартта-шартта отиб ташларди.

Елчин эса оғир қадам босаётганини ўзи ҳам сезди. «Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ», деб афғон чекувчи, ўзини ҳалол деб ҳисобловчи, аслида эса ўзи билмагани ҳолда шайтоннинг суюкли фуқаросига айланган бу одамга ўлимнинг иссиқ тафти сари бораётгани, бир тасодиф билангина тирик қолажаги ҳозирча номаълум эди. Тўғри, у қоронғу уйда Зайнабга тегинган ондан бошлаб Асадбекдан ўлим ҳукмини кутиб яшарди. Ҳатто тўйидан кейин ҳам бу хавотир булути тарқаманган эди. «Жамшидда нима қасдингиз бор эди?!» деб жағига мушт солганида қайнотасининг ҳукм сари яқинлашаётганини сезган, аммо айнан шу бугун, айнан шу ҳовлида, ҳукмнинг ижро бўлишини ўйламаганди. Ҳозир, Ҳосилбойваччага яқинлашар чоғида ҳам қайнотасининг режасидан беҳабар, ҳатто эшик зарб билан очилиб, Филайни кўрганида ҳам буни фаҳм этмади. Аввал кўкрагига, сўнг биқинига ўқ қадалганидан кейингина бир «оҳ» уради. Кейинроқ, ҳушига келганида эса бу ҳолатини эслаб, лақмалиги учун ўзини лаънатлайди. «Тақдир (Асадбек эмас!) кўлимга тўппонча тутқизган экан, ҳаммасини отиб ташламайманми, ҳаммасидан биратўла қутулмайманми», деб ўкинади. Лекин... Сўнгги пушаймондан ким лаззат топибдики, Элчин ҳузурланса...

5

Ешик тепки зарбидан очилиб, Элчин чўчиб тушди. Остона ҳатлаётган Шомилнинг ғилай кўзлари билан унинг нигоҳи тўқнашди. Ўзини ҳимоя қилишни ўйлашга ҳам улгурмади. Унинг нигоҳидаги «нималар бўляпти, ўзим ҳам тушунмаяпман», деган саволга жавобан Шомил тўппонча тепкисини босди. Ҳожасини ёлғиз қўйганидан ўкиниб, важоҳат билан югуриб келган Филай қандай воқеа содир бўлганини аниқ билмас-да, ерда чўзилиб ётган Ҳосилбойваччага шу Элчин ўқ узган деб гумон қилиб, тўппончасидаги бор ўқларнинг барини унинг жисмига бўшатиши мумкин эди. Яхшики, Чувринди изма-из етиб келди...

Елчин тўппонча оғзидан сачраган оловни кўрди, сўнг... чуқур қудуққа ағанади. Юраги қинидан чиққудай бўлиб шитоб билан тубсизлик сари учаверди. Учаверди, учаверди... қудуқнинг тубидан эса дарак йўқ. Сўнг... қоронғулик чекиниб, атрофи ёриша борди. Фалати манзаралар

кўринди. Кейин бирдан... харобгина бостирма ёнида ота-онасини кўриб, титраб кетди. Волидайн тажрибахонада киядиган оқ либосларида эдилар. Элчин шум хабарни эшитибок мактабдан етиб келганида улар қўланса ҳидли тажрибахонада шу кийимда, жонсиз ҳолатда ётар эдилар. Уларнинг кимёвий тажриба ўтказаётиб заҳарланишганини кейинроқ билди. Шу пайтгача бирон марта бўлсин «заҳарланишганими ё ҳасадчи ҳамкасблари заҳарлашганими?» деб сира ўйламаган эди. Ҳозир тубсизлик сари учиб бораётганида нечукдир шу савол хаёлига келди. Пича тўхтаб, сўроғини сўради, аммо жавоб ўрнига бошқа гап эшитди:

— Сен бу ерда тўхтама, сени Ноила кутяпти, — деди онаси жойидан жилмай.

— Нима учун бу хароб бостирмада яшаяпсизлар? — деб сўради Элчин.

— Ҳар ким амалига яраша ажр олар экан, — деди отаси.

Елчин бу гапнинг маъносини тушунмади.

— Мени ахийри отишди, — деди Элчин. — Ойи, эсингиздами, қамоқдалигимда келиб, бошимни силардингиз, ўзим ҳимоя қиламан, дердингиз?

— Ҳимоя фақат Яратгандандир. Биз Тангримнинг хоҳиши билан сени ҳимоя қилар эдик. Бизга берилган бундай ҳуқуқ кучи бугун қирқилди. Биз сендан ҳар он дуолар кутдик. Ақалли бир мартагина пешананг саждага тегиб, ҳаққимизга дуо қилсанг, бизларни бу хорликдан оз бўлсада, қутқарар эдинг.

— Имконим бўлмади.

— Имкон ўз қўлингизда эди. Сен ҳам биз каби Тангрідан йироқлашдинг. — Бўлди, бас, тўхтама, энди қиёматда дийдор кўришамиз.

— Мен... ўлдим... энди сизлар билан бирга бўлишни истайман.

— Йўқ, болам, бу бахтдан бизлар бенасибмиз...

...Бу аёвсиз ҳукми эшитиб, Элчин инграб юборди. Куёвининг ҳаракатсиз гавдаси узра энгашиган Асадбек шу аламли, азобли инграшни эшитган эди...

...Ота-онаси бағрига сиғмаган Элчин яна уча бошлади. Сўнг яйдоқ далада, ўтлари, чечаклари топталган кенгликда Ноиласи кўринди. Ўша кўйлақда, аммо... кўкрагида қонли доғ йўқ. Ўша пичоқ... кўкрагида эмас, қўлида... учидан қон томиб турибди. Қамоқда эканида, тушларида кўрганида бу кўйлақда қонли доғ бўлгувчи эди. Энди эса топ-тоза...

— Ноилам, ниҳоят келдим, энди ҳамиша бирга бўламиз. Отишганидан хурсандман. Лекин афсусим ҳам бор... Охиригача қасос ололмадим. Фақат биттасини ўлдирдим... Нега индамайсан, Ноила?

— Биттасини ўлдирдингиз... бир бегуноҳ бокира қизни эса, булғаб ташладингиз. Бу камми сизга?!

— Бу — қасос, Ноила! Ахир эсингиздами, тушларимга кириб, қасосга ундар эдинг?

— У мен эмас эдим.

— Нима учун бундай деяпсан, тушларимга киргучи сен эдинг!

— Йўқ, адашяпсиз, у — қалбингиздаги шайтон эди. Менинг қиёфамга кириб сизга кўринар эди. Ўйлаб кўрмадингизми, бир қизни булғашга мен сизни даъват этишим мумкинмиди? Мен сизни ҳеч ёмонликка қараб ундаганманми? Мана бу топталган чечакларни кўряпсизми? Буларнинг бари булғанган қизлар. Зайнаб ҳам бир куни шу ерга келади. Мен сизни деб бир неча дақиқага турдим, ҳадемай яна чечакка айланаман.

— Мен келдим, Ноила, у дунёда зурриёдим қолмади. Ёлғиз ўғил эдим, уруғимиз қуриди.

— Фарзанд кўришни ўзингиз истамадингиз, ёшлиқда ўйнаб қолайлик, деддингиз. Ўйнаб-ўйнаб шу мартабага етдингиз.

— Гуноҳларим кўп, биламан, Ноила, энди иложсизман. Энди биз бирга бўламиз.

— Йўқ, сизнинг жойингиз бошқа. Сиз изингизга қайтасиз.

— Ноила, мени ота-онам ҳам ҳайдашди, сен ҳайдама. Мен энди айрилиқ азобига чидай олмайман.

— Сизни ҳайдовчи мен эмасман. Сиз Зайнабга қайтинг.
— Ундай дема, Ноила, қайтмайман. Ҳайдама мени... Биламан, сенинг олдингда гуноҳкорман.
— Сиз Оллоҳ олдида гуноҳкорсиз. Мен сиздан розиман, аммо Оллоҳ рози бўладими-йўқми, билмайман. Қайтинг!
— Ҳайдама, Ноила!
— Сизни ҳайдагувчи мен эмасман.
Шундай деб Ноила кўздан йўқолди — чечакка айланди. Элчин фарёдли овоз билан чақирди:
— Ноила!
Унинг ноласи саҳро бағрига томган томчи каби самарасиз бўлди. Кўкрагида алам илони тўлғониб, ингради.
Машинада кетаётган Чувринди ана шу овозни эшитди. Яна уча бошлаган Элчин эса таниш овозни илғади:
— Ҳофиз, озгина чиданг...
...«Ким бу менга гапираётган?» деб атрофга аланглайди. Тушунуксиз манзараларда инсон зоти кўринмайди.
— Ҳофиз, гапимни эшитяпсизми?
...Яна аланглайди. «Ҳа», деб жавоб беради.
Учди, учаверди... Тиконзорлардан ўтди, тиканаклар баданини тилдилар. Чаёнзордан ўтди, чаёнлар нишларини санчдилар. Илонзорга етди, илонлар чақдилар. Бу ҳам камлик қилиб, бўйнига ўралганча бўғдилар.
Елчин азобдан тўлғонар. Кимлардир, қайдадир унинг ҳолига кулар, кулаверар.
Шу азоблар гулханида куюётганида илонзорда Ҳосилбойвачча кўринди. Нечундир илонлар уни чақмаслар, бўғмаслар. Бир йўғон илон эса нозанин каби унинг белига ўралар, сўнг лабидан бўса олар. У эса кулар, кулаверар. Охир-оқибат кулгидан чарчаб, Элчинга қарар:
— Булар ҳаммаси меники. Мен сендан олдинроқ келдим. Энди меники булар.
— Мен... Менинг маконим шу ерми? — деди Элчин.
— Э, йўқ, бу ер менинг мулким. Сенга жой йўқ. Сен кейин келасан. Кундузи илонлар сени чақади, гўшларингни еб тугатади. Шомгача қуруқ суягинг қолади. Тунда эса яна гўшт ўсиб чиқади. Эрталабдан яна илонларга ем бўласан.
— Сен-чи?
Ҳосилбойвачча бу саволга жавобан хоҳолаб кулди, бир буралиб илонга айланди, сўнг яна аслига қайтди.
— Кимсан ўзинг, Ҳосилмисан ё шайтонмисан?
— Хоҳлаганинг.
— Ҳосил бўлсанг, айт: Зайнабга тегиндингни?
— Бунга қайнотангдан сўрайсан.
— Унда айт: тўғри, мен гуноҳкорман, жазо олишим тайин. Сен-чи? Гуноҳларингнинг чеки-чегараси йўқ-ку?
— Шу ерда ҳам ўзбеклигинга борасан-а? Яхши ҳамки қиёматда сен гуноҳ тортувчи тарозибон бўлмайсан. Нақ ҳамманинг шўрини қуритасан! Сен ўзинг учун жавоб бер. Бошқалар билан ишинг бўлмасин!
У узоқлаша бошлади. Узоқдан туриб яна овоз берди:
— Ҳофиз, гапларимни эшитяпсизми?
Чувриндининг овози унга Ҳосилбойваччаники бўлиб туюлди.
У учди. Сўнгсиз равишда учаверди.
Дам-бадам нотаниш овозларни эшитди:
— ...Тампон... тикинг... пулс...
Учиб юришлар ниҳоясига етиб, кўзларини очди.

Кесакполвон шаҳарга оқшомда кириб келди. Аввал Асадбекни излади. Кейин Чувриндини йўқлади. Уларнинг қаерга кетганини ҳеч ким билмади. Кесакполвон болохонадаги йигитларнинг онаси-ю, опа-сингилларини уч-тўрт сидра «ўқиб» ҳам хуморидан чиқмагач, бирининг жағига мушт тушириб, бошқасини тепиб қолди. Агар Кесакполвон медузасифат тўрт қўл, тўрт оёқли бўлиб яралганида эди, болохонадаги бошқа йигитлар ҳам унинг мушти, тепкиларидан бебаҳра қолишмас эди. Йигитлар «Окахон, биз бор-йўғи бир пойлоқчимиз, Бек акамдан «қаерга кетаётганларини сўрашга ҳаққимиз бўлмаса...» деб ўзларини оқлашди. Уларда бундай ҳуқуқ йўқлигини Кесакполвон яхши билади. Ҳам бўйдан, ҳам покиза ақлдан қисилган бу банда жаҳл юҳоси қўзғолган дамда тупроққа яқинлашиш лозимлигини билганида эди, аламдан бу тарзда чиқиш йўлини танламаган бўларди.

Абдурахмон табиб унинг илтимосини рад этиб, кетига келиштириб тепгандан баттарроқ иш қилди. Гарчи унинг улоқчи отлари манзилга етиб бормаган бўлса-да, Кесакполвон хумордан чиқмади. Асадбек билан Чувриндининг биргаликда ғойиб бўлгани эса гумон ўтига мой сепиб аланга олди. Бир жуссада гумон билан алам алангаси чирмашар экан, йигитларнинг сўқиш эшитиб, мушт ёки тепки ейишларидан бошқа иложлари йўқ. Кошки эди, бир тепки-ю мушт билан бу аланга ўча қолса. Йигитлар навбатдаги зарбаларни кутиб, бошларини ҳам қилиб туришганида телефон асабий жиринглади. Аслида телефон одатдагидай жиринглаган, аммо жаҳл торлари таранг тортилиб турган болохонадагилар учун шундай туюлган эди. Йигитлардан бири шошилганича гўшакни кўтариб, қулоғига тутди. У:

— Ассалому алайкум, Маҳмуджон ака, — дейиши билан Кесакполвон гўшакни қўлидан юлқиб олди.

— Маҳмуд! — деди зардали овозда. «Қаёқда юрибсанлар?» деб сўрамоқчи бўлди-ю, «излаганимни билмай қўя қолсин», деган мақсадда тилини тийди. Унинг жимиб қолганидан Чувринди фойдаланди:

— Ие, Ҳайдар ака, қаёқда юрибсиз, қидиравериб энка-тинкамиз чиқиб кетди-ку?

— Юрибман қаричлаб ўлча-аб, — деди Кесакполвон яна зарда билан. Кейин ичида «Қидирасан-а, қидирасан, йўқ бўлиб кетсам, дўппингни осмонга отарсан!» деб ғижинди. Шу боис сўроғи янада зардалироқ чиқди: — Асад қаерда?!

— Билмайман... — Чувринди шундай деб тин олди.— Арқда бўлсалар керак. Йигитларда гапим бор.

Кесакполвон тушунди. Айрим ҳолларда, айниқса телефонда гаплашилганда Асадбекнинг қаердалигини айтиш мумкин эмас эди. Шу боис фақат энг яқин одамларгина тушунадиган тарзда унинг қаердалигига ишора қилинарди. Ҳозир Чувринди «Билмайман... арқда бўлсалар керак», дедими, демак, у эски шаҳардаги ота ҳовлисида.

Кесакполвон гўшакни йигитга бергач, «У ерда нима қилади? Тез-тез борадиган бўлиб қолди. Ё бир балони бошламоқчимиз?..» деб ўйланди.

Чувриндининг гапи қисқа бўлди. Йигит «Хўп бўлади, акахон», деб гўшакни жойига қўйди.

Кесакполвон ижирғаниброқ сўради:

— Акахонинг нима деди?

— Отарчининг... — Йигит Чувриндининг буйруғини сўзма-сўз такрорламоқчи бўлди-ю, аммо «отарчи»нинг Бек акасига куёв эканини эслаб бошқачароқ оҳангда айтди: — Ҳофиз акамнинг мошиналарини янги касалхона йўлига ҳайдаб борарканмиз...

— Нимага?

Йигит «билмайман» дегандай елка қисди.

— Машинаси Асаднинг маҳалласидами?

Йигит бош ирғаб тасдиқ ишорасини қилди.

— Отарчининг ўзи қаерда экан?

— Билмайман.

— Телпон қил-чи?

Ўшакни у томондан ҳеч ким кўтармагач, Кесакполвон икки йигитга ижозат берди. Ўзи болохонада бир неча нафас ўтириб, нима қилиш лозимлигини фикрлади. Кўнгли ғаламисликни сезиб, йигитларнинг изидан бормоқчи бўлди. «Ҳойнаҳой у ерда Маҳмуд кутиб тургандир, пойлаб борганимни билса, хитланади», деган фикрга келиб, шаштидан қайтди. «Асад ёлғиздир, бориб гаплашай-чи», деган қарорда ўрнидан турди. Катта кўчадан эски маҳаллага бурилишда Хумкалланнинг кулранг «Жигули»сини кўриб, машинани тўхтатди. Бармоқларида калитни ўйнаб турган Хумкалла янги ҳожасини кўрди-ю, пилдираб юриб келиб унинг қаршисида пайдо бўлди.

— Нима қилиб турибсан? — деб сўради Кесакполвон ўтирган ерида.

— Хизматдамиз, акахон, — деди Хумкалла атрофга бир аланглаб олгач.

— Қачондан бери?

— Эрталабдан.

— Ким бор?

— Ҳозир ким борлигини билмайман.

— Акахонинг шу ердами?

— Шу ерда эдилар. Бир соатча бўлдими...

— Ўзи келиб, ўзи кетдими?

— Ўзлари келдилар... Кетишда... орқада Ҳофиз акамни кўргандай бўлдим... яна Худо билади.

Сиздан сал олдинроқ болалар келишиб мошинасини ҳайдаб кетишди.

— Рўлда акахонингмиди?

— Йўқ... Ҳалим.

— Отарчининг келганини кўрувмидинг?

— Кўрувдим.

— Яна ким келди?

— Бу томондан бошқа ҳеч ким. Балки нариги томондан...

Кесакполвон «тушунарли» деб эшикни ёпмоқчи эди, Хумкалла уни тўхтатди.

— Акахон, бир гап: кўчанинг нариги бетида бойваччанинг боллари ғимирлаб юришибди. Улар ҳам пешиндан бери шу ерда.

— Бойваччанинг ўзи кўринмадими?

— Бир кўрингандай бўлди... Яна Худо билади.

«Булар нимадан ис олган бўлишлари мумкин?»

Хаёлига келган бу саволга жавоб топиш учун фурсати йўқ эди. Шу боис кўп ўйлаб ўтирмай, ҳайдовчининг елкасига туртиб, «ҳайда» деди.

Машинанинг чироғи Асадбекнинг эшиги оғзида турган Бўтқани ёритгач, чиндан ҳам «бир бало бўлганини» фаҳмлади. Шу сабабли эски уй қаршисида тўхтамай ўтиб кетди. Кесакполвоннинг машинасини таниб пешвоз чиқмоқчи бўлган Бўтқа тараддудланган ерида ажабланганича қолаверди.

Кесакполвон маҳалланинг нариги биқинидаги катта кўчада ҳам Чувриндининг йигитларини кўргач, «бир бало бўлганига» аниқ ишониб, изига қайтди. Ҳозир уни биров тўхтатиб, «Ҳосилбойвачча шу уйда ўлдирилди» деса, ишонмай, «бор тошингни тер», деб жеркиб ташлаган бўларди. Унинг кўнглида ваҳм илонини қўзғотган фикр бошқа: Асадбекка бир нарса бўлган-у Чувринди отни қамчилаб қолган. Шунинг учун атрофни йигитлари ўраб турибди! Шу фикрга банди бўлган ҳолда машинадан тушиб, Бўтқанинг саломига алик ҳам олмай, эшикни зарб билан очиб, ичкарига қадам қўйди. Қадам қўйди-ю, ҳовлида чўзилиб ётган икки одам қорасини кўриб, таққа тўхтади. У «бир бало бўлганини» сезган эди, аммо ҳовлига қадам қўйиб,

икки ўлик устидан чиқаман, деб хаёл қилмаганди. Чўзилиб ётганларни кўриб, икковини ҳам ўлик деб ўйлади. Ғира-ширада аввалига уларни танимади. Шу сабабли эшикка яқинроқ ётганига энгашиб қараб, Ғилайни таниди. Қўл-оёғи боғланганидан унинг ҳали тириклигини фаҳмлади. Кейин юзига эски қоғоз парчаси ташланган Ҳосилбойваччани таниб, бир сесканди. Довон ошиб келаётганида Ҳосилбойвачча билан ҳуфёна учрашмоқни, гап гапга қовушса, вақтинчалик иттифоқ тузмоқни хаёл қилганди. Чувриндини йўлдан супуриб ташлаш учун шу иттифоқ зарур деб топган эди. Чунки Асадбекнинг умр шами ўчиб бораётганидан дарак топган Ҳосилбойвачча ҳам тек турмас, бир томондан Чувринди, иккинчи томондан Ҳосилбойвачча юриш қилса, орада хароб бўлишига ақли етарди. У харобликдан қутулиш чораси деб ғаним томонни кўзлади. Кўзлади-ю, орадан бир неча соат ўтиб, пешонаси тош деворга урилди. У ўзича режа оши масаллиғини тайёрлаб келаётганида бу ерда Асадбек билан Чувринди иш ошини пишириб қўйишга улгуришган эди.

Мурдани танигани ҳамон «Нега ўлдиришди?» деган савол миясига урилди. Сўнг «Нега мен билмай қолдим, нега мендан яширишди?» деган савол гумонлар пўртанасини кўзғади. Шундан сўнггина кўп йиллик дўсти, ажралмас шериги ёдига тушиб, атрофга аланглади: ичкарида чироқ ўчиқ. Ҳовлида одам қораси кўринмайди.

Кесакполвон хавотирга тушиб, атрофни йигитлар қўриқлаётганини унутди. Панжаси биқинига ботиб турган тўппонча сари югурди. Сўнг беихтиёр равишда бақирди:

— Асад!

Назарида бу овоздан атроф гулдураб кетгандай туюлди.

— Асад!

— Бўкирма, бу ёққа кел.

Қия очик деразадан чиқиб келган Асадбекнинг овози ундаги хавотир алангасини ўчирди.

Қўлини тўппончадан олиб, уй томон юрди.

— Асад, нима бўлди? — деди остона ҳатлаб.

— Ҳўкизга ўхшаб бўкирма, дедим, сенга.

— Асад, нима бўлди?

— Нима бўлганини кўрмадингми?

— Кўрдим... Нимага ўлдирдинг?

— Ўлгиси келган экан, ўлди. Меникига уни ажали ҳайдаб келган. Энди сен гапни чуваллаштирамай қўя қол.

— Нима учун мендан яширдинг?

— Яширганим йўқ. Ўзинг қаёқдаги тезакларни териб юрибсан? Чойхонангдан чиқиб қаёққа ғойиб бўлдинг?

«Суриштирибди-да...» — деб ўйлади Кесакполвон. Шу фикрнинг ўзи уни бир оз тинчлантирди.

«Ҳар ҳолда бутунлай суриб четга чиқармабди», деб таскин топай деганда Шайтон алайҳилаъна аста келиб қулоғига шивирлади: «Бу ишни кеча режалаштирмагандир? Уч-тўрт кун пишитгандир? Маҳмуд билан фикрлашгандир?..»

Шайтон шивирини тилга чиқармоқчи эди, Асадбек гапиртиргани қўймади:

— Бойваччани кўмдир. Ғилай сеники. Нима қилсанг қил: оёғидан осасанми, қайноқ сувга бўктирасанми, ўзингнинг ишинг. Эрталабгача йигитлари қўл қовуштириб, салом берадиган бўлишсин.

Бу топшириқ шивирлаётган шайтонни нари суриб, юрагига чироқ ёқди. Оч ётган аждаҳо бирданига ўнлаб одамларни тириклайин ютиб қандай роҳатланса, Кесакполвон шундай ҳузурланди. Бу буйруқ Кесакполвон учун кутилмаган бахт эди. Шу бахт қуёшидан кўзлари қамашиб, ийиб кетди.

— Ўзинг тузукмисан? — деди меҳрибонлик билан.

— Нима, олдин бузукмидим? — деб тўнғиллади Асадбек.

Гап бир оз совуқ оҳангда айтилган бўлса-да, Кесакполвон буни ҳазил сифатида қабул этиб,

дўстининг елкасидан қучди.

— Тез бўл, имиллама! — деб буюрди Асадбек.

— Эшвормаган — номард! — деди Кесакполвон. — Эрталаб ҳаммаси эмаклаб келиб, этагингда намоз ўқийди.

— Катта кетма. Иси чиқмасин. Намоз ўқишлари шарт эмас, аммо ҳаммасининг оғзини тикиб чиқасан. Биттаси овоз чиқарса... кейин мендан хафа бўлиб юрма.

Кейинги гап ийиб турган кўнгилга муз парчаларини сочди.

— Сен... оғайни... олифтагарчилик қилма. Шу пайтгача қайси ишнинг исини чиқарувдим?

— Жириллама!

Кесакполвоннинг тили бир қичиди-ю, аммо ўзини тийди.

— Хўп, жирилламасам жирилладим, — деб тўнғиллаганича ташқарига чиқди. Кўча эшигини очиб, Бўтқани чақирди.

— Манавини бир бало қилиб, юкхонага жойла.

Бўтқа учун шу буйруқнинг ўзи кифоя қилди. Бир дақиқанинг ўзидаёқ қонга беланган мурда икки букланиб, юкхонадан жой олди. Бўтқа буйруқни ижро этгач, «яна хизмат борми, акахон?» дегандай эшик оғзида қўл қовуштирди.

— Кўтар буни, оғзини оч, — деди Кесакполвон Ғилайга ишора қилиб.

Бўтқа уни тиклаб, йиқилмаслиги учун бир қўли билан суяб, иккинчи қўли билан елим тасмани кўчирди. Ғилай чуқур нафас олди.

Кесакполвон чўнтагидан сигарет чиқариб биттасини Ғилайнинг лабига қистирди-да, ёққични ёндирди. Пилик ёруғида Ғилайнинг юзи янада хунук кўринди. У оч қолган одамдай ютоқиб тутатди. Кесакполвон ёққични ўчирмади, пилик алангасини унинг жағига тутди. Жағи куйган Ғилай бошини орқага тортди.

— Шунақа, оғайничалиш, — деди Кесакполвон, — хўжайинни алмаштирадиган вақт келди.

Янги хўжайинга тобинг борми ё эскисининг орқасидан жийда-халтангни кўтариб жўнаб қоласанми? Киноларда кўргансан, а? «Хўжайинимга содиқман» дейдиганларнинг оёғидан осиб қийнашадими-ей. Кинодагилар аҳмоқ, а? Ё сен аҳмоқмисан? Сенинг оёғингдан оссам ярашмас, а? Ё киндигингдан кекирдагинггача тилиб, туз сепсам, мазза қиласанми? Қўй, бунақа маззалар аҳмоқларга аталган. Сен аҳмоқ эмассан. Кимга содиқ бўлмоқчисан? Ўлик одамгами? Хўш, энди гапир, келишамизми ё отамлашамизми?

Кесакполвон унинг лабидаги сигаретни олиб ташлади. Ғилай енгил йўталди.

— Қани, энди гапир-чи? Кесакполвон пилик оловини унинг бурнига яқинлаштирди. Ғилайнинг бурнидан чиқиб турган тукларнинг учи куйиб, чаённинг нишидай гажак бўлиб олди. Ғилай пастки лабини чўзиб пилик оловини пуфлаб ўчирди-да:

— Гап йўқ, келишамиз, — деди.

— Қойилман, ўғил бола, — деди Кесакполвон заҳарли жилмайиб. Кейин Бўтқага буюрди: — Акангнинг қўл-оёғини еч. Қайси аҳмоқ боғлади ўзи буни. Мен шунақа ўғил болаларга беш кетаман ўзим. Қани, оқаси кўзидан, энди айт-чи, атрофдаги кўчага қанча бола қўйгансан?

— Тўққизта.

— Улар нимага тухум босиб ўтиришибди, нимага ёрдамга келишмади?

— Ишора бўлгунича кутишлари керак эди. Бу ёғи бунақа бўлиб қолди.

— Асадни... ўлдирмоқчимидиларинг?

— Бу ҳақда гапирмовди.

— Унда нимага келди?

— Менга иш буюрарди, мен бажарардим. Мен билан маслаҳатлашмаган.

— Одамларингнинг ҳаммасини бир ерга тўплашинг керак.

— Керак бўлса ярим соатда тўплайман.

— Қитмирлари йўқми? Ғалва қилишмайдими?

— Билмайман. Балки... бу гапларни айтмаслик маъқулдир уларга?

— Қойилман, калланг ғиж-ғиж ақл-а, тошиб кетмаганига ҳайронман, — деди Кесакполвон кесатиб. — «Хўжайин бизларни Асадбекнинг ихтиёрига топшириб ўзи сафарга кетди», дейсан. Қаерга тўплайсан болаларингни?

Ғилай шаҳар четидаги боғни айтди.

— Йўқ, — деб эътироз билдирди Кесакполвон. Кейин бир оз ўйланиб туриб ўзига маъқул бошқа ерни айтди-да, Бўтқага қараб қўйди. Бўтқа бу қарашнинг маъносини англади — демак, ўша ер йигитлар билан ўраб олиниши керак. Бўтқа «тушундим» дегандай бош ирғаб қўйгач, Кесакполвон Ғилайни кўча томон бошлади: — Юр, энди. Ошни пиширайлик. Тезроқ дамламасак, тагига олади.

Кесакполвон нозанинни кузатгандай Ғилайнинг қўлтиғидан олди. Катта кўчага чиқишгач, машина тўхтади.

— Болаларингни чақир, — деди Кесакполвон.

Ғилай тушиб, уч-тўрт қадам юргач, қўл силкиб қўйди. Кўчанинг нариги бетидаги йигитлардан бири югуриб келди. Ғилай унга бир нима дегач, у шошиб изига қайтди. Бу орада Бўтқа Хумкаллага ҳожасининг буйруғини етказди.

Ғилай машинага ўтиргач, Кесакполвон унинг елкасига қўл ташлади.

— Энди акангникига кириб ўтайлик. Бола-чақаси хавотир олмасин, сафарга кетганини айтиб қўйишинг керак.

— Ака, бир жойга кириб юзта-юзта қилиб олайлик, бош ёрилиб кетай деяпти, — деди Ғилай ялинчоқ оҳангда.

— Боя айтмайсанми шуни? — деди Кесакполвон, сўнг Бўтқага буюрди: — ол, анави ерда очилгани бўлиши керак.

Бўтқа пешойна остидаги мўъжаз юкхонани очиб, бир шиша ароқ билан пиёла олди-да, қуйиб узатди. Ғилай уни бир кўтаришда бўшатгач, чуқур нафас олиб қўйди.

Кесакполвон унинг руҳий ҳолатини тушунгандек, унга ҳамдард бўлгандек меҳрибонлик қилиб, сигарет тутди. Ғилай яна бир пиёла сўради. Уни ҳам сипқоргач, сигарет тутатди. Бир неча нафасдан сўнг яна сўраган эди, Кесакполвон унамади.

Ғилайнинг шартга осонлик билан рози бўлганидан у кўп ҳам ажабланмади. Чунки садоқат деган тушунчанинг руҳи унга бегона эди. «Хўжайинига хиёнат қилди, сотди», деб ҳам нафратланмади. Чунки «хиёнат — гуноҳ», деган тушунчадан ҳам йироқ эди. Агар дунё тескари айланиб, Ғилайнинг ўрнида ўзи бўлиб қолган тақдирда, ҳеч бир иккиланмаган ҳолда шу йўлни танлаган бўларди. Дунё-ку тескари айланмас, у Ғилайнинг ўрнида бўлмас. Лекин Асадбекнинг қўли титраб, нияти амалга ошмай, ўзи нобуд бўлиб ҳукмронлик супасига Ҳосилбойвачча кўтарилганида унга хизмат қилавериши аниқ эди. Ундаги бетайинликни Асадбек азалдан билар, шу боис ҳам кўпроқ Чувриндига суянарди.

Кесакполвон чўнтак кесиб юрган кезларида Асадбекнинг бир чўталчиси бўларди. Серйўталроқ, нимжонроқ бола эди. Касалванд бўлгани учунми, Асадбек унинг туриш-турмушидан хабар олиб турарди. Йигитча ҳам Асадбекка содиқ эди. Номи чўталчи, асли эса айғоқчи эди.

Қиморбозларга хизмат қилиб юриб, кўрган-билганларидан Асадбекни огоҳ этиб турарди.

Бир куни Кесакполвон каттароқ овни мўлжал қилиб, уни ёнига олди. Ов юришмади-ю, аммо йигитча анқовлик қилиб қўлга тушди. «Участковой ака» деб мурожаат қилишларига кўникиб қолган милиса Кесакполвонни танир эди. Таъбир жоиз бўлса, у вақти-вақти билан Кесакполвондан «совға-салом» олиб турар, шунинг эвазига баъзи пайтларда, баъзи кўчалардан кўзларини юмиб ўтарди. Бир касофат бўлиб, шайтон йўлдан урибми, кўзларини беҳос очган экан, ўша йигитчадан гумонсирабди. Кесакполвон «Бу бола бизнинг укахон», деб чўнтагини бир кавлаб қўйса, олам гулистон эди. Шуни истамади. Чунки «Бу бизнинг укахон» деган учтагина сўз тилдан осонгина учгани билан, то гап эгасининг қулоғига етгунича чўнтак орқали ўтиши шарт. Кесакполвон эса майда ўғрилигига бориб, сарф-харажатдан қочади. У бировнинг чўнтагига қўл солса бирон нимани илаштириб чиқишни хуш кўради. Ўз чўнтагидан чиққан

дамларда эса жони суғурилгандай туюлиб, азобланади. Йигитчани қутқаришдан бўйин товлаганининг иккинчи боиси — гап чувалашмасин, деди. Ўшанда Асадбек ундан норизо бўлганида «Икки киши ўрнига битта одам ўтиргани дуруст эмасми?» деб ўзини оқлади. Унинг фалсафаси шундай эди: икки киши ўрнига бир одам қамалгани яхши. Қамалгувчи одам касалванд бўлса ҳам майли, қамоқхонада жони узилса ҳам майли... Кесакполвон бу «фалсафаси» байроғи остида кўп ишлар қилди. Бугунга келиб бу байроқ яна кўтарилди. Фақат ёзув бир оз ўзгартирилди: Асадбекнинг мулки икки кишига эмас, бир кишига қолиши керак! Филайнинг осонгина бўйин эгиши Кесакполвонда ҳеч қандай туйғу уйғотмади, демак ҳам ноўриндир. Филай қаршилиқ кўрсатмагач, Кесакполвон ундан хавотирланди. Филайнинг қаёққа ёки кимга қараётганини билиб бўлмаганидек, хаёлида қандай шумлик яширингани ҳам номаълум эди. Шу хавотир туфайли кўчага чиқишганида «Олд томонга ўтир», деб Бўтқага имо қилган эди.

Машина ўрнидан жилганидан бери хаёлнинг бир улуши биқинига ботиб турган тўппончада, ўнг қўли эса қуллуқ қилгандай кўкрагида — тўппончани олишга шай эди. Кетма-кет равишда минг марта, балки ундан-да кўп ҳарифларининг курагини ерга теккизган полвон агар доно бўлса, ўзига бино қўймайди, минг биринчи ҳарифни ҳам албатта мажақлайман, деб катта кетмайди. Афсус шуки, Кесакполвон у доно полвонлар тоифасидан эмас. Агар Филай тирсаги билан туртиб юборса, тўппончаси иш бермай қолиши, ҳатто Бўтқанинг ўгирилишга ҳам улгуролмаслиги мумкинлигини ўйламайди. Унинг бахтига Филайда ачиниш ҳисси йўқ. Бўлсами эди, Ҳосилбойваччанинг ўлими унинг учун изсиз кетмас, ҳеч бўлмаса бир ҳаракат билан ўч олишга интилар эди.

Ҳовлига боғлаб қўйилган ит ҳеч маҳал «Ҳожам ўлса шу уйга хўжайин бўламан», деб орзу қилмагани каби Шомил филай ҳам «Ҳосилбойваччадан кейин унинг мулки менга қолади», деб фикрламаганди. Агар биров «Ҳожанг яқинда итдай ўлим топади, тайёргарлигингни кўриб қўй», деб башорат қилсами, бир ойли чақалоқнинг калласидай келадиган муштан татиб кўриши тайин эди. Филайнинг шу хаёлда юрагани ҳам Кесакполвоннинг бахтидан. Агар мулкка эгалик ҳисси уйғонсами, бу туйғу жон аччиғига нисбатан қудратлироқ бўлар, оқибатда уни унча-бунча занжир жиловлай олмас эди. Филай қўл-оёғи боғланган ҳолда, гарданидаги оғриқдан азобланиб ётганида ҳожасини кўз қири билан кўриб, нима қилишини фикрлаган, ўзининг чорасизлигига амин бўлган эди.

Кейинги кунлар ичи Ҳосилбойвачча ёлиб одамнинг қадамлари билан одимлай бошлаганида Филайнинг шум кўнгли бир нохушликни сезган, уни йўлдан қайтаришни хаёл ҳам қилган, аммо ҳожаси ўзгаларнинг маслаҳатига юрмаслигини билгани учун тилини тийган эди. У буйруқни бажарувчи сўқир жангчи эди, узоқни кўра оладиган басир саркарда эмасди.

Машина Ҳосилбойваччанинг дарвозаси қаршисида тўхтаганида Кесакполвон «Тушавер» деган маънода Филайга қаради. Филай ўрнидан дарров жилмади. Бир неча соат илгари бу остонадан мағрур ҳолда босиб чиққан одамнинг энди бу уйга мутлақ қайтмаслиги унинг қалбини эза бошлади, демак ёлғондир. Қалби эзилмаса-да, бу уйнинг ҳожасиз қолгани унинг учун нохуш эди. Ҳозир машинадан тушиши керак. Ҳовлига кириб «кеннайи!» деб чақиради.

(Ҳосилбойвачча ҳам, хотини ҳам ўзидан анча кичик бўлишса-да, ҳожасининг ҳурматини қилиб, «келин» эмас, «кеннайи» дерди). Ҳожасининг (енди собиқ ҳожасининг) завжаси чиққач, «Акам сафарга кетдилар», дейди. Бунақа ҳол кўп бўлган. Шу сабабли аёл «қаёққа кетдилар, қачон келдилар?» деб сўрамайди. Филай учун шуниси дуруст.

Кесакполвон бир неча нафасгина тараддудланган Филайнинг елкасига «туша қол» деган маънода аста туртди. Филай унга бир қарагач, машина эшигини очди. Кесакполвон қўлига тўппончани олди.

Машина билан уй орасидаги масофага қил кўприк тортилган, Филай шу қил кўприк устидан, лангар чўпсиз борарди. Сал оғса ўлим жарига қулайди. Кесакполвон гарданига уриб ўтирмайди, тепкини боса қолади. Филай буни билгани учун ҳам ошиқча ҳаракатдан ўзини

тийди. Ҳожаси қонга беланган, икки букилган ҳолда машина юкхонасида ётибди. Асадбекнинг мулкига эга чиққан ҳолда мағрур қайтмоқни хаёл қилган одам чорасиз, бир жанозага, бир кафанга, икки қулоч ерга зор ётибди. Кафансиз, жанозасиз кетиши аниқ, икки қулоч ерга эга бўлиши эса Кесакполвоннинг «марҳамати»га боғлиқ. У марҳамат қилса, қабристонга ташлаб ўтади. Гўрков эгалари унутган бирон эски қабрга жойлайди. Оқибатда бирон кампирми ё чолнингми суяклари ёнида унинг жасади ҳам чирийдди.

Қутлуғ табиатли шоҳ Жамшид бир булоқ бошидаги тошга шундай битик ёздирган экан:

Бул чашмага биздек басо лаб урдилар,

Келдилар бир лаҳза, сўнг кўз юмдилар.

Олдилар дунёни мардлик, зўр билан,

Елтмадилар, қолдилар бир гўр билан...

Ҳақиқат шулким, ҳеч ким мулкини орқалаб ўзи билан у дунёга олиб кетмаган. Шоҳ Жамшиддай зот мулкини гўрига элта олмаганидан кейин Ҳосилбойваччага йўл бўлсин! Шоҳнинг-ку, ўз гўри бор эди. Ҳосилбойваччада шу ҳам йўқ. Бировнинг қабридан жой текканига ҳам шукр қилса бўлар.

Қил кўприқдан бораётган Ғилай ҳам, унинг ҳар бир ҳаракатини кузатаётган Кесакполвон ҳам буларни ўйлашмайди. Бирининг мақсади янги ҳожалари билан «яхши ишлаб кетиш», иккинчисиники эса мулкка эга чиқиш. Иблис уларни ўз чодирига шу қадар ўраб-чирмаб ташлаганки, Ғилай ҳам, Кесакполвон, Бўтқа, ҳайдовчи йигит ҳам «бизнинг тақдиримиз юкхонадаги бойваччаникига ўхшаса-чи, гўрга етишолмай юкхонада икки букланиб ётсак-чи?» деб фикр қилишмайди. Яратганнинг ўзи «Каллаа, иннал инсана ло ятғо. Ан роа хус тағно»*, деганда шу тоифа бандалар назарда тутилмадими экан, валлоҳи аълам?

Тангрининг эмас, эрининг қудратига ишониб қолган, «Бу дунё фақат яхши еб-ичиш, яхши кийиниш, тўй-ҳашамларда зеб-зийнатларни кўз-кўз қилиб ўтириш учунгина яратилган», деб фикр қилувчи, «Яшмоқдан мақсад нима?» деб сўралгудай бўлса, эри билан бир хилда «Яшмоқдан мақсад — мазза қилиб яшмоқдир», деган жавобни қайтарувчи, ҳусн ила ақлнинг номутаносиблигини ўзида мужассам этган бу аёл Ғилайнинг гапига дарров ишона қолади. Хавотир ҳисси кўнглини зириллатмайди. Оллоҳнинг эмас, эрининг қулига айланган бу жувондан яна нимани кутиш мумкин? Занглаган темир қафасда ўтирган қул билан тилла қафасдаги қулнинг фарқи борми? Аслида-ку, иккови ҳам бир — қул! Иккови озодликдан маҳрум. Аммо темир қафасдагиси озодликни қўмсайди, тилла қафасдагиси эса бу фазилатдан маҳрум. Агар унга озодлик берилса ҳам қафасни ўзи билан ола кетишни ўйлайди.

Шу тоифага мансуб бу жувон бир неча қадам нарида эрининг хорланган ҳолда ётгани, Ғилай айтган «сафар» индамаслар юртига экани, адоқсиз экани, орадан ойлар ўтиб, ҳақиқат булоғидан сув ичувчи «миш-мишлар»га ишонишни ҳам, ишонмаслигини ҳам; аза очишни ҳам, очмаслигини ҳам билмай гаранг юражагини ҳозир билмайди.

Ғилай айтадиганини айтиб, орқасига хотиржам қайтди. У «Энди бу хонадонга қайтмасман», деб ўйлади. Кесакполвоннинг хоҳиши билан, янада аниқроқ айтилса, Асадбекнинг буйруғига кўра ҳожаси «сафардан қайтгунича» ҳеч нарса бўлмагандай ҳар кун шу ерда юриши мумкинлиги хаёлига ҳам келмади.

Машина ўрнидан жилгач, Кесакполвон Ғилайнинг елкасига уриб қўйди.

— Қойилман, эркак дегани шунақа бўлади. Энди, оқаси кўзидан, сен ҳам чарчадинг, мен ҳам эзилиб кетдим. Би-ир маишат қилмасак ёрилиб ўламиз. Бугунги маишат сендан. Дидинг зўр, деб эшитганман. Қани, маржаларингнинг мазасини биз ҳам бир тотиб кўрайлик-чи...

— Гап йўқ, оқохон, — деди Ғилай.

Ғилайнинг «оқохон» дейиши Кесакполвонга мойдек ёқди. Ғилай қайси томонга юриш лозимлигини айтган эди, Кесакполвон унинг гапини бўлди:

— Тўхта, аввал акахонингни жойига ташлаб кетайлик, орқада димиқиб кетгандир, — деди. Кейин ҳайдовчи йигитга қайси қабристонга борилажагини тушунтирди. Йўл-йўлакай

гўрковнинг уйи қаршисида тўхтаб, Бўтқа ширакайф бир кишини бошлаб чиқди. Ғилай ёнидан жой олган эски чопонли гўрковдан ирганиб юзини бурди. Ажаб ҳол: одам ўлдиришдан ирганмаган Ғилай одам кўмувчидан ирганса?..

Машина зулмат қўйнидаги қабристон ёнида тўхтагач, Кесакполвон Ғилайга қаради:

— Туш, акахонингни кузатиб қўй, ҳарҳолда қадрдон эдинглар, яна нариги дунёда сендан хафа бўлиб, аразлаб юрмасин.

Ғилай бу буйруққа ҳам итоат этди.

Йўлга чиқишган онда Кесакполвон мурданинг қайси қабристонга элтилганини Ғилай билмай қўя қолсин, деб ўйлаган эди. Кейин «Билсин, ўзи кўтариб кирсин, «ғинг» деса акахони ёнидан жой олишини ҳам билиб қўйсин» деган қарорга келди. Ғилай машинага қайтгач, писанда қилди:

— Бу ерда анча бўш жойлар бор.

Ғилай унинг нима демоқчи бўлганини фаҳмлади. Гарчи ичида «ўзингга буюрсин», деб ўйласа-да, тилидан бошқа гап учди:

— Бу ер менбоп эмас экан...

Ғилай бошлаб келган маишатхонага кириб боришаётганда Кесакполвон уни тўхтатиб, сўради:

— Дўхтирнинг олдига сен борувмидинг?

— Қайси дўхтир?

— Ўзингни гўлликка солма, Асадни кўрган дўхтирни айтяпман.

— Ҳа, уми... борувдим.

— Ўлади, дедими?

— Шундоқ деди.

— Сен шу гапни акахонингга айтибмидинг?

— Айтувдим.

— Акахонинг Асадникига шунинг учун борувдими?

— Йўқ, бир нима кўрсатмоқчийди.

— Нима?

— Қизи шалава бўлиб кетган. Шуни видикка олдирган эди.

— Қулоққа тепма.

— Ўзим организоват қилганман.

Кесакполвон унинг кекирдагига чанг солди:

— Овозингни ўчир. Агар акахонингга эргашишни истамасанг, бу гапни эсингдан чиқар.

Дўхтирнинг айтганини ҳам унут. Асад ўлмайди. Дўхтирнинг зўри билан гаплашдим.

Даволайдиган бўлди. Акахонинг аҳмоқ эди. Асад ўладиган бўлса, бу ерда мен турибман!

Кесакполвон шундай деб бир қадам ташлади-ю, тўхтади:

— Кассета кимда, сендами?

— Ўзида эди...

— Вой аҳмоқ...

Кесакполвон орқасига қайтиб Бўтқани имлаб чақирди-да, қабристонга қайтиб бориб мурданинг кийимларини тинтиб кўришни тайинлади. Бўтқа эшик тирқишидан қараб Чувриндининг тинтиганини, нималарнидир олганини кўрган эди. Шундай бўлса ҳам, Кесакполвонга гап қайтармай «хўп» деганича машинага ўтирди.

Кесакполвоннинг «бу ерда мен борман!» деган гапига Ғилай яхши тушунди. Янги ҳожаси бир қанотини кўтардим, бас, иссиқ пинжигга кириши керак. У аҳмоқ жўжа эмаски, жонсиз товуқнинг қанотида умр кечирса! Шу боис Кесакполвонга ёқадиган яна бир гап айтди:

— Ҳадеб «акахонинг» деяверманг, менинг акахоним — сизсиз!

*М а з м у н б у д и р: «Дарҳақиқат инсон ўзини бой-беҳожат кўргач, албатта туғёнга тушар ё ҳаддидан ошар». («Алақ» сураси, 6-7-оятлар. Алоуддин Мансурнинг маъно таржимасидан.)

2

Абдурахмон табиб гарчи «сен... валади зинога ўхшайсан», деган гапни жаҳл устида билиб-билмай айтиб юборган бўлса-да, янглишмаган эди. Кесакполвон «валади зино» нима эканини билмасди, шу сабабли чолнинг гапига тушунмади, «Бу нима дегани экан?» деб бошини қотириб ҳам ўтирмади. Тушунган тақдирда буни ҳақорат фаҳмлаб, чолнинг кекирдагидан олган бўларди. Абдурахмон табиб тилига келиб қолгани учун шу гапни айтиб юборди. Ҳатто Кесакполвоннинг ўзига ҳам маълум бўлмаган ҳақиқатни у қаердан билсин?

Кесакполвоннинг билгани — отаси урушда ҳалок бўлган. Онаси эса... Бунинг ўзи бир тарихким, Кесакполвон эслашни ҳам истамайди. Чувриндининг волидаси вафот этганида «Маҳмуд, ранжимагин-у, аммо менга қолса, онангнинг хор бўлиб юришларини, хорланиб ўлишини, хор бўлиб кўмилишини видеога олиб, телевизорда кўрсатардим. «Боласини ташламоқчи бўлганлар, кўриб қўйларинг, эрта-индин сенлар ҳам хорланасанлар», дердим», деб айтгани бежиз эмасди. Бу гапларни айтмоққа қалбининг овлоқ ва зимистон ерида яшириниб ётган бир дард сабаб бўлган эдики, бу дарддан энг яқин биродари ҳисобланмиш Асадбек ҳам беҳабар эди. Ўшанда бу гапни эшитган Чувринди «Ҳайдар акамнинг аҳмоқликлари чегара нима эканини билмайди», деб ранжиган, Асадбек эса «бу қовоқ мия қачон ўйлаб гапирадиган бўлади», деб ғижинган эди. Кесакполвон Чувриндининг онасидан нафратланарди. Шилимшиқнинг онасини эса кўргани кўзи йўқ эди. Улар ҳақида бирон сўз эшитса ўз онасини эслаб, ғазабдан титраб кетарди. Ҳолбуки... унинг онаси бўлак тақдир эгаси эди.

Бу ўринда Тангри Таолонинг «Ей Одам, сен ўз жуфтинг билан жаннатни маскан тутғилким, унда кўнглунг нимани тусаса таомланғил, ош бўлсин, аммо мана бу дарахтга зинҳор яқин келмағил, яқин келсанг золимлардан бўлурсан», деган муқаддас каломини эсламоғимиз жоиздир. Яқинлашмоқлик манъ этилган мазкур дарахт нафс учун бир синовдирки, бу бало ғолиб келгудай бўлса одам боласи умрининг охирига қадар қақшайди. Не ажабки, Одам болалари буни билсалар-да, неча минг йиллардан бери бу дарахтга яқинлашаверадилар, унга интилаверадилар. Бу интилиш эса «севги-муҳаббат туйғуси», деган чойшабга ўраб эъзозланади. Яратганга бўлган муҳаббатдан кўра бу туйғу кўпроқ шарафланади. Бу туйғунинг олиб борар манзили биттагина — тўшак... Тўшакдаги оний фароғатни боқий фароғатдан афзал билувчилар ўзларига зулм қилаётганларига фаҳмлари етсами эди...

Моҳичеҳра — Кесакполвоннинг онаси ҳаётининг энг ширин палласида шу тоифа юргувчи кўчага адашиб кириб қолганлардан бири эди.

Тоғ ёнбағрида жойлашган қишлоқларида бундай нохуш воқеалар камдан-кам содир бўларди. Қариялар тошбўрон қилинган йигит-қизларнинг тақдиридан ҳикоя қилардилар, аммо бу воқеа шу қишлоқда бўлганми ё узоқ қишлоқдами — аниқ билишмасди. Ўзлари эса бунақа шармандалиқнинг гувоҳи бўлишмаган эди. Шу боис ҳам Моҳичеҳра қишлоқдан бош олиб кетишга мажбур бўлганди. Уруш баҳона бўлиб, унинг аввал шаҳарга, сўнг жанггоҳга кетишининг сабабини биров билди, биров билмади. Биров ишонди, бошқаси ишонмади... Ўнинчини битирган, исми жисмига монанд — ой юзли дуркун қиз ҳарбий хизматдан қайтиб мактабдаги кашшофларга етакчилик қилаётган йигитни севиб қолган эди. Моҳичеҳра йигитга ўғринча тикилар, Етакчи эса унга суқланиб боқарди. Унинг кўнглида ёмонлик йўқ, аксинча, отасининг йили ўтгач, Моҳичеҳрага совчи юбормоқни умид қилар эди. Сирли қарашлар номус чегарасига яқинлашган дамларда уларни буғдой ўримига жўнатишди. Хумор боқишлар ана ўша ерда чегарадан чиқди. Ўша дарахтнинг меваси уларнинг туйғуларига эгалик қилиб, нафс синовида ғолиб келди-ю, покиза тўшак эмас, бир уюм сомон устига бошлади. Ёзнинг фараҳли кечаларида улар иблисга бор вужудлари билан банди бўлдилар.

Ўша тотли кунларда қишлоқдагилар улар учун номаълум бўлган сабаб билан даракламай қўйишди. Озиқ-овқатлар тугай бошлагач, Етакчи хабар олгани қишлоққа жўнади. Тонгда йўлга чиққан йигит оқшомга қадар қайтиши лозим эди. Моҳичеҳра уни кўзлари тўрт бўлиб кутди. Эртасига ҳам, индинига ҳам... Дарак бўлавермагач, хавотирланиб қишлоққа қайтди-ю уруш бошланганини эшитди. Моҳичеҳра бу хабардан эмас, Етакчининг урушга жўнатилганидан даҳшатга тушди. У урушнинг нима эканини, эл бошига қандай кулфатлар келтиришини билмас эди. У урушнинг совуқ нафасидан эмас, шармандаликнинг вужудни куйдирувчи оловидан титрар эди. «Фашист занғарни бир-икки ойда энасиникига киритиб қайтиб келишади», деган умидли гапларга ишониб, кутишдан ўзга чораси йўқ эди.

Икки ой ўтди, уч ой... «Фашист занғар энасиникига киришга» шошилмади. Умидли гаплар ўрнини ваҳимали миш-мишлар эгаллади. Бу орада миш-мишлардан ҳам ваҳималироқ, даҳшатлироқ воқеа юз берди— кўнгли айниб, ҳолсизланиб юрган Моҳичеҳра юкли эканини фаҳмлади. Фаҳмлади-ю, қишлоқдан кетишдан ўзга чораси йўқлигини билди.

Ҳайдар — Кесакполвон шаҳарда туғилди. У урушдан титраётган дунёни тезроқ кўришга шошилдими ё онасининг шармандали юқдан тезроқ ҳоли қилишни истадими, ҳарҳолда муддатидан эртароқ туғилди. Каттароқ телпакка сиғиши мумкин бўлган даражадаги митти чақалоқнинг бу дунёда яшаб қолиши гумон эди. Лекин бу валади зинонинг жуссаси кичик бўлса ҳам умри қисқа эмас экан. У ёшига тўлмай туриб, ҳали эрга тегмаган онасининг «туғиб қўйгани» ҳақидаги хабар қишлоққа етиб борди. Бу шармандали хабар қишлоққа борди-ю, ўрнига Етакчининг ҳалок бўлгани ҳақидаги шум хабар қайтди. Моҳичеҳра шармандали юкни кўтариб юришга чидамадими ё чиндан ҳам «фашистдан ўч олмоқ» қасдидами, ҳарҳолда урушга жўнаворди. Ҳатто ижарада турган уй бекасига ҳам айтмади. Ижара пулини тўлармикин, деб кутаётган аёлга шу бола қолди. Аёл тақдирга тан бериб бир неча ой боқди. Кейин... болалар уйига топширди...

Кесакполвоннинг тили болалар уйида чиқди. Болалар уйида атак-чечак қилди. Болалар уйида эсини таниди. Асосий хунари — ўғирликни ҳам шу ерда ўрганди.

Уруш оёқлаб бўлган, аммо дунё ташвишлари озаймаган эди. «Уруш тамом бўлса ота-онам келиб, мени олиб кетади», деган умид билан улғаяётган болалар, тушларида ота-оналарини кўриб, тонгда кўз ёши билан улғаяётган дили пораларнинг ёруғлик кунидан эса дарак йўқ. Ёши каттароқ болалар «Ота-оналаримиз уруш асоратларини тугатиш учун узокларда меҳнат қилишяпти» ёки «Бизни қидиришяпти» деб ўзларига ўзлари тасалли беришарди. Уруш нима эканини, унинг асорати не эканини билмайдиган, тасаввур ҳам қила олмайдиган Ҳайдар — бўлажак Кесакполвон эса уларга қўшилиб умид қуёшидан баҳра оларди. У отасининг ўғил фарзандли эканидан, ўзидан ҳароми бўлса-да, зурриёд қолаётганидан беҳабар ҳаётдан кўз юмганини, онасининг эса беҳуш ҳолда асирга тушганини, уруш тугаб, асирликдан қутулиб, «Ватан хоини» деган лаънат тамғаси билан туманли, совуқ ўлкаларда азоб чекаётганини, Ҳайдар деб исм қўйиб, бегоналар қўлига ташлаб келган боласини соғинаётганини, тонгларни кўз ёшлари билан қаршилаётганини билмас эди.

Болалар умид қуёшига сиғиниб юрган кезларида уларнинг сафларига саккиз-тўққиз ёшлардаги бир бола қўшилди. Нонушта чоғида у Кесакполвоннинг ёнида ўтирди. Берилган нондан бир-икки тишлагач, қолганини чўнтагига яширди.

— Нонингни нимага емадинг? — деб сўради Кесакполвон.

Бола жавоб бермади.

Кесакполвон унинг биқинига туртиб яна сўрагач, бола ён-атрофга бир олазарак бўлиб олиб, сўнг паст овозда деди:

— Ойимларга бераман.

Бу гап Кесакполвонни хайратга солди:

— Ҳали ойинг борми?

— Ўзингники йўқми?

— Менинг ойим урушда.

— Уруш тамом бўлган.

— Уруш асоратларини тугатяпти.

Бола «Қанақа асорат? Гапингга тушунмадим?» дегандай қараб қўйди. Яхшики «асоратларинг нима ўзи?» деб сўрамади. Сўрагандами, Кесакполвон қандай жавоб қайтаришни билмай гангиб қолган бўларди.

Тўйиб она сутини эммаган, тўйиб нон емаган Кесакполвон боланинг бу қилиғига тушунмади. Улар панжарага яқин ерда ўйнар эдилар. Ўзлари ўйин билан банд, кўзлари эса бир арава аранг сиғадиган кўчада бўларди. Шу кўчадан уларга нон олиб келишарди! Тошбақани эслатадиган усти ёпиқ тўрт филдиракли арава кўриниши билан барчаларининг зимистон юракларига чироқ ёқилар, «Нон келяпти! Нон! Но-он!!» деган бахтиёр овозлар янграрди. Ҳар сафар уларнинг назарида арава кўпроқ нон келтираётгандай бўларди. Шу умид билан емакхонага киришиб, яна ўша ҳажмдаги бурда нонни кўришгач, «Нега кўпроқ олиб келмайди?» деб ўйлашар, энагаларининг «Сабр қилинглар болалар, уруш тугасин, тўйиб-тўйиб нон еймиз», деган гапларига ишонишарди. Уруш тугаса ҳам тўйиб нон ея олмаётган, ҳануз нон ташийдиган аравани кутаётган болалар сабрга кўникиб қолган эдилар. Ана шу шароитда боланинг бир-икки тишлам нонга қаноат қилиши Кесакполвон учун ажаб ҳол эди. У «Бола алдаяпти, ҳали беркитиқча еб олади» деб пойлади. Йўқ, бола алдамади, эртасига ҳам, индинига ҳам нонни яширди. Уни кунда пойлаётган Кесакполвоннинг сабри ортиқ чидамади. Нонни ўғирлаб еди! Бирам роҳатланди, бирам роҳатланди!.. «Ўғирлик роҳат келтиради», деган тушунча ўшанда туғилди. Туғилди-ю, онгига муҳрланди. Орадан йиллар ўтиб ҳам бу тушунча заррача ўзгармади.

Ўшанда дастлабки ўғирлик нашъасидан маст Кесакполвоннинг йўлини бола тўсди:

— Нонларимни қайтариб бер! — деди у титроқ овозда.

— Қайси нонларингни? — деди Кесакполвон ундан кўзларини олиб қочиб. Биринчи марта ўғирлик қилгани учун ҳам уялди, ҳам бир оз кўрқди. Кўзларини лўқ қилиб тик қарай олмади. Бу одатни у кейинроқ касб қилди.

— Нонларимни сен олгансан. Нега олдинг? Ойимга йиғаётганимни айтувдим-ку?

— Нонингга текканим йўқ, — деди Кесакполвон чийиллаб, — олган бўлсам нон урсин!

— Пойлаб юрганингни кўрганман, — деди бола бўш келмай. — Нонларимни қайтариб бер.

— Олмаганман! — деб яна чийиллади Кесакполвон. Сўнг ҳимоя ўзининг мағлубияти билан яқунлажагини англаб, ҳужумга ўтди: — Ўзи ойинг қачон келади?

— Яқинда келадилар. Билиб қўй: яна ўғирласанг, ўлдираман! Мен ўнта одам ўлдирганман. Сен ўн биринчиси бўласан.

Одам ўлдириш қандай бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган бола Кесакполвонни қўрқитиб қўймоқчи эди— муддаосига етди, аммо кутилмаган нохуш ҳолга рўпара бўлди. Боланинг совуқ гапидан чўчиб тушган Кесакполвон ҳомийсига, болалар уйининг зўрига югурди. У беминнат айғоқчилиги эвазига ҳомийдан нажот бўлишига ишонарди.

— Анов бола мени ўлдирмоқчи, — деди эзгин оҳангда. Бу оҳанг замирида «Мен ўлиб кетсам сен айғоқчисиз қоласан», деган маъно ҳам яширинган эди. Ҳомий буни англадими ё айғоқчисига раҳми келдими, ҳарҳолда боланинг таъзирини бериб қўймоқ учун чақирди:

— Бу ёққа кел, душман боласи, — деди Ҳомий.

— Мен душман боласи эмасман! — деди бола титроқ овозда.

У ярим кечада нотаниш одамлар келиб, онасини усти ёпиқ қора машинада олиб кетишганини билади. Онасига «сен халқ душманининг хотинисан, демак, сен ҳам душмансан!» дейишганини эшитган, аммо бу айбловнинг маъносига тушуниб етмаган эди. Ҳозир бу айбловни Зўрнинг тилидан эшитиб, юрагидаги яра тирналди.

— Менинг ойим дўхтирлар, душман эмаслар! — деди овозини бир оз кўтариб.

— Ўчир! — деди Ҳомий раста овозда. — Буни нега ўлдирмоқчисан?

— Нонимни ўғирлади.

— Қанақа нон?

— Душман ойисига йиғаятувди, йўқотиб қўйибди, — деди Кесакполвон, «дushman» сўзига урғу бериб.

— Бу душманнинг иши! Сен етимларнинг ҳақини душман онанга бермоқчи бўлдингми?! Сени болшевикчасига тарбиялашимиз керак. — Ҳомий қандай тарбия қилишни бир оз ўйлаб олгач, қатъий тарзда ҳукм чиқарди: — Ҳар куни нонингнинг ярмини менга берасан!

— Бермайман, — деди бола.

— Бермасанг — ўласан!

— Ўлсам ҳам бермайман. Сен — текинхўрсан!

Ҳомийси олдида ботирлашган Кесакполвон боланинг кекирдагига чанг солди.

Хулоса шуки, бола нонининг ярмини болшевикча тарбия учун қурбон қилишга мажбур бўлди. Ярмини эса... онасининг ҳақига хиёнат қилмади, ўзи емай, йиғаверди. Кунлар ўтгани сайин у ҳолдан тойиб, ранглари сарғаяверди. Бир куни ошхонага кираверишда боши айланиб, йиқилди. Уни касалхонага олиб кетдилар. Болани бошқа кўрмадилар. Унинг аҳволи, тақдири билан қизиқмадилар...

Вақт ўтиб, қорин нонга тўядиган кунлар ҳам келди. Вояга етиб, болалар уйдан учирма бўлган бир Зўрнинг ўрнини иккинчиси эгаллайверди. Шу зайлда Кесакполвоннинг ҳомийлари ҳам ўзгараверди. Ёзилмаган қонун асосида янги Зўр салафининг ишини рисоладагидай давом эттирарди. Ёш улғайиши ёки Зўрнинг хоҳиши билан айрим болаларнинг вазифалари ўзгарарди. Бошқалар айғоқчиликни дуруст эплаша олмасмиди, ё бу «вазифа»дан ҳазар қилишармиди, ҳарҳолда Кесакполвон бу касбидан узоқлашмади.

У баъзан мартабаси кўтарилмаётганидан афсусланарди. Аммо бошқа вазифаларга нисбатан айнан унинг — айғоқчининг Зўрга яқинлиги тасалли берарди. Айнан шу яқинлик туфайли бир кунмас бир кун Зўрнинг ўрнини эгаллаши мумкинлигига ақли етиб турарди.

Муддаоси сари яқинлашаётган дамда кимнингдир истаги билан бу болалар уйи ёпилди. Улар турли болалар уйларига тарқатилдилар. Кесакполвон катта шаҳарга шу зайлда келди. Асадбек билан ҳам шу баҳонада танишди. Аниқроғи, Асадбек ўқийдиган синфга келиб, энг охири партага, бўйи бошқаларникидан узунроқ бўлган бола ёнига ўтирди. Қовоғини солиб, тумшайиб ўтирадиган бу боланинг исми Асад эди. Кесакполвон унинг бўйига, авзойига қараб, «Зўри шу бўлса керак», деб ўйлаб янглишмади. Асадбек бошқаларни ҳуда-беҳуда урмаса ҳам, сўкмаса ҳам ёши каттароқ бўлгани учун ундан ҳайиқишарди. Кесакполвон унинг мактабга кечроқ чиққанини, отаси қамалган йили эса синфда қолганини дастлабки кезлар билмасди.

Бир куни синф раҳбари кириб Асадбек билан Кесакполвонни ўринларидан турғизди.

— Турдиалиевнинг перосини қайси биринг ўғирладинг? — деди ғазабли кўзларини уларга тикиб.

Бу даврга келиб Кесакполвон кўзларини лўқ қилиб қарашнинг устаси бўлиб қолган эди — ўқитувчига «Бунақа гапдан хабарим йўқ», дегандай безрайиб қараб тураверди. Ўғирликни ор деб билган Асадбек эса бундай қила олмади. Гумоннинг ўзиёқ уни уятдан бош эгишга мажбур этди.

— Мен ўғри эмасман, — деди у ўқитувчига тик қарай олмай.

Шу заҳоти унинг юзига шапалоқ тушди:

— Сен, унсурнинг боласи, менга тўнғиллама. Дарс тугагунча перони жойига қўймасанг — қамаласан! Энди ҳамма туриб, халқ душманининг ўғлига, ўғрига ўз нафратини изҳор қилсин! Кесакполвон нафрат қандай изҳор қилинишини билмас эди. Отаси қамалганидан бери бундай хорлик тузини татиб кўраётган Асадбек қочмоқчи бўлди. Аммо синф раҳбарининг омбурдай қўллари қулоғини бураб, жойидан жилдирмай қўйди. Болаларнинг айримлари унга яқинлашиб, тап тортмай тупурдилар. Айримлари эса қўрқа-писа «туф» деб ўтдилар. Синф раҳбари истамайроқ тупурганларни тўхтатиб, нафратни астойдилроқ изҳор этишга мажбурлади. Шу

зайлда нафратлар изҳор этилиб бўлингач, синф раҳбари Кесакполвонга қараб:

— Сен-чи? — деди.

Душманлар рўйхатига тушиб қолмаслик учун Кесакполвон ҳам тупурди. Бу дунёнинг ажабтовурлиги шундаки, валади зино ҳалолга, ўғри тўғрига тупурди! Кесакполвон бошқаларга қўшилиб «нафратини изҳор» этди-ю, «Ҳали бу абжағимни чиқармаса эди», деб қўрқди. Танаффус пайтида синфнинг зўри бўлмиш Асад болаларни чертмади ҳам, сўкмади ҳам. Ҳовлига чиқиб, дарахтга суянганича маъюс ҳолда тураверди. Эртага қичиши мумкин бўлган ерини бугун қашиб қўйишни ўрганаётган Кесакполвон унга қўрқибгина яқинлашди.

— Оғайничалиш, сен мендан хафа бўлма. Агар туфламасам мендан кўрарди.

Асадбек ўзига нисбатан ёши ҳам, бўйи ҳам қисқа бу болага бир қараб олди-ю, индамади.

— Перони сен олмагансан. Отанг душман бўлгани учун...

— Менинг отам душман эмас! — деди Асадбек ўқрайиб. Унинг мушталари тугилиб, важоҳати ўзгарди. Болалар тупураётганда бунақа ҳолга тушмаган эди.

— Мен душман демадим-ку! Улар шунақа деб ўйлашаркан-да. Синфда бир нарса йўқолса ё сендан, ё мендан кўришади. Мен детдом боласиман. Демак, мен ҳам ёмонман.

— Ёмонлигинг тўғри. Перони сен олгансан.

— Йў-ўқ, олганим йўқ.

— Олдинг. Ўзим кўрдим.

— Кўрган бўлсанг... унда нимага айтмадинг?

— Мен сотқин эмасман. Сенга ўхшаган ўғри ҳам эмасман...

— Мени ўғри деяпсанми?.. Ҳа, майли, ўша перосини мен олдим. Бериб тур, десам бермади.

Бермагандан кейин оламан-да. Агар ўзи йўқотиб қўйганида ҳам барибир биздан кўришарди.

Ундан кўра ўзимиз олганимиз яхши эмасми? Ма, — у шундай деб чўнтагидан перо чиқариб узатди, — эгасига бер. Яна қаматиб юрмасин.

— Ўзинг бер.

— Мен нима деб бераман?

— Ўғирладим, дейсан.

— Сендан кўришяпти, ўзинг берганинг яхши.

— Мен берсам, мен ўғирлаган бўлиб чиқаман.

Кесакполвон бу гапни эшитиб, бирпас ўйланди-да, «Гапинг тўғри, шу ерда тур», деб нари кетди. Турдиалиев дегани доимо озода кийиниб, бўйнига шоҳи қизил галстук тақиб юрувчи нимжонроқ бола эди. Кесакполвон уни чақириб, панароқ жойга бошлади. Аммо жуда хилватга ўтишдан ўзини тийди. Асадбекнинг шу томонга қараб турганига ишонч ҳосил қилгач, аввал яхшилик билан гап бошлади:

— Перойингни Асад ўғирлаганини кўрдингми?

— Йў-ўқ, — деди Турдиалиев.

— Бўлмаса директорингга кириб айт, пероимни йўқотиб қўйган эканман, топдим, де.

— Сенга нима? Сени ўғри қилмадик-ку?

— Ўғри менман! — Кесакполвон шундай деб унинг кекирдагига чанг солди: — Ё айтасан, ё ўласан! Мен детдом боласиман, а? Айтасанми ё йўқми?

Есхонаси чиқиб кетган Турдиалиев хириллади:

— Айтаман, қўйвор энди.

Кесакполвон чўнтагидан уч-тўрт перо чиқариб унга узатди:

— Танлаб ол, қайси бири сеники?

Турдиалиев титроқ бармоқлари билан отаси Москвадан олиб келган перони танлаб олди.

— Бунга эскитиб қўйибсан. Эртага менга янгисини олиб келасан. Тўхта, яна битта гап бор: синфда йигирма иккита бола бор, а? Ҳар битта боладан беш тийиндан тўплаб берасан.

— Нимага?

— Тупурганларинг учун. Битта тупуриш беш тийин. Сен ўзинг ўн беш тийин тўлайсан. Сени деб

Бўлди ҳаммаси. Билиб қўйларинг: фиринг десаларинг — сўяман! Битта-битта ушлаб сўяман. — У шундай деб чўнтагидан буклама пичоқча чиқаргач, Турдиалиевнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

Шу воқеа баҳонасида у ўзи ҳам кутмаган ҳолда синфнинг зўрига айланиб қолди.

Асадбек ундан анчагача нафратланиб юрди. Кесакполвон унинг нафратини сезиб турар, аммо бу нафратни уйғотувчи омилни идрок қила олмас эди. Гарчи Асадбек «душман боласи» тамғаси остида юрса-да, унинг бошқа олам фарзанди эканини тушунмасди. Тушунмоқ учун эса ўзининг валади зино эканини билмоғи лозим эди.

Мактабда, хусусан, уларнинг синфида ўғирлик давом этар, чув тушган айрим болалар ёнида пичоқча олиб юрувчи бу «детдомчи»дан қўрқишиб индашмас, айримлари арзи ҳол қилган тақдирларида ҳам ундан гумонлари борлигини билдиришмас эди. Асадбек яна икки карра нафрат нишонига айлангач, Кесакполвон уни тартибга чақирмоқчи бўлди:

— Иккитасини бошлаб абжағини чиқаргин, кейин туфламайдиган бўлади. Нима, қамалишдан қўрқасанми? Бунақа тургандан кўра қамалиб кетган минг марта яхши.

Бу заҳарли гапдан кейин Асадбек «ёрилди»:

— Қамоқдан қўрқмайман, — деди у. — Мен қамалиб кетсам ойимларга ким қарайди?

Кесакполвон Асадбекнинг бу дардига ҳам тушунмади. Она сутига, меҳрига қонмаган, қалби «онага муҳаббат» деган туйғудан ҳоли бу бола она ҳузуридаги масъулият, бурч деган тушунчаларни идрок қилиши мумкин ҳам эмасди.

Кесакполвон ўша онларда юқори синфларда ўқийдиган зўрларга ҳам яқинлашишга ҳаракат қилди. Улардан бир-икки тепки егач, бу йил бўлмаса келаси йили мактабнинг мутлақ зўри мартабасига етувчи Асадбекдан дурустроғи йўқ эканига ишонди. Асадбек «Сен бола, ўғирлик қилма!» деб урганида ҳам ранжимасди. Асадбекнинг кўнгли совиб, гаплашмай қўйган кезларида эса юқори синфда ўқувчи Жалилни ишга солди. Тўғри, аввалига Асадбек билан Жалилнинг ораларидан қил ўтмас даражадаги дўст эканликларини билиб, ғашланди. Ўзини Жалилнинг ўрнида кўришни истади. Аммо бу дўстликни унча-бунча куч бузолмаслигини билгач, Жалилдан фойдаланадиган бўлди.

Болалар уйдаги ҳаёти оёқлаб, «катта ҳаёт»га учирма бўлишга ҳозирлик кўриб юрган кезлари бир аёл келди. Тарбиячилар уни «Сенинг онанг», деб таништиришди. Аёл йиғламсираб «Болам!» деганича уни бағрига босди. Кесакполвоннинг эти ҳатто жимирламади. Бир пайтлар болаларга қўшилиб онасини кутган Кесакполвон бўзлаётган бу аёлнинг онаси эканини ҳис эта олмасди. Аёл шу соғинч, шу бўзлаш билан харсанг тошни қучиб меҳрини берса, балки тош эриб кетарди. Лекин Кесакполвон ўшанда қилт этмади.

Онаси уруш офатларини, асирлик азобларини, қамоқ жафоларини айтиб йиғларди.

Кесакполвоннинг эса киприги қилт этмасди. Кесакполвон тошдан ҳам қаттиқроқ эди — ёрилмади.

Онаси «уйга олиб кетаман», деди. «Барибир қаердадир яшашим керак-ку», деб кўнди. Жангда жароҳатланиб асирга тушиб қолган, урушдан кейин қамалган онаси Сибирда ўзига ўхшаган одам билан топишган экан. У «Хоҳласанг «дада» де, хоҳласанг «Тошмат ака» де», деб ўзини таништирди. Ўз онасини «она» дея олмайдиган одам бегонани «дада» дермиди? «Тошмат ака», деяверди. Тошмат ака деганлари жуда инжиқ экан. Кесакполвоннинг ҳар қадамини кузатади. «Ундай қилма, бундай қил», деб ақл ўргатаверади. Бу ҳам етмагандай, кечалари бақириб, кимларнидир жангга бошлайди. Хуллас, бу ҳаёти жонига тегиб, уйдаги қўлга илинарли нарсаларни ўмарди-ю, ғойиб бўлди.

Кесакполвон онасини тушунмади. Тушуниши мумкин ҳам эмасди. Онаси эса ғолиб нафснинг лаҳзалик роҳати учун бу дунёдаги умрини қурбон қилганини англаб етди. Шу боис ўғлини бошқа қидирмади...

VI 606

1

Зоҳид «Ёшлигида Жамшид Суннатуллаевга ошиқ бўлган бу хоним ким экан?» деган қизиқиш билан муовиннинг эшигини аста тақиллатди. Ичкаридан «Бандман!» деган ингичка овоз эшитилди. Зоҳид одоб юзасидан пича кутди. Сўнг яна тақиллатди. Ичкаридан бу сафар «Бандман!» деган овоз зардали оҳангда келди. Зоҳид бу зардага парво қилмай эшикни қия очди-да «Мумкинми?» деди.

— Бандман, кутинг, — деди муовин жаҳл билан.

Зоҳид бу гапни ҳам эшитмагандай эшикни каттароқ очиб, остона ҳатлади. Хона тўридаги катта столга тирсагини тираб ўтирган жиккаккина, қалдирғоч қанотидай қайрилма қош остидаги думалоқ кўзларидан қаҳр ёғилиб турган аёл «Бу безбет йигит ким бўлди экан?» деб ўйлаб ҳам ўтирмади.

Унинг ҳузурига турли юмуш билан турли тоифа одам келиб турарди. Булар орасида мулойимлари ҳам, безбетлари ҳам, ширинсўзлари ҳам, тўнкамижозлари ҳам бўларди. У барчани бир тарзда — қошларини чимирган ҳолда қабул қиларди. Фақатгина гап орасида ҳуснини мақтаб ўтувчи эркакларгагина бир жилмайиш ҳада этиб қўяр эди.

Агар Зоҳид шоиртабиат бўлганидами, «Бу оҳу кўзларга ғазаб эмас, кулиб туриш ярашади», деган гаплар билан кўнглини овларди. Зоҳид шоиртабиат ҳам эмас, бу аёлнинг кўнглини овлаш нияти ҳам йўқ. Бундан ташқари хонасига кирувчини ит каби қопадиган раҳбару раҳбарчаларга азалдан тобу тоқати йўқ. У ичкарига бир қадам қўйиши билан муовин жаҳл билан ўрнидан турди:

— Сизга «Бандман!» дедим?!

— Эшитдим, — деди Зоҳид. — Афсуски менинг вақтим зиқроқ, бошқа кутолмайман.

— Менинг ҳам вақтим зиқ. Сизни қабул қила олмайман.

— Вақтингиз бўлмаса ҳам бостириб киришга мажбурман. Хизматим шунақа. — Зоҳид шундай деб унга яқинлашди-да, ҳужжатини узатди. Муовин гувоҳнома билан танишгач, шаштидан қайтди. Ўрнига ўтирди. Аммо жиддийлигини йўқотмади, қошларини чимирган ҳолда:

— Хизмат? Биз нима гуноҳ қилибмиз? — деди.

— Гуноҳингиз йўқ. Бир ишга аниқлик киритишда ёрдам берсангиз?

— Марҳамат, сўранг. Фақат имилламанг, вақтим зиқ.

— Сиз... Жамшид Суннатуллаев деган йигитни танирмидингиз?

«Танирмидингиз?» деган сўз муовинга «ўша воқеани эслайсизми?» деган писандадай туюлиб, юраги шув этиб кетди. Чимирлаган қошлари асл ҳолига қайтди. «Шунча йилдан кейин нимага кавлаштириб келди?» деган ўй уни муовинлик шоҳсупасидан оддий гуноҳкор банда ҳолига бир зумгина туширди. Йиллар бўйи вужудини бошқариб келаётган кибр бу оний чекинишдан ғолиб чиқиб, уни яна ўша шоҳсупага кўтарди. У яна қошларини чимирди:

— Ким дедингиз? Эслолмаяпман?

— Наҳотки?— Зоҳид ажаблангандай унга тикилди.— Сизни зўрламоқчи бўлган йигит... Қамалиб кетган.

— Ҳа, уми... анча йил бўлди. Эсимданам чиқибди.

— Қизиқ?

— Нимаси қизиқ?

— Бунақа воқеа эсан чикмаса керак деб ўйларканман.

— Яна нималарни ўйлайсиз? — деди Муовин пичинг аралаш зарда билан. — Ёшлигимда бунақа йигитлардан мингтаси атрофимда илакишиб юрарди.

— Бунга билмадим... Балки мингтадан ҳам кўпроқдир. Лекин уларнинг ҳаммаси қамалмагандир? Бунақаси биттадир?

- Балки биттадир... Қани, гапни айлантирмай, мақсадингизни айтинг.
- Суннатуллаевни охирги марта қачон кўрган эдингиз?
- Бетинг қурғурни ўша суддан кейин кўрмадим.
- Кейин... қамоқдан чиққанидан кейин илакишмадим?
- Кейин кўрганим йўқ.
- Сиз унинг тақдири билан қизиқмадингизми?
- Нимага қизиқишим керак экан?
- Ахир... отаси билан бирга ишлар эдингиз?
- Ишлар эдик. У одам ишдан бўшаб кетган.
- У одам ҳозир оғир касал эмиш?
- Бўлса бордир. Иссиқ жон...
- Ҳа, иссиқ жон... Суннатуллаевни ўлдириб кетишибди, эшитмадингизми?
- Мен ўлдирмабманми, ишқилиб?
- Йўқ, сизмасдирсиз.
- «Сизмасдирсиз?» Нима демоқчисиз?

Зоҳид кўмирга айланган мурда суратини чўнтагидан олиб, унга узатди:

- Бунақа иш сизнинг қўлингиздан келмаса керак, демоқчийдим.

Муовин Жамшиднинг ўлганини эшитган, аммо бундай ваҳшийлик содир бўлганини билмаган эди. Суратни кўриб бир чўчиб тушди. Уни бу ноқулай аҳволдан мўъжаз репродуктордан келган овоз қутқарди:

- Марказкомдан шоширишяпти, хат тайёр бўлдими?

Муовин шошиб микрофонга энгашди:

- Йўқ, опажон.
- Нимага чўзясиз? Бу масала пленумга қўйилишини айтдим-ку сизга!
- Прокуратурадан бир ўртоқ келиб, мени сўроқ қиляпти.
- Ҳузуримга киринг. Тез бўлинг.

Муовин «ешитдингизми?» дегандай қошларини чимирди-да, бетакаллуф тарзда хонадан чиқди. Бир неча дақиқадан сўнг анча дадиллашган ҳолда қайтиб, жойига ўтирди.

- Яна нимани сўраб билмоқчисиз?

- Суннатуллаев сизни зўрламоқчи бўлган ўша ишда сиз терговчига «Ундан қочаман, деб ўзимни деразадан ташладим», дегансиз. Судда эса «Деразадан итариб юборди», дегансиз. Қайси бири тўғри?

- Бу одамнинг ўлимига менинг кўрсатмаларимнинг нима даҳли бор? Сиз қотилни қидиряпсизми ё эски гўнгни титяпсизми? Мақсадингиз нима?

- Сиз саволимга жавоб бермадингиз?

- Жавоб бермайман ҳам. Қандайдир терговчининг бемаъни саволларига жавоб қайтаришга тоқатим ҳам, вақтим ҳам йўқ.

Зоҳид қайрилма қош бу Муовиннинг бу тарзда дадиллашиши сабабини билмай турганида телефон жиринглаб масалага ойдинлик киритди. Муовин телефон гўшагини қулоғига тутди-да, «Ҳа, шу ерда», деб Зоҳидга маъноли қараб қўйди. Сўнг гўшакни узатди:

- Сизни сўрашяпти.

Зоҳид ажабланган ҳолда гўшакни қулоғига тутди-да:

- Эшитаман, Шарипов, — деди.

- У ерда нима қилиб ивирсиб юрибсиз. Ҳурматли одамларни беҳурмат қилишга ким сизга ҳуқуқ берди?

- Кечирасиз, сизни танимай турибман? — деди Зоҳид.

Бўлим бошлиғи ўзини танитгач, Зоҳид «зўрсизлар-ку!» деган маънода Муовинга қараб қўйди-да:

- Мен юритилаётган иш юзасидан келдим бу ерга, — деб изоҳ берди.

— Ишга уларнинг даҳли йўқ. Дарҳол узр сўрангу ҳузуримга етиб келинг.

— Яхши. Яна бир-икки савол бераману етиб бораман.

— Ҳеч қандай савол берилмасин!

— Яхши.

Зоҳид гўшакни Муовинга узатиб:

— Бу иморат анча баланд қилиб қурилган экан, а? — деди.

— Сиз шошиб турибсиз шекилли, чақирешяптими? — деди Муовин қошларини чимириб.

— Ҳа, ҳозирча шошиб турибман. Кейин бафуржа гаплашамиз.

— Овора бўлиб келиб юрманг. Бошқа айтадиган гапим йўқ сизга.

— Энди опагон, бу масалани биз ҳал қиламиз. «Овора бўлиб келиб юрманг», деб яхши айтдингиз. Сизга чақирув қоғози юбораман, прокуратурага ўзингиз бора қоласиз.

Муовин гезрайганича қолаверди. Зоҳид хонадан чиқди-да, «Қоровул бало экан», деб қўйди. Қоровул эса уни бир пиёла чойга таклиф қилиб:

— Қалай, қопмадими? — деб сўради.

— Ўзи қополмади, зўрроғи бор экан, ўшанга қоптирди, — деб кулди Зоҳид.

2

Зоҳид қоровулга кулимсираб гапиргани билан найза санчилган ҳолга келган қалби фарёд урарди. Зоҳид чигирткадай кўринган аёлнинг бу даражадаги офат эканини тасаввур ҳам қилолмаган эди. Мана ҳозир орқасидан тепки еган нотагон одам кепатасида бўлса ҳам қоровулга сир бой бермаслик учун ҳазил билан жавоб қилиб, кўчага чиқди. Чиқди-ю, яна қайтгиси, усталик билан, маданий тарзда тепиб чиқарган Муовиннинг опажони ҳузурига кириб боргиси келди. Зоҳид уни сиртдан биларди. Зоҳидга маълум бўлгани — у қаҳрамон! Радио-телевизорда, матбуотда номи тез-тез зикр этилувчи аёл. Зоҳид семиз бу кампирнинг қиёфасини кўз олдига келтириб «Каттамазни терлатганга ўхшайди-да», деб қўйди. У билмайдик, қаҳрамон кампир у ўйлаган «катта»га эмас, балки ундан каттароғига арз қилган. Ўша каттароқ пастроққа, униси яна пастроққа зуғум қилгач, занжир реактсия амалга ошиб, Зоҳиднинг бошлиғи бевошлиқда айбланиб, унга «сиёсий кўрлик» «унвони» берилди. Буни англаб етган раҳбар чўғни босиб олгандай талвасага тушди. Кимгаки, «сиёсий кўрлик» «унвони» насиб этдими, баланд мартабалар йўли тўсилиши ҳам майли, тагига сув кета бошлайди. Бир аҳмоқ ходимининг қилиғи учун мансабдан айрилишни ким ҳам истар эди? Зоҳид ҳали буларни билмайди. У ҳозир кўчада кетатуриб изига хаёлан қайтиб, ҳар нарсага қодир ўша кампиршога аччиқ-аччиқ гапларни айтарди: «Минбарларда айтган гапларингиз нима-ю, бу қилиғингиз нима? Адолат, адолат, дейсиз, халқ манфаати, дейсиз. Ўзингиз эса халқнинг бир фарзандини беайб қаматиб юборасиз. Менинг билганим фақат Суннатуллаев. Сиз яна нечта одамнинг умрига зомин бўлгансиз? Ҳеч ҳисоб-китоб қилганмисиз? Сиз минбарда кўпириб айтган адолат бошқа, биз ҳимоя қилмоқчи бўлган адолат бошқами? Адолатнинг ранги нечта ўзи? Оддий одамлар адолати жонсизу сизларники Ўлмас Кашчейдек даврон сураверадими? Ўша Ўлмас Кашчейингизнинг жони қайси қутичада сақланади ўзи? Ўша қутичага бизнинг қўлимиз етмайдими? Ундаги тухумни олиб қуриштишга ким қодир?..» Қаҳрамон кампиршога бўлган қаҳрини хаёлан сочиб бораётган Зоҳид бир зум тўхтаб, ўзидан ўзи нафратланди. Шартта қайтишга, бу гапларни унинг юзига тик қараб туриб айтишга журъат қилолмагани учун ўзидан-ўзи нафратланди. Эрақнинг ўзини ночор сезиши — қалби учун оғир азобдир. Тан азобидан бир неча ҳисса ортиқроқдир. Тан азобигаю малҳам эм бўлар, қалб азобига-чи? Дурадгорнинг миҳи тугаса, бир-икки кун ночор бўлар. Аммо адолат миҳ эмаски, бу дўконда бўлмаса, бошқасидан топиб ишини давом эттираверса... Зоҳид ғашланган кўйи идорасига етиб борди. Навбатчи раҳбари кутаётганини маълум қилгач, «Телефондаги гапи чала қолган экан-да» деган фикрда унинг хонаси томон юрди.

Ичкаридан раҳбарининг бақириб айтаётган гапларини эшитиб тўхтаган эди, котиба «кираверинг, кутяптилар», деди. Зоҳид эшикни очиб, ичкарига икки қадам қўйди-ю, тўхтади. Раҳбари қўлида бир тутам қоғозни ушлаб, силкитганича Зоҳиднинг ҳамкасбига танбеҳ берарди. У Зоҳиднинг кириб келганини кўрса ҳам, эътибор бермай, дағдағасини давом эттирди: — Сиёсий кўрликдан қачон қутулсанлар ўзи?! Қачонгача мен сен галварсларни деб дакки эшитаман? Сен, қовоқмия, буларга нима деб айб қўйяпсан?

— Бандитизм... — деди терговчи.

— Ҳа, бандитизм! Кўр эмасман, ўқидим, айбловингни. Энди мен шу аҳмоқона қоғозингга қўл қўяйми? Сенга қўшилиб мен ҳам партия сиёсатига қарши чиқайинми? Сени деб мен ҳам қамоқда чирийинми? Сен менга айт, КПСС йигирма биринчи съезди қарорларини ўқиганмисан? Айт, ўқиганмисан?

— Эсимда йўқ...

— Ҳа, эсингда йўқ. Эсинг ўзи борми, сен галварсда? Сен учун мен ўйлашим керакми, а? Сенлар жарақ-жарақ пул ишлайверларинг, бойвачча бўлиб керили-иб юраверларинг. Мен эса сенлар учун ўйлаб юрай, эслаб юрай... Ҳозир чиқиб, съезд қарорларини ўрганиб, кейин келасан, — у шундай дегач, қоғозларни терговчига қараб отди. Қоғозлар мўлжалдаги манзилга етмай, сочилиб кетди. Терговчи қоғозларни йиғиштираётганида раҳбар Зоҳидга қаради:

— Қани, доно йигит, сен биласанми, партия қарорларини?

— Партиянинг қарорлари кўп, қайси бирини айтяпсиз?

— Қара-я, яхши эслатдинг, мен аҳмоқ қарорларнинг кўплигини билмас эканман. Съезд фақатгина бандитизм ҳақида қарор қабул қилган, деб юрарканман, — деди раҳбар пичинг билан. — Қани, нима деган, сен менга айт!

Зоҳид елка қисди: йигирма биринчи съезд қачон бўлгану нима деган, кимнинг эсида турибди? Ҳатто партиянинг раҳбарлари ҳам унутишгандир бу қарорларини. Нафсиламрни айтганда, ўзини сиёсий ҳушёр, билафон қилиб, ходимларини эзаётган бу раҳбар ҳам съезднинг фақат шу қароринигина биларди.

— Билмайсанлар! Ҳа, билмайсанлар, лекин донолик қилиб, осмондан келасанлар. Ўргилдим, сендақа донолардан! Сенлардақа юзта донони йиғиб келса, бир грамм ақл топилмайди-ю, яна кариллайсанлар-а! Билиб қўйларинг: КПСС йигирма биринчи съезди қарорларида «СССРда бандитизм барҳам топган», дейилган! Сен эса, — у терговчига бармоғини бигиз қилди, — «йўқ, съезд адашган, бизнинг шаҳарда бандитизм бўлиб туради», демоқчимисан? Э, ўргилдим, сенлардақа калтабинлардан. Ярим соатдан сўнг айбловни ўзгартириб кел.

— Нима деб қўяй? — деб сўради терговчи қоғозларни йиғиштириб бўлгач.

— Бало дейсанми, баттар дейсанми, ўйла, каллангни ишлат! Шу ишинг учун давлат сенга пул тўлайди. Калланг пўла бўлса, бўшатиб қўй, каллалилар ишласин!

Терговчи елкасига шу каби тавқи лаънат тошларини ортиб, ночор аҳволда хонадан чиқди. Зоҳид эса аста юриб бориб унинг ўрнига турди. Гўё қолган-қутган лаънат тошларини ортиш учун елкасини тутди. Раҳбар унга қовоқ уюб қаради, ўзи ҳам ўтирмади, уни ҳам ўтиришга таклиф этмади.

— Хўш, доно йигит, қаерга борганингизни биласизми, ўзи?

— Оддий бир идорага, — деди Зоҳид ўзини хотиржам тутишга тиришиб.

— Сиз учун оддийдир. Аммо, — раҳбар кўрсатгич бармоғини шифтга қараб нуқди, — юқоридагилар учун оддий эмас. Сен бола, Суннатуллаевнинг алмисоқдан қолган ишини нимага кавлаштиряпсан? Сенга бу «Иш» тугалланган, ёп, дейилганми, нега ёпмаяпсан?

— Иш ҳали мутлақо мавҳум.

— Нимаси мавҳум? Суннатуллаев ўлдирилдими? Уни ўлдирганлар ҳам ўлдирилдими? Униси ҳам, булари ҳам дордан қочган жиноятчилармиди? Сенга яна нима керак? Хурсанд бўлиб ёпавермайсанми? Сен қилолмаган ишни ўзлари қилишяпти. Бир-бирининг гўштини еяпти. Йиғиштир, бунақа донолигингни!

Зоҳид Саид Қодировнинг топшириғини эслаб, раҳбарга эътироз билдирди:

— Бу ишни ёполмайман. Мени мажбур қилолмайсиз. Керак бўлса, юқорига арз қиламан.

— Ўҳ-ҳў... зўрсан-ку, а?! Қани, ёзиб кўр-чи? Э, сенга хат-савод ўргатганни... — раҳбар сўкиниб, жойига ўтирди. — Мишиғини артолмайди-ю, яна мен билан олишади-я! — У шундай деб столи устидан бир «Иш»ни олиб, Зоҳидга узатди: — Ўн беш кунда жавобини айтасан. Бор, ишингни қил.

Зоҳид «Иш»ни олиб бурилди. Остонага етганида раҳбарнинг сўкиши эшитилди. Зоҳид орқасига кескин ўгирилиб, кўзларидаги ғазаб ўти билан унга жавоб қилди.

3

У хонасига киргач, жойига ўтиргиси ҳам келмади. Юзаси чойнак изларидан доғ бўлган стол кўзига баттар хунук кўринди. Қўлидаги «Иш» зил-замбилдай туюлиб, стол устига «тап» этиб ташлади. Қоғозлар қатидан енгил ғубор кўтарилиб, димоғини қичиштирди. Икки-уч акса ургач, енгиллашгандай бўлди.

Бирон ишга қўл урилган маҳалда юқори мартаба эгаларининг аралашувлари, оқибатда ожиз одамдай четга чиқиб қолиниши Зоҳид учун янгилик эмас. Акасининг ўлимидан сўнг бундай ҳақсизликни кўп кўрди. Одам зоти янтоқзорда юриб, оёқлари тиконларга ўргангандай, ҳақсизликка учрайверса, унга кўникиб қолади. Ҳатто ҳақсизликка узоқ вақт дуч келмаса, уни кўмсайди ҳам. Зоҳид ҳақсизлик деб аталмиш тўқайзорда юрганини аллақачон фаҳмлаб етган, неча йилки, бу тўқайзорда адолат гулини излайди. У билмайдик, тўқайзорда гул битмас, адашиб битган тақдирда ҳам ундаги тўнғизлар янчарлар, йўқ қиларлар.

Зоҳид эса излагани, гул деб ўйлагани сассиқ алаф бўлиб чиққан онларда афсусланади, аммо ишонч билан излайверади. Зоҳид илм гулшани сари бораётиб ўз йўлини тўқайзорга ўзи бурди.

У тўқайзорда сассиқ алафларнинг, қамишларнинг, гулни пайҳон қилғувчи тўнғизларнинг кўплигидан ажабланмайди. Уни қийнайдиған савол битта: бу ҳақсизлик тўқайзори қачон обод бўлади? Инсон фарзандлари қачон адолат гулшанидан баҳра оладилар? Бу савол уйғонган дамда яширин бир овоз «ҳеч қачон!» деб жавоб беради. Ана шунда Зоҳид бу овозни бўғади, адолат гулини топмоқ ишончини сўндирмайди. Унинг бу ишончи узоқ давом этувчи хасталикка ўхшайди — ўлиб ўла қолмайди, жонланиб, жонланмайди. Ишончи ўлиб қола қолса эди, у ҳақсизлик тўқайзорини бутунлай тарк этиб, умидини шу ернинг ўзига дафн қилиб қутулар эди. Бугун кўрган-кечирганлари унинг ишончини яна ўлим тўшагига қулатди. У зиндон нима эканини, зиндон азоби қандай бўлишини билмайди. Лекин хонаси ҳозир унга зиндон каби туюлди. Деворлар ўрнидан силжиб, хона тораяётгандай, уни эзаётгандай бўлди.

Яна бир оз шундай турса, руҳининг азобланишига чидай олмаслигини фаҳмлади. Хаёлини нима биландир чалғитиши лозимлигини англади. Бу хонада хаёлини чалғитишнинг ягона йўли — жойига ўтириш, Саид Қодировнинг айтганини бажариш — юқорига арзнома ёзиш. Шу юмуш ўзига ҳам маъқул келиб, жойига ўтиргач, қоғоз олди-ю, ёза бошлади. Вужудини эзаётган ҳасратлари ҳарфларга айланиб, қоғозга тушди-ю, сал енгил тортгандай туюлди. Саид Қодировга қўнғироқ қилди. У томондан жавоб бўлмагач, раҳбари берган «Иш»ни ҳафсаласизлик билан варақлай бошлади. «Иш №... Ботиров Шокир... 1986 йили 21 декабр куни балоғатга етмаган қизни зўрлаган. Ўзбекистон ССР жиноят протсессуал Кодексининг 94-моддаси... Ўн бир йил муддатга озодликдан маҳрум этилган... Прокурор ўн беш йил сўраган... Жиноятчилар тўрт киши бўлган... Суд эса биргина Ботировни ҳукм этган... Ботиров муқаддам, 1980 йилда ЎзССР жиноят протсессуал Кодексининг 89-моддаси билан судланган...»

Шу жойга келганда Зоҳид сергак тортди. Ҳатто ҳуқуқ илмидан беҳабар одамнинг ҳам ақли етадиган масалага нечун суд эътиборсиз қараган? Қолган учта жиноятчи қани?

Зоҳид «Балки саҳифалар ўрни алмашиб кетгандир», деган ўй билан қоғозларни бир-бир кўздан кечирди. Кейин зўрланган қиз — Моҳира Нуридинованинг суддаги кўрсатмаларини ўқиб

чиқди. Уни тўрт йигит чала битган тўрт қаватли иморатга бошлаб борган. Тўртталаси ҳам нафсини қондирган. Лекин... улар орасида Ботиров бўлмаган. Тергов пайтида «Ботировни кўрсатасан», деб мажбурлашган...

Зоҳид «Иш»ни ёпиб, ўйланиб қолди. Назарида бу «Иш» ҳам Суннатуллаевга оид «Иш»нинг мантиқий давомидай туюлди. Бир неча йиллар муқаддам Суннатуллаев тухмат билан қамалган. (Зоҳид бугунги воқеадан сўнг унинг тухмат билан қамалганига қатъий ишонч ҳосил қилди). — Ботировнинг «Иш»идан ҳам тухматнинг иси келиб турибди.

«Бундай тухмат билан қаматишдан ким қандай манфаат кўради? Шариф Намозов «Иш»ида ўртада мол-дунё турибди. Суннатуллаев эса ўша хонимчадаги йўқ номусга қурбон бўлди. Ботиров ниманинг қурбони бўлган?»

Зоҳидни таажжубга солган яна бир нарса — дастлабки суд Ботировни жинойтчи деб топиб, ўн йил муддатга озодликдан маҳрум этган. Орадан фурсат ўтиб, шаҳар суди бу қарорни бекор қилиб, Ботировни беайб деб хулоса чиқарган. Лекин орадан яна бир неча ой ўтиб, учинчи марта суд бўлган. Бу сафар Ботировнинг «жинойти» ўн бир йиллик қамоқ билан «тақдирланган». Учта ҳакамнинг уч хил муносабатига сабаб нима? Нима учун иккинчиси Ботировни оқлаган? Поранинг кучи биланми? Биринчиси билан учинчисига пора бера олишмаганми? Қиз нима учун судда бошқа, терговда бошқа гапларни айтган? Ботировнинг одамлари кўрқитишганми ё пул бериб сотиб олишганми?

Терговда бир гапни айтиб, судда бошқасини айтиш Зоҳид учун янгилик эмас. Терговда айбини бўйнига олган жинойтчилар судда «Мен айбсизман, уришганлари учун кўрқиб, тилхат бердим», деб без бўлиб туриб олишади. Зоҳид ҳеч ёдидан чиқара олмайди: бир ўғрини жинойт устида ушлаб, иш судга оширилганда у: «Мени азоблаб қийнашганди, мен ўғри эмасман», деб туриб олган эди. Ўзига нисбатан бўлган бу тухматга Зоҳиднинг чидаши қийин бўлган эди. Орадан йиллар ўтиб, ҳозир эсласа, эти жимирлаб кетаверади. Шу сабабли ҳам Ҳамдам Толиповнинг усулини ёқтирмай, у билан кўп баҳслашарди.

Зоҳид «Иш»ни яна варақлаб, қизиқиши орта борди. Сўнг Ботировни шаҳар қамоқхонасига кўчириш, қизни ва бошқа гувоҳларни терговга чақириш хусусида керакли ҳужжатларни тайёрлашга киришди. Лозим қоғозлар тахт бўлганида шом қоронғуси чўка бошлаган эди. Икки кундан сўнг унинг хонасига ҳали йигирмага тўлмаган қиз билан ёши эллиқдан ошган, одми кийинган, қотмадан келган аёл кириб келди. Зоҳид тергов бошлаш учун қоғоз-қаламларини тайёрлаётган дамда қизга зимдан разм солди. Шўхлиги, ўйинқароқлиги билиниб турибди. Аммо кўз қарашларида бузуклик аломати сезилмайди. Суннатуллаевга осилган хонимчадай ғаркўз эмас.

— Хола, илтимос, сиз ташқарига чиқиб тулинг. Аввал қизингиз билан гаплашиб олай.

Зоҳид мулойимлик билан мурожаат этган бўлса-да, аёл зардали овоз билан жавоб қайтарди: — Нима гапингиз бўлса менинг олдимда сўранг. Сизларни биламан, сиртмоқни айлантириб келиб қизгинамнинг бўйнига ташлайсизлар. Уч йилдан бери ҳали у ёққа судраб, ҳали бу ёққа судраб, қизим шўрликни жинни қилиб юборай дедингизлар.

— Агар мендан гумонсираётган бўлсангиз, марҳамат, адвокат ёлланг, адвокат иштирокида сўроқ қилай.

— Адвокатингизга тўлайдиган пулим йўқ, — деди аёл зардали овозига яна куч бериб. — Адвокатингиз нима-ю сиз нимасиз... — аёл «бир гўрсизлар», демоқчи бўлди-ю, тилини тийди. Зоҳид унинг фикрини уқиб:

— Оқ ит, қора ит — барибир итми? — деди пичинг билан.

— Унақа демоқчимасман.

— Сиз мени биринчи марта кўриб турибсиз. Бу «Иш»ни мен кавлаб чиқарганим йўқ. Қизингиз суд ноҳақ, прокурор ноҳақ, деб катта идораларга арз қилибдилар.

— Ҳа, арз қилди. Жинойтни қилганлар айшини суриб юришибди. Сиз бир шўрликни қамаб, адолат бўлди, деб керилиб юрибсиз.

— Уни мен қамаганим йўқ шекилли?

— Сиз бўлмасангиз бошқаси. Мен сиз деб идорангизни айтяпман, — деди аёл сўзига аниқлик киритиб.

— Менинг идорам ҳам қамамайди. Сиз жиноятчиларнинг айшини суриб юрганларини қаердан биласиз?

— Қизимнинг ўзи кўрган уларни. Кўчада кўрган. Бир шўрлик бояқишнинг қамалиб ётишига менинг виждоним чидамайди.

— Қизингизни ариза ёзишга сиз ундаингизми?

— Қизим аҳмоқ эмас, унда ҳам виждон бор. Сиздақаларда... — Аёл гап келганда отасини аямайдиган тоифадан эди. Хонага кирганида «бу бола ғиди-биди деса бир боплай», деб кўнглига туккан эди. Зоҳиднинг мулойим муомаласи уни шаштидан қайтарди.

— Биздақаларда виждон йўқми? — деди Зоҳид, унинг чала қолган гапини давом эттириб.

— Унақа демоқчимасман... Ўзингиз ўйлаб кўринг: қизим билан катта идорага бордик. Адолат қилинг, бир бояқишнинг умри завол топмасин, дедик. Гапларимизни эшакка айтсак тушунарди, у одам тушунмади. Қизим шунда «агар адолат қилмасангиз ўзимни ёқаман», деди. У тўнка нима деб жавоб қилганини биласизми?

— Сиз айтсангиз биламан.

— У тўнка, қизимга гугуртини узатди. «Манг, ёқсангиз ёқинг», деди балогинага учрагур. Кейин менга «Сиз чиқиб туринг», деди. Мен меров бўлмасам чиқармидим? Чикдим. Инсофга киргандир, десам у қирчинингдан қийилгур қизимга «Кечроқ келинг, сизни зўр жойга ишга киритиб қўяман», дебди. Ҳе, идоранг бошингдан ордона қолсин-а...

— Холажон, бу гапларни қўйинг. Менинг ишим бошқа. Майли, менга ишонмасангиз ўтираверинг, — Зоҳид шундай деб бир оз сукут сақлагач, қизга қаради:— Нуриддинова, бўлган воқеани бир бошдан айтиб беринг.

— Анави қоғозларингизда бор-ку ҳамма гап? — деди аёл.

— Мен ўзларидан эшитмоқчиман. Сиз аралашмай ўтиринг.

Қиз хўрсиниб қўйди. Орадан йиллар ўтган бўлса-да, унга ўша шармандали воқеани эслаш оғир эди. Ўша воқеадан сўнг ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолса майли эди. Ўшандан бери бу ҳолатни неча марта баён этди. Йигитнинг ширин сўзларига учиб, ўсмирликнинг бевош сурурига банди бўлиб, ўша машинага чиқмаганида, дугонасига қўшилиб уйига кетаверганида, ўша иморат ичига кирмаганида бу машмашалар йўқ эди. Иморат сари юраётганида ақл кўзи кўр эди. Биринчи йигит билан роҳат баҳрида сузаётганида ҳам ожиз эди. Бу ақл кўзи қурғур анча кеч очилди. Билмайин босилган тиконнинг азобларини билганида эди бевошлик кўчасига қадам қўймаган бўларми эди...

Зоҳид унинг қийналаётганини сезиб, далда бериш мақсадида:

— Демак, 1986 йил, 21 декабр, — деб қоғозга шу санани ёзди.

— Адамларни кўргани касалхонага борувдик...

— Соат нечада? Ким билан борувдингиз?

— Соат тўртларда... Дугонам Шаҳло деган қиз билан... Кўчада тўртта йигит турган экан.

Мошинада айлангириб келамиз, дейишди. Шаҳло уйига кетди. Мен чикдим.

— Машина кимники эди?

— Билмадим.

— Такси эди, — деди аёл аниқлик киритиб.

— Хола, сиз аралашмай туринг, — деди Зоҳид унга танбеҳ бериб. — Демак, машина кимники эди?

— Такси эди...

— Таксилегини қаердан билдингиз?

— Ҳалиги... анақаси бор эди.

— Нимаси?

— Қўк чироғи... Кейин томида ҳам белгиси бор эди.

— Ўша машинада анҳор бўйидаги иморатга бординларми? Биринчи бўлиб сизга ким яқинлашди? Ботировми?

— Вой, у бола бўлмаган, — деди аёл.

— Хола, сиз менга халақит беряпсиз. Чиқиб тулинг, — деди Зоҳид қатъий тарзда. Кейин фикри қатъийлигини англатиш учун ўрнидан туриб, эшикни очди. Аёл энди баланд келолмаслигини фаҳмлаб, аста ўрнидан турди. Туриш жараёнида қизининг елкасини чимчилади.

— Овсармисан, мунча лалаясан? — У эшик остонасига етганида Зоҳидга эшитиларли тарзда минғирлади: — Терговларинг ҳам ордона қолсин. Мени адойи тамом қиласанлар ҳали.

Тўрттагина гўрсўхтани ушлаб қамаш қўлларингдан келмаса, нималарингга кериласанлар?!

Зоҳид жойига ўтиргач, сўроқни давом эттира олмади.

Сўроқни яқунлаб, қиз чиқиб кетганидан сўнг ҳам анча пайтгача қўли ишга бормади. «Менга қолса, — деб ўйлади у, — Ботиров бу ишга аралашган бўлса ҳам қамамас эдим. «Зўрлаш»... деймиз. Бу қанақасига зўрлаш бўлсин? Битмаган иморатга ўз оёғи билан юриб борган. Биров уни судрамаган. Қўл-оёқларини ушлаб турмаган ҳеч ким. У дод солиб ёрдамга чақирмаган. Нимаси зўрлаш бунинг? «Номусга тегиш»... деймиз. Ўша иморатга киргунича номуси бўлганми ўзи? Зоҳид буни ҳам сўради қиздан. Қиз ўшангача ҳеч ким билан яқин бўлмаганини айтди. Лекин Зоҳид бу гапга унча ишонмади. Бу роҳатни аввал тотиб кўрмаган қизнинг овлоқ жойга индамай кириб бориши мумкин эмасдай туюлди унга.

4

Ботировнинг «Иш»и баҳона бўлиб, Зоҳид вужудига эгалик қилаётган бекорчи хаёллардан қутула борди. Назарида айнан шу «Иш» туфайли адолат манзилига етиб борадигандай эди. У ҳали «Ботиров — гуноҳсиз» деган фикрдан узоқ. Бироқ, кўп масалаларнинг ҳуқуқ чегарасидан нарида ҳал этилгани уни ажаблантирарди. Зоҳид муаммоларнинг чигал ипларини ечишга уринаётган дамларида унинг арзномасига рад жавоби берилди — Суннатуллаев «Иш»и расман ёпилди. Саид Қодиров бундан хабардор қилиб қўйгани учун Зоҳид кўкка сапчимасди. Бу «янгилик»ни ювош бола каби хотиржам тарзда қабул қилди. Шу воқеанинг эртасига уни Саид Қодиров йўқлади.

Зоҳид йўқловдан мақсад яна Суннатуллаев иши бўлса керак, деб ўйлаб, гапни шу масаладан бошлади. Муовин аёлга учрашгани, бошлиғининг кўнғироқ қилганини... айтиб берди. Саид Қодиров бу гапларни руҳсиз ҳолда эшитди. Зоҳид буни сезиб гапини қисқа қилди.

— Бу энди сиз билан мен учун ўтмиш. Лекин уни кераксиз матоҳдай кўчага улоқтирманг.

Тахмонга кўрпача тахлагандай тахлаб қўйинг. — деди Саид Қодиров. — Вақти келади ҳали, ўшанда олиб ишлатасиз. Сиз бир янгиликни эшитдингизми-йўқми, шуни билиш учун йўқладим.

— Қанақа янгилик?

— Ҳосилбойваччанинг йўқолганидан хабарингиз борми?

— Ҳосилбойвачча? Қанақасига йўқоларкан?

— Шунақа... изсиз йўқолган.

— Қизиқ... Шундай одам ҳам изсиз йўқоларканми? Шотирлари-чи? Тирикми ҳаммаси?

— Тирик.

Зоҳид Саид Қодировнинг кўзларига қаради. Бу кўзларда зоҳир бўлган қувлик унинг Ҳосилбойвачча тақдиридан воқиф эканини сездириб қўйди. «Мени синамоқчими? «Ўйлаб кўрчи, фаҳминг нимага етар экан?» демоқчими? Бу жумбоқнинг нимаси оғир экан? Шотирлари тирик. Ўзи эса йўқ... Демак...»

— Демак, бир-бирларини қиришни бошлабдилар-да? — деди Зоҳид ундан кўзларини узмаган ҳолда.

— Шунақага ўхшайди. Мендаги маълумотларга қараганда Ҳосилбойвачча ўлдирилган.

Асадбекнинг эски шаҳардаги уйида ўлдирилган.

— Маълумот?... — Зоҳид «кимнинг маълумоти?» деб сўрамоқчи бўлди-ю бундай савол жавобсиз қолмоғи мумкинлигини англаб, гапни бурди: — Маълумотга ишонса бўладими? — Маълумот аниқ. Ҳовлида икки киши отилган. Биттаси Асадбекнинг кўеви. У ҳозир касалхонада. Кўчада кетаётганида номаълум шахслар аллақандай машинада яқинлашиб, отишганмиш. Жабрланувчининг машинаси кўчада турибди. Аммо бир томчи қон йўқ унда. Врачларнинг хулосасига қараганда эса у кўп қон йўқотган. Вақтида улгуриб қон қуйишмаганида ўлиб қолиши ҳеч гап эмас экан. Мана, экспертиза хулосаси, — у шундай дегач қоғозлар орасидан кераклисини танлаб, Зоҳидга узатди. Унда ўқнинг йўналишини аниқлаган экспертнинг хулосаси ёзилган эди. Унга кўра, ўқ рўпарадан отилган. Агар жабрланувчи машинасида ўтирган бўлса рўпарадан ўқ ейиши мутлақо мумкин эмас. Ўқ биқингами, чаккагами, боринг, ана ўгирилиб қараган тақдирда пешанасигами санчилиши мумкин. Лекин рўпарадан?.. Сира мумкин эмас. Агар машина пешайнаси синдириб отилган бўлса?.. Зоҳид бу бошқотирмадан ажабланиб, иягини қашиган ҳолда суҳбатдошига қаради. Саид Қодиров унинг хаёлига келган саволни уққандай гапини давом эттирди:

— Машина бус-бутун, бирон ери ҳам тирналмаган. Маълумотга қараганда жабрланувчи бир неча ҳафта илгари «Мен уларнинг қўйнига илон бўлиб кириб, битта-битта чақиб ўлдираман», деган экан. «Улар» дегани ким, биласизми?

— Ҳосилбойваччами? Ё... Асадбекми?

— Асадбек бўлса эҳтимол... Аммо, нима учун чақиб ўлдирмоқчи эди? — Саид Қодиров жавоб кутмай яна бир савол тоғини кўндаланг қилди: — Ҳосилбойваччанинг мурдаси қаерга кўмилган? Қаерга кўмишган бўлишлари мумкин?

Зоҳид Саид Қодировнинг Элчин ҳақидаги гапларини эшитиб, дафъатан Анвар билан бўлган учрашувни, «Суннатуллаевнинг ўлимини Элчиндан кўрманг», деган гапини эслаб «у чақишга улгурдимми ё энди чақмоқчи эдимми?» деб ўйлади. Аммо бу ҳақдаги фикрини Саид Қодировга билдирмади. Саид Қодиров жавоб кутар эди. Зоҳид унга қараб, жавоб ўрнига елка қисиб қўя қолди.

— Мурдани топиш керак.

— Агар майдалаб ёқиб юборишмаган бўлса, топса бўлар.

— У ҳолда кулини бўлса ҳам топиш керак!

VII 606

1

Ўлимнинг муздек лабига лабини тутаетган, ўлимнинг димоғидан уфураётган совуқ нафасдан эти сесканаётган Зайнабни телефон жиринги қўрқитиб юборди. Ундан бўса олмоқни, бўса нима экан, жон олмоқни ихтиёр этган ўлим фариштаси ҳам чўчиб, ғойиб бўлди. Унинг узоқлашишини истамаган Зайнаб телефон гўшагини кўтармай пича кутди. Телефон қўнғироғи тўхтовсиз жиринглайверди, ўлимнинг нафаси эса узоқлашаверди.

У сиртмоқни бир қўлига олиб, иккинчиси билан гўшакни кўтарди. Гўшак оғир тош каби туюлди — қулоғига аранг олиб бориб «лаббай» демоқчи эди, тили айланмади — гўё ўлим бўса олаётган дамда тилини музга айлантириб қўйгандек эди.

— Алё, алё, Зайнаб! Зайнаб!!

Онасининг майин овози совуё бошлаган баданига илиқлик бахш этди. Жамшиднинг ўлимини эшитиб ўзини осган дамда ҳам шу овоз унга жонини қайтарган эди. Бу нима ўзи? Мўъжизами ё туш кўряптими, ё алаҳсираяптими?.. Онасининг овози унинг музлаган тилини ҳам эритди. Беихтиёр:

- Ойижон! — деди-ю, бутун вужудига титроқ югурди.
Дунёда тўсиқни билмайдиган нима бор, деб сўралса ҳеч иккиланмай «она қалби» деб жавоб бериш мумкин. На масофа, на вақт она қалбига ўз ҳукмини ўтказа олади. Мана ҳозир ҳам Манзуранинг безовта қалби қизининг ҳузурига етиб кела олди. Зайнабнинг биргина хитоби — «Ойижон!» дейишининг ўзиёқ аҳволини онасига ошкор этди.
- Зайнаб, жон болам, соғлиғинг яхшими, сенга нима бўлди?
- Ойижон... — Зайнаб нима дейишини билмай, каловланди. Ҳатто «яхши етиб олдингизми?» деган гап ҳам хаёлига келмади. Ўзи учун ҳам кутилмаганда, ўзи ҳам истамаган ҳолда кўкрак қафасида бир фарёд уйғониб, юқорига интилди. Бўғзига етганда эса тўхтаб, уни энтиктирди.
- Зайнаб, гапларимни эшитяпсанми, нимага индамаяпсан?
- Яхшиман, — деди Зайнаб титроқ овозда.
- Тобинг йўқми, нимага овозинг ўзгариб турибди?
- Шамоллабман...
- Ўзингга қара, жон болам, ётишдан олдин сут қайнатиб ич.
- Хўп.
- Аданглар яхшимилар, йўталлари қолай дедими?
- Яхшилар.
- Бугун бордингми, хабар олдингми?
- Зайнаб жавоб бера олмади. Отасини кўрганини, қай аҳволда юзлашганини қандай айта оларди?
- Адангларни бугун кўрдингми?
- Кўрдим...
- Эринг яхши юрибдимми? Уйда йўқми яна?
- Йўқлар.
- Мен яхши етиб келдим. Акаларинг билан гаплашасанми?
- Майли...
- Зайнаб акалари билан ҳам шу тарзда гаплашди.
- Шармандалик балчиғидан халос бўлмаган, бир қўлида сиртмоқни маҳкам чангаллаб турган жувон жигаргўшалари билан нима ҳақда гаплашсин?
- Абдулҳамид гўшакни онасига узата туриб:
- Кайфияти чатоқроқми, гаплашгиси ҳам келмади, — деб қўйди.
- Манзура яна қайта-қайта ҳол-аҳвол сўрагач, гапни бас қилди-да, ўғилларига маъюс боқди:
- Касал бўлиб қолганга ўхшайди... Боласи нобуд бўлганидан бери эзилиб кетди...
- Манзура бу гапни беихтиёр равишда айтди. «Еринг яхшими, уйда йўқми?» деган гапидан бери ўғилларининг ажабланиб ўтиришганини сезмади. Унинг хаёли қизи билан банд, ўғилларининг уйдаги воқеалардан беҳабар эканликларини унутган эди. Онасининг маъюс чеҳрасида ғам баҳрининг мавжларини кўрган Абдулҳамид:
- Зайнабни... қачон узатдинглар? — деб сўради.
- Бу савол Манзуранинг хаёлини қизи бағридан юлиб олиб, ўғиллари ҳузурига қайтарди.
- Ҳали бир йил бўлгани йўқ...
- Бизга нима учун айтмадинглар? — деди Абдусамад ранжиганини яширмай.
- Дадангни биласан-ку, ўқишларидан хаёллари чалғимасин, дедилар.
- Куёв ким, биз таниймизми? — деб сўради Абдулҳамид.
- Билмадим, танирмикансан? — Манзура куёвининг номини айтишга қийналди. — Ашулачи йигит экан... Элчин...
- Элчин? — Абдусамад ўрнидан туриб кетди. — Қамалиб кетган отарчимми? Ойи, Зайнабни кимга берганингизни биласизми?
- Биламан, жон болам, биламан. Тақдир экан-да... Адангнинг феъли ўзингга маълум-ку?
- Адам... Зайнаб-чи, Зайнабнинг ўзи кўндими?

— Кўнмаса... тегармиди?..

Абдусамад отасига ўхшаш — баъзан сал нарсага тутаб кетади. Абдулҳамид эса онасига тортган. Мулоҳаза билан иш юритади. У онасини қийнаётган, бировга, ҳатто ўз ўғилларига ҳам айта олмайдиган дарди борлигини сезди. Шу сабабли тутай бошлаган акасига қараб лабини тишлаганича бошини сарак-сарак қилиб қўйди. Абдусамад укасининг мақсадини англаб, бошини эгиб ўтирган онасининг елкасидан қучди.

— Ойижон, юринг, боғни айланиб келамиз.

Манзура истар-истамас ўрнидан турди.

— Маҳмуд акангга тилпон қилсак бўларкан. Ўзими, хотиними хабар олиб турса бўларди.

— Ҳамид, сен буюртма бериб кутиб ўтир, биз айланиб келамиз.

2

Абдусамад ҳовлига чиққач, онасини қўлтиқлади. Манзурага бу ғалати туюлиб, ўғлига қараб олди. Бу ҳолда сира юрмагани учун худди ўғли судраётгандай туюлиб, қадам олиши қийинлашди. Абдусамаднинг йўл-йўлакай боғ таърифини қилишидан билдики, ўғли бу ерларда тез-тез бўлиб туради. Рўпарадан чиқиб қолган боғ хизматчиларининг таъзим бажо келтириши ҳам унинг бу ердаги мавқеидан дарак берди. Хизматчилар Абдусамадни хўжайиннинг меҳмони сифатида иззат қилишармиди ёинки бу хонадоннинг бўлажак куёви, таъбир жоиз бўлса, валлоҳи аълам, бўлажак ҳожаси сифатида эҳтиром этишармиди — Манзурага қоронғи эди. У ўзича «ўғлимнинг бу жойга куёв бўлишини хизматчилар ҳам билишар экан-да», деб бир қувонди, айна чокда «ўғлим шу ерларда қолиб кетса-я» деган хавотири уйғониб, ташвишланди.

Бундай хонадонга ўғлининг куёв бўлишини қайси она истамайди? Бундайин сарой, бунчалар мол-мулк... Ҳар қадамда хизматчиларнинг таъзим қилиб туриши... Хон куёвигагина насиб этувчи мартаба... Бу — она орзусининг ушалишими? Бахтми?

Кимларгадир бахт бўлиб туюлиши мумкин. «Ўғлим қаерда юрса ҳам боши омон бўлса бас», деб шукр қилувчилар бор. Аммо йўғида сабр қилиб умр кечирган, борида талтайиб яшамаган Манзура учун бу бахт эмас. Хорижда яшайдиган қизларни келин қилиши лозимлигини билганидан бери у ташвиш баҳрида сарсари сузади. «Қизил оёқ келиб, қизил юздан жудо қилди», деганларидек, икки келин икки ўғлини бағридан юлиб олажанини ўйласа, вужуди музлаб кетади.

Асадбек қиморга кетиб, ўзи жойнамоз устида ўтириб Оллоҳга муножот этиб тонг оттирган кезлари эрига инсоф сўраган экан-у, фарзандларим улғайишганида бағримдан юлиб олма, демаган экан... Агар ҳозир ғойибдан овоз келиб, «Ўғилларингнинг мол-дунё денгизида чўмилиб яшаганлари дурустми ё бир бурда нонга қаноат қилиб бағрингда умр кечирганлари яхшими» деб сўраса, у шак-шубҳасиз, иккинчисини танлаган бўларди. Манзура кўр эмас, кар ҳам эмас, дунёнинг одам зотига вафо қилмаслигини кўриб, эшитиб турибди.

Ёнида бораётган ўғли тилида боғ таърифини қилади. Дилида эса бошқа гап. Онанинг сезгир қалби буни сезади. Ўғли «Қизлар сизга ёқдими?» деб сўрамоқчи бўлади. Лекин йигитлик ғурури бу саволнинг тилга кўчишига йўл қўймайди. Ота билан ўғил орасида ҳаё пардаси бўлгувчи эди. Ҳар қандай ўғил кўп ҳолларда отага айтмоқчи бўлган дардини она орқали етказарди. Ҳаттоки маълум дамларда ўғилнинг сирдоши ота эмас, айнан она бўлиши ҳам ҳеч кимга сир эмасдир. Асадбек ўғилларини ўз юмушларидан узоқроқ тутишга ҳаракат қилиб, фарзандларининг руҳий оламидан анча йироқлашганини ўзи ҳам сезмай қолган эди. Барча оиладагилар каби бу хонадон ўғиллари онага яқин бўлсалар-да, Абдусамад ҳозир арзимас туюлган саволни онасига беролмай қийналарди. Манзура ўғлини бу қийноқдан қутқариш учун ўзи муддаога яқинлашмоқчи бўлди:

— Қизлар билан... бирга ўқийсизларми?

— Йўқ... Улар ҳам ўқишади, лекин бошқа соҳада. Бизга доктор Худоёр устозлар.

Биофизикадан...

— Буни биламан.

— Бизни доктор Худоёр таништирганлар.

— Бойлигига учдингларми?

Манзура «отанг ҳам камбағал эмас эди-ку?» деган оҳангда гапирди. Абдусамад бу оҳангни сезиб, ерга қаради.

— Ойи... улар яхши қизлар... Ҳали гаплашиб кўрасиз...

— Мен ёмон деяётганим йўқ... Попукдаккина экан икковиям... Лекин... шу ерда қолиб кетасанларми, деб жоним ҳалак, болам. Мен... айрилиққа чидай олмасам керак...

Абдусамад йиғламсирай бошлаган онасини елкасидан қучди.

— Бундан хавотирланманг, айрилиқ бўлмайди, ойи. Қизларнинг ота-онаси бизни бу ерда олиб қолмоқчи эмас. Уларнинг мақсади қизларини Ватанга узатиш. Шу йўл билан Ватанга қайтиш.

— Қизларини узатиб, ўзлари ёлғиз қолишадими?

— Ойи, ҳали уларнинг гапларини тушундингизми? Уларда ҳамма нарса бор. Фақат Ватанлари йўқ. Ватансиз яшаш улар учун жуда оғир. Биз буни тушуна олмаймиз. Ватан дейилса улар қизлар тугул жонларини ҳам бериб юборишга тайёрлар. «Биз Ватан ҳажрида куйиб ўтыямиз, фарзандларимиз куймасин», дейишади. Агар тарозининг бир палласига фарзандларидан айрилиш азоби, бошқа палласига Ватан ҳажри дарди қўйилса, дард босиб кетади. Улар шунақа одамлар. Биз ўқишни тугатиш билан қайтамыз.

— Худо ўша кунга етказсин, ишқилиб. Лекин... даданглар нимагадир қайтишга шошилманглар, дегандай бўлдилар.

— Нима учун?

— Билмадим, болам... балки ўзлари ҳам шу ёқларга келиб яшамоқчидирлар. Ишларини биласан-ку... У ёқлар нотинчми, дейман?

Манзура эрининг мақсадини аниқ англамаган эди, шу боис мавҳумроқ оҳангда айтди. Онасидан эшитган янгилик ўғил учун кутилмаган эди. Бунда Саид Музаффархоннинг нияти бошқа, унда Асадбекнинг умиди бўлак бўлса?! Бири Ватанга интилса, иккинчиси эса қочмоқ, йироқлашмоқ илинжида... Самодаги қора булут парчаларининг бири манфий, иккинчиси мусбат қувватга эга бўлса, яқинлашмоқ онларида чақин чақнайди, олам остин-устун бўлгандай туюлади. Шу хаёлга бориб, Абдусамаднинг юраги увишди. Ўзига-ўзи тасалли бериш мақсадида:

— Ойи, сиз нотўғри тушунгандирсиз? — деди.

Манзура ўғлидаги ўзгаришни сезиб, хатосини тўғриламақчи бўлди:

— Ҳа, болам, хато тушунгандирман. Адангларни биласан-ку, очиқ-сочиқ гапирмайдилар. Бу ёққа келишлари... Йўқ, келмайдилар. Эски ҳовлиларини соғиниб турадилар-ку... Бу ёқларга бутунлай келармидилар... Йўқ, келмайдилар.

Чиндан ҳам Манзура Асадбекни нотўғри тушунган эди. «Мен ўғилларининг ўша ерда ўқиб, ўша ерда ишлашларини хоҳлаяпман», деганида ўзининг ҳам кўчиб боришини назарда тутмаган эди. Гарчи ўша сўхбатда Асадбек уч-тўрт йилда қайтишади, дея гапини юмшатган бўлса-да, Манзурага эгалик қилган хавотир исканжаси бўшашмаган эди. Чувринди кузатаётганда «Тилла тақинчоқларни кўпроқ олаверинг, балки ўша ерда асқотар, балки уч-тўрт ой ўша ерда қоларсиз», деганида эри айтган «уч-тўрт йил»ни эслаб чўчиб тушди. «Зайнабни кейинроқ юборамиз», девдилар. Секин-секин ҳаммамиз кўчиб ўтарканмиз шекилли» деб ҳам ўйлади. Тўғри, кейинги пайтларда Асадбек оиласининг ўша томонларда яшашини истаб қолди. Лекин ўзининг ҳам кетиши сира режасида бўлмаган. Айниқса, хасталиги аниқ бўлиб, Ҳосилбойвачча қилиқларини бошлаган дамда кетишни ўйлаши мумкин ҳам эмасди. Унинг бирдан-бир нияти — оиласининг тинчи ва фаровонлиги эди. Бу нияти Манзурага, алҳол ўғлига-да қоронғу эди.

Манзура толиққан бўлишига қарамай тунда ухлай олмади. Юмшоқ ўрин унга тиконзор каби туюлди. Оиласидан илк карра узоқ кетгани учун қалби нотинч эди. Безовта юрак юртидаги нохушликларни сезиб, вужудини беҳолгина титратиб турарди. Шу азобдан қийналган Манзурага бу шаҳарнинг туни беҳад узундай туюлди. Уй исиб кетиб, нафас олишга арзирли ҳаво қолмагандай бўлди. Ўрнидан туриб, пешайвонга чиқадиган эшикни очди. Юзига салқин шабада урилиб, ором олди. Ташқарида майдалаб ёмғир ёға бошлаган, саноксиз чироқлар ёруғида боғ тўлин ой нурига чўмилгандай сўлимлик кашф этган эди. Аммо бу сўлимлик унинг кайфиятини яхшилашга қодир эмас эди. Бу олам аро тунни бедор ўтказган фақатгина Манзура эмас. Неча минг, балки неча юз минг, балки ундан-да кўп одам — хаста ҳам, тани соғ ҳам, подшо ҳам, гадо ҳам; бахтли ҳам, бахтсиз ҳам; қайғули ҳам, қайғусиз ҳам... тунни бедор ўтказади. Ҳеч ким ўша туннинг ўзида, қаердадир бир жигарбанди ҳам қалб титроғида эканини билмайди. Алҳол Манзура ҳам юртида эри билан қизининг тунни уйқусиз ўтказишганидан беҳабар эди.

Нонуштадан сўнг ўғиллари шаҳар айланажакларини маълум қилдилар. Манзуранинг сайру саёҳатга хоҳиши ҳам, ҳоли ҳам йўқ эди. Шунга қарамай, ўғилларининг шаштини қайтармаслик учун отланди.

Ўғиллари шаҳар кўчалари, айрим иморатлар ҳақида гапиришар, Манзура эса уларнинг завқини баҳам кўра олмас эди. Юраги нима сабабдан ғашланаётганини ҳатто ўзи ҳам билмасди. Баъзан хаёлини шаҳар манзараларига банд этиб чалғимоқчи бўларди. Бу каби шаҳарларни у телевизорда кўрган, мухбирлар «чириган капитализм» деб буларни танқид қилишарди.

Манзура сайр чоғида шаҳарда чирик иморатларни кўрмади. Тўғри, сиёсат оламига у бегона аёл эди. Капитализмнинг чиригани қанақа бўлади, чиримагани қандай — билмасди. Билиш учун ҳаракат ҳам қилмасди, ўйламасди ҳам. Ҳозир, икки ўғли икки қанотида шаҳар боғини сайр қилаётган чоғида «Шундай яхши жойларни нима учун ёмонлашади?» деб ўйлаб қўйди. Унинг сиёсатга муносабати шу ўй билан чекланди.

Манзуранинг руҳидаги синиқликни ўғиллари сезишди. Бу ҳолни улар чарчоқ оқибати деб ўйлаб сайрни узоқ давом эттиришмади. Виллага қайтишгач, учовлари ошхонага кирдилар.

Абдулҳамид ошпаз аёлга палов пишириш ниятлари борлигини маълум қилди. Бу хонадонда тез-тез паловхўрлик бўлгани сабабли немис аёли ҳам ош пиширишни биларди. Шу сабабли чаққонлик билан масаллиқни тайёрлаб берди. Манзура ошга уннамоқчи эди, ўғиллари йўл қўйишмади.

— Бизнинг қўлимиздан бир паловхонтўра енг, — дейишди.

Бекорчиликка ўрганмаган Манзура ўғилларининг қаршилигига қарамай, сабзи тўғраб берди. Ошни пишириб, еб бўлишгач, Абдусамад шаҳарда зарур иши борлигини айтиб, онасидан узр сўради. Манзура ўғиллари хулқида ўзгариш мавжудлигини яна бир карра сезди. Ўз уйларида эканида ўғли бирон ерга бормоқни ихтиёр этса «Ойи, кетяпман», деб қўярди. Ҳозиргидай лутф қилиб ўтирмасди.

Оқшомга яқин виллага Музаффархон билан Гулузор бегим келишди. Кейинроқ доктор Худоёр ҳам ташриф буюрди. То у келгунига қадар гап-гапга қовушмади. Ёшларнинг тақдири хусусида сўз очишга у томон ҳам, бу томон ҳам журъат эта олмади. Доктор Худоёрда юзхотирчиликнинг йўқлиги шу замонда иш берди. У хизматчи келтирган қаҳвадан уч-тўрт хўплагач, Манзурага юзланди:

— Қалбимдасиз, хоним афандим, сиз муҳтарама зоти олияларига бизим қизларимиз ёқдимиз экан?

Тўсатдан берилган бу савол Манзурани гангитиб қўйди. Кўзини ерга қадаганича жавобга тараддудланди. Уни бу ноқулай аҳволдан доктор Худоёрнинг ўзи қутқарди:

— Бир кўришда хулоса билдирмоғингиз чўх мушкулдир, буни-да англаюрмиз. Аммо инонингким, бу ўлкаларда бундайин фозила қизлар бошқа йўқтур. Агарчи менинг-да икки

Ўғлим бўлганида эди, Саид Музаффархонни тинч қўймаган бўлурдим. Аммо билмоғингиз керакким, хоним афандим, сизнинг оқил ўғилларингиз менинг учун ўз фарзанду аржумандларим каби кадрлидурлар. Уларнинг бурага таҳсил учун келмоқлари Оллоҳнинг хоҳиши иладир, сўнгра мен улар билан танишдим, мошаоллоҳ! Биз умид қилаётган никоҳни ҳам Оллоҳ насиб этгандур, иншооллоҳ! Хоним афандим, сизга биз айтаётган сўзлар ғалат туюлгуси, буни-да англаюрмиз. Сиз қизларимиз ила суҳбат қурсангиз нур алан-нур бўлур эди. Аммо, афсус шуки, қизларимиз сиздан уяляптилар. Фикри ожизимча, бу ҳам уларнинг бир ажиб фазилатларидур. Саид Музаффархон жанобим, қалбимдасиз, сиз айтинг энди.

— Оллоҳдан умидим бисёрдир, — деди соҳиббайт,— агарчи хоним афандим ризолик билдирсалар, аввал нишон тўйини ўтказсак, сўнгра тўйга қадарли фурсат бўлар, қизлар билан суҳбат қурарлар...

Манзура «нишон тўйи» нима эканини тушунмаса ҳам, мезбонларнинг раъйини қайтармаслик учун бош ирғаб қўйди. Тасдиқ ишорасини олган мезбон чеҳраси янада ёришди.

— Хоним афандим нимани ихтиёр этиюрлар: нишон тўйи виллада бўлгани маъқулми, ёинки ресторандами?

Манзура «Бу саволга мен жавоб бера олмайман», дегандай нажот излаб доктор Худоёрга қаради.

— Ресторанни қўйинг, афандим. Ҳаром кўп у ерда. Яхши ният ила қурилажак оила биносининг пойдеворини ҳаром ерда қўймайлик. Шунда, ҳалол лўқма ила бошлангани Оллоҳга хуш ёқар. Менга маълумки, афандим, сиз беҳад сахий жаноблардансиз. Нишон тўйига ҳам оз эмас, бирон икки-уч юз меҳмон чорламоқни орзу этажасиз. Сиз бу орзуларнинг баҳридан ўтинг, жанобим. Йигирма, борингки, ўттиз чоғли кўнгилга яқин инсонлар ташриф буюрсалар, басдир. Тўй ҳам дабдаба ила ўтмасин, десам кўнглингиз ранжимасин. Чунки тўйнинг дабдаба билан ўтиши мутлақо шарт эмасдир, билъакс, ёшларнинг бундан кейинги ҳаётлари дабдаба билан ўтсин, деб Оллоҳдан сўрайлик.

Келишувга шу зайлда якун ясалди. Нишон тўйи яқин кунларга белгиланиб, асосий тўйни Асадбекнинг келишига қараб ўтказадиган бўлишди.

Кечки овқатдан сўнг мезбонлар кетишгач, Манзура Абдулҳамиддан сўради:

— Нишон тўйи дейишди, у нима дегани?

— Уми... — Абдулҳамид кулимсиради, — бизнингча, унаштириш, дегани. Фотиҳа тўйи ҳам дейилади шекилли? Сиз ҳозир нима иш қилиб қўйганингизни биласизми?

— Нима қибман?

— Бизни унаштириб чиқдингиз, — Абдулҳамид шундай деб муғомбирларча кулди. Манзура эса қафтларини юзларига босди:

— Вой ўлмасам!.. Билмай-нетмай, а?..

— Ташвишланманг, ойи. Нишон тўйидан сўнг қизлар билан яхшилаб танишиб оласиз. Ёқмаса, тўй бўлмайди, фотиҳа бузилади. Бунинг ҳеч кўрқинчли жойи йўқ.

— Қўй, ундай дема, совуқ нафас қилма. Мен сенга қизлар ёқмади, демадим-ку? Ўзларингга ёқаётган бўлса, бас-да...

VIII 606

1

Яйдоқ далада турган одамга осмонни қоплаган қоп-қора булутлар айтарли хавфли эмас. Ёмғир ёққудай бўлса, чораси осон — устига ёпинчиқ ташласа кифоя. Ёпинғичи бўлмаса, нари борса, ёмғирда бўкар. Агар нафрат ва алам булуту бараварига ёпирилса-чи? Бунинг чораси борми? Асадбек ўзича чорасини топгандек бўлиб эди. Назарида Ҳосилбойваччага қараб узилган ўқ бу

булутларни тарқатиб юборадигандай эди. Ўқ отилди. Жон узилди. Аммо нафрат ва алам булут тарқалмади. Билъакс, янада қуюқлашди. Мурда олиб чиқилиб, ўзи ёлғиз қолгач, бу булут пастлаб, уни бўға бошлади. Уйда ўтира олмай, ҳовлига чиқди. Бу ҳолатга узоқ чидай олмаслигини фаҳмлаб, ҳовлининг ўртасида тик турганича: «Маҳмуд!» деб бақирди. Чувриндининг бу ерда эмаслигини у яхши биларди. Айни чоқда йигитлардан бирининг эшик ёнида шай тургани ҳам маълум эди унга. Чақирувдан сўнг ўтган бир неча сония унга соатдай туюлди. Бетоқатланиб, яна бақирди. Эшик шашт билан очилгач, остонада қотган йигитга бобиллаб берди:

— Ухлаб ўтирибсанми, хунаса! Минг марта чақиришим керакми?!

Йигит чиндан ҳам ухлаб қолиб, улуғ бир айб иш қилиб қўйгандай бош эгди.

— Жалил акангни топиб кел, имиллама!

Булар-ку, имилламайди-я, аммо Жалил деганлари уйдаикин, «Бек акам чақиряптилар», деб боришса, «Аравангни торт, гапи бўлса, ўзи келсин», демасмикин?

Асадбек дўстини шу хавотир билан кутди. Вужудига ҳукм ўтказа бошлаган иситма энгил титроқ уйғотди. У «совуқ таъсир қилди», деб ўйлаб, ичкари кириб, танчага ўтирди. Иссиқ баданига хуш ёқди, бироқ титроқни тўхтатмади. Чироқ нури камон ўқига айланиб, икки қоши ўртасига санчилгандай гаши келди. Пешонасини силади. Чироқ нури ўқ қадашини кучайтиргандай бўлди. Ўзини мажбурлаб ўрнидан туриб, чироқни ўчирди — ҳаммаёқ зимистонга айланди.

Ҳовли зимистон...

Уй зимистон...

Ҳатто қалби зимистон.

Дунё зимистондан иборат. Дунёда нур йўқ. Ҳамма қоронғулик бағрида тентирайди. Оламнинг кун ва тунга бўлиниши ёлғон, қуёшнинг кўриниши ҳам алдамчи бир ҳолат. Ой ҳам йўқ, юлдузлар ҳам йўқ...

Ўзини зулумот ихтиёрига берган Асадбекнинг назарида шундай эди. Лекин унинг бу фикри чақмоқ умри мисол оз умр кўрди. Кўчадан ўтган қайси бир машинанинг чироғи атрофни ёритиб ўтди. Кейин эса кўзлари қоронғуликка аста кўника борди.

Бир ош дамларли фурсат ўтди ҳамки, Жалилдан дарак бўлмади. Асадбек энди асабийлаша бошлаган вақтда кўчада машина тўхтади. Кўча эшиги очилди. Одам қораси кўринди — икки-уч қадам босиб ҳовлига кирди. Яна тўхтади. Қоронғу бўлса ҳам Асадбек ўртоғини таниди. Таниди-ю, юраги увишди.

1950 йилнинг биринчи январ тонгида ҳам Жалил шундай кириб келган эди. Ўшанда ҳам бир-икки қадам қўйгач, тўхтаб, атрофга аланлаган эди. Унинг бунақа одати ўшанда ҳам йўқ эди. Тўғри уйга кириб келаварди. Лекин ўшанда... бир нарсдан кўрқибми, тўхтаган эди. Энди-чи, нимадан чўчиди?

— Асад!

Жалил одатда ҳовлига кириши билан шундай деб бақириб қўйиб, уйга қараб юрарди. Ўшанда ҳам, ҳозир ҳам паст овозда, бировни ҳуркитиб қўйишдан кўрққандай аста чақирди. Ўшанда Жалил жавоб кутиб, сўнг яна ўша овозда «Асад», деб қўйган эди. Ўшанда Асадбек ўртоғини кўриб йиғлаб юборай деганди. Ҳозир ҳам йиғлагиси келди. Ўша кезде Жалил жавоб бўлмагач, изига қайтмоқ учун ўгирилганида Асадбек жонҳолатда «Жалил!» деб бақириб ҳовлига отилган эди... Ҳозир эса қимирлашга мажоли бўлмади.

— Асад! — Бу сафар Жалил баландроқ овозда чақирди.

— Жалил! Киравер, уйдаман.

Жалил ичкари кириб, чироқни ёқди. Асадбек ўтирган ҳолича кўришмоқ учун қўл узатди.

— Ие, иситманг бор-ку, — деди Жалил унинг қўлини қўйиб юбормай. — Нима қилиб ўтирибсан, бу зимистонда, тинчликми?

— Тинчлик... сени кўргим келди, оғайни...

— Об-бо, намунча инқиллайсан? Ўликнинг овози ҳам сеникидан яхшироқ чиқади. Кўтар

гавдангни, дадил-дадил гапир. Асадбек аммамнинг бузоғига ўхшаб қолибди, деса биров ишонмайди.

Ўртоғининг бу йўнилмаган гаплари ёқиб, жилмайганида йўтал тутди. Жалил унга қараб туриб: — Ҳали ҳам тузалмабсан-да, укамга чиқиб айтай, сут қайнатиб берсин, — деди.

— Керакмас, — деди Асадбек.

— Шотирларингга айт, дори-пори берсин бўлмаса.

— Ҳозир уйга кетаман, қўявер... Ўзинг бормисан? Ошнам Красноярда касал эди, ўликмикин, тирикмикин, бир хабар олай, демайсан?

— Сен ўзинг думингни тутқазасанми ҳеч? Болохонадаги шотирларинг айтишмадими, неча марта бордим. Бир борганимда Манзура ҳам йўқ экан. Яна бир борсам, Германияга кетибдими? Тинчликми ўзи?

— Ҳа... ўғилларини соғинган-да. — Асадбек тўйдан оғиз очса, гина-ю маломатлар ёғилишини билиб, гапини қисқа қилиб қўя қолди.

— Учта чолни олиб, Қўқонга бориб келдим. Собитхон салом деди сенга.

— Ўзи соғми?

— Анча яхши. Қўлтиқтаёқда юряпти.

— Қўқонга кетяпман, деб айтсанг ўлармидинг?

— Ўзингни кўрмасам, арвоҳингга айтаманми? Нима, бормоқчимидинг?

— Борсам-бормасам, айтсанг мошина тўғирлаб берардим.

— Оббо... Мошин битта сендагина борми? Сенинг мошинанг бўлмайди бунақа ишларга.

— Нега?

— Сеники миннатли. Сен бурнининг тагига соч қўйган қурруқларингдан биттасига буюрасан. У хўп, дейди-ю, аммо ичида минғирлайди. Бизга бунақаси кетмайди. Бизга холис хизмат керак.

— Собитхон билан анча гаплашгандирсан?

— Гаплашдик.

— Оғайнингиз касал бўлса, сал ширинроқ гапиринг, демадими?

— Деди. Сен қанақасан ўзинг, касал бўлсанг касалга ўхшаб ёт. Сен ўзингга ёпишган касалга ҳам қасам ичирворасан. Касалликнинг ҳам ҳурмати бўлади. Иззат қилиб ётсанг, икки-уч кун меҳмон бўлади-ю, кетади. Сенга ўхшаб итни гижгижлагандай оёқда юрса, касал ириллаб, суюгини ғажиб ётаверади. Сен энди гапни айланторма. Иситманг кўтарилгани учун чақиртирмагандирсан мени? Нима дардинг бор, айт.

— Сен сассиқ бир одамсан, сенга гапирган одам барака топмайди-ю, мен дардимни айтайми? Сенга биров ярасини кўрсатса, малҳам қўйиш ўрнига туз босасан.

— Туз ҳам дори, оғайни, бу — бир. Сассиқ бўлсам ҳам кунингга менгина ярайман, бу — икки.

Сенинг мендан бошқа дўстинг йўқ, бу — уч.

— Бекор айтибсан.

— Агар шуни билмасанг — ғирт аҳмоқсан! Атро-фингдагилар дўстми сенга? Ҳе, йўқ... улар дўст эмас, улар МАНФААТ. Атрофингдагилар иши битгунича эшакни ҳам тоға деб туришмайдими?

Ўша эшакнинг жиянларини ўзингга дўст деб биласанми?

Бу гапларни эшитиб, Асадбек асабийлашди. Уни бу сафар жаҳлини қўзғотган нарса — ҳақиқат эди. Чин дўсти йўқлигини унинг ўзи ҳам биларди. Ўзи билган ҳақиқатни бошқа одам тилидан эшитиш малол келди.

— Ўчирасанми, йўқми?! — деди у овозини баландлатиб.

— Бўпти, ўчирсам ўчирдим. Энди сен гапир.

Асадбек унга олайиб қаради. Бир неча дақиқа бурун кўришни истаётган одам энди уни чақиртирганига пушаймон бўлди.

— Кетавер, гапим йўқ... кўргим келувди.

— Ўзи келди ёр-ёр, ўзи кетди ёр-ёр... Бизнинг иш шу-да. Гапинг бўлмаса кетдим, оғайни. — Жалил фотиҳа ўқиб, ўрнидан турди. Остонага етганида Асадбек уни тўхтатди.

— Қайт, ўтир жойингга, — деди-да, сукутга толди.

Жалил «Қўшнинг ёмон бўлса — кўчиб қутуласан, хотининг ёмон бўлса — қўйиб қутуласан, ошнанг аҳмоқ бўлса — дардингни кимга айтасан?» деб минфирлаганича жойига қайтди. Унинг ўрнидан туриб, кетмоқчи бўлгани шунчаки пўписа эди. Асадбек тўхтатмаган тақдирда ҳам ҳовлига чиқиб, сўнг бир баҳона билан қайтарди. У «ранг кўр, ҳол сўр», деганларидек, ўртоғининг аҳволини билиб турарди, руҳ азобини унча сезмас-да, тан азобини салқиган мижжа, қуруқ йўталнинг ўзиданоқ ҳис этарди. Бек акасининг йўқловини билдирган йигитдан «акангнинг кайфияти қандай?» деб сўраганида у жавоб ўрнига бошини сарак-сарак қилиб қўйгандаёқ, кўнгли бир нохушликни сезган эди. Агар қоронғуда кириб келмаганида ҳовлидаги инсон қонларини кўрарди. Ана ўшанда ўртоғи билан савол-жавоби бошқача бўларди. У ҳовлига кириб тўхтаган жойида оёғига илинган қонни кўлмақда ҳосил бўлган балчиқ деб ўйлади. Уйга кириб пояфзаллини ечаётганда ҳам қонга кўзи тушмади. Унинг учун бир нарса ойдин — ўртоғининг вужудида хасталик бор. Асадбек дилидаги ярани эса у сезмайди.

Жалил «гапинг бўлса, айт» дегандай ўртоғига тикилиб ўтираверди.

— Тўғри айтдинг, — деди ниҳоят Асадбек, — сассиқ бўлсанг ҳам ўзингдан ўтадигани йўқ... Болаларни кўриб турасанми?

— Қайси болаларни?

— Маҳалладаги... Бахтиёр, Шавкат, Раҳмат, Нусрат...

— Кам кўраман. Ҳамма ўзининг ташвиши билан овора. Биров бировдан гина қиладиган замон эмас. Анавинда Шоқосимни кўрувдим. Белдан олибди. Тўқсон яшар чолдай гажак бўлиб юрибди.

— Футбол ўйнаганимизда зўр эди, а? Эсингдами кўли сингани?

— Эсимда... сен йиқитиб синдирувдинг.

— Мен атай йиқитибманми, оёғим чалишиб кетувди.

— Сенинг оёғинг ҳозиргача ҳам чалишади.

— Бўлди, сасима.

— Хўп, сасимадим. Менга қара, дўхтир таниш-ларинг кўп. Шоқосимни бир қаратсанг-чи? Шу ёшида қийшайиб юриши менга ёқмаяпти.

— Яхши айтдинг. Зўр дўхтирга қаратамиз. Жалил, ошна болаларни би-ир йиғмайсанми?

— Сеникигами? Келишмайди.

— Нега?

— Сен улардан ўзингни баланд тутдинг. Улардан ўзинг узоқлашдинг. Биз болалиқда қанча эдик, ҳозир нечта қолдиқ, биласанми? Козим, Раҳим, Туроб, Ҳабиб, Манноп... Биттаси ўттиз бешда кетди, биттаси қирқда кетди... Жанозаларига бормадинг-ку? Сағирларига бир бурда нон бермадинг-ку?

— Ҳа, гапиравер, оғиз ўзингники, тилингни суяги йўқ. Худо ҳеч бўлмаса сенинг тилингни суякли қилиб яратганида қандай яхши эди...

— Сен Худонинг ишига аралашма. Ўзингни бил. Менинг тилимга суяк сўрагунча, ўзингга имон тила.

Бу гапни эшитиб, Асадбек аччиқланди. Ўрнидан бир қўзғолиб олиб, ўртоғига ўқрайди.

— Нима демоқчисан? Ҳали мен имонсизманми?!

— Бу ёлғиз Худогагина маълум. Лекин билиб қўй: маҳаллага мачит қурдирганинг билан имонли бўлиб қолмайсан. Мингта мачит қурдир-у, ўзингнинг пешананг саждага тегмаса бир пул.

— Мен мачитни пеш қилганим йўқ сенга.

— Мен ҳам шунчаки айтдим.

Асадбек чиндан ҳам ғазаблана бошлаган эди. Гап талашув шу зайлда давом этса, ўртоғининг кўнглини оғритиб қўйиши мумкинлигини фаҳмлаб, сукут сақлади. Жалил бу сукутни мағлублик аломати деб ўйлаб, ғолибларга хос қараш билан ошнасида яна сўз кутди.

— Нима қиласан, болаларни йиғасанми? — деди ниҳоят Асадбек, аввалги мавзуга қайтиб.

- Айтдим-ку, сенга... — деди Жалил ўша қайсарлик билан.
- Меникига келмаса, уйингга чақир. Бўлмаса... чойхона бор. Битта ош мендан.
- Ўҳ-ҳў... жуда каттага тушасан-ку, а? Ошнам, ҳамёнинг кўтара олармикин бунча харажатни?
- деди Жалил пичинг билан. Асадбек унга бир сапчимоқчи бўлди-ю, унинг қувлик билан жилмайганини кўриб, шашти пасайди. «Понани пона билан чиқаради», деганларидай ўзи ҳам пичинг билан жавоб қайтарди:
- Ҳамёним кўтармаса Жалилбойвачча деган ошнам бор, қараб турмас ахир.
- Сухбат шу зайлда давом этаверди. Дам киноя, дам ғазаб, дам пўписа оҳанглари бир-бирларига илтифот қилиб, сухбат маромига ҳожалик қилдилар. Жалил кетишга шошилмади. Асадбек эса уни қувмади.
- Асадбек сўзни асосий мақсадга буришга қанчалик уринмасин, шу гапга келганида тили айланмай қолаверди. Йўқ, у ошнасига қизи фожиаси ёки бугунги отишмани айтишни ният қилмаган. Унинг мақсади бошқа.
- Қизини шармандали ҳолда кўриб, изига қайтаётганида хаёлига «нима учун мени Худо ёмон кўриб қолди?» деган савол урилди. Бу саволни кейинроқ ҳам тез-тез эслади. Элчинни тирик кўрганида ҳам хаёлини шу савол бир ёритиб ўтди. Бу саволга ўзи жавоб топа олмас эди. Жалил келганида ундан сўрамоқчи бўлди. Лекин ўзи билмаган қандайдир куч уни тўхтатди. Сукутга берилган онлари хаёлан Жалилга шу саволни берди. Жалил эса унга:
- Аввал Худо сени яхши кўрармиди? — деб жавоб қилади.
- Аввал ҳамма ишларим силлиқ эди. Бошимга бунчалик бало тошлари ёғилмаганди.
- Худо сени синаётган эди. Сен бошқаларнинг бошига офат тошлари ёғдириб кун кўрдинг. Энди бу тошларни ўзинг ҳам бир тотиб кўр-чи? «Пичоқни олдин ўзингга ур, оғримаса бировга ур», деган ҳикматни эшитмаганмисан? Сен бу ҳикматга амал қилмадинг. Пичоқни аввал бировларга уриб, лаззатландинг. Энди эса пичоқ этингни сал тилиб кетса, вой-войлаб ўтирибсан...
- Асадбек дўсти билан хаёлан шундай баҳс юритиб «Бу одамдан фақат шунақа сассиқ гап оласан» деган қарор билан саволини тилига чиқармади.
- Жалил «шундай сўррайиб ўтираверамизми, ул-бул олиб чиқай», деб укасиникига йўл олганида унинг изидан яна шу саволни хаёлан бериб кўриб, бу сафар лўндароқ жавоб олди:
- Худо сени нима учун яхши кўриши керак?..

2

- Жалил укасиникидан қайтаётганида Чувриндига йўлиқди. Машинадан тушибоқ хуш кайфият билан кўришган Чувринди эшикни очмоқчи бўлганида Жалил уни тўхтатди:
- Акангга нима бўлди?
- Нима бўпти? Билмасам... Уйга борсам йўқлар, ҳойнаҳой шу ердадирлар, деб келаётганим.
- Шунақами?... — Жалил аччиқланиб «ит ҳам эгасига бунчалик вафодормасдир», деб ўйлади, сўнг Чувриндининг биллагидан ушлаб, ўзига қаратди: — менга яхшироқ қара-чи, аҳмоққа ўхшармикинман?
- Ие, Жалилхон ака, нимага ундай дейсиз?
- Мен аканг билан кўча чангитиб юрганимда сен адангнинг белида ҳам йўқ эдинг. Мен оғайнимнинг кўзига қараб, ичида дарди борлигини биламан. Ҳали сен мени лақиллатмоқчи бўласанми, айт, нима гап ўзи?
- Ўзларидан сўрамадингизми?
- Ўзи дардини айтадиган одамми?
- Сизга айтмаган сирларини менга айтармидилар. Мен ҳам ҳайронман, ўзи. Кеннайим кетганларидан бери кайфиятлари йўқроқ.
- Дўхтирга қаратяпсанми? Йўтали жуда хунук-ку?

- Дўхтир дори берган. Худо хоҳласа яхши бўлиб кетадилар.
- Жалил ундан гап ололмаслигини билиб, билагини қўйиб юборди. «Бир гўрсанлар ҳамманг», деб ичкари кирди. Уйга киргач, Чувринди бирон ишора қилармикин, деб кузатди. Асадбек аёнининг жилмайиб салом беришиданоқ иш яхши битганини фаҳмлади. Ортиқча имо-ишорага ҳожат қолмади. Чувринди аввал уйга ўтгани, сўнг бу ёққа таваккал қилиб келаверганини айтиб, танчанинг бир томонини эгаллаб ўтирди.
- Жалил укасиникидан олиб чиққан дастурхонни ўртага қўйди.
- Жиян ҳозир чой олиб чиқади, — деди у, — укам исменда экан, келинга айтдим, маставага унади. Бир терласанг, энгил тортасан.
- Бекор овора қилибсан, уйга борақоламиз, — деди Асадбек.
- Тўхта энди, маставани ичиб кет. Жиянларим айтишди: ҳали шу томонда милтиқ отилганмишми? — Жалил шундай деб икковига синовчан боқди.
- Агар сенинг жиянларинг эшитишган бўлса отилгандир. Сенга-ю, уруғларингга Худо жаф билан қулоқни икки нормадан қилиб берган. Милтиқ овозини эшитишган бўлса... битта-яримта қарға отгандир.
- Гапинг тўғри, — деди Жалил, — ҳозир гўшт қиммат, қарғани отиб, қозонга босгандир. Ўзи азалдан шу маҳаллада қарға отиб тирикчилик қилишади. Ўзинг ҳам қарға гўшти еб катта бўлгансан, эсингдами?
- Чувринди икки ошнанинг бу илмоқли гапларидан кулди.
- Гапга ҳам тўн кийғизворасиз-да, аммо ака, — деди Жалилга, — Эскироқ машина ўтган бўлса, пақиллагандир.
- Ҳа... мен ҳам шунақа дедим уларга. Милтиқ-пилтиқ деган гапларни йиғиштирларинг, сенларга шунақа туюлган, дедим.
- Шу гапдан сўнг Асадбек Чувриндига маъноли қараб қўйди. Жалил бу қарашда бир сир яширинганини сезиб, бу ҳақда сўз очиб хато қилганини фаҳмлади.
- Чувринди келгунига қадар болаликнинг масъуд дамларига қайтиб, кўнгил ғубори кўтарилаётган Асадбек яна бугунги куннинг заҳарли ҳавосидан нафас ола бошлади. Гўё Чувринди билан бирга бу хонага куннинг изғиринли ташвишлари ҳам қайтгандай бўлди. Тўп тепиб, қийқириб юришлар, ўртоғининг қўли сингани, кўкраги ёнғоқдай бўлиб қолган хуркак қизларга тегажожлик қилишлар... ҳаммаси изига қайтмас ўқ каби учиб ўтиб кетгани яна бир карра таъкидланди гўё. Учунчи одам орага қўшилгач, икки ўртоқнинг сурур булоғидан сув ичаётган сўхбати лойқаланди. Чувринди индамай ўтиргани билан улар ғуборсиз болалик уммонида эркин суза олмас эдилар. Сўхбат мавзуи ўзи истамаган сўқмоқларга бурилавергач, Асадбек сиқила бошлади. Ундаги ўзгаришни сезган Жалил «Қарай-чи, мастава пишдимикин?» деб ўрнидан турди. У чиқиб кетиши билан Чувринди Элчинни қай аҳволда касалхонага элтганини маълум қилди.
- Уйга дўхтир чақира қолмабсан-да, — деди Асадбек норози оҳангда
- Шунақа қилмоқчийдим... лекин... Зайнаб...
- Нима бўлди? — деди Асадбек хавотир билан.
- Дорининг хумори тутган шекилли. Сал нотинчроқ эди. Ҳозир шу келишимда хабар олдим. Инқиллаб ётибди. Ёлғиз қолмасин, деб келинингизга одам юбордим. Икки-уч кун ёнида туради. Хумордан қутулгунча қийналади. Балки...
- Нима демоқчисан, айтавер.
- Балки касалхонада даволатсакмикин?
- Қалланг жойидами?! Бошми бу ёки томоша қовоқми? Ким у, биласанми? Асадбекнинг қизими ё кўчада ит ҳам, бит ҳам тепиб ўтадиган одамми? Бир марта касалхонага ётқизганинг камлик қилдими?
- Мен билиб ўтирибманми?..
- Билишинг керак эди. Оғзингга пашша ўтириб кетса ҳам лаллайиб ётавер, «билибманми...»

деб.

Жалил қайтиб киргунига қадар ҳам Асадбекнинг ғазаб ўқлари тугамади. Чувринди эса эртақдаги баҳодирлардай кўкрагини бу ўқларга тутиб, чидам билан тураверди.

Мастава шўр туюлиб, Асадбек уч-тўрт қошиқдан ортиқ ичолмади. Чувринди эса иримига лаб теккизиб қўйди. Жалил уларга эътибор бермай маставани хўриллатиб ичиб, косани бўшатди. — Энди уйга борамиз, — деди Асадбек, лабини сочиққа артаётган ўртоғига қараб.

— Ҳамма уй-уйигами? — деб аниқлаштирди Жалил.

— Йўқ, сен меникига борасан. Гаплашиб ётамиз.

— Боринг, акахон, — деб ҳожасини қувватлади Чувринди, — бир кун минг кун бўлармиди, би-ир отамлашиб ётасизлар.

— Борсам боравераман-да, уйда эмизикли болам қолиб кетармиди, — Жалил шундай деб косаларни йиғиштирди-да, ташқарига йўл олди. Асадбек ҳам ўрнидан туриб ҳовлига чиқди.

— Одамларингга тайинла. Пашша ҳам учиб ўтмасин бу ҳовлига. Кун ёришганда қон теккан ерни қириб ташлашсин. Жалилнинг гапларини эшитдинг-а, иси чиқмасин.

— Болаларни?..

— Уларга тега кўрма. Лекин шу атрофдагиларнинг оғзи маҳкам бўлиши керак. Нима қилиш кераклигини ўйлаб кўр.

«Ўйлаб кўр», дейиш осон. Аммо ўйлаб, энг маъқул йўлни топишнинг ўзи бўларми экан?

«Иккита, учта ўқ овози бўлса эди, эшитганлар унга эътибор беришмаса,— деб ўйлади Чувринди. — Ўликка шунча ўқ узиш шартмиди?..»

Шарт эмас эди. Бу Асадбекка ҳам маълум нарса. Аммо ўшанда унга ҳокимлик қилган ғойиб кучи шунга мажбур этди. Чувриндининг бу ҳолни ҳис қилиши мушкул.

Айни чоғда оғир туюлган бу масаланинг ечимини Чувринди тонгда топди. Ҳосилбойваччанинг йигитлари билан бўлган учрашувдан кейин Ҳалимжон Чувриндининг топшириғига кўра терговчи қиёфасида қўни-қўшниларикига бир-бир кириб чиқди. Ажойиботни қарангки, уларнинг биронтаси ҳам ўқ овозини эшитишмабди. Ҳатто Жалилнинг жиянлари ҳам «Ўқ овозини эшитдингларми?» деган саволга «Қанақа ўқ?» деганларича безрайиб тураверишди. Бу манзара эртанинг иши. Бу кеч эса Асадбек топшириқни бериб машинага ўтирди. Чувринди икки ошнани кузатгач, уйига қайтишга отланди. Йўл-йўлакай яна Зайнабдан хабар олди.

Хотини етиб келган, ўқчиётган Зайнабга чой тутиб, «ичинг, айланай, терласангиз ўтиб кетади», деб зўрлаётган эди.

— Қанақа чой беряпсан? — деб сўради Чувринди, остона оғзида тўхтаб.

— Кўк, — деди хотини.

— Фамил дамла. Роса аччиқ бўлсин.

Шундай деб яна бир оз тургач, изига қайтди.

3

Тонг ғалати манзара билан отди.

Машриқдаги булутларнинг четлари қонталаш, аммо бағри қора эди. Кечаси бир сидра ёғиб, ер юзасини омонат қоплаган қор эса бағрига сукунатни сингдирган. Серқатнов кўчалардаги қор машина ғилдираклари остида эзилиб, эриб кетгач, сукунат ҳам чекинди. Шовқин Асадбек яшайдиган маҳаллага ҳам етиб келди.

Ярим тунга қадар гурунглашган икки ошна ҳали уйқуда — тонг манзарасини кўришдан бебахра эдилар. Жалил уйқу ҳукмига бўйсуниб бомдод намозини ҳам бой берди. Ташқарида ғовур-ғувур товушлар қулоғига кирган Асадбек кўзларини ярим очганича бошини кўтарди. Овозларга қулоқ тутди. Сўнг эринибгина ўрнидан туриб, ҳовлига чиқди. Муздек тоза ҳаво тўғри ўпкасига урилиб, йўтали қўзиди. Йўтал овозини эшитган дарвозахонадаги чоллар ҳам, уларнинг йўлини тўсиб турган йигит ҳам уй томонга қарадилар.

— Нима гап? — деди Асадбек, йўтали тингач.

— Гаплари бормиш, — деди йигит айбдор одамнинг овози билан. Сўнг ўзини оқлаш мақсадида изоҳ берди: — Ухлаяптилар десам ҳам кўнишмаяпти.

— Бек иним, икки оғиз гапимиз бор, айтамузу кетамиз. Сизни учратишимиз осонми, бу тўртинчи келишимиз, ҳайрият, уйда экансиз, — деди чоллардан бири.

— Кираверинглар, мен ҳозир, — Асадбек шундай деб ювинишга ўтди. Йигит «уйга кинглар», деса ҳам чоллар айвонда, тик турган ҳолда кутишди. Асадбек ювиниб чиқиб, улар билан кўришгач, уйга таклиф қилди. Чақирилмаган меҳмонлар бу лутфни қайсарлик билан қабул этмадилар.

— Бек иним, биздан ранжиманг, бомдоддан чиқиб келавердик. Сизнинг ишингиз кўп, биламиз, кундузи учратишимиз қийин. Бир масалани ҳал этиб бермасангиз бўлмай қолди-ёв, — деди дастлаб узр сўраган қария.

— Қанақа масала?

— Мачит битай деб қолди, Оллоҳ сиздан рози бўлсин. Бунақа серфайз мачит бу атрофда бошқа йўқдиров... Аммо-лекигин... мачитда ит боғлоқлик турса ёмон бўлар экан. Шу итни йўқотиб беринг, жон иним.

— Ит? Қанақа ит? — деб ажабланди Асадбек.

— Ит деганимки... — қария кўполроқ гапириб юборганидан хижолат тортиб, соқолини тутамлаганича изоҳ берди: — мутаваллимиз Абдукаримни айтаман...

— Ҳа, Кўсамуллами? Яна қанақа ҳунар кўрсатди? Танобини тортиб қўювдим-ку?

— Кўсамуллангизнинг ҳунари кўп, Бек иним. Унинг аввал ким бўлгани ўзингизга маълумдир? Ҳозир тамоман мачитнинг хўжаси бўлиб олди. Кексани кекса демайди, ёшни ёш демайди. Хоҳлаганини уради, хоҳлаганини сўқади. Қилаётган ишинг мусулмончиликка тўғри келмайди, деб айтсак қулоғига илмайди.

— Қулоғига гап кирмаса орқасига бошлаб тепмайсизларми?

— Тепишга тепардигу, аммо-лекигин бир нима десак «мачитни менга Бек акам топшириб қўйганлар» деб дағдаға қилади.

— Бекорларни айтибди. Мачит сизларники. Лекин... ёзда ҳам шунақа гап чиққанида четлаштирувдим, а? Қурилиш ишларини қиладиган бошқа одам топмадинглар. Бақириб-сўкса ҳам ишни юритиб турувди. Яна ўйлаб кўринглар. Мутаваллиликни олсаларинг олинглар. Унга бошқа иш беринглар. Майли, сўфилик қилсин, овози ўткир-ку?

— Ҳай-ҳай, асти ундай деманг. Агар у сўфи бўлсами... — қария кулимсиради, — у азон айтишни бошласа дунёдаги бор эшакларнинг бари ханграб юборар...

— Унда билганингларни қилаверинглар.

— Бек иним, яна чоллар ғийбатчи экан, деб ўйламанг. Мачитда юрадиган одам покизароқ бўлиши керак-да. Бу Кўсамуллангиз битта рост гапга тўқсон тўққиз ёлғонни қўшиб турса... Ёлғоннинг гуноҳи жуда катта экан. Агар бу Кўсамуллангиз оғзига пилик тутиб ёқиб қўйилса, то қиёматга қадар ўчмас-ов... Бек иним, Кўсамуллангизни ўзингиз чақириб, мутаваллиликни топшир деб қўйинг.

— Ҳўп, — деди Асадбек энсаси қотганини яширмай. — Мачитга қадам босмаса, ҳисобми?

— Йў-ўқ, мачитга келиб ибодатини қилаверсин, фақат...

— Бўпти, гаплашиб қўяман, — Асадбек беодоблик бўлса-да, шарт бурилиб, уйга кириб кетди. Чоллар унинг ранжиганини англаб, бош чайқадилар-у кўча томон юрдилар. Дарвозахонага етганларида «чақириб қолармикин», деган илинжда орқаларига қараб олдилар. Уй томондан садо бўлмагач, тарвузи қўлтиғидан тушган одам кепатасида кўчага чиқдилар.

Улар дарвозадан узоқлашмай туриб Чувриндининг машинаси келиб тўхтади. Чувринди уларга бир қараб олиб, дарвоза остонасида турган йигитдан «Ҳа, тинчликми, нимага келишибди?» деб сўради.

— Билмасам, мутавалли деган одамдан шикоят қилишди шекилли.

- Шу етмай турувди, — деди Чувринди минғирлаб. — Ким ивирсиб келса, ичкарига қўяверасанми?
- Кирамиз, деб ғалва қилиб туриб олишди. Кейин Бек акам «кираверишсин», дедилар.
- Нонушта тайёрладиларингми? Ҳамшира келиб кетдимми?
- Йўқ. Мошина юборганман. Ҳозир келиб қолади.
- Нонушта тайёр бўлгунича ҳамшира келиб, эмлаб кетди. Нонуштадан сўнг Жалил ташрифи учун ажратилган вақтнинг якунига етганини англаб дуо ўқиди-да, ўрнидан турди. Асадбек «яна бирпас ўтир», деб лутф қилмай, уни кузатгани қўзғалди. Ҳожасининг ўрнига Чувринди манзират қилди:
- Акахон, доим шошиб турасиз-а, гурунглашиб ўтирувдик-да...
- Мен ишлайдиган одамман. Ишласам менга бир бурда нон беришади, ишламасам, йўқ. Болаларимнинг ризқини ҳалол топаман. Сенларга ўхшаган бекорчи бўлганимда биксиб ётаверардим.
- Манзиратига жавобан «ширингина» гап эшитган Чувринди ҳожасига қараб, бош чайқаб қўйди.
- Йигитларга айт, олиб бориб қўйишсин.
- Онам мени мошинада туғмаганлар, автобусда кетавераман, — деди Жалил.
- Акахон, машина тайёр-а, — деди Чувринди.
- Қўй, ука, мен мошинага ўрганмаган одамман. У сенлар, ҳожатхонага ҳам мошинада борадиган.
- Жалил шундай деб турганида дарвозахонада Кесакполвон кўринди. Жалилга кўзи тушиши билан чеҳраси ёришди. Соғинганининг дийдорига етишган бахтли одам каби қулочини кенг ёйиб келиб, Жалилни кучоқлади. Туни билан ичилган ароқнинг сассиқ ҳиди димоғига урилгани ҳамон Жалил афтини буриштириб, Кесакполвонни нари итарди:
- Чўчқахонада ётганмисан, нима бало?
- Ў, акагинам, ирганманг биздан, — деди Кесакполвон Жалилнинг гапини ҳазил ўрнида қабул қилиб.
- Ирганаётганим йўқ. Сендан таралаётган ҳид ўнта чўчқахонага асқотади. Сен ювиқсиз билан кўришган одамнинг охирати ҳам куйиб кетади.
- Сал пастроқ тушинг, акагинам, — деди Кесакполвон қийқириб кулиб, — жа оширвордингиз, одамлар этагимда намоз ўқийман, деб навбат кутиб туришибди-я...
- Ол-а, — деди Жалил, энсаси қотиб. — Сенинг этагингда намоз ўқишга шайтон ҳам ҳазар қилар. Киймингни итга ташла-чи, устига чиқиб ёзилармикин?
- Бўлди, акагинам. Шу гап билан ўлдириб қўя қолдингиз, — Кесакполвон шундай деб яна кучоқламоқчи эди, Жалил тисланиб, уни ўзига яқинлаштирмади. Кесакполвон буни ҳам ҳазил ўрнида қабул қилиб, хохолаб кулганича деди: — Сизда зарур гапим бор. Кечқурун уйингизга бораман.
- Шунақа аҳволда ювиқсиз борсанг уйга киритмайман, яна дод деб юрма.
- Жалил шундай деб кўча томон юрди. Кесакполвоннинг кўзи Асадбекнинг қаҳрли нигоҳи билан тўқнашиб, сергак тортди.
- Шунақа бўлиб юргандан кўра ўлганинг яхшироқ эмасми? — деди Асадбек қаҳр билан. — Бир марта маишатдан қолсанг, миянга уриб кетармиди?
- Жаҳлинг чиқмасин. Ўзимча маишат қилганим йўқ. Филайдан гап олишим керак эдимми?
- Хўш, нима гап олдинг?
- Ҳали тайинли бир нима демади. Лекин биз томонга бутунлай оғди — гап йўқ! Мен уни одам қиламан.
- Сен унга яқинлашмай тур. У билан Маҳмуд ишлайди.
- Асадбекнинг бу гапи Кесакполвон учун кутилмаган тарсакидай бўлди. Шу сабабли «хато эшитдимми ё ҳазиллашяптими?» дегандай унга қараб қолди.
- Нимага бақрайяпсан? — деди Асадбек уйи томон юриб.

- Кечаги гап бошқа эди-ку? Нима учун энди уни Маҳмудга оширяпсан? — деди Кесакполвон зардали овозда. Чувринди уларнинг тортишувига аралашмаслик учун ўзини четроққа олди.
- Вақти келса биласан, — деди Асадбек орқасидан эргашиб келаётган Кесакполвонга қарамай. Уйга кириб ўтиргандан кейин Кесакполвоннинг савол назари билан тикилиб турганини кўриб, юмшоқроқ тарзда изоҳ берди: — Маҳмуд балки у билан бирга Масковга бориб келар.
- Мен олиб борсам-чи?
- Сен аввал ўрисча гапиришни ўрган. «Твоё-моё»дан нарига ўтолмайсан.
- Масковда нима қилади?
- Вақти келганда биласан.
- Нима учун мен ҳамма нарсани охирида билишим керак. Энди мен итнинг кейинги оёғи бўлиб қолдимми? Менга ишонмаётган бўлсанг айт. Хоҳласанг орқамга бир тепиб, кўчага ҳайдаб чиқар. Финг деган номард!
- Сасима... Филай қаерда?
- Машинада. Кирсинми?
- Йўқ! У ифлоснинг оёғи остонамга теккан куни хотини йириб осиб қўяман, билдингми? Сен бошлаб кирсанг, сени ҳам аямайман.
- Ғазаб билан айтилган бу таҳдиднинг замирида чинакам зулм мавжудлигини Кесакполвон сизди. Аммо унга бир нарса қоронғу эди. Ҳосилбойваччани нима учун ўлдирди-ю, лайчасига ҳаёт инъом этгани ҳолда энди бу қадар нафратланяпти? Асадбекнинг Ҳосилбойваччани ёқтирмаслиги Кесакполвонга маълум эди. Лекин уни ўлдириш учун шунинг ўзи сабаб бўлолмаслигини ҳам биларди. Чунки Асадбек кўп одамларни ёқтирмайди. Лекин шу пайтгача ёқтирмаган одамларидан биронтасини ўзи ўлдирмаган эди. Кесакполвон маишат баҳонасида чиндан ҳам Филайдан гап олмоқчи эди. Филай ҳожасининг ўлими сабабини билмасмиди ё ўзини меровликка солдимми, ҳарҳолда тайинли гап айтмади.
- Чувринди кириб, хонтахтанинг пойгак томонига ўтирди.
- Бек, сен ҳаммамизга хўжайинсан. Шу пайтгача ақлим етганича маслаҳат берганимда хоҳлаганингни олиб, хоҳламаганингни нари отдинг. Мен финг демадим. Маслаҳатимга қулоқ солганимда ҳеч ёмон бўлдингми? Ҳозир жаҳлинг чиқиб турган бўлса ҳам айтай: Филайни Маҳмуд эплай олмайди. Филайни ҳам, шотирларини ҳам биламан. Улар бизнинг йигитларга ўхшашмайди.
- Бўлди, чўзилма. Одамларни қаерга йиғасан?
- «Ялта»га. Ҳозир ўша ер тинч.
- Ҳаммаси келадими?
- Филай тайинлаган.
- Маҳмуд, сен боғни ўраб оласан. Ишқал чиқса биттаси ҳам тирик қолмаслиги керак. Ҳайдар, сен Филайни боққа олиб бор. Ҳамма тўпланганидан кейин менга хабар берасанлар.
- Ўзимиз гаплашиб қўяқолсак-чи? Сенинг боришинг шартми?
- Шарт! Чиқаверларинг.
- Аъёнлар ўринларидан қўзғалишди. Чувринди остонага етганида Асадбек уни чақирди:
- Маҳмуд, тўхта, гап бор.
- Кесакполвон «Яна яширин гапми?» деб ғашланиб, ташқарига чиқди.
- Зайнабдан хабар олмадингми? — деб сўради Асадбек ёлғиз қолишгач.
- Ҳозир кириб келдим. Келинингиз қараяпти. Кечагидан анча тузукка ўхшайди. Касалхонадан телефон қилишибди, кечқурун милисадан келиб кетишибди.
- Зайнаб... билдимми?
- Ҳа, билибди. Яхши бўлиб турса, келинингиз билан бирга касалхонага бориб келишади.
- Яхши... борсин... Маҳмуд, агар ишқал бўлиб ҳаммасини отадиган бўлсанг ҳам Филай тирик қолсин.
- Нега?

— У керак бўлади... Хонгирейни кўрганинг эсингдами? Ҳосилнинг суюнган тоғи ўша эди. Шунинг учун ҳам олифтагарчилиги осмонда эди. Улар нимани келишишган, билмайман. Ҳарҳолда Хонгирей тинч турмас. Фимирлаб қолса, тинчителиш учун Ғилай керак бўлади. Қараб турасан, уч-тўрт кундан кейин Хонгирей Ҳосилни суриштириб қолади. Ҳосил мени янчиб ташламоқчи бўлганини унга айтган бўлиши керак. Шунинг учун Хонгирей биринчи навбатда мендан хавфсирайди. Ғилай — асосий гувоҳ. У нима деса шу бўлади. Ғилай биз хоҳлаган гапни айтади. Боғдаги иш охирига етиши билан уни олиб кетасан. Иси чиқмайдиган ерга яширасан. Ҳатто Ҳайдар аканг ҳам билмасин. Энди боравер, сергак бўл.

4

«Ялта» дейилган жойга, шаҳар чеккасидаги ташландиқ боққа Асадбек Ҳалимжон билан бирга борди. Кесакполвон бу ерни бекорга танламаган эди. Бир томони ўзи айтгандай, тинч бўлса, иккинчи томони — Асадбекнинг болалиги, ёшлиги хотираларига боғлиқлиги эди. Асадбек бу овлоқ боғда кечалари фонус ёқиб қўйиб, роса ошиқ тепган. Кейинчалик, қиморни ташлаб, «қозилик» мартабасига ўтиргач, кўп баҳсли масалалар шу ерда ҳал қилинган эди. Боғдаги қуриган, қурий бошлаган дарахтлар қанчадан-қанча одамларнинг нолаларига гувоҳ бўлган... Ўзларича Сталин, Рузвелт, Черчилл учрашувларига қиёс қилиб, даъвогарларни «Ялта конференцияси»га таклиф қилишар эди. Ана шундан бери бу Ўрмонбоғ ўзининг асл номини йўқотиб, «Ялта» деб юргизиладиган бўлган эди.

Асадбек «Ялта»га кўп йиллардан бери келмаган эди. Бирон бир давра билан ораларида тушунмовчилик юз берса баъзан Кесакполвон, кўпроқ ҳолларда эса Чувринди келиб, масалани ҳал қилиб кетаверарди.

Асадбек машинадан тушишга улгурмасидан уни Чувринди қарши олди.

— Ҳаммаёқ тинч, — деди у ҳисоб бериб. — Қуроқларини беришди.

— Сапчишмадимми?

— Йўқ. Ҳозирча ювошгина туришибди.

— Ҳаммаси йиғилдимми?

— Тўрттаси Красноярда экан.

Асадбек Хонгирейнинг гапларини эслаб, «Ҳойнаҳой Козловга кетишгандир», деб ўйлади-да, фикрини тасдиқ этмоқ учун сўради:

— Нимага кетишибди? Ғилай айтмадимми?

— Ғилай билмасмиш. Ҳосил уларни уйга олиб кириб, бир соатча нималарнидир тушунтирибди.

Ғилайнинг билгани шу.

— Қачон келишаркан?

— Ё эрта, ё индин.

— Ўзинг кутиб ол. Биров билан учрашишларига йўл қўйма, — у шундай деб бир-икки қадам юрди-да, тўхтаб буюрди: — Красноярга одам юборсакмикин? Агар Козловга ёпишишган бўлса, тсистернанинг ишкали чиқмасин.

Қишда ит уриштириладиган яйдоқ майдончада Ҳосилбойваччанинг йигитлари тўпланиб туришарди. Уларнинг аксари ҳали ўттизни қораламаган, буюрилса олов денгизи бўйлаб ялангоёқ югуришдан тоймайдиган йигитлар эди. Улар ажал тундай хунук ва шум, тундан қора ва зулмкор эдилар. Ҳаммалари худди оловдай, аммо тутун каби кеккайиб, кўм-кўк осмонга бош тортишни одат қилиб эдилар.

Кесакполвон Ғилай билан четроқда турарди. У Асадбекнинг Чувринди билан ёнма-ён келаётганини кўриб бир ёжинди-ю, истар-истамай унга пешвоз чиқди. Ғилай янги ҳожасига эргашишни ҳам, эргашмаслигини ҳам билмай, жойида қотди.

Асадбек Ғилайга кўзи тушиши ҳамон тўхтади. У қизининг шармандали ҳолда суратга олинишида Ғилайнинг ҳам иштироқи бор, деб ҳисобларди. Шу боис аввалига ҳожасига қўшиб

уни ҳам ўлдиришни истаган эди. Лекин Хонгирейга бориб тақаладиган масалани ечишда ёрдами зарур бўлишини инobatга олиб, Филайнинг умрини бир оз «чўзди». «Ҳосилбойваччани ўрган одамлари ушлаб кетгани»га Хонгирейни ишонтириши билан Филайга ҳожат қолмайди. Лекин унга қадар... Вақти-вақти билан Филайни кўриб туришга мажбур. Уни ҳар кўрганида қизининг шармандали ҳолати кўзи олдига келиб эзилаверади, эзилаверади... Бошқа чора йўқ. Тўпланиб турган йигитлар Асадбекни кўришгач, ўзга давлат бошлиғини шарафлашга ҳозирлангандай беихтиёр равишда саф тортишди.

Аслида ҳам шундай эди. Агар таъбир жоиз бўлса, Асадбек шайтанат оламидаги «ўзга давлат» раҳбари, йигитлар эса «мағлуб мамлакат»нинг фуқаролари эдилар. Мозий тилига кўчирилса, улар — қўмондонидан ажралган асирлар эдилар. Асирларнинг тақдирини эса ҳаммиша ғолиб амирлар ҳал этганлар. Агар амирнинг кўнглига Яратган озгина инсоф, раҳм-шафқат солса, уларнинг молу жони омонда, йўқ эса талонда бўлганлари сир эмасдир. Алҳол, агар Асадбек ақлига, қалбига зулм эгалик қилсами, чақмоқдай ёниб турган бир тўп йигит дақиқанинг ўзида бир тўп кулга, аниқроғи бир тўп мурдага айланишлари мумкин эди. Атрофни ўраб турган йигитларга биргина имо кифоя: биқинларига тиралиб турган тўппончалар чиқарилади-ю, тепкилар босилади. Айримлар «Оҳ!» дейишга ҳам улгуролмай қолишади. Сўнг... мурдалар машиналарга ортилади-ю, изсиз йўқотилади. Сўнг... бедарак кетганларнинг сони кўпаяди. Сўнг... кимдир ўғлига, кимдир эрига, кимдир акаси ёки укасига аза очишни ҳам, умид билан кутишни ҳам билмай йилларни армонда ўтказишади...

Йўқ, ундай бўлмади. Гарчи Асадбекнинг оёқлари уни зулм сари етаклаган бўлса-да, инсон қони тўкилмади.

Асадбек йигирма қадамча берида тўхтаб, йигитларни кузатди. Аъёнлари унинг ёнида тек турганларича худди чухралардай атрофга олазарак қарашарди. Асадбек Ҳосилбойваччанинг йигитларига қараб, уларда бесаранжомлик бор ёки йўқ эканини аниқламоқчи эди. У томоннинг хотиржам турганини кўриб, аста юра бошлади. Аъёнлари эргашган эди, орқасига ўгирилиб, буюрди:

— Ҳайдар, Филайнинг ёнида тур. Маҳмуд, сен сал орқароқда юр.

Асадбек йигитлардан икки қадам берида тўхтади. Ана шу икки қадам оралиғидаги масофага сукунат суқулиб кириб ҳукмронлик ўрнатди. Кўзлар кўзларга тўқнашган ҳолда қотди. Аммо сукунатнинг ҳукмронлиги узоққа чўзилмади. Йигитларнинг чапдастроғи «Ассалому алайкум, Бек ака», деди-ю, қўлини кўксига қўйганича унга пешвоз чиқди. Бошқалар ўйлаб ҳам ўтирмай, унга эргашишди. Уларнинг аксари янги ҳожалари билан қўшқўллаб кўришишди. Мана шу манзаранинг ўзиёқ «икки давлат» ўртасида ғолибнинг фойдасига битим имзоланганидан далолат эди. Асадбек улар билан кўришиб бўлгач, «иш кўнгилдагидай битди», деган хаёлда орқасига қайтмоқни ҳам ўйлади. Бу йигитлар ўз ҳожалари учун жон олишлари мумкин, аммо жон беришни истамайдиган тоифадан эди. Кеча оқшомда ҳожаларининг Асадбек уйига кириб кетганича қайтиб чиқмаганини улар билишарди. Кичик ҳожаларининг бу ҳолда туришининг ўзиёқ уларга чорасиз эканликларини, икки йўлдан бирини танламоқликлари зарурлигини англатарди. Асадбек келмасидан илгарийёқ, улар кичик ҳожалари йўлини танлашган, ғолиблар қаршисида бичилган юввош қул либосига ўралган эдилар. Агар Асадбек кўринганида биров «Тиз чўкларинг!» деб буйруқ берсами эди, шубҳасиз тиз чўкардилар, буйруқ бўлса сажда қилишдан-да қайтмаган бўлардилар.

Асадбек улар орасида саросимани, норозиликни, ҳатто қаршиликни кутган эди. Йигитларнинг мутелик билан кўришишлари унинг учун кутилмаган ҳол бўлди. «Агар Ҳосил мени ўлдирганида менинг йигитларим ҳам унга шундай пойи-патак бўлишармиди?» деган хаёл кўнглини ғаш қилиб ўтди.

Кўришув маросими тугагач, йигитлар Асадбекнинг атрофида ярим доира ясадилар. Тобелик аломати яққол сезилиб турса-да, Чувринди эҳтиётни шарт деб билиб унга яқинлашди. Ўнг қўли жигарранг чарм плаш чўнтагидаги тўппонча дастасини маҳкам сиқди.

— Ҳосил менинг энг қадрдон укашонларимдан, буни биласанлар, а? — деди Асадбек вазминлик билан. — Қеча у уйимга келиб бир илтимос қилди: узоқдаги бир жойда битадиган зарур иши бор экан. Ўзи бормаса иши битмас экан. У ёқда бир ой юрадим, икки ойми — Худо билади. «Замон нозик, болаларга кўз-қулоқ бўлиб турунг», деб илтимос қилди. Сизларга шу хабарни ўзим етказиб қўяй деб тўпладим. Ҳосилнинг кетганини сиз билан мендан бошқа ҳеч ким билмаслиги керак. Биров сўраса тушунтириб ҳам ўтирманг. «Билмайман», денг — тамом! Кимнинг гапи бўлса, менга рўпара қилинг. Ҳосил келгунича, мана, Маҳмуджон акаларинг нима деса, шунга бўйсунасанлар.

Бу гапларни эшита туриб Кесакполвон бетоқатланди.

— Билиб қўй, — деди у Ғилайнинг биқинига тирсаги билан аста туртиб, — энг муҳими — ўшандан эҳтиёт бўл. Сен ўладиган бўлсанг ҳам шунинг қўлида ўласан.

— Патсан-ку бу, бўш келиш йўқ, — деди Ғилай менсимаган тарзда.

— Ақлинг бўлса, шу мишиқилардан кўрқ. Қовоқ калласига нима келса шуни қилади.

Ғилай «сеники маъқул» дегандай бош ирғаб қўйди.

Асадбек гапини охирига етказа олмади — йўтали тутди. Чувринди илдам равишда унинг ёнига келиб, гапини давом эттирди:

— Ўйлаб кўрларинг: сенларни зўрлаш йўқ. Ҳосил келгунича бирга ишлаймиз, десаларинг, гап йўқ. Кўнмасаларинг, яна ўзларинг биласанлар. Лекигин тухум босиб ўтирасанлар, писта қилиб юрасанлар. Ғиринг-пиринг деган гап чиқарсаларинг тухумларингни қуритаман.

— Эшитдингми? — деди Кесакполвон яна Ғилайни туртиб, — Ҳосил келгунича бирга ишлайсанлар. Кейин Ҳосил келиб, ўзи билан олиб кетади.

Ғилай «патсаннинг ўзини асфалософилинга жўнатмай тагин!», демоқчи бўлди-ю, тилини тийди.

Ҳар-ҳолда булар орасидаги муносабатни яхши билмайди. Ораларида совуқлик мавжуд дегани — бир-бирларига душман, деган гап эмас. Бугун бундай деб тўнғиллаб, эртага туғишгандан зиёда равишда апоқ-чапоқ бўлиб юрадиганлар камми дунёда?

— Қани, ўйладиларингми, нима дейсанлар? — Чувринди йигитлардан жавоб кутиб, уларга бир-бир қаради.

— Юр, — деди Кесакполвон Ғилайга, — бир нарса деб қўй.

Ғилай унга эргашиб, тўдага яқинлашди-да, Чувриндига қўл узатди:

— Гап йўқ, окахон, — деди жилмайишга ҳаракат қилиб. — Акам «Бек акаларинг билан бирга турунглар», деганлар. Бошқача гап бўлиши мумкин эмас. Тўғрими? — у шундай деб йигитларига қаради.

— Гап йўқ, — деди Асадбек билан биринчи кўришган йигит. — Бошқалар ҳам тасдиқ ишорасини қилиб, Чувринди билан кўришиб чиқишди.

— Энди шошмаларинг, битта-битта гаплашаман, — деди Чувринди «битим имзолаш» маросими яқунлангач. Асадбек бўлажак суҳбатда иштирок этуви шарт бўлмагани учун изига қайтди. Кесакполвонга «Юр» ҳам демади, «Сен қол», ҳам демади. Кесакполвон бундан ўзича хулоса чиқариб, Чувриндининг ёнида қолди. Натижада «бирга-бир» суҳбатлашиш фикри амалга ошмади, суҳбат «учга-бир» тарзида бўлиб ўтди. Чувринди ҳар йигитнинг зиммасидаги вазифасини сўраб билди. Ошиқча сўз айтмади. Кўрсатма ҳам бермади. Кесакполвоннинг эса бу суҳбатдан кўнгли тўлмади. Ўзига зарур сир ололмади.

«Томонлар орасидаги музокара» яқун топгач, Чувринди Асадбекнинг топшириғига кўра Ғилайга «Мен билан юрасан», деди. Ғилай бу амрга бўйсунмагандай Кесакполвонга қараган эди, у «Боравер, сени ўзим топаман», деган маънода имлаб қўйди.

Ҳамма тарқганидан кейин ҳам Кесакполвон «Ялта»да бир оз турди. Бўлиб ўтган воқеаларни у яна фикр тарозуси паллаларига қўйди. Бузуқ тарозида нарса юз тортилсин, минг тортилсин — бир хил рақамни кўрсатиб тургани каби унинг ақл тарозуси ҳам ягона фикрни таъкид этарди: Асадбек билан Чувриндининг ҳаракатларида ўзига қарши ҳолатни кўрарди. «Ҳоқимият» узил-кесил Чувринди қўлига ўтиб, ўзи четлатилгандай, ҳоқимлик мартабаси эмас, мулозимлик

балчиғи томон пасаяётгандай туюларди.

«Осонлик билан жон берадиган аҳмоқ йўқ!»

Кесакполвон шу қатъий қарор билан изига қайтмоқчи бўлиб шарт бурилди-ю, икки-уч қадам қўйгач, катта ит етаклаб келаётган йигитни кўриб, секинлашди. Кечаси бир сидра қор ёғиб ўтган бўлса-да, ҳали қишнинг ҳукм ўтказишига фурсат бор, демак, ит уруштириш мавсумига ҳали сал эртароқ эди. Бўрибосарнинг катталигидан эгаси қайиш ёки арқонга эмас, занжирга боғлабди. Йигит майдон ўртасидан келаётган Кесакполвонни сал четлаб:

— Ака, сал эҳтиёт бўлинг, одамга ташлаб қоладиган одати бор, — деди узрли оҳангда.

— Роса етказибсан-ку, а? — деди Кесакполвон итга тикилиб.

— Кўз тегмасин, деб қўйинг, ака, — деди йигит.

— Ҳа, ҳа, кўз тегмасин. Ҳали ёшга ўхшайди, а? Бу йил биринчи марта қўясанми?

— Бултур икки марта қўйганман.

— Ютганмиди?

— Йўқ, жуда ёш эди.

— Ҳозир зўри кимники?

— Аҳмадбой акамники. Чемпион-да.

— Бултурги гапми бу?

— Бу йил ҳам зўр. Ўтган оддих қўйишди.

— Вақтли бошлабсанларми бу йил?

— Одамлар соғиниб қолишган-да.

— Бугун қўймоқчимисан?

— Маслаҳатга қарайман.

Кесакполвон йигит билан гаплашиб турганда Ҳосилбойваччанинг йигитларидан бири унга яқинлашди.

— Ҳайдаржон ака, ишқивозлик борми? — деди у итга ишора қилиб.

— «Ми»сини олиб ташлаб гапир. Мен кўрган кучуквозликларни кўриш учун яна юз йил яшашинг керак. Кейинги пайтларда вақт бўлмади. Бўлмаса битта қўймас эдим.

— Бугун қолинг бўлмаса, зўрлари қўйилади.

— Шуни айтяпсанми?

— Бунинг гавдасига ишонманг. Пўк ҳали.

— Сен қаердан биласан?

— Биламан-да... Тирикчилик шу ерда, акахон, — деди йигит мийиғида кулиб.

— Бу ер... сенга қарайдими? — деди Кесакполвон ажабланиб.

— Ҳа... — деди йигит айбдор боладай ундан кўзини олиб қочиб.

Кесакполвон бу ер шу йигитга қарагани учун ажабланмади. Унинг таажжуби бошқа нарсага бўлди: бир вақтлар Асадбек гуллатган бу жой қачон, қанақасига Ҳосилбойвачча ихтиёрига ўтиб қолган экан? Бу жойга хўжайинлик қилишга тўла ҳуқуқ уларнинг ихтиёрида бўлгани ҳолда нечун эътиборсизлик қилдилар? Буни Асадбек биладими ё Маҳмуднинг хабари борми?

— Чўтал яхши тушиб турибдими? — деди Кесакполвон шуларни хаёлидан ўтказиб.

— Ёмон эмас.

— Сен фақат мен билан салом-алик қиласан, — деди Кесакполвон амр оҳангида.

— Гап йўқ, акахон, дилимдагини айтдингиз, — деди йигит итоат билан. — Бирпас қоласизми?

— Қоламан. — Кесакполвон шундай деб итга қаради.

— Унга қўйманг...

— Худди шунга қўяман, — деди Кесакполвон ўжарлик билан. — Таваккал: ё чикка, ё пукка. Сен ишингни билиб қилавер. Ҳозир келаман.

Кесакполвон ташландиқ боғ четида турган машинасига бориб пиёлага тўлдириб коньяк қуйди-да, симирди. Қақшай бошлаган баданига роҳат югурди.

Ярим соат ичида бу ер гавжумлашди. Таъбир жоиз бўлса, «иш куни» бошланди. Сомсачилар,

ҳасипчилар буғ ўрлаб турган тоғораларини қўйдилар. Кабобчилар қўраларини ўрнатдилар. Эски, пачоқ «Запорожетс»нинг юкхонаси очилди. Бутун мамлакат бўйлаб ичкиликка қарши кураш кетаётган дамда юкхонага терилган ароқ-конякларни кўз-кўз қилиш — қаҳрамонлик намунаси эди. Агар бирон киши келиб, «Сен партия қарорларини нега бузаясан?» деса у бамайлихотир равишда «Бу ер партияга қарамайди, партиянгнинг қарори кўчанинг нарига бетида ўтади», дейиши мумкин. Агар даъвогар одам юқори идоралар номини ўртага қўйиб дағ-даға қилса, чораси осон — оғзи битта, нари борса иккита шиша билан ёпилади. Шунда ҳам кўнмаса, у ҳолда Ҳосилбойваччанинг йигити билан икки оғиз «ширин суҳбат» қуради. Сомсачига, ҳасипчига, ароқчига, хуллас, ҳаммасига фақат шу йигитнинг сўзи ўтади. Томоша тамом бўлгач, ҳаммалари у билан бир-бир сўрашиб, валинеъматлик қилаётгани учун миннатдорлик билдирадилар. Даромад мўмайроқ бўлган кунлари «отамсиз» дейишдан қайтмайдиганлар ҳам бор. Бугунги даромад ҳақида башорат қилишга ҳали эрта, лекин бир нарса аниқ — саломлашиш чоғида йигит уларга хўжайин ўзгарганини, шу боис «нарх-наво» ошганини маълум қилади. Улар норозиликларини ичларига ютганлари ҳолда, шодиёналик белгиси сифатида яна юз сўмдан «суюнчи» чўзадилар.

Кесакполвон яна бир пиёлани бўшатгач, сомсачига яқинлашганда йигит пайдо бўлди.

— Заказ сомса, келинг ока, гичча ёғ ейсиз, — деди сомсачи.

Кесакполвон у узатган сомсани олмоқчи эди, йигит уни нари бошлади.

— Бундан олманг, «оқ қўй»нинг ёғи ҳаммаси. Ҳасип ея қолинг.

— «Оқ қўй»ники бўлса зўр-да, қонни кўпиртиради, — деди Кесакполвон.

— Қўйинг, акахон, ҳасипдан енг, эгнингизга шим битиб бунақасини емагансиз, — йигит тенгдошларига айтиб юрадиган ҳазилини янги хўжасига беихтиёр айтиб юборди-ю, чўчиб, тилини тишлади. Унинг бахтига Кесакполвон бу оғир ҳазилга эътибор бермади. Тўғри, бир ғижинди, аммо «Майли ўзини менга яқин олгиси келяпти. Яқин бўлаверсин, фойдаси тегади», деган фикр билан жавоб қайтармади.

Ҳасип олинди, ейилди. Ҳасипчи улардан пул умид ҳам қилмади.

Улар тамадди қилиб бўлгунларича майдон атрофи одамлар билан тўлди. Эски «Запорожетс» атрофи, сомсачию ҳасипчилар атрофи ҳам гавжумлашди. Бири-бирдан баҳайбатроқ итлар олиб келинди. Бунда ит уруштиришга ишқивозлар ҳам, шу баҳонада маишат қилиб кетадиганлар ҳам бор эди.

Бир соатча олдин муҳим масала ҳал этилган жойда энди итлар ўз муносабатларини ойдинлаштиришлари лозим эди.

Жанглarning кўпини кўрган тажрибали итлар рақибларига беписанд қараб эснаб қўядилар. Айримлари бетоқатланадилар. Бу майдонга энди келган итлар эса занжирларини узгудек бўлиб силтаниб, вовуллайдилар. Жанг кўрган итлар эса уларга жавоб қайтармайдилар, аксинча «Ўпкангни бос», дегандек қараб қўядилар.

Одамларнинг тайёргарлик ишлари — яъни, ким қайси итга қанча пул қўйиши аниқ бўлгач, ўртага даврабоши чиқди:

— Аҳмадбойникига ким қўяди? — деди у баланд овоз билан. Сўнг изоҳ тариқасида қўшиб қўйди: — «Чемпион»га ким қўяди?

Томошабинлар «Ўтган йилнинг зўри ҳисобланган «Чемпион ит»га ким қўяр экан?» деган мазмунда ўзаро баҳс бошладилар. Баҳслар ниҳоясига етмай туриб, ўртага Кесакполвонга маъқул бўлган итни етаклаб чиқишди. Сўнг майдонда «Чемпион» кўринди. У айтарли баҳайбат эмасди, силтанмасди, вовулламасди. Бўйинбоғи занжирдан эмас, оддий арқондан эди. У рақибига қараб «Важоҳатинг зўр-ку? Лекин мен сендай пўкларнинг кўпини кўрганман», дегандай ўтириб олди. Унинг бу қилиғи баъзи томошабинларга ёқиб, баъзиларига ёқмай қийқириб, ҳуштакбозликни бошлаб юбордилар.

Даврабоши ишора қилгач, аввал «Чемпион»нинг бўйинбоғи, кейин рақибнинг занжири ечилди. У ўлжасини бир сонияда янчиб ташлаш мақсадида югурди. «Чемпион» эса жойидан жилмади.

Фақат рақиби яқинлашганда чаққонлик билан ўзини четга олди. Ўзини тўхтатолмаган рақиби гангиб йиқилгач, бир сакрашда бўйнидан тишлаб, булғалай бошлади. Баҳайбат итнинг эгаси келиб, уни ажратмоқчи бўлди. Тамошабинлар норозилик билан «Қоч, қўйиб бер!» деб бақирдилар. Ўртада Ҳосилбойваччанинг йигити пайдо бўлгач, «Чемпион»нинг эгаси итини ажратиб олди. Бундай ҳол бир неча марта такрорланди. Бундан «Чемпион» чарчадими ё орага ғирром аралашганини сезиб урушгиси келмай қолдими, ҳарҳолда сўнги сафар сергаклигини йўқотди — рақиби унинг нақ жағидан тишлашга улгурди. «Чемпион»нинг эгаси итини ажратиб, мағлуб бўлганини маълум қилгач, норози хитоблар кучайди. «Чемпион»га ишониб пул тикиб, энди ютқизган ишқибозлар ит эгасини баралла сўка кетдилар. Ит эгаси атрофга хавотир билан аланглаб қўйиб, «Чемпион»ни — энди собиқ чемпионни етаклаб даврдан чиқди. Шу чиқиш асносида бир-икки мушт, орқасига бир-икки тепки еса-да, бошини ҳам қилганича жим кетаверди. Катта тикканлар ўйинга ким аралашганини англаб индамадилар. Бўлмаса ит эгаси бир-икки тепки билан қутулмас эди.

Кесакполвон ихтиёр қилган эди, бу ернинг қоидаларини ҳам ўзгартириб юборди. Агар унинг хоҳиши билан баҳайбат ит ўрнига лайча қўйилганида ҳам «Чемпион»ни ютарди.

«Чемпион»нинг орқасида турган катта кучлар шунда ҳам дамларини ичларига ютиб қолаверар эдилар. Кесакполвон бу ҳолатдан мамнун бўлди. Бир неча соат илгари кўнглини босган ғубор бир оз тарқади.

Машинасига ўтираётганида йигит келиб чўнтагига бир даста пул солди.

— Керакмас, — деди Кесакполвон, — бугунги даромадинг — ўзингники.

— Бу даромадмас, акахон, ҳаппаи ҳалол ўзингизнинг ютуғингиз.

— Бу жой ўзингники, биров ғинг деса — менга айтасан.

— Раҳмат, акахон.

— Отинг нима?

— Рамз.

— Бўпти, ишингни қилавер.

Машина узоқлашгунга қадар ҳам Рамз қўл қовуштириб турди.

IX 606

1

Қора хотин ўша кеч бошқа кўринмади.

Зайнаб онаси билан гаплашиб бўлгач ҳам гўшакни анча маҳалгача жойига қўймай ушлаб турди. Даҳшатли, хунук манзаралар чекиниб, кўз олдига онасининг маъсума узори пайдо бўлди. Хаёли кўзгусида гавдаланган онаси унга узоқ тикилди. Сўнг сиртмоққа айланган, бир ширин жонни олмоққа шайланган арқонга қўл узатди:

— Ташла бунни, қизим... бу нима қилганинг?

— Ойижон, энди мен чидолмайман.

— Ундай дема, болам, мени ўйламасанг ҳам Худодан қўрқ. Худо кечирмайди бу гуноҳингни...

— Худо нима учун мени бу азобга солди? Балки менинг ўлимимни Худонинг ўзи истаётгандир?

Ҳа... хоҳлаяпти... «Ота рози — Худо рози», дейишади-ку? Арқонни адам ташлаб кетдилар.

Адамлардан хафа эмасман. Тўғри йўлни кўрсатдилар.

Манзура жавоб бермай, ерга қаради. Агар бу суҳбат Зайнабнинг хаёлида, ғойибда эмас, ҳақиқатда, юзма-юз равишда содир бўлгандами эди. Манзура қизининг айтганларига раддия билдирарди. Манзура гарчи бу масаладаги шариат йўриғини билмаса-да, Тангри бандаларига бундай ўлимни раво кўрмаслигини тушунтиришга ҳаракат қиларди.

Ҳозир эса Зайнаб бу масалани англамагани учун ҳам хаёлидаги суҳбатда онасидан жавоб

ололмади. Ўз фикрини тўғри, деб ҳисоб қилди.

— Ойижон, аёллар нима учун яшайди ўзи бу дунёда? Хор бўлиб умр кечириш, кейин хор бўлиб ўлиб кетиш учунми? Сиз нима кўрдингиз? Сиз учун бу дунёнинг роҳати нимада?

Бу савол юзма-юз ҳолатда берилганида Манзура ҳеч иккиланмай «Менинг роҳатим — сиз, Худо берган фарзандларим», деган бўларди. Бу дунёда аёл зоти учун Оллоҳнинг энг улуғ марҳаматларидан бири — фарзанд эканини Зайнаб ҳали тўла англаб етмайди. Агар боласи нобуд бўлмай, уни бағрига боса олганида эди, чақалоқ маммасига талпинганида эди, бу роҳатни, бу улуғ бахтни ҳис этган бўларди. Ҳозир бу ҳисга бегоналиги учун онасининг бахти нимада эканини ҳам аниқ билмайди. Билмагани учун ҳам хаёлидаги саволга жавоб ололмайди. Бир неча сониялик сукутдан сўнг кўз олдидаги онасининг сурати яна тилга кириб, энди ўзига ҳуш ёқадиган сўзларни айтди:

— Сен болалигингда Кумуш бўлишни орзу қилар эдинг.

— Орзу қилардим, ойижон...

— Кумуш заҳарланган эди-ку, шуни ўйламабмидинг?

— Ҳа... заҳарланган эди...

— Ўзбек ойим қора кийган эди-ку...

— Ҳа, қора кийган эди...

— Заҳарланган Кумуш қайта тирилар, деб ўйладингми?

— Ўйладим, ойижон...

— Ўзбек ойим қора либосини ташлайди, мотам кунлари тугади, деб хаёл қилдингми?

— Хаёл қилдим, ойи...

— Адашдинг, қизим, Кумуш заҳарланган...

— Заҳарланган ойи, менимча, дунёдаги жаъмики пок нарсалар заҳарланган. Энди энг тўғри йўл — сиртмоқ...

— Жон қизим, мени тириклайин ўтга ташлама...

— Сизни ўйласам... бу ўтда ўзим ёнишим керак...

— Жон қизим...

— Ойижон, балки бу дунё менсиз гўзал бўлиб кетар?

— Ундай дема, қизим... Сенсиз дунё мен учун бир харобазорга айланади. Менинг шу харобазорда хор бўлиб ўлишимни истайсанми?

— Ойижон, бир китобда ўқиганман. Ўлим — бу дунёнинг энг улуғ мукофоти бўлиши мумкин экан. Мен шу мукофотга лойиқман-ку?..

— Йўқ, қизим...

Шу онда, ҳеч кутилмаганда дарвоза эшиги тарақлаб очилди.

— Зайнаб!

Аввалига чўчиб тушган Зайнаб отасининг овозини эшитиб, қулоқларига ишонмади. Ичкари югуриб кириб, ҳовли ўртасида тўхтаган Асадбекни кўриб, кўзларига ишонмади. Бир қўлида гўшак, бир қўлида сиртмоқли арқон ушлаганича қотиб тураверди.

— Зайнаб!!

Асадбек атрофига олазарақ боқди. Ҳовлида одам ўзини осиши мумкин бўлган дарахтлар, айвон панжараларининг бўшлиги кўнглини бир оз тинчлантурса-да, хавотири чекинмади.

— Зайнаб!!!

Бу сафар жавоб кутмай, уй томон илдам юрди. Даҳлизда тўхтамади. Аввал ётоқхона эшигини очди. Кейин меҳмонхона эшигини очди-ю, тош қотди.

Ота-бола бир-бирларига боққанларича бир неча нафас турдилар. Асадбек кўраётгани рўё эмаслигига, қизи тирик ҳолда турганига ишонч ҳосил қилгач, оғир қадамлар билан ичкари кирди. Қизининг қўлидаги арқонни енгил силтаб олди-да, билагига ўради.

Зайнаб ҳукм бекор қилинганини англади. Аммо ниманинг эвазига марҳамат қилинганини билмади. У отасидаги фарзандга бўлган меҳр номус кучидан ҳам аълороқ эканини билмас, буни

фаҳм ҳам эта олмас эди. Зайнабнинг назарида отаси унга ўлимни раво кўрганида минг марта ҳақли эди. Энди эса... ҳукм бекор бўлди. Энди отасига қайси бет билан рўпара келади? Ўз кўзи билан кўрмаганида ҳам, бировдан эшитганида ҳам майли эди... Зайнаб отасининг ҳаммомдаги манзарани ҳам кўрганини билмайди. Билсами...

Агар қизини эркалаб катта қилган Кесакполвон шу вазиятга тушганида ҳам фарзандини, ҳам ўзини овутадиган гапларни айтишга ҳаракат қилган бўларди. Бундай гапларни тополмаган тақдирда «Ҳаммасининг уруғини қуритаман. Сен ранжима, ўтган ишга — салавот» деб қўярди. «Ҳаммасининг уруғини қуритиш» аҳди Асадбекда ҳам бор. Қизини овутиш истаги ҳам мавжуд. Лекин у шу пайтгача аҳдини овоза қилмаган, шу пайтгача қизини эркаламаган, ранжитганида эса овутмаган.

Агар Зайнабнинг ўрнида Кесакполвоннинг қизи бўлганида отасининг елкасига осилиб ўкраб йиғларди, тавбалар қиларди, айбдорларни «оғзиларингдан қонларинг келси-ин», деб қарғармиди... Лекин Зайнаб бошқа... У отаси билан сира ўпишиб кўришмаган, ўпишиб хайрлашмаган. Бўйи етиб қолганидан сўнг отасига эркалик қилганини ҳам эсламайди. Ҳар қанча эркалиги, ҳар қанча инжиқлиги бўлса онасига қиларди. Онаси кўтарарди. Ҳозир Манзуранинг йўқлиги Зайнабга ҳам, Асадбекка ҳам билинди. Индамайгина уй ишлари билан машғул юрувчи бу маъсуманинг ўрни сезилди. Манзура иккови ҳам суянадиган тоғ экан. Тоғ ўрнидан жилиб, иккови ҳам йиқилиш хавфида тебраниб қолди. Яратганнинг қудратини қарангки, айна чоғда уч қалб ҳамоҳанг равишда безовта тепарди. Узоқ Олмон еридаги беҳаловат юрак бу хонадаги икки пораланган дил орасида воситачи эди. Бу икки қалбнинг фарёдини Манзуранинг юраги эшитарди. Аммо оралиқ масофа уни чорасизлик жари нарёғида ушлаб турарди. Диллар сўзламоқ имконига эга бўлганларидами эди, бу ондаги нолалардан замин эриб кетарми эди.

Болалиги, ёшлигида қалб нолаларидан чарчаган Асадбек бир неча сана роҳат булоғидан сув ичди. Кўпдан бери ноланинг аччиқ сувидан тотиб кўрмаган эди. У бошқа қалбларнинг нолаларини эшитмасди. Аниқроғи, тинглашни хоҳламас эди. Ҳозир, ўзи азоб чекиб турган пайтда «Мен қанча одамларни шу дардга гирифтор этдим. Қанча одам шу дард билан бу дунёни тарк этиб кетди», деб ўйламади. Айна дамда қизини тирик кўриб Тангрига шукур ҳам қилмади. Изига қайтаётганида — хаёлан минг бир кўчага кириб чиқар чоғида Худони эслаган эди. Қизини тирик кўрган тақдирда унга айтадиган гапларини хаёлида пишитган эди. Остона ҳатлаб, бир қўлида сиртмоқ, бир қўлида телефон гўшагини ушлаб турган қизини кўргани замон ҳаммасини унутди. Нимадир демоқчи бўлди — гапиролмади. Тили шишиб, оғзини тўлдириб тургандай қимирламади.

Отасининг қайтишини сира кутмаган, йўқлик дунёси сари учишга ҳозирланаётган Зайнаб ҳам бир нима демоққа ожиз эди. Аммо бу жонсиз сукунат узоқ давом этиши мумкин эмасди. Зайнаб отасининг кўзларига боқишга ботинмаган ҳолда, ерга қараганича:

— Ойим телпон қилдилар, — деди.

Унинг пичирлаб айтган гаплари Асадбекнинг қулоғига «Ада, мен тирикман!» деган маънода жаранглаб урилиб, бир сесканди. Шу гапдан кейингина «Хайрият, Худога шукр», деб қўйди. Сўнг:

— Юр уйга, — деди. Унинг овозида амр эмас, узрли ялиниш оҳанги бор эди. Зайнаб учун бу оҳанг мутлақо янгилик эди. Отасига бир қараб олиб, гўшакни жойига илди. Асадбек қизини овутиш учун нимадир дейишга ўзида мажбурият сезди. Ўша «ниманидир»ни айтди:

— Мен ҳаммасининг қонини ичаман.

Бу сўзларни Асадбекка хос оҳангда айтди. Бу аҳдни эшитган Зайнаб ялт этиб отасига қаради. — Йўқ, ўлдирманг, — деди. Сўнг овозини бир парда кўтарган ҳолда изоҳ берди: — Ўлим улар учун халоскор...

Асадбек қизининг гапидан ажабланди. Тўғрироғи, титроқ овознинг оҳанги у учун янгилик бўлди. Зайнабнинг кейинги аҳди эса уни янада ҳайрон қолдирди:

— Уларни ўзимга қўйиб беринг!

Ким айтяпти бу гапларни? Маъсума қизими? Бу қандай аҳд? Бир неча дақиқалик алам тутуними ёинки қасос ўtimi? Асадбек «Нима қилмоқчисан?» деб сўрамади. Қизининг аҳди унга шунчаки алам тутуни бўлиб туюлди. У бир неча дақиқа муқаддам бу уйда покиза Кумуш осилганидан беҳабар, Зайнаб ўзини эмас, дилидаги Кумушни, унга қўшиб ишончини, гардсиз эътиқодини осганини билмас эди. Буни ҳис ҳам қилолмасди. Чунки қизининг руҳий олами ота учун бегона эди. Кумуш осилгач, бу хонада бошқа Зайнаб дунёга келди. Иблис унинг қалбидаги сурурни сиқиб чиқариб, зулм нафасини уфурди. Ҳаётнинг шафқатсиз панжалари олдида Зайнабнинг туйғулари, умидлари таслим бўлди. Шўр ерда сунбул битмаганидек, ёвузлик оламига умид уруғини экиб бўлмади. Зайнаб бунга энди узил-кесил ишонди.

— Уларни ўзимга қўйиб беринг!

Такрор айтилган бу гапда энди қатъийлик зухур эди.

— Юр уйга, — деди Асадбек остона сари чекиниб.

— Уларни менга қўйиб берасиз, а?

Асадбек «Бу қизларнинг иши эмас», демоқчи бўлди-ю, қизининг шаштини қайтаришдан ўзини тийди. Бош ирғаб, тасдиқ ишорасини қилгач, даҳлизга, ундан ҳовлига чиқди. Зулм либосини ўзига маъқул кўрган Зайнаб отасига эргашди.

Даҳлизга чиққанида бурчақда турган қора хотинни кўриб, тўхтади. Қора хотин унга «айтмабмидим» дегандай бир жилмайди-ю, кўздан йўқолди. Унинг бу хунук жилмайиши Зайнабнинг хотирасига михланди.

Орадан кунлар ўтиб, Асадбек Ҳосилбойваччани отишга шайланганида ҳам, мақсадига етиб қоронғи уйда ўтирганида ҳам қизининг «Уларни ўзимга қўйиб беринг!» деган гапини эслайди. Эслайди-ю, «Йўқ қизим, буларга сенинг тишинг ўтмайди. Хумордан чиқмоқчи бўлсанг майли, Мардона сеники» деб қўяди. Шу қарори билан Кумушнинг покиза оламини тарк этган қизини ўз оламига қабул этади. Зайнабга ҳам айни шу керак эди. Чунки у Ҳосилбойваччанинг қилиқларидан беҳабар эди.

2

Зайнабнинг назарида ичига бир неча илон кириб олиб буралаётгандай эди. Ўқчиқ уни тамоман ҳолдан тойдирди. Азоб исқанжасида бўлганида Мардона кўзига яна фариштадай кўринди. Ҳатто бир неча марта телефон гўшагини кўтармоқчи бўлди. Аммо ўзини тезда қўлга олди. Мардонага нисбатан уйғонган нафрат ва зулм ўти азоб оташидан устун келди.

Ўзи билан ўзи олишиб ётган дамда Чувринди кириб келди. Отасининг яқин аёнига нимага муҳтож эканини айта қолса масала ҳал эди. Бироқ, у айтмади. Бу дардни енгмоқлик аҳди бор эди, бу аҳдига хиёнат қилмади. Тишини тишига қўйиб, инграганича қолаверди. У Чувриндининг ёмон хабар билан келганини сезмади. Дард хуружидан холи бўлганида Маҳмуд акасининг кўзига қарабоқ нохушлик юз берганини англади...

Орадан қанча фурсат ўтганини билмади. Ичидаги «илон»ларнинг навбатдаги кўзғалишидан сўнг кўзини очиб қараса — бир аёл ўтирибди. Аввалига уни кейинги кунларда таъқиб этаётган қора хотин деб ўйлади. Кейин фикри бир оз равшанлашиб, Чувриндининг хотинини таниди. Кўришмоқ учун ўрnidан кўзғалмоқчи бўлди.

— Асти уринманг, қоқиндиқ. Кўзикканга ўхшайсиз, — у шундай деб эснади. — Вой ўлсин-ей, қайси бетамизнинг кўзи теккан экан? Суқ дегани ёмон нарса-да. Бу атрофда кинначи йўқмикин?

— Билмадим... йўқ бўлса керак.

— Тўхтанг, бўлмаса... — у шундай деб ошхонага чиқди-да, дам ўтмай гугурт қутисини кўтариб кирди. Сўнг қутини Зайнабнинг пешоналарига, кўкрагига босиб, ўзича кинна солди. Кейин учта чўпни чиқариб ёқди-да, Зайнабнинг боши узра айлантариб, оғзига яқин тутди: — Пуфлаб

Ўчиринг, қоқиндиқ. Ана энди туринг.

У Зайнабни ҳовлига бошлаб чиқиб, ўрик дарахтига яқинлашди.

— Шу дарахтни маҳкам қучоқланг. «Худо, дардимни ол!» денг.

Зайнаб итоат билан амрни бажарди.

— Дардингиз шу дарахт орқали ерга ўтиб кетади. Ана, анча енгиллашдингизми?

Ишонч билан айтилган бу гапдан сўнг чиндан ҳам бир оз енгиллашгандай бўлди.

Уйга киргач, бир оз гаплашиб ҳам ўтирди. Уларнинг суҳбатларини телефон жиринги бузди.

Зайнаб бемажол қўли билан гўшакни кўтариб қулоғига тутди-да, хаста овозда «алё», деди.

Қўнғироқ қилувчининг овозини эшитгач, бир титради-ю, гўшакни қўлидан тушириб юборди.

— Вой қоқиндиқ, нима бўлди? — деди Чувриндининг хотини жон ҳолатда.

Зайнаб жавоб бермади. Лаблари титраб, гапиролмади. Чувриндининг хотини гўшакни қулоғига тутиб:

— Алё, кимсиз, нима гапингиз бор? — деди. Қисқа ду-дудутлашни эшитиб, гўшакка пуфлади.

Ҳар эҳтимолга қарши: — Гапиринг, — деди-ю, сўнг гўшакни жойига илди, — Зайнабхон, ким экан, нима деди?

— Элчин акамни...

— Нима бўпти?

— Кимдир отиб кетибди.

— Вой ўлмасам... — У шундай деб бир оз гангиб турди-да, кейин телефон гўшагини кўтариб, уйига қўнғироқ қилди. Ўғлидан «Аданг келдиларми?» деб сўради. «Йўқ», деган жавобни эшитгач, Асадбекнинг болохонасидаги йигитларга қўнғироқ қилиб, уларга «янгилик»ни билдирди. «Акангизни қаердан бўлса ҳам топинг», деб топширди.

Нохуш хабар Зайнабнинг ичидаги илонларни яна уйғотиб, ҳаракатга келтирди. Азобга чидай олмай, ғужанак бўлиб олди. Хотин нима қилишини билмай ҳайрон турганида эри кириб келди. Чувринди хотинининг «ваҳимали» хабарини хотиржам тарзда эшитиб, Зайнабга аччиқ-аччиқ фамил чой беришни тайинлади-да, чиқиб кетди. Шу кетганича эрталаб табибни бошлаб келди. Сочлари жингалак, ранги оқ-сарикқа мойил, кўзлари ўткир боқувчи табиб йигит «Нима гап? Қаерингиз оғрияпти?» деб ҳам ўтирмай аввал Зайнабнинг икки кафтини кўрди, тирноқларини оҳиста эзди, сўнг билак томирини ушлаб, бошини қуйи эгганича, ниманидир зийраклик билан тинглаётгандай жим қолди. Икки дақиқа шундай ўтириб, сўнг тилга кирди:

— Яқинда фарзандлари нобуд бўлибди.

Бу гапни эшитиб, эр-хотин бир-бирларига ажабланган ҳолда қараб қўйишди. Чувринди табибга бу ҳақда гапирмаган эди, шу сабабли ҳам ҳайратланди. Ўзича «Буни бекорга мақташмаган экан», деб қўйди.

— Юрак чарчабди, — деб давом қилди табиб, — қонга бегона моддалар аралашган. Аммо... кўп эмас, хавотирли жойи йўқ. Яқинда бошлабдилар. Қонни тозалаш мумкин.

Табиб қўйган ташхис Чувриндига маъқул тушди. «Бек акамни ҳам шунга кўрсатсам бўлар экан», деб ўйлади. Табиб сумкасини очиб ундаги халтачалардан бир чимдим-бир чимдим қуритилган гиёҳлар олиб, қоғоз устига тўкди-да, Чувриндининг хотинига узатди.

— Янга, шунини уч литрли сувда қайнатиб, сўнг дамлаб қўйинг. Кейин сузиб, юз граммдан тўрт маҳал ичирасиз. Бугун-ерта дард кўзғалади. Учунчи куни оғриқ пасайиб, йўқ бўлади. Сут-қатик бермай турасиз,— шундай дегач, Зайнабга ўғирилди: — Қани, синглим, туринг-чи...

Зайнаб зўрға ўрnidан туриб, табиб кўрсатган курсига ўтирди. Орқа томонда турган табибнинг нима қилаётганини билмади, аммо елкалари қизий бошлаганини сизди. Дам ўтмай, бутун бадани қизиди. Худди ёз чилласида қуёш нурига орқа қилиб ўтирган каби терлай бошлади. Шу алпозда оғриқдан халос бўлаётгандай туюлди. Табибнинг «Енгиллашдингизми?» деган саволини эшитиб, бош ирғаб тасдиқ ишорасини қилди. Кейин табибнинг амри билан жойига ётди. Табиб чаккаларига, билакларига, кўкракларига соч толасидай ингичка тилла игналар қадагач, янада енгиллашиб, уйқуга кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Уйғонгач, Чувриндининг

хотини бир пиёладаги тахир ичимликни ичирди. Кўнгли бир ағдарилиб ўқчиди, аммо қайт қилмади.

— Акангиз касалхонага бориб келибдилар. Элчин акангиз анча тузук эканлар. Хавотир олманг. Сал тузалиб олинг, кейин кўргани борамиз. Акангиз «Бир-икки кунда тузалиб, чиқиб қолади», дейдилар. Яралари енгил экан.

Чувринди унга бундай демаган эди, Зайнабни тинчлантириш учун ўзидан қўшди.

Ана шу пайтда икки нотаниш одам келиб, ўзларини «Милитсияданмиз», деб таништиришгач, Зайнабни сўроққа тутишди. Зайнаб ўзини енгилроқ ҳис қилгани билан, боши гаранг эди. Шу боис уларнинг саволларига қисқагина қилиб, «Ҳа», «Йўқ» ёки «Билмайман», деб жавоб қилди. Улар Элчиннинг кеча соат нечада чиқиб кетгани, душманлари бор ёки йўқ экани билан кўпроқ қизиқишди. Биттаси «Ўйдан машинада чиққанмидилар ё машинасизми?» деб сўраганида дарров жавоб бера олмади. Шу саволдан сўнг фикр олами сал ёришгандай бўлди. Эрининг машинасиз кетгани аниқ ёдида. У «Уста келади, машинани устахонага олиб борамиз», деб кутиб ўтирганида телефон жиринглаган эди. Ким биландир гаплашиб, «Хўп», деди-ю кийимларини алмаштирди. Кейин «Уста келса, калитни бер, устахонага ўзи олиб бораверсин», деди. Калитни... телевизор устига қўйди...

Зайнаб шуни эслаб, телевизор томонга қараб олди: калит жойида турибди! Зайнаб эрталаб дарвозахонада машина йўқлигини билиб, «Уста қачон келибди?» деб ўйлаган эди. Ҳозир эса «Калитсиз машинани ким ҳайдаб чиқибди?» деб ўйлади. Кейин... энг муҳимини эслади: Элчин чиқар маҳалида «Аданг чақираётганмишлар, бориб келай-чи...» деган эди! Зайнабнинг хаёлига «Адам?!» деган фикр чақмоқ ўти каби бир урилди-ю, аммо дарров сўнди. «Йўқ, — деди у ўзига ўзи, — нега энди... Йўқ, бўлмаган гап!»

Зайнабга тикилиб турган икки жуфт кўзлардан бири унинг телевизор томон қараб қўйганини сизди. У ҳам қаради — шода калитни кўрди. Аммо сир бой бермай яна сўради:

— Эслай олмаяпсизми?

Берилган саволни унутиб, хаёлнинг бошқа қоронғу кўчаларига кириб тентирай бошлаган Зайнаб унга ажабланиб қаради:

— Нимани?

— Мен сизга савол бердим: эрингиз машинада чиқдимми ё пиёда кетдимми?

— Нега энди пиёда кетарканлар?

— Мен ҳам шуни сўраяпман. Аниқ айтинг.

— Мошинада кетганлар.

— Биз уйингизни бир қараб чиқишимиз керак. Мана, прокурорнинг рухсатномаси, — сўроқ қилаётганларнинг бири чўнтагидан тўрт буклоғлик қоғоз чиқариб, узатди.

Зайнаб қоғозга қараб қўйди-ю, қўлига олмади:

— Нега? — деди ҳайрат билан.

— Қоидамиз шунақа: бир қараб чиқишимиз керак. Гувоҳлик учун иккита қўшнингизни ҳам чақирамиз.

Бу гапдан кейин Зайнаб янгасига қаради. Чувриндининг хотини суҳбатга аралашмоғи лозим эканини фаҳмлади:

— Қоидангиз қизиқ экан-ку?! Отган одамни қидирмай, отилган одамнинг уйини титасизларми?

— Сиз ўзи ким бўласиз? — деди терговчилардан бири, ғаши келганини яширмай.

— Мен кеннайилариман. Ҳозир акаларини чақираман. Ўша киши билан гаплашасиз. Рухсат берсалар тинтийсиз, бўлмаса йўқ.

— Биз рухсатни акаларидан эмас, прокурордан оламиз.

— Прокурорингиз ишхонангизда прокурор. Бу уйнинг прокурори бошқа, — у шундай деб телефон гўшагини кўтарди-да, Асадбекнинг болохонасида ўтирган йигитларга қўнғироқ қилди:

— Алло, Асадбек аканинг уйларими? Бек акангизга айтинг, қизлариникига милиса келиб ўтирибди. Ўзлари келмасалар ҳам Маҳмуджон акангиз тезда етиб келсинлар.

Гўшакни жойига қўйгач, гапларим буларга таъсир қилдими ё йўқми, деб уларга қараб қўйди. Улар кимнинг уйига келишаётганини билишган эди. Тинтув ҳақида топшириқ берувчи «Қаршилиқ қилишса қаттиқ турманглар», деб вазифани осонлаштирган эди. Ҳозир Асадбекка хабар кетганида улар бир-бирларига «Нима қилдик?» деган маънода қараб олдилар. — Яхши, акаларини кутсак кутармиз, — деди улардан бири, сир бой бермай. — Ташқарига чиқиб турамыз.

Улар чиқишгач, Зайнаб ўрнидан туриб телевизорга яқинлашди-да, калит шодасини қўлига олди. Калитлар худди қизиб тургандай, кафтини куйдиргандай бўлди. Шу боис шошиб, калитларни чўнтагига солди.

Кўп фурсат ўтмай, ҳовлида Чувринди кўринди. Кутилмаган меҳмонлар билан нима ҳақдадир суҳбатлашди. Кейин изн берди шекилли, улар ҳовлини айланиб, ошхонага, ҳожатхонага бир-бир мўралаб, «тинтув» қилишгач, изларига қайтишди.

3

Зайнаб бу воқеани ҳам, ўша хотиннинг гапларини ҳам унутиб юборган эди. Нечундир ҳозир эсига тушди. Қайсидир қариндошиникидами эди ё танишиникидами, ёдида йўқ, чарларида хотинлар даврасида эрларнинг бузқлиги ҳақида гап қўзғалди. «Хотинлар ичмаса ҳам дастурхонни безаб туради» деган фикрда қўйилган шишаларнинг оғзи очилган, ундаги шайтон суви айрим аёллар қонини кўпиртирган, ҳаё пардалари йиртилиб, тил жилови узилган эди. Зайнаб ўшанда улардан нафратланиб чиқиб кетганди. Ҳозир эса улардан бирининг гаплари ёдига тушди.

— Эркак зотининг палаги бузуқ. Мана-ман дегани ҳам юради. Юрмаса... — У уятсиз сўзлар айтиб, хохолаб кулган, бу кулгуга бошқалар ҳам қийқириб қўшилишган, Зайнаб эса ғаш келиб, ўрнида бир қимирлаб олган эди.

— Поччам ҳам юрадиларми? — деб сўраган эди бир аёл.

— Юрмай ўлсинми? Уйнашдан келганини шундай билиб тураман.

— Сиз ҳам биттасини топа қолмайсизми?

— Топаман. Лекин ҳозир эмас. Худо уни шол қилиб қўйсин. Онаси ўпмаган қулинг ўргилсин бир йигитни олиб келиб кўзининг олдида «қайтар дунё» қиламан-да!..

Шу гапдан кейин Зайнаб чиқиб кетган эди. Бир неча кун давомида «Ўз эрини шол бўлишини истаган хотин бунчалар аҳмоқ экан?» деб ўйлаб юрди. Гарчи Элчинни севмаса-да, гарчи Элчин унинг умид саройини вайрон этган бўлса-да, «ерим раққосалари билан маишат қилади», деган гумонда юрса-да, унинг шу каби нияти йўқ эди.

Тўғри, Элчин ярим тунда тўйдан қайтган кезлари уни ўзига яқинлаштиришни истамасди. Гарчи Элчин унга покиза эканини бир неча марта айтган бўлса-да, унинг бу гаплари Зайнабни маҳв этган гумон булутларини тарқатишга ожиз эди. Эрини биров отиб қўйганини эшитганда хаёлига келган биринчи фикр ҳам ўша гумон булутидан сув ичди: «Ўйнаш талашиб отгандир!..» Терговчи «Душманлари йўқмиди?» деб сўраганида шу гумонини айтиб юборишига салгина қолди.

Зайнаб, табиб айтганидай, бир кеча-кундуз ит азобини тортди. Кейин дори таъсир этиб, ичидаги «илон»-лар ўлдими ёки чалажон бўлиб, уйқуга кетдими, ҳарҳолда безовта қилмай қўйди. Иштаҳа кириб, ярим коса аччиқ мастава ичгач, пешонасида тер маржонлари пайдо бўлди. Шу кунлар ичи Зайнабнинг ёнидан жилмаган, Зайнаб тан азобини тортган маҳалда ўзи руҳ азобида қийналган Чувриндининг хотини яхшилиқ томон ўзгаришни сезиб, «Худога шукр» деб қўйди. Чувриндининг «Сал ўзига келса телпон қил, эрини кўришга борсин», деган гапини эслаб, Зайнабдан:

— Қоқиндиқ, би-ир баннисага бориб келмайми? — деб сўради. Уй бекасидан ижозат ишораси бўлгач, телефон гўшагини кўтариб Асадбекнинг болохонасидаги йигитларга

мақсадларини баён қилди. Машина келгунига қадар ювиниб, тараниб олиш учун Зайнаб ўрнидан турди. Ҳаммомдаги тошойнада ўз аксини кўриб, ҳайратдан қотди. Ким бу? Кўзлари киртайган, сочлари паҳмоқ, нигоҳида ҳаёт нишонаси бўлмиш — чўғ қолмаган, юзлари сомон рангини олган, кампирлик чегарасига яқинлашган бу аёл ким?

Наҳот шу аёл Зайнаб бўлса?! Ҳали йигирма бешга етмаган жувон деб ким айтади? Тим қора кўзларининг соқчилари бўлмиш узун киприклари камон ўқларига айланиб, севги ёғида қоврилаётган йигитлар қалбини вайрон қиларди, деса биров ишонармикин? Узоқ эмас, бир йилгина муқаддам ўзини тошойнага солиб «Кумуш чиройли бўлганмикин ё менми?» деб ўйлаган, ўз Отабегига етишмоқни орзу қилган қиз шуми?

Қарашидаги сулувлиқ қани?

Наҳот, кўзларидаги сурур нурини зулм пардаси батамом тўсган бўлса? Наҳот бу парда умрининг сўнгига қадар ғолиб қолса?

Зайнаб «Шунчалик ўзгариб кетдимми?» деган ажабланиш билан тошойна олдида узоқ турди. Ювиниб чиққач, ётоғидаги тошойна қаршисига ўтириб сочларини таради. Зайнабнинг ҳуснига тўймай «Ўғлим каттароқ бўлганида шу қизни келин қилардим», деган армонда юрувчи Чувриндининг хотини ҳам ундаги ўзгаришни кўриб, «Бечорагина, сўлиб қолди-я...» деб ачинди. Ҳамшира уларни аввалдан танигандай илиқ кутиб олиб, «Елчин ака бугун анча яхшилар», деганича узун даҳлиз бўйлаб юриб, йўл бошлади. Даҳлизнинг адоғидаги эшикка етишганида Чувриндининг хотини «Вой ўлмасам!» деб қўйди. Зайнаб «Нима бўлди?» дегандай унга қаради. — Ёзувини ўқинг, вой ўлмасам...

Ўз хаёлларига банди бўлиб келаётган Зайнаб ёзувни ўқиди: «Ўликларни тирилтириш хонаси». Ҳамшира аёлларнинг ажабланганини сезиб, кулимсираган ҳолда изоҳ берди:

— Бир куюнчак дўхтир акамиз борлар. Ҳамма ёзувларни ўзбекчалаштириб чиққанлар. «Реаниматсия»ни шунақа таржима қилибдилар. Сал қўполроғ-а? Кўпчиликка ғалати туюляпти. Зайнаб ҳозир бу таржиманинг қўпол ёки тўғри эканини мулоҳаза қиладиган ҳолатда эмас эди. Шу боис «Ешикни очинг», дегандай ҳамширага қаради.

Ҳамшира «Ўликларни тирилтириш хонаси» бекасига уларни рўпара қилиб, ўзи изига қайтди. Бурнига найча уланган Элчин кўзлари юмуқ ҳолда ётарди. Унда ҳаёт нишонаси сезилмас эди. — Кечаси ўзларига келдилар. Ҳозир яна уйқуга кетдилар. Кризис вақти ўтди шекилли. Бу гапни эшитиб, Чувриндининг хотини:

— Ҳайрият-е, Худонинг ўзи сақласин-ей, — деб қўйди.

Зайнаб эса индамади.

«...Худо уни шол қилиб қўйсин. Онаси ўпмаган қулинг ўргилсин бир йигитни олиб келиб, «қайтар дунё» қиламан...»

Зайнаб унутиб юборган ўша воқеани, ўша хотиннинг гапларини шу дамда, ўзи учун ҳам кутилмаган бир ҳолда эслади. Эслади-ю, баданига муз югурди.

Рўпарада ётган, юзларидан қон қочган, бурнига ичакча уланган, кўринишидан тирикми ё ўлик экани билинмаётган одам — унинг тан маҳрами. Бир ёстиққа бош қўйганидан бери қалбини заррача бўлсин исита олмаган инсон. Энг муҳими...

Энг муҳими...

Бир йил муқаддам Зайнабнинг дунёси бир қўрғон каби эди. Бу қўрғонга ўзга кишиларнинг кирмоғи мумкин эмасди. Кириш нима экан, ҳатто мўралаб қарамоғига ҳам ижозат йўқ эди. Уни Элчин бузди. Яъжуж-маъжуж каби бостириб келди, бузди, топтади.

Авваллари бу қўрғонда меҳр ва умид гуллари парвариш этиларди. Энли бу гуллар қуриди. Энди унда зулм ва адоват тиконлари ўсгуси...

Ҳозир айни дамда шу зулм ва адоват тиконлари илк нишона мевасини берди: инсон сифатида эрига раҳми кела бошлаган Зайнаб бирдан ўзгарди — унга нафрат билан тикилди. Сўнг... нафрат чекина борди. Чалажон ҳолдаги меҳр нафратнинг мутлақ ғолиб келишига йўл бермади. Оқибатда манфий ва мусбат булутлар тўқнашувидан яшин чақнагани каби икки туйғунинг

олишувидан икки аланга ҳосил бўлди. Тутун аралаш, қора тусдаги аланга ўша хотиннинг шармсиз гапларини шивирлаб айтиб, вужудини куйдирди. Кўз олдига ўзининг шармандали ҳолати келиб, сесканиб кетди. Назарида Элчин кўзларини очгандай, «Сен шу даражада шармандамисан?!» деб бақиргандай бўлди. Бу қарашнинг изидан «Шарманда! Шарманда!!» деган ҳайқириқ деворларга урилиб, акс-садо бергандай туюлди. Бу ҳайқириқ Зайнабнинг назарида бутун касалхонани остин-устун қилиб юборгандай бўлди. Юзлари қизиб ёна бошлади гўё. У кафтларини юзларига босиб, кўзларини юмиб олди.

— Куюнманг, қоқиндиқ, уч-тўрт кунда дард кўрмагандай туриб кетадилар, Худо хоҳласа... Чувриндининг хотини айтган гапни эшитди.

Кошки эди куюнса... Кошки эди, дардига малҳам бўлиш истаги мавжуд бўлса...

Қора тусдаги аланга инсонга хос туйғуларни ямлаб-ютишга интилади.

Чувриндининг хотини айтган гап эса оқиш тусли алангага мой бўлиб сепилади. Бу аланга қувват олиб юқорига ўрлайди. Шармандалиқ жари йўлини тўсади.

«Бу ҳам бир инсон-ку? Қанча жабрлар чекди. Энди бу азоб ҳам бормиди? Кризис даври ўтгани билан тузалиб кетмаса-чи? Ўлим олдида ўзига келган бўлса-чи? Сенга бир гапни айтишни истаган бўлса-чи?.. Балки... Сени деб отишгандир?.. Аданг... нимага чақиртирган эдилар?..»

Кафтларини юзларига босганича турган Зайнаб бу гапларни ким шивирлаб айтганини билмади.

Фақат вужудини ёндираётган аланганинг пасайганини сезди. Кўзларини очиб, бармоқлари орасидан эрига қаради. Қаради-ю, ўринда қора хотин ётганини кўриб яна кўзларини чирт юмди. Дам ўтмай очди: яна ўша манзара! Хотин тиржайди:

— Агар эрингга қарамасанг, ўзинг шол бўлиб, азобланиб ўласан! — деб бақирди.

Унинг бақирғи бутун касалхона бўйлаб акс-садо бергандай бўлди. Зайнаб шошиб, янгаси билан ҳамширага қаради — улар хотиржам эдилар.

— Кеннайи, юринг, — деди Зайнаб ялинчоқ оҳангда.

Унга ҳамширанинг гапи далда бўлди:

— Ҳа, борақолинглар, бу ерда кўп туриш мумкинмас.

Уйга қайтишганда Зайнабни унута бошлаган ичидаги «илон»лар яна кўзғалишди. Дори ичганидан сўнг ҳам енгиллик сезилмади. Меҳмонхонага кириб, диванга беҳол ўтирганида

Чувриндининг хотини унга насиҳат қилди:

— Ҳали ўн гулингиздан бир гулингиз очилмаган, қоқиндиқ. Дардга сира-сира енгилманг. Ёш жувон ҳар қандай дардга учраганда ҳам чарақлаб туриши керак. Гапларимга тушуняпсизми? Зайнаб «Тушуняпман... Лекин, хотин киши азобланганида ҳам тиржайиб туриши керакми?» деган маънода унга қараб олди.

— Хотин зоти эрига бепардоз кўринмаслиги керак. Сизга қараб ҳайрон бўляпман. Ёш нарса уззу-кун тошойна олдида ўтирса ҳам айби йўқ. Сиз сочларингизга, қошларингизга қарамайсиз...

— Қошимга? — Зайнаб ажабланиб, ихтиёрсиз равишда бармоқларини қошига теккизди. — Қошимга нима қилибди?

— Озгина тердириб туриш керак. Ҳозир чой-пой ичволайлик-да, кейин сартарошхонага борайлик. Таниш устам бор, бип-бинойи қилиб қўяди.

Бир жиҳатдан Зайнабнинг қимирлашга ҳоли йўқ эди. Иккинчи томондан эса шу пайтга қадар сартарошхона остонасини ҳатламаган эди. Онаси пардоз-андозни ўрнига қўймагани учунми, у ҳам безанишга қизиқмас эди. Тўғри, икки йил аввал ҳавасга қошини бўяётганида онаси кўриб қолиб, бошини сарак-сарак қилиб чайқаган, «Вой, қизим-ей, қошларингни қийнаб нима қиласан? Шу қаламсиз ҳам қошларинг қопқора. Ўзинг, Худога шукр, чип-чиройлисан.

Юзларингни бўясанг, масхарабозга ўхшаб қоласан», деган эди. Онасининг шу гаплари кифоя қилиб, пардозга берилмади. Фақат янгаларнинг зўри билан никоҳ тўйи арафасида бир озгина пардоз қилган бўлди. Ўшанда хоҳлаганига тегмаётгани учун безанишни истамаган эди. Ҳозир эса Чувриндининг хотини ўша хоҳламаганига чиройли бўлиб кўринишга даъват этипти...

- Кеннайи, ҳозирмас... кейинроқ, — деди Зайнаб.
— Кейинга суриб нима қиласиз?
— Энди одамлар... «Ери бунақа ётиб, ўзи пардоз қилиб юрибди», деб гап қилишади.
— Ҳа, одамлар гапираверишади, уларнинг нима ишлари бор экан?
— Сиз шунақа дейсиз-у...
— Майли, қоқиндиқ, ўзингиз биласиз. Унда мен уйимга бориб келайин.
— Раҳмат, кеннайи, бораверинг. Бугун анча тузукман, келиб овора бўлиб юрманг.
Зайнаб ўзини мажбур қилиб жилмайди. Чувриндининг хотини бу сохта жилмайиш ортидаги дардни сезса-да, индамади.

Х 6 0 6

1

Бало шамоли бало булутини ҳайдаб келгани каби Шариф Намозов боши узра бало дўли ёғила бошлади.

Ерталаб ишга отланган дамда янги қурилган дарвозани кимдир тақиллатди, сўнгра жавоб кутмай баланд овозда «Шариф ака, ҳов Шариф ака!» деб қайта-қайта чақирди. Шариф «Ҳозир!» деб ташқарига чиққанида йўқловчи ҳовлига кириб бўлган эди. «Бунақа совуқ менга чўт эмас», дегандай юпун кийинган, бир қўли шимининг чўнтагида, бир қўлининг бармоқларига тутаб турган сигарет қистирган йигит Шарифни кўриб, жилмайди. Шариф уни кўрибоқ таниди — бунақа хунук тиржаядиган одам дунё бўйича биттадир, уни унутиш ҳам мумкин эмасдир. Йил бошида Қилич Сулаймоновнинг «марҳамати» билан қамоқхонада ўтирганида унинг елкасига аввал беш, сўнгра ўттиз минг сўмни «илган», «Тилла тишинг бўлмаса каллангни суғуриб оламан, беш мингга арзийдими ўзи калланг?» деб пўписа қилган бу нусха баъзан тушларига ҳам кирарди.

Шариф «Бу нима қилиб юрибди? Уйимни қандай топиб келди?» деб ўйлашга ҳам улгурмади. Йигит:

- Вей, пахан, уйлар ништяк-ку, а? Қойилман, эркак, қойилман, гап йўқ! — деб сўрашмоқ учун қўл узатди. — Шу кўчага йўлим тушиб қолувди, паханни бир кўриб кетай, дедим. Братанлар «Қадрдон бўп қолувдик, жа дараклари йўқ», деб хапа бўлишди. Мени танидингизми, ўзи?
— Танидим, — деди Шариф, энсаси қотганини яширмай.
— Қойилман! Памяти зўр одамларга беш кетаман. Мен братанларга айтдим. «Пахан унутадиган тарвузлардан эмас», дедим. Братанлар мени омонатни олиб келишга юборишди.
— Қанақа омонат? — деди Шариф ажабланиб.
— Ие, пахан? — йигит оғзининг таноби қочди. — Памятнинг бир чеккасини қурт еганми, а? Кеннаяшкага икки марта саломхатни ким ёзувди? Бир марта беш кусок, кейинги сафар ўттизта. Иккаласини қўшсак ўттиз бешми? Қачон беришинг керак эди? Январда, а? Ўн бир ой ўтдимми? Ҳар ойга яна бешдан қўшсак қанча бўлади? Эллик бешми? Оптом ҳисобласак, эллик бешга ўттиз беш — тўқсонми? Менинг чиқиб келишим ўнтага тушди. Энди округлят қилсак юзтагина кусок бўларкан.
Йигитнинг ишшайган ҳолда ҳисоб-китоб қилиши Шарифнинг сабр косасини тўлдирди, беихтиёр жеркиб юборди:

— Нима деб валдираяпсан, калланг борми ўзи?

Ишшайиб турган лаблар яна жойига йиғилди, аммо ғазабдан титрамади. Ғазаб чўғлари кўзларига кўчди. Йигитнинг ўтли назари Шарифнинг кўкрагини тешиб ўтгандай бўлди.

— Менинг каллам йўқ! — деди у таҳдидли оҳангда. — Менга калланинг нима кераги бор? Менга пул керак! Юз мингни топиб, санаб бериш учун калла сенга керак!

— Менда бунча пул йўқ, — деди Шариф сал бўшашиб.

— Винзавод директорида юз минг топилмас экан, деган анекдотни эшитса, одамлар балдет қилиб қолишади. Бўпти, сен «Валдирама!» дединг, гапни резинка қилмайман. Эски ошначилигимиз ҳурмати, сенга кечгача вақт бераман. Кечқурун олтида келаман. Тўққизда жойимда бўлишим керак. Ё пулни олиб бораман...

— Ё калламни оласанми?

— Вей, пахан, сенинг бу дурной башканг кимга керак? Сен менинг мазгамни тақиллатма, нима қилишни ўзим биламан. Болаларинг кўринишмайди, мактабда шекилли, а? Ҳозир кўриб қолдим кетишаётганини... Каттанга янги палто олиб берибсан, а? Сендақа добрий папашкаларни яхши кўраман.

Шариф унинг нимага шаъма қилаётганини англаб, кўрқиб кетди:

— Болаларимга тегма!

— Умнитса! Буниси энди ўзингга боғлиқ. Хайр, соат олтида келаман. — Йигит шундай деб сигаретини чуқур-чуқур тортди-да, тутунини Шарифга қараб пуфлаб, сигарет қолдиғини унинг оёғи ёнига ташлади. Ўгирилиб, бир-икки қадам қўйгач, тўхтади. Бошини буриб, тахтадек қотиб қолган Шарифга қаради:

— Курортдалигингда ювошгина бола эдинг. Энди сал кўрсроқ бўлиб қолибсан. Асадбек воспитаниянгни бузибди. Сенга маслаҳатим: Бек акангни бу ишларга путат қилма. Бу дунёда ундан кўрқмайдиган одамлар ҳам бор, билиб қўй! Ҳа, хотининг сутга чиққан экан. Одам кўп. Навбатда турибди. Пахан, хотин деганни эҳтиёт қилиш керак. Ҳеч қайси давлатда винзавод директорининг хотини азонлаб сутга югурмайди. Мазгангни ишлат, ҳе сўтак!

Йигит шундай дегач, тез-тез юрганича чиқиб кетди.

Шариф эса икки-уч дақиқагина давом этган бу суҳбат тушими ё ўнгида содир бўлдимми — фарқламай, гангиган ҳолда туриб қолди.

Ғофилваш банда... Боши тошдеворга урилгач, «Бу девор қайдан пайдо бўлди?» деб ҳайратланади. Бошқалар кўрган деворни кўрмайди. Шайтон кўзларини бойлик пардаси билан тўсган бўлса на қилсин?

Жоҳил банда... Яратганнинг «Я бани Адама! Иза роайта-л-ғина муқбилан аълайка фақул занбун аъжилатун уқубатуҳу»* деб огоҳлантирганини билмаса, ким айбдор?

Чорасиз банда...

«Яшамокнинг лаззати илмда», деб юрган одам «Дунёнинг пойдевори бойликда», деган фитнали қарорга келган экан, энди нима қилсин?

Яқиндагина ҳаромдан ҳазар қилиб юрган одам ҳаромсиз яшай олмаслик даражасига етган бўлса-чи?

Хотини «Шу данғиллама иморатдан кўра ўзимизнинг кулбамиз дуруст, дадаси. Мойли нондан қора нонимиз аълороқ. Ўйлаб иш қилинг, улар бизга бошпана қуришмаяпти, худди кафан бичишяпти-я?» деганида қандай жавоб қилиб эди-я? «Давлатинг илм қадрига етмади. Мана шулар етишди. Илмимни кимга, қанчага, қанақа тарзда сотаман — бу менинг ишим...»

Шундай иморат солиб берган валинеъматлар яна юз минг топиб беришга ёки ўша муттаҳамнинг кекирдагини узиб олишга қодирмасмилар? Ундан баттарини-да қилиш қўлларида келади. Лекин гап бунда эмас.

Гап... болаларда... У ҳаммасини кузатибди! Мактаб йўлини... Хотинининг сутга навбатда турганини...

Беихтиёр турмадаги воқеа ёдига тушди:

Қарзини вақтида тўлолмаган одамнинг боши худди тарвуз танлаётгандай қаттиқ сиқилди. Оғриққа чидолмай додлаганида икки бармоқ бурнига тикилиб, пастки жағи босилди. Сўнг... япалоқ омбур билан тилла тишлар бир-бир суғуриб олинди. Оғзи қонга тўлган одам вовайло айтганича қолаверди...

Шарифнинг ўзи шу ҳолга тушса майлига. Бир бошга — бир ўлим. Лекин болалари...

«Қочириш керак! Яшириш керак! Ҳозироқ!» Хаёлига келган бу фикр уни жойидан қўзғатди. Шошилиш равишда дарвоза томон юрди. Аммо остона ҳатлади-ю, кетма-кет келиб тўхтаган икки «Волга»ни кўриб, ажабланди. Олдиндаги «Волга»дан биринчи бўлиб тушган калта курткали малла соч аёл тез-тез юрганича Шарифга яқинлашди-да, кўзларига тикилганича: — Намозов Шариф? — деб русчалаб сўради.

Кулранг жинси шими сонларига ёпишиб турган, юрганида аёллик назокатига нисбатан эркаклик шахдамлиги устунроқ бўлган хипчабел хонимни Шариф аввалига Португалиядан келган вакилмикин, деб фараз қилди. Шу боис умидли бир оҳангда:

— Менман, — деди.

— Намозов, тез ичкарига кир! — Малласочнинг таҳдидли буйруғи Шарифдаги умидли ўйни маҳф этди-ю, нотинч гумонлар эшигини ланг очди.

— Нима гап, тинчликми? — деди Шариф бир оз довдираган ҳолда.

— Кир дегандан кейин, кир! — Аёл шундай деб уни елкасидан ушлаб, енгил силтади.

Шариф «Кимсан ўзинг, нимага туртасан?» дейишга оғиз жуфтлади-ю, машиналардан тушиб келаётган йигитларни кўриб, итоат этишдан бошқа чораси йўқлигини англади.

— Кир, деганда кира қолмайсизми? — деди етиб келган йигитлардан бири ўзбекчалаб.

— Киришга кирман, нима гаплигини тушунтирсанглари-чи ахир? — деди Шариф ялинчоқ оҳангда.

— Гапга тушунмайдиган эшшакмисан, нима бало?! — Ҳалиги йигит шундай деб биллагидан ушлаб, қўлини қайирди. Оғриққа чидолмаган Шариф шартта орқасига ўгирилганини ўзи ҳам сезмай қолди. Гарданига бир мушт тушгач, ўзини ҳовлида кўрди.

— Уйда ким бор? — деб сўради малласоч.

— Ҳеч ким йўқ, — деди Шариф яна бир мушт тушиб қолишидан чўчиб. — Болаларим мактабда. Хотиним сутга кетган.

— Ўзинг қаёққа кетмоқчийдинг?

— Ишга.

— Ишга яёв борасанми?

— Йўқ, машина келиб қолиши керак.

Дастлабки сўроқдан кўнгли тўлган малласоч курткасининг чўнтагидан сигарет чиқариб лабларига қистирди. Шарифнинг қўлини қайириб, гарданига мушт урган йигит чаққонлик билан ёққични ёқиб, алангасини хонимга тутди.

— Ҳаммаёқни қараб чиқинглари, — деди хоним сигаретни тутатгач. — Биронта ҳам тирқиш қолмасин, — у шундай деб ҳали бўёқдан чиқмагани учун кўчиб кирилмаган уйга синчиклаб разм солди-да, Шарифга: — қани, Хива хони, уйингга бошла, — деб буюрди.

Ёши уйга киргач, уриниб қолган хона анжомларига ажабланиб қаради. Ўртадаги эски думалоқ столни айланиб ўтди-да, хона тўридаги диванга ўтирди. Кейин ён чўнтагидан қизил рангдаги гувоҳномасини чиқариб:

— Арина Бергер, СССР прокуратурасиданман, — деди-да, Шарифга кўз-кўз қилгач, жойига солиб қўйди. Сўнг сигарет кулини гилам устига қоқиб, Шарифга савол назари билан қаради: — хўш, ўзинг кўрсатасанми ё бизни қийнайсанми? Билиб қўй, бизни қийнасанг, ўзингга ёмон.

— Нимани кўрсатай?

— Овсармисан? Қани, ўйлаб кўр-чи? СССР прокуратурасига нимани кўрсатиш мумкин? Эркаклигининг исботиними? — Бергер масхараомуз тиржайди.

Аёл кишидан бунақа гап чиқиши мумкинлигини ўйламаган Шариф сал довдиради:

— Унақа деганим йўқ... Аниқроқ айтинг-да...

— Аниғими? Тўплаган бойлигингни кўрсат менга!

— Тўплаган бойлигим... Йўқ...

— Йўқми? Бу уйни қайси пулга қурдинг?

— Уйним... ошна-оғайниларим...

- Ўчир! Мен сенга чўпчакка ишонадиган қизча эмасман. Сибирга виноларни текинга юбордингми?
- Сибирга?.. Йўқ, давлат белгилаган нархда юборилади.
- Намозов! Сени олим дейишувди. Олимписан, аҳмоқмисан — айт! Йўқ, айтма. Шу туришингдан маълум — тўнкасан сен! — У шундай деб Шариф томонга қараб «чирт» этиб тупурди. — Сен сассиқ ҳайвонни деб мен икки қитъани босиб, учиб келдимми? Шу пайт ҳовлида Насибанинг «Кимсизлар, нима қиляпсизлар?» деган овози келди.
- Ким у? — деб сўради Бергер.
- Хотиним...
- Влад, олиб кир уни.
- Шарифнинг орқасида турган йигит ташқарига чиқиб, Насибани бошлаб кирди.
- Вой, дадаси, нима бўлди? — деди Насиба остона ҳатламай туриб.
- Жим! — деб бақирди Бергер. — Фақат русча гаплашилсин! Намозовамисан? Яқинроқ кел. Демак, сен бу нусханинг хотинисан?
- Ҳа, — деди Насиба бош ирғиб. У русчага нўноқ эди. Шундай бўлса ҳам эплаштириб сўради: — нима керак?
- Саволни мен бераман, Намозова! — Бергер сигарет тутатиб, кулини гилам устига қоқди: — Нечта боланг бор?
- Тўртта... уч ўғил, бир қиз.
- Ҳа... болаларингга ота зарур экан. Менга қара, Намозова, агар сенга эр керак бўлса, айтасан: эринг пулларни қаерга яширган?
- Пул? Қанақа пул? — Насиба шундай деб эрига қаради. Шариф «Ўзим ҳам ҳайронман?» дегандай елка қисди.
- Кўзимга қара! — деб бақирди Бергер. — Айтсанг — эр сеники. Айтмасанг олиб кетаман. Суяклари қамоқда чириydi.
- Арина Иосифовна, қўшнилари чақирайми? — деб сўради йигитлардан бири.
- Йўқ, аввал айтишсин. — Йигит «тушунарли» дегандай изига қайтгач, Бергер Шарифга қаради: — Намозов, Козлов берган икки миллионни қаерга қўйдинг? Яхшиликча айт. Бергерга Москвада берилган маълумотда «Козлов бир миллион юборган», дейилган бўлса-да, у «Тўплаб қўйгани ҳам бор», деган ишончда «икки миллион»дан гап очган эди. Бергернинг мўлжалича, Козлов юборган пул давлатга топширилган тақдирда винзавод бошқонидан тортиб олингани ўзининг ҳамёнига тушиши керак эди. У, гарчи бу ердагиларни «профессионал лаёқатсизлик»да айблаётган бўлса-да, Москвада Хонгирей томонидан берилган маълумот сохта эканини ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Яқинда салафлари қопчиқларини тўлдириб кетганларидан хабардор Бергер ўзининг сафари ҳам шундай тугашига амин эди. Ҳозирги саволидан сўнг Шарифнинг ўйланиб қолганини кўриб «Илинди!» деган фикрда ичдан қувонди.
- Йўқ, Шариф «илинмаган» эди. «Козлов» деганини қачондир, қаердадир эшитган эди. У «Козловни кимдан эшитган эдим?» деб эслашга уринаётганди. Ҳа, эслади! Қилич Сулаймонов йигирма кунми, бир ойми аввал «Красноярда Козлов деган харидоримизнинг сўраганини берайлик» деган эди. Ўшанда Шариф «Уларнинг лимити йўқ», деганида Қилич Сулаймонов «Лимитни бизга қўйиб беринг» деган эди. «Бу хотин ўша Козловни айтяптими? Козловга вино юборилган эканми? У менга икки миллион сўм берибдими?..»
- Ҳўш? Намозов, мен сендан жавоб кутяпман!
- Нима сўрадингиз?
- Намозов, ўзингни меровликка солма. Агар бу тўнка миянг ишламаётган бўлса, ишлатадиган усулларимиз бор!
- Меровлик қилаётганим йўқ, саволингизни тушунмадим.
- Нимасига тушунмаяпсан: Козловдан олган пулларингни мана бу ерга қўй! — Бергер шундай деб думалоқ стол устини кўрсатди.

- Козлов? — Шариф бир зум сукут қилди. — Танимайман бунақа одамни.
- Танимайсанми? Козловни, Алексей Петровични-я? Красноярскка неча тонна вино юборганингни ҳам билмайсанми?
- Жўнатиш билан мен шуғулланмайман. Ўринбосарим бор.
- Қалбаки ҳужжатларга ҳам ўринбосаринг имзо чекканми? Сен менга чўпчагингни айтма, Намозов! — Бергер шундай дегач, Насибага қаради: — Намозова, сен ҳеч эрингга хиёнат қилганмисан?
- Нима?
- Насиба унинг саволини тушунмади. Бергер саволни аниқлаштирди:
- Бегона эркак билан бўлганмисан?
- Вой... нимага... — Насиба русчалаб тушунтиролмади: — Вой, шарманда, — деб қўйди.
- Намозов, хотинингни бегона эркак билан бўлганини кўрганмисан?
- Йўқ, — деди Шариф унинг мақсадини англамай.
- Ҳозир кўрасан. Айтсанг — айтдинг. Айтмасанг, хотининг билан шу ерда, кўзинг олдида кетма-кет маишат қилишади.
- Менинг бойлигим йўқ, бор нарсам — кўриб турганингиз. Ишонинг, Козловни ҳам танимайман... — деди Шариф ялинчоқ оҳангда.
- Бергер унинг гапларини тинглашни ҳам истамади.
- Влад, бошла. Тўртта туққан бўлса ҳам, кўриниши қиздек. Қора хотинлар зўр бўлади, деб эшитганман.
- Бергернинг амрини сўзсиз бажаришга ўрганган кенг елкали йигит Насибага яқинлашиб қучоқлаб олди. Кучли панжалар аёлнинг кўкракларини сиқди. Насиба ҳам тан оғриғига, кўпроқ номус оғриғига чидолмай дод деб юборди. Шариф хотинини ажратишга интилган эди, Бергер ўрнидан сапчиб туриб, йўлини тўсди-да, икки чоти орасини мўлжаллаб қаттиқ тепди. Шариф букчайиб қолди, нафас олиши қийинлашди.
- Тўхта, — деди Бергер Владга, — ўзига келиб олсин. Бўлмаса томошанинг қизиғи қолмайди.
- Бергер Насибага яқинлашиб, юзига енгил шапати ўрди: — Намозова, сен қаршилиқ қилма, ўзинг ечин. Мен хоҳлаган иш барибир бўлади. Мен «Йигитлар маишат қилишади», дедимми, демак қилишади. Еттита йигит сени қийнаб қўйиши мумкин, билиб қўй. Кейин... — Бергер заҳарли кулди: — тўққиз ойдан кейин туққан болангинг отаси кимлигини билолмай гарангсиб юрасан. Лекин... сен ўзингни номусли аёл деб биласан-а? Номусли бўлсанг, пулни қаерга яширганларингни айт. Хўш? Ҳовлига кўмиб қўйганмисанлар? Ё қариндошларингникидами? Айт! Балки манави янги уйингнинг ғиштлари орасига териб юборгандирсанлар, а? Агар хоҳласам уйингни ҳам бузиб кўришади. Унда ҳам эрсиз қоласан, ҳам уйсиз. Хўш, айтасанми?
- Пулимиз йўқ, — деди Насиба йиғламсираб.
- Влад, вақтни ўтказма, бу тўнкаларга гап тушунтириб бўлмайди. Эри ўзига келгунича ечинтириб қўя қол.
- Бир зумда Насибанинг кийимлари парча-парча қилиб йиртилиб, ярим яланғоч ҳолга келди. Икки қўли билан кўкракларини тўсиб, аёзда қолгандай титрай бошлади.
- Бу орада Шариф сал ўзига келиб, қаддини ростлади.
- Намозов, эсингни йиғ, агар олиб кетсам, у ёқда баттарроқ азоблар бор. Айт, Козловдан пул олдингми?
- Йўқ, танимайман, унақа одамни.
- Влад, бошла!
- Влад дегани астойдил равишда шимини еча бошлади. Орқада турган йигит эса, Шарифнинг сочларини чангаллаб тортди.
- Тўхтанг! — деб бақирди Шариф жон ҳолатда. — Айтаман, тўхтанг. Фақат, хотинимга тегманг.
- Ҳа, эркакка ўхшар экансан-ку! Влад, шимингни кий. Осиёликлар номусни ҳамма нарсадан

устун қўйишади, билиб қўй. Хўш, Намозов, энди айт.

— Аввал хотиним чиқиб кетсин. У билмайди.

— Сен бизга шарт қўйма, Намозов.

— Бунақа ҳолатда айтолмайман.

— Майли, Намозова, нима, совқотдингми? Кийиниб ола қол. Пулларни санаётганда бунчалик титрамагандирсан, а? Хўш, Намозов?

— Мени бу ердан олиб кетинг. Айтсам, мени ўлдиришади. Пул менда эмас.

— Қиз-з-зиқ... — Бергер шундай деб Шарифга яқинлашди-да, тутаб тугай бошлаган сигарет чўғини унинг юзига босди. Шариф инграб юборди.

Кийина бошлаган Насиба эса эрига қараб қолди.

— Сен кийинавер, — деди Влад, уни туртиб.

— Намозов, ўтир, ёз, — деди Бергер.

— Нимани?

— Козловдан икки миллион рубл олганингни ёз. Қаердалигини майли, кейинроқ айтасан.

Шариф тамоман гангиб қолган эди.

Яйраб, ўйноқлаб юрган қўзи тўсатдан қўл-оёқлари боғланганида, тепасида пичоғини қайраётган қассобга мўлтиллаб қараганини кузатганмисиз? Ҳозир Шариф ана шу жавдираш билан қарарди. У ҳозир ўзини ўйламас, аҳли аёли билан фарзандларидан хавотирда эди. Ёзда у ғалати манзаранинг гувоҳи бўлганди: чумчуқнинг ҳали учирма бўлмаган боласи уясидан тушиб кетган экан. Мушук тайёр луқмани кўриши билан писиб кела бошлади. Чумчуқча чириллаб қочмоқни, учмоқни ихтиёр этарди. Аммо қора булут каби бостириб келаётган мушукнинг муддаога етмоғи аёнроқ эди. Мушук қушчага яқин келган онда икки чумчуқ пайдо бўлди. Уларнинг бири ҳеч тап тортмай, мушукнинг юзига урилди. Уларнинг «жанги» узоқ давом этмади. Мушукнинг панжаси унинг ҳамласидан кучлироқ чиқди. Мушук чалажон чумчуққа «Сен энди ҳаппаи ҳалол ўзимникисан. Манави жимиртак бирор кавакка кириб ғойиб бўлмасидан еб олай», дегандай қараб қўйиб, яна ўлжаси изига тушди. Шунда иккинчи чумчуқ унга ҳужум қилмади, балки қаноти сингандай унинг йўлига қулади. Сўнг, қанотларини ерга урганича чирқираб, судрала бошлади. Мушук энди унинг изига тушди. Чумчуқ судрала-судрала уни боласидан узоқлаштирди. Аммо... ўзи мушукка ем бўлди.

Шариф ўшанда бу манзарани қизиқиб томоша қилган, аммо мушукни ҳайдаб, қушларни асраб қолиш лозимлигини ўйламаган эди. Бу воқеани хотинига айтганида Насиба ранжиб, «Чумчуқлар увол бўлиб- ди-я...» деб ачинган эди.

Ҳозир ўзи ўша чумчуқ ҳолига тушди.

«Ерталабки нусха болаларимга шаъма қилди. У юз минг сўраган эди. Буниси икки миллион талаб қиляпти. У-ку, одам қонини сўриб юрувчи ҳайвон. Касби шунақа. Булар-чи? Қайси бири баттарроқ? Масковдан келдим, деб нимани хоҳласа қилаверадими? Итми-мушукми, Масковдан келдим, деб бир чеккадан қийратаверса, биров уларга пишт демаса...»

Шариф буларни ҳозир эмас, кейинроқ, қамоқнинг бир кишилиқ совуқ хонасида ётганида ўйлайди. Ҳозир эса мушукни чалғитмоқчи бўлган чумчуқ каби Арина Бергер деган бу зулм қилғувчини уйдан узоқлаштиришни истайди...

---

* М а ъ н о с и б у д и р: Эй Одам фарзанди! Агар сенга бойлик келаётганини сезсанг, билгинки, азоб-уқубати ва жазоси нақд бўлган гуноҳ келаётир. (Қудсий ҳадисдан.)

Ботировнинг шаҳар турмасига келтирилганини Зоҳидга маълум қилишди. Зоҳид зўрланган қиз — Моҳира Нуриддинованинг гапларига қоникмаган бўлса-да, уни иккинчи сўроққа чақиришга

шошилмади. Зўрлаган — Шокир Ботиров билан юзма-юз бўлганидан кейин ишни давом эттиришга қарор қилган эди.

Зоҳид кўчага чиққанида йўл-йўлакай Ҳамдам Толиповни йўқлаб ўтишга қарор қилди. У бир неча кундан бери Саид Қодиров айтган гапларнинг маъзини чақиш билан банд эди.

«Ҳосилбойвачча изсиз кетиши мумкин эмас, — деб ўйлади у. — Катта йўл бўйида ёқилган мурдалар тақдири билан биров қизиқмади. Улар томчилар эди. Қумга томдилару йўқ бўлдилар. Ҳосилбойвачча денгиз эмас, кўл ҳам эмас. Балки кўлмақдир. Бироқ, кўлмакка чўп ташласанг ҳам чайқалади. Сассиқ кўлмак бўлса, ҳиди чиқади. Ҳосилбойваччанинг атрофидагилар нима учун жим? Нега чайқалмадилар?..» Асадбекнинг йўриғидан беҳабар Зоҳид ўзича калавининг учини ечмоқчи бўлади. У «Ҳосилбойвачча у ёқ-бу ёққа қочиб кетмадимикин?» деб ҳам ўйлади. Аммо Саид Қодировнинг бу тўдада «одами борлиги»ни маълум қилиши хаёлларини маълум чегарада чеклашга мажбур этди.

Ҳамдам Толиповни йўқлашдан мақсади ҳам шу муаммони ечишга интилиши, унинг «миш-миш овлаш»га усталигидан фойдаланиш.

Ҳамдам хонасида ёлғиз эмас эди. Хона тутунга тўла бўлса ҳам, у навбатдаги сигаретини баралла бурқситиб ўтирарди. Зоҳидга Ҳамдамнинг иши унча юришмай тургани шундан аён бўлди. Ҳали мушталари, тепкиларини ишга сола олмаганидан хуноб кўринади. Башанг кийинган, бўлиқ юзлари пўрсилдоқ нондай қизариб турган, бармоғига ёқут кўзли йўғон узук таққан одамда эса хавотир ёки ташвиш сезилмас эди.

Хонада бошқа стул йўқлиги сабабли Зоҳид дераза тоқчасига суюнди.

— Кўриб қўйинг, ўртоқ прокурор, баъзан «Ишингнинг тайини йўқ», деб танбеҳ берасиз. Мана бунақа акахонлар билан икки соатлаб отамлашсагу бир тайинли гап чиқмаса, ишда қанақа унум бўлсин?

— Энди ука, гапни икки соатдан бери мен эмас, сиз чўзаяпсиз. Сизга лўндасини айтдим: қайнонам азалдан мени ёмон кўради. Қизини укасининг ўғлига бермоқчи бўлиб юраркан, қизи унга тегмаса, мен айбдорманми? Қизи менга хуштор эди, қайнонам шунисига чидолмади. Ҳозир ҳам чидолмайди. Зоти паст уларнинг аслида.

Зоҳидга бу одамнинг гап оҳанги ғалати туюлиб, гапга аралашди:

— Қайнонангизнинг қизлари — сизнинг хотинингиз-да, а?

— Ҳа, ҳамма гап шунинг устида.

— Зоти паст, дедингиз, демак, ўзингиз ҳам зоти пастга тенглашибсиз-да, а?

— Энди... ёшлик-да, хуштор бўлганидан кейин...

— Хотинингиз сизни яхши кўрар экан, сиз-чи? Яхши кўрмасмидингиз? Бўйингизга осилиб «Мени олсанг ҳам оласан, олмасанг ҳам оласан!» деб туриб олганми?

— Э, ука...

— Бу одам сизга ука эмас, прокурор! Шаҳар прокуратурасидан! — деди Ҳамдам зарда билан.

— Узр, ўртоқ прокурор, танимаганини сийламас, деган мақол бор-ку. Билмапман, кечирасиз.

Сиз жуда тўғри савол бердингиз. Уни ўзим ҳам яхши кўрардим. Йигитлик ўзингизга маълум. «Муҳаббатнинг кўзи кўр», дейишади-ку... Ундан ташқари ғунажин кўзини сузиб турганидан кейин ҳар қанақа тентак буқача арқонини узади-да...

— Энди-чи, энди ёмон кўриб қолдингизми?

— Эндими... энди...

— Чайналмай айтаверинг: энди у хотин йўқ, ўлган! Бу акахонни қаранг, ўртоқ прокурор, хотинларини жарроҳнинг қўлига топшириб, ўзлари Ялтага жўнаворибдилар. Буларнинг бир мақоли бор: «Пулинг бўлса халтада, ялло қилгин Ялтада», шунақами, а?

— Дам олиш гуноҳ эмас-ку? Касали оғирлигини билмабман, дедим-ку? Ўзим ҳам армондаман. Ҳамдам бу одамнинг айёрлигидан ғижиниб «Илгари тентак буқача бўлганингиз рост экан, энди улғайиб ғирт аҳмоқ хўкиз бўлибсиз», демоққа шайланди-ю, аммо бу ташбеҳдан ўзини тийиб, гапнинг лўндасини айтиб қўя қолди:

— Эй, инсон, одам дегани қўйини қассобга берса ҳам, сўйгунича пойлаб туради. Сиз қайнонанингизга мағзава ағдариб, ўзингиз сувдан қуруқ чиқмоқчимисиз? Ўртоқ прокурор, бу одамнинг яна битта қилиғини айтайми: Ялтага ўйнашларини ачомлаб кетишларидан олдин... — Ҳеч қанақа ўйнаш йўқ. Бу ердан бошлаб кетадиган аҳмоқ эмасман. Ялтада дарахтга қараб аксираб юборсанг, мингта қулинг ўргилсин жонон ёғилади. Ўрисларда мақол бор: «Тулага ўз самовари билан борилмайди».

— Қаранг, ўртоқ прокурор, бу акахонимизнинг турган-битганлари ғиж-ғиж мақол. Ҳатто ўрисларникини ҳам биладилар. Ўзбекларда ҳам бир мақол бўларди, балки биларсиз? Нима эди. «Чучварани хом санаманг»миди? Акахон, мен Толиповман! Мана, менга ишонмасангиз, ўртоқ прокурор айтсинлар, мен ушлаган жойимдан кесаман. Ҳали ҳеч ким мени сувга олиб бориб, суғормай олиб келмаган. Ким билан борганингизни икки-уч кунда ўзингизга айтаман. Хоҳласангиз гаров ўйнаймиз: мен сизга ўйнашингизни рўпара қиламан, сиз эса... сизни бичамиз-қўямиз, келишдикми?

— Йўқ, келишмадик. Сизларни биламан, кўчадан битта шалоқни олиб келиб рўпара қиласиз. Юзта гувоҳ ҳам топасиз.

— Йў-ўқ, акахон, — деди Ҳамдам ўрнидан туриб, — гаровда бунақа фирромлик бўлмайди. Аниқ далил билан исботлайман. Исботлай олмасам, майли, «Иш»ни ёпаман.

— Қанақа «Иш»? Қуруқ тўхмат бу!

— Тўғри, ҳозирча жиноий иш қўзғолгани йўқ. Ҳозирча ариза бор. Бурнимнинг катталигини кўряпсизми? Мана шу бурним жуда сезгир-да. Ҳозирнинг ўзида жиноятнинг ҳидини сезиб турибди. Ўртоқ прокурор, бу акахон Ялтага ўйнашларини ачомлаб жўнашларидан олдин дўхтирга озгинагина чойчақа узатиб «Наркозни аяманг, бечора бу дунёда қийналиб кетди, ухлаганича уйғонмай қўя қолсин», деганлар.

— Тўхмат!

— Ўртоқ прокурор, сиздан маслаҳат сўрамоқчиман: мурдани кавлаб олиб текширишни нима дейишарди?.. Ҳа, эксгуматсия! Экспертиза унинг касали, берилган наркоз даражасини аниқлаб берса керак, дейман, а? Ана ундан кейин дўхтиржон ҳам сайраб берарлар? Ана шунда бу акахонни икки қўллаб сизга узатамиз. Ахир қотиллик билан кўпроқ прокуратура шуғулланади, тўғрими?

— Андишанинг отини қўрқоқ деманг, оғайни. Мени қўрқитмай қўя қолинг, ёш бола эмасман. Қонунни сиздан бошқа биладиганлар ҳам бор. Эксгуматсия қилгингиз келса, қилаверинг. Аммо билиб қўйинг: шахсан ўзимнинг иштирокимда очасиз.

— Ие, бўлмасам-чи? — деди Ҳамдам қўлларини ёйиб. — Сизсиз бўларканми бу иш. Энди гапни кўпайтирмай қўя қолайлик. Маслаҳатимиз пишди, а? Энди мана бу ерга чиройликкина имзоингизни қўйиб беринг.

— Нима бу?

— Аввал ўқинг. Қонунда аввал ўқиб кейин қўл қўйилсин, дейилган. Сиз иш бир ёқлама бўлгунича шаҳардан ташқарига чиқмай турасиз. Чақирганим замоним «Лаббай!» деб етиб келишингиз керак бўлади. Болалигингизда пионер бўлгансиз-ку, а? Шиорингиз «Всегда готов!»миди? Ҳа, билар экансиз. Мабодо битта-яримта сизга телефон қилиб қолса, шу шиор эсингизда турсин.

— Менинг телефоним ишламайди, бу бир. Иккинчидан мен пионер бўлмаганман. Шу шиорни билмаганим учун «Мафқуранг бузук», деб қабул қилишмаган.

— Хотиржам бўлинг, телефонингизни ишлатиб қўйишади. Мафқурангизни ҳам сошлаб қўйишади.

Ўзаро пичинг тошлари отиб тугатилгач, тилхатга имзо чекилди-ю, «қайнона тўхматига учраган бечора куёв» хонани тарк этди. Эшик ёпилиши билан Ҳамдам унинг изидан ғазаб тошларини отди.

— Ҳайвон! Тўнғиз!

- «Тўнғиз» «унвони» камлик қилдими, кейинги «тош»лар унинг онаси-ю, амма-холаларини тилга олиш билан отилди.
- Кўрдингми, бу ит эмганни, — деди Ҳамдам, сал ҳовури босилгач. — Бешта боласи бор экан. Кўнгли янгисини тусаб қолган бу буқанинг. «Иш»ини судга оширмай бўғиб ўлдириб қўйгим келяпти.
- Ҳали айби исботланмади-ку, балки чиндан ҳам қайнонаси...
- Сен прокурор, ҳали боласан. Бунақа ишларга ақлинг етмайди. Ҳозиргина айтдим-ку, бурним сезгир, деб... Хўп, буни қўявер, ўзингнинг ишларинг қалай?
- Юрибмиз ишла-аб...
- Асадбекларни қўлга олибсанми, а?
- Ҳамдамдаги қолган-қутган захар томчиларининг ўзига аталганини сезган Зоҳид унинг пичингига эътибор бермай:
- Оляпмиз, — деб қўйди.
- Оляпсизми ё чўкяпсизми?
- Униси ҳам, буниси ҳам.
- Кейингиси тўғрироқдир.
- Балки... Сиз мабодо Ҳосилбойвачча деган одамни эшитмаганмисиз?
- Бунақа зўрларни прокурорлар эшитишади. Биз бир кичкинагина изқувар бўлсак... «Фас!» дейилса югурамиз. Етиб олсак, босамиз, тишлаймиз, «Фу!» дейилса — қўйиб юборамиз, — деди Ҳамдам захарли пичинг оҳангида.
- Ҳамдам ака, анчадан бери бировни чақа олмай зада бўлиб турган экансиз-а? — деди Зоҳид жилмайишга ҳаракат қилиб. — Мен бир иш билан келдим. Гапимни эшитишга тобингиз борми?
- Тобимми?.. Тобим бор. Билиб турибман: «Ҳосилбойвачча йўқолганмиш», демоқчисан.
- Эшитибсиз-да?
- Бу тешик қулоқ баъзан эшитиб ҳам туради.
- Миш-миш овлайдиган жойингиз бўларди?
- У ердаги гаплар сенга тўғри келмайди.
- Айтинг-чи?
- Бойвачча чет элга қочиб кетганмиш.
- Ишончсиз гапми бу?
- Сен ишонасанми? — Ҳамдам саволга савол билан жавоб қилди. Сўнг бир нафас тин олди-да, афсус оҳангида қўшиб қўйди: — Ишонсанг — ғирт аҳмоқсан!
- Бу гапни нима сабабдан ишончсиз деяпсиз?
- Чет элда унга пишириб қўйибдимми? Бу ерда ўзига хон, ўзига бек бўлса. Сенга ўхшаганлар мушугини пишт демаса... Чет элга қочиб кетиш осон эканми? Булар аҳмоқ эмас, қочишмайди. Чет элда нон йўқ уларга.
- Унда қаерга қойиб бўлган?
- Сен гапни чўзма, ичингдагини айтавер: ўлдириб кетишган, демоқчимисан?
- Шу тахмин ҳақиқатга яқинроққа ўхшайди.
- Ким ўлдиради?
- Балки Асадбекдир?
- Сенинг танглайингни Асадбек кўтарганми? Нима иш бўлса ўшанга тақайдиган бўлибсан.
- Хўш, давом эт-чи?
- Мурдани топиш керак.
- Ўҳ-хў... иштаҳалар карнай-ку, а? Билиб қўй: агар бойвачча сен айтгандай ўлдирилган бўлса, ўлигини икки дунёда ҳам тополмайсан.
- Ҳарҳолда бир қизиқиб кўриш керакмикин?
- Менга қара, прокурор, фойда чиқмайдиган ишларга бошингни қотирма. Агар чиндан ҳам улар ўлдиришган бўлса-ю, мурдани топишимизни исташса, бизларни қийнашмас эди.

Аввалгиларига ўхшаб дарахтга осиб қўя қолишарди. Буни ишташмадими — тамом, овора бўлма. Мен гугурт чўпини беш-олтига майдалаб Сирдарёга ташлаб юборай-чи, топа олармикансан? Мурдани йўқотиш усуллари кўп, топиш усули эса кам. Сен жасадни эмас, уни йўқотишда қатнашганларни топ. Ҳеч бўлмаганда биттасини топ. Гапингнинг ҳидига қараганда кимдир хабар қилганга ўхшайди. Ана ўшанинг гирибонидан ол. Гапирмагунча қўйма.

«Унинг кимлиги маълум бўлганида нима қилишни ўзим билар эдим», — деб ўйлади Зоҳид унинг гапларини эшита туриб. — Агар Саид Қодиров рост гапирган бўлса, у одамни ёлғиз ўзи билади. Менга рўпара қилмайди. Гирибонидан ҳам олдирмайди».

Ҳамдам Толипов жасадни йўқотиш усулларини яна пича баён қилгач, гапдан тўхтади. Зоҳид бу мавзунини давом эттирмакни истамай, суҳбат мавзуга таҳрир киритди. У бугун, улгуролмаса эртага Ботиров ишини юритган терговчи билан учрашмоқни ихтиёр этган эди. Зоҳид қўшни тумандаги бу терговчини танимасди. «Балки Ҳамдам ака танир», деб сўраб эди, янглишмади. — Танийман уни, — деди Ҳамдам. Сўнг Зоҳидга муғомбирона тикилди. — У ишқалга нима учун ишқинг тушиб қолди?

— Бир «Иш»да хомлик қилганга ўхшайди.

— Бир «Иш»да сен хомлик қилишинг мумкин. Бор, ана, мен хомлик қилишим мумкин. Унда хомлик деган гап бўлмайди, билиб қўй. Унинг лақаби «Ишқал». Бу нима дегани, биласанми? У ишқалликни пулга сотиб олади.

— Тушунмадим?

— Сен «Мушт ишлатасиз», деб менга кун бермайсан. Мен пичоқ бориб суякка қадалганда дўппослаб қоламан. Ҳаммани ҳам уравермайман. У «Ишқал» эса хонасига кирган одамни муштламаса кечаси ухлолмайди. Агар отаси кириб қолса, уни ҳам аямаса керак. Яна бир нарсани билиб қўй: у яхши ходимлар рўйхатида биринчилардан бўлиб туради. Топширилган ишнинг юздан тўқсон тўққизини очади. Тушундингми?

— Тушундим.

— Йўқ, тушунмадинг, — деди Ҳамдам айёронан жилмайиб. — Ҳали тушунганинг йўқ. Уч-тўрт кундан кейин тушунасан.

— Нега? — деб ажабланди Зоҳид.

— Негаки, у сенинг адолат қилишингга йўл бермайди. Сен бор, у билан суҳбатлаш. Лекин унинг ҳар бир тешиқда акахонлари борлигини унутма. У хизмат варақасига қандайдир бир «зумраша» прокурорнинг «минус» қўйишига йўл бермайди.

Ҳамдам «Ишқал» деб аталган ҳамкасбининг қилиқларидан айтиб бергач, Зоҳид унга миннатдорлик билдириб, изига қайтди.

3

Соқчи Ботировни бошлаб келди. Ботиров сўроқхонага қўлларини орқасига қилган ҳолда кириб, маҳбусларга хос бўлмаган оҳангда қироат билан салом берди. Зоҳид бу лутфга жавобан қуруққина қилиб «салом», деди-да, рўпарасидаги курсини кўрсатиб «Ўтиринг», деди. Ботиров ўтиргач, Зоҳид учун кутилмаганда қўлларини фотиҳага очди-да:

— Роббано... ихдинас-сиротал мустақийм... — деб дуо қилди.

Зоҳид беихтиёр равишда дуога қўшилиб, кафтларини юзига суртди.

— Қалай биродар, саломатмисиз, аҳли байтлар омонми? — деб сўради Ботиров.

— Раҳмат, юрибмиз... — деди Зоҳид.

— Алҳамдулиллаҳ, — деди Ботиров.

Зоҳид яна ажабланди. Хизмати давомида кўп одамни тергов қилди, суҳбатлашди. Лекин ҳеч бир терговни бундай тарзда бошламаган эди. Шу пайтгача биров унга «ҳол-аҳвол сўраш одоби бизда ҳам бор», демаган эди. Афсус ери шундаки, буни ўзи ҳам ўйлаб кўрмабди. Ҳозир, Ботировнинг одоби унга бир дарс бўлиб, аҳвол сўрамаклиги лозимлигини ўқди.

— Ўзингининг аҳволингин қандай?

Зоҳиднинг бу гапи одоб оҳангида эмас, сўроқ тарзида эшитилди. Сўроқларга кўникиб қолган, терговчидан лутф кутмаган Ботиров бу оҳангга эътибор бермади.

— Алҳамдулиллаҳ, — деди у, сўнг қўшиб қўйди: — Яратганга шукр.

Зоҳид бу шукронани эшитиб, унга тикилиб қолди. Қамоқда ётган одамнинг Худога шукр қилиши уни чиндан ажаблантирди. Одатда иши қайта кўрилаётган одам тухмат жабрини чекаётганидан шикоят қиларди. Бу эса... «Тил учида айтяптими ё дилданми?»

— Ҳа, биродар, тикилиб қолдингиз? — деди Ботиров.

— Тикилиб қолганим... очигини айтсам, «Яратганга шукр», деганингизга ҳайрон бўляпман.

— Астаффируллаҳ! Нима учун ҳайрон бўляпсиз? Сиз... мусулмон эмасмисиз?

Зоҳид шу ёшга кириб, бундай саволга дуч келмаган эди. Шу боис айб устида қўлга тушган боладай шошилиб қолди.

— Мусулмонман...

— Алҳамдулиллаҳ, мусулмонсиз, — деб тўлдирди Ботиров.

— Ҳа, алҳамдулиллаҳ, мусулмонман, — деб камчилигини тузатди Зоҳид, — лекин... очигини айтсам, намоз ўқимайман.

— Оллоҳ сизни ва сиз кабиларни ўзи ислоҳ этсин. Сиз «Бу қанақа тентакки, қамоқда ўтириб шукр қилса», деб фикр қилаётган бўлсангиз ажаб эмас. Сиздан «мусулмонмисиз» деб сўраганининг боиси шундан иборатки, ҳар бир муслим ҳар нафасида Яратганга шукрлар қилмоғи фарздир. Сиз тонгда уйғонганингизда Раббимга шукр қиласизми?

— Йў-ўқ, — деб тан олди Зоҳид.

— Шуниси ёмон-да. Ахир бир ўйлаб кўринг: агар Оллоҳ ирода этмаса уйғонмайсиз-ку? Уйқу — ярим ўлим демак. Қанчадан-қанча инсонлар тунда уйқуга кетадилар, аммо уйғонмайдилар. Буни ўйлаб кўрмагандирсиз, а? Неча юз ёки минг инсон эрталаб хизматига кетади. Уйига эса қайтмайди. Кўчадами ё хизмат жойидами омонатини топширади. Сиз билан гаплашиб турган шу дамда қанча одам нафас олди-ю, нафасга қўшиб жонини ҳам чиқарди. Шундай экан, ёлғиз Оллоҳга шукр қилинг. Қамоқ эса... Бу Раббимнинг синовларидан бири. Раббим Ҳақ-таоло айтадики: «Ей, бандаларим, мен бандаларим ичидан бир мўъмин кишини бирон мусибат етказиб имтиҳон қилсам, у менга ҳамд айтиб, менинг имтиҳонимга сабр қилса, у ўша жойидан турганида гуноҳларидан онаси туққан кунидек пок бўлиб туради». Бу каломнинг маъносини англадингизми? Тўғри, менга зулм қилдилар. Лекин улар қиёматда шунга яраша ўз ажрларини оладилар. Мен улардан нолимайман. Уларни қарғамайман. Оллоҳ менга шу қамоқни лозим кўрибдими, шунисига шукр. Чунки бундан баттар зулмга рўбарў бўлганлар бор.

Зоҳид унинг гапларини диққат билан эшитиб, ўйланди. Назарида Ботиров ҳали ўттизга кирмаган йигит эмас, олтмиш ёки етмиш йиллик умр йўлини босиб ўтган, оқ-қорани яхши ажрата оладиган донишманд бир мўйсафиддай туюлди.

— Узрлиман, биродар, мен сизни асл мақсадингиздан бир оз чалғитдим. Сўрайдиганингизни сўрайверинг. Ҳар иккимизни Ҳақ йўлидан адаштирамасликни ёлғиз Оллоҳдан сўрайлик. Маҳбусни сўроқ қилгани келган терговчи бу гаплардан сўнг ноқулай аҳволга тушди. Сўроқни бошлагиси келмади. Буни сезган Ботиров яна:

— Сўрайверинг, биродар, — деб қўйди.

Зоҳид хаёлини жамлаш учун қоғозларига тикилди. Бир оз фурсат шу зайлда ўтгач, бошини кўтариб Ботировга қаради:

— Ботиров, биринчи марта нима учун қамалган эдингиз?

— Биринчи мартами?.. Бу жуда эски гап-ку, биродар?

— Эски бўлса ҳам билишим керак.

— Қоғозда ёзилганлари тўғри. Мен ўшанда зулм қилганман. Ўша йигитнинг биқинига михбурагични санчиб олганман. Ёш эдим, тезлик қилганман.

— Дастлабки терговда «Бу йигитлар ёмон ҳақорат қилдилар», дегансиз. Батафсилроқ айтиб

бера оласизми?

— Батафсилми?.. Шартми шу?

— Шарт.

Ботиров бошини қуйи эгди. Унинг бу ҳолатидан ўтмишини эслашга майли йўқлиги сезилди. Зоҳид «Майли, хаёлини жамлаб олсин», деган фикрда унга бошқа гап қўшмади. Бир-икки дақиқалик сукутдан сўнг Ботиров бошини кўтарди. Ана шунда Зоҳид унинг кўзларида беғуборликни, юзларида эса ажиб нурни кўрди.

— Ўсмирликнинг чўққисига етганимда ўзимга яраша қайсар эдим. Худо мени куч-қувватдан қисмаган эди. Шайтон алайҳилаъна эса мени кибр булоғи сувидан суғориб турар эди. У пайтларда мен буларни англамас эдим. Ўзимга бино қўйиб юраверардим. Ўша кезлари бир биродаримнинг акаси уйланадиган бўлиб, тўйда хизмат қилдик. Тўйда хизмат қилиш ўзимга ҳам ёқарди. Ўзимни катта одам ҳис қилиб, бир-икки қултум шайтоннинг сувидан ҳам татиб турардим. Ўша тўйда бир улфат менга керагидан ортиқроқ хизмат буюрди. Назаримда улар мени калака қилаётгандай туюлиб, айтганларини бажармай қўйдим. Уларга бу малол келди. Биттаси чақириб, сўқди. Мен жавоб қайтардим. Хуллас, тўй охирлагач, кўчага чақиринди. Тап тортмай ташлашдим. Тўрт йигитга бас келолмадим. Машиналарига босиб, овлоқ бир жойга олиб боришди. Уришди. Хуллас, қўл-оёқларимни боғлаб... ечинтиришди... Шунда инсофлироғи уларни тўхтатди. Қўл-оёғимни ечди. Машинада яна гап талашиб, олишиб кетдик. Шунда қўлимга михбурагич тушиб қолди. Эй-й... — Ботиров бош чайқади. — Шайтонга банди бўлганимда кўзинга ҳеч нарса кўринмас экан. Менга хайрихоҳ бўлган, қўл-оёқларимни ечган, оғайниларини инсофга чақирган йигитнинг биқинига санчиб олсам-а... Улар яраланган оғайниларини касалхонага элтиб, мени маҳалламга олиб келиб роса тепкилашди. Уйга бир аҳволда кириб бордим. Адам раҳматли сафарда эдилар. Акам, онам ювиб-тараб, яраларимга малҳам қўйиб, ётқизишди. Бир ҳафта ўрнимдан турмадим. Сал ўзимга келгач, милисага олиб кетишди.

— Бир ҳафтагача сизга ҳеч ким ҳеч нарса демасми?

— Йўқ.

— Сиз дўхтирга ҳам учрамадингизми?

— Йўқ... Мен у йигитларнинг найрангини тушунмабман. Ўзимга келиб олишимни кутиб туриб, сўнг милисага айтишган-да. Майли, мен улардан хафа эмасман. Зулм қилдимми, жабрини тортишим керак эди. Мен ўшанда қозилардан ранжиган эдим. Ҳозир улардан ҳам хафа эмасман. Розиман, ҳаммасидан.

— Нимага? — деб ажабланди Зоҳид.

— Ахир улар адолат қилиша олмас эдилар. Одам адолат қилмоғи учун мусулмоншева бўлиши шарт. Ҳақ йўлида туриши керак, юрагида иймон нури, тилида Оллоҳнинг зикри бўлиши керак. Бусиз қандай адолат қилсин? Бунақа одамларга менинг раҳмим келади. Оллоҳдан уларни ислоҳ қилмоғини сўраб дуолар қиламан.

— Демак, сизга биринчи сафар тўхмат бўлмаганми?

— Йў-ўқ... Бир жиҳатдан қамалганим яхши натижа берди. Қамоқхонада кўзим очилди. Шукрки, иймонли одамга дуч келиб, Ҳақ йўлини танидим. Шайтонга қуллик қилмайдиган бўлдим, нафсим билан жиҳодга киришдим. Билмадим, биродар, сиз бунга тушунармикинсиз... аммо мен бахтимни ўша қамоқда топдим.

«Бемаънилик, — деб ўйлади Зоҳид. — Қамоқ — жазо. Бахт топадиган жой эмас. Бунинг эси оғиб қолганга ўхшайди».

— Гапларим бемаънига ўхшайди, а? — деди Ботиров худди унинг фикрини уққандай. — Аммо Ҳақ йўлидаги ҳар қандай одам гапимни тасдиқ этиши мумкин. Биров пул топса, биров катта мансабга етишса, биров яхши кўрган қизига уланса.... бахтимни топдим, дейди. Улар — адашган бандалар. Бахтнинг чин маъносини англамайдилар. Энг улуғ бахт — Ҳақ йўлини топиш, ўзини, бутун оламни яратган Роббисини таний бошлаш эмасми? Бу бахтдан бенасиблик

нимани англатади, биласизми?

Зоҳид сўроқ қилиши лозим бўлган бу маҳбуснинг гапларини тинглай туриб, бобосини эслади...
...Садақайрағоч каби ўсган оқ ўрик... Супага тўшак тўшалган. Бобоси... кўзойнакнинг синган банди ўрнига ип тортиб қулоғига илган. «Қани, дўнгпешоналар, ўтиринглар-чи, эшитинглар-чи...» Ҳозир бобоси шундай деб чорлагандай бўлди. Сўнг кўп марта такрорлаган гапларини айтди: «Оллоҳ таборак ва таоло инсонларни синамоқ учун бу дунёга юборган...»

«Бу йигит ҳам синовни гапирди. Синовдан ким ўтади? Фақат шу йигитга ўхшаганларми? Бизчи? Мен адолат излаб гангиб юрибман. Топаманми уни? Топганим — синовдан ўтганимми? Синовдан ўтганим — бахтимми? Бахт тушунчаси шунчалар торми?»

— Мен фарзанд кўрганимда ўзимни бахтли ҳис қилган эдим, — деди Зоҳид, масалани ўзи учун ойдинлаштириб олиш учун. — Мен ҳам адашганманми?

— Сизга бу бахтни ким берганини англаганмисиз? Унга шукр этганмисиз? — деди Ботиров унга синовчан тикилиб.

Қамоқхонанинг зах хонасида, димиққан ҳавода нафас олиб, уларнинг бахт масаласини ойдинлаштиришга киришишлари ажаб ҳол эди. Улар жисман бир хонада, аммо руҳан икки оламда эдилар. Шу ҳолатда бахт хусусида ягона тушунчага эга бўлмоқлари мумкин эмасди. Айниқса Зоҳид маҳбуснинг бахти нимада эканини ҳис қила олмас эди. Янада ойдинроқ айтилса, маҳбуснинг бахтли бўлиши мумкинлиги унинг учун ёт тушунча эди.

У ҳиссиётга берилиб, асл мақсадидан узоқлашаётганини ҳис этди. Ботиров унинг кўзига бегуноҳ фариштадай бўлиб кўрина бошлаган эди. Унга «Маҳбусни яхши хислатларини излама, яхши фазилатига йўлиққан чоғингда кўзларингни юмгину сўроқни давом эттир», деб таълим беришган. Ҳар қандай даражадаги маҳбусдан бир поғона баландда туриб сўроқ қилиши лозимлигини ҳам унутгани йўқ. Лекин Ботиров остона ҳатлаб кирган онидан бошлаб уни чалғитиб юборди.

Зоҳид бу «дарс»ларга ҳамиша амал қилмаса-да, ҳозир хонаси келганини англади. Хаёлини жамлаб, «Сен у билан баҳслашгани келмагансан, сен сўроқ қилгани келгансан. Маҳлиё бўлма. «Ўғри қариса — сўфи бўлади», деган мақол бор. Бу ҳам қилғилиқни қилиб қўйиб, кейин муллага айлангандир балки...», деб ўзига-ўзи танбеҳ берди. Сўнг терговчи қиёфасига кирди: — Ботиров, — деди у расмий оҳангда, — сиз бир қизни зўрлашда, сўнг унинг пули, кийимларини ўғирлашда айбланасиз. Айбингизга иқрормисиз?

Ботиров суҳбат мавзуининг, гап оҳангининг кескин тарзда ўзгарганидан ажабланмади, балки «асл қиёфасига кирди», деб ўйлаб кулимсиради. Зоҳид бу кулимсираш замирида ётган аччиқ кинояни уқди. «Нимага куляпсиз?» деб ҳам сўрамоқчи бўлди. Бироқ, яна гап чувалиши мумкинлигини англаб, саволини такрорлади:

— Айбингизга иқрормисиз?

— Одам йўқ айбига иқрор бўлиши мумкинми?

— Ҳарҳолда сизга шундай айб қўйиб, қамашган. Қиз ҳам таниш чоғида сизни адашмасдан кўрсатган.

— Лекин у кейинги кўрсатмаларида тонган. Судда ҳам «Зўрлаган бу одам эмас», деган. Аммо қозилар унинг гапларига эътибор беришмади. Сизларнинг ишингиз қизиқ. Қиз «Бу эмас», деб турса-ю, иш устида бўлмаганлар, «Йўқ, шу эди», деб ишонтирмоқчи бўлса... Шунчалар ҳам тўхмат бўларми? Ё Раббим, уларга ўзинг тўзим бер. Мен бир нарсага ажабланаман, биродар, нима учун тўхматга осонгина ишонасизлар-у, ҳақиқатга инонишдан бўйин товлайверасизлар? Ҳақиқатдан қочиш — дўзах олови сари бир қадам қўйиш эмасми, валлоҳи аълам?

— Қизнинг кейинги гапларини ҳақиқат деяпсизми?

— Сиз ҳам ишонмайсизми? У ҳолда яна қайта тергов қилишингиздан наф борми? Ишончсиз қўллар билан адолат эшигини очаман, деб фикр қиляпсизми?

— Қуруқ гап билан ҳақиқатни исбот этиб бўлмайди. Ҳозирча менинг ишончимни бир четга қўйиб турайлик. Қиз балки кейин кўрқитилгандир. Балки пул берилгандир... Шундай бўлиши

мумкин эмасми?

— Мумкин эмас! — деди Ботиров қатъий тарзда.

— Бизнинг ишимизда бунақа гапидан қайтишлар кўп учрайди.

— Сизнинг ишингизда балки кўп учрар. Аммо менинг «Иш»имда бундай бўлмаган. Бизнинг у қизга берадиган пулимиз йўқ. Пулдор оила бўлганимизда биринчи сафар қаматиб қўйишмасди. Пулдор бўлмаганимиз ҳам яхши экан. Йўқса, қулоқларимизгача гуноҳга ботар эдик.

— Қўрқитиш-чи?

— Пулсиз оила зўравон бўлармикин? Уни ким қўрқитади? Онамми? Сиз... онамни кўрдингизми? Бир кўринг... Гаплашинг... Акам билан ҳам гаплашинг... Акам... Агар қўлларини чивин чақиб турганини кўрсалар, аввал: «Шу чивинни ўлдириш мумкинми?» деб домладан сўраб оладилар. Шундай одам қизни қўрқитармикин?

— Унда сабаб нима?

— Худонинг ўзи қизни тўғри йўлга солган, валлоҳи аълам. Тухмат туфайли қандай гуноҳ ботқоғига ботаётганини билгандир. Сиз унинг ўзи билан гаплашдингизми?

— Гаплашдим.

— Нима деди?

Зоҳид унга «Терговчи менманми ё сизмисиз?» дегандай савол назари билан қаради. Ботиров бу қарашнинг маъносини уқиб, бошини эгди.

— Воқеа содир бўлган куни, яъни 1986 йилнинг йигирма биринчи декабрида қаерда эдингиз?

— Уч марта суд бўлди. Унгача неча марта сўрашди. Яхшилиқ билан ҳам сўрашди, ёмонлик билан ҳам сўроқ қилишди. Ҳар сафар тўғриси айтдим. Иккинчи судда гапимга ишониб оқлашди. Лекин адолат қилган суд яна бузилди. Учинчиси яна қўшиб берди. Мен ҳеч қачон иқрор бўлмаганман. Қиз ҳам айбловни рад этди. Лекин... Сиз яна сўраяпсиз. Ҳаммаси қоғозларингизга ёзилган-ку?

— Ёзилган бўлса ҳам саволимга жавоб беринг.

— Ўша куни устозимни Оллоҳнинг ҳузурига кузатган эдик.

— Аниқроқ айтинг.

Ботиров бошини кўтариб, Зоҳидга норози қиёфада боқди.

— Устозимнинг жанозалари бўлган эди, — деди сал қўполроқ оҳангда.

— Устозингиз ким?

— Неъматиллоҳ аллома.

— Қайси қабристонга қўйгансизлар?

— Қабристоннинг номи эсимда йўқ.

— Жанозани қайси масжидда ўқидинглар?

— Жаноза ҳовлида ўқилган.

— Нима учун масжидда ўқилмади?

— Жамоат кўп эди... Ундан ташқари... ўшанда масжид беркитилган экан.

— Устозингизнинг уйи қаерда эди?

— Бу шаҳарда эмас...

Ботиров айтди. Зоҳид дафтарчасига ёзиб олди.

— Ҳаво қандай эди ўша куни?

— Совуқ эди. Майдалаб қор ёққан эди.

— Жанозани ким ўқиган эди?

— Абдунаби қори. Устознинг энг яқин шогирдлари.

— У сизни кўрганми?

— Кўрган. Уч кун бирга бўлганмиз.

— Буларни нима учун терговда айтмагансиз?

— Айтганман. Эътибор беришмади. Судда ҳам Абдунаби қорини чақиринглар, дедим. Хўп, дейишди-ю, чақиринглар.

— Ўша куни устингиздаги кийим қандай эди?

— Устимда... палто, оёғимда маҳси-калиш. Бошимда телпак. Қўнғир қуён терисидан. Уст-бошим сизларда... уйда эмас.

— Қабристонни эсланг-чи. Қайси кўчалардан юриб борилади? Жасад қаерга қўйилган? Йўл бўйидами, бирон дарахт яқинидами? Балки ўриндиқлар бордир?

— Ўриндиқми?.. Ўриндиқнинг оёқлари бор эди. Тахталари суғуриб ташланган экан.

Қабристонга келиб Қуръон ўқилмасин, деган буйруқ бўлган экан.

Ботиров Зоҳиднинг майдалаб сўрашидан дастлаб ғашланди. Сўнг кўнглига чироқ ёқилгандай бўлди. «Қархолда бу йигит қўл учида иш юритадиганга ўхшамайди. Икир-чикирларга қизиқаётганидан яхшиликни умид қилиш мумкин», деб ўйлаб барча саволларга эринмай жавоб қайтарди. Зоҳид унинг айтганларини қоғозга ёзиб олиб, суҳбат сўнгида имзо чектирди. Тергов якунланганини англаган Ботиров яна «Ё Роббим, барчаларимизни ўзинг ислоҳ айла!» деб дуо қилди.

«Мен унинг ўрнида бўлганимда Худодан терговчиларга инсоф беришини сўраган бўлардим», деб ўйлади Зоҳид. У ўнлаб жиноятчи, гувоҳларни сўроқ қилиб, бугунчалик қийналмаган эди. Назарида бу маҳбус оғир бир тошни унинг елкасига қўйиб чиққандай туюлди. Бу қандай тош — гуноҳлар тошими ё масъулиятми, билмади. Лекин оғирлигини ҳис этди. Тобора чўкиб бораётгандай бўлди. Елкаларини тош эзиб, зириллаб оғрита бошлади...

4

Сўроқхонадан чиқиб келаётган Зоҳидга соқчи бошлиқ йўқлаётганини маълум қилди. У «Бирор расмиятчилиги бордир», деган фикрда қамоқхона бошлиғи хонаси томон юрди. Бошлиқ республика прокуратурасидан йўқлашгани, ҳозироқ етиб бориши зарурлигини билдирганда «Ҳосилбойваччанинг мурдаси топилдимикан?» деган хаёлга бориб, Саид Қодиров билан учрашувга шошилди.

Саид Қодировнинг столи усти одатдагидай тартибли эмасди. У бир неча «Иш» тўпламларини ёйганича нималарнидир ёзиш билан машғул эди. Эшикни тақиллатиб кирган Зоҳидга бир қараб олиб, ишини давом эттирди. Зоҳид халал бермаслик учун изига қайтмоқчи эди, у қоғоздан бошини кўтармаганича «Киринг, ўтиринг», деди. Зоҳид юмшоқ курсига чўкиб ўтирганида «Қаҳва тайёрлаб ичинг», деб қўйди. Зоҳиднинг қаҳва ичгиси йўқ эди. Шу боис ўрнидан жилмади. Ярим соат давомида хонага сукунат ҳукмронлик қилди. Қоғознинг шитирлаши, Саид Қодировнинг дам-бадам томоқ қириб қўйиши сукунат ҳукмронлиги мутлақ эмаслигидан дарак берарди.

Саид Қодиров ишини якунига етказгач, қўлидаги қаламни стол устига ташлаб, керишди. Сўнг кўзларини уқалаб олиб, Зоҳидга қаради:

— Узр, каттанинг топшириғи. Бетоқат бўлиб кутиб ўтирибди. Юқорига чиқиши керак экан. Ишларингиз қалай?

— Ёмон эмас.

— Яхши ҳам эмас. Шариф Намозов деган одамни танийсизми?

— Ҳа. Винзавод директори. Прокуратурага ўтганимда биринчи бўлиб шунинг иши билан шуғулланганман.

— «Иш»ни охирига етказганмидингиз?

— Йўқ.

— Нима учун?

— Винзавод директори тўхмат қилганини бўйнига олган экан. Лекин... «Иш»ни мен ёпмаганман. Нега сўраяпсиз?

— Шарипов билан Москва шуғулланяпти. Винзаводдан жуда кўп миқдордаги маҳсулот Красноярскка юборилган. Ҳужжатлар қалбаки экан. Москвадан тергов гуруҳи келган. Бошлиғи

нақ Азроилнинг урғочисими, дейман. Балки сизни ҳозир кутиб ўтиргандир. Ҳар бир гапингизни ўйлаб гапиринг. У билан ўчакишманг. Эски одатингизни қилиб ҳақиқат талашманг. Москвадан келадиганларга ҳақиқат керак, деб янглишманг. Уларда ҳам нафс бор.

— Тушунмадим? Нима, унга пора беришим керакми?

— Мен унақа деганим йўқ. Сафсата сотманг, уларга ҳақиқат керакмас, деб огоҳлантирмоқчиман, халос. Ошиқча гапириб юбормасангиз бас. Уюшган жиноятчилик ҳақида умуман гап очманг. Сиз бу ҳақда ҳеч нима билмайсиз.

— Шуни айтгани чақиртирдингизми? — деди Зоҳид норози оҳангда.

— Ҳа. Яна қайтараман: эҳтиёт бўлинг. Ҳозирги ишларимизнинг исини чиқарманг.

Саид Қодиров шундай деб қоғозларини йиғиштира бошлади.

— Кетаверайми? — деди Зоҳид.

— Ҳа. Айтмоқчи, Шарипов ҳибсда, буни ҳам билиб қўйинг.

Зоҳид ташқарига чиқиб, совуқдан жунжикди. Саид Қодировнинг махсус чақириб огоҳлантириши унга ортиқчадай туюлди. «Бунча ваҳима қилади. Мен қорадори бўйича «Иш» очдим. Ҳаммаси қонуний бўлди. Уни бошқалар чиқаришди. Винзавод ҳужжатларида қалбакилик бўлса, менинг нима алоқам бор?»

Ишхонасига боргунига қадар шу фикрда бўлди. Фақат хонасига яқинлашганида эшик оғзида икки нотаниш йигитни кўриб огоҳлантиришнинг бежиз эмаслигини англади.

Эшик очмоқчи бўлганида йигитлардан бири йўлини тўсди-да:

— Кимсиз? — деди дағал оҳангда.

Зоҳид ўзини таништириб, гувоҳномасини кўрсатгач, унинг ўзи эшикни очди. Зоҳид ўзининг ўрнида ўтирган аёлни кўриб «Московдан келган Азроилнинг урғочиси шуми?» деб ўйлади. Зоҳид ичкари кириб, орқасидан эшик ёпилгач, малласоч ўрнидан турди.

— Арина Бергер, СССР прокуратурасиданман, — деди-да, стол устидаги қутидан сигарет олиб, лабига қистирди.

— Шарипов, — деди Зоҳид, ўзини таништириш мақсадида.

— Шариповлигингизни биламиз, ўтиринг, — деди Бергер сигарет тутатиб. Сўнг столга омонат ўтирди-да, унга тикилди.

— Иш пайтида қаерларда юрганингизни раҳбарлар билишмайдими?

— Иш пайтида иш билан шуғулланамиз, — деди Зоҳид унинг қилиғидан ғаши келиб.

— Қаерда эдингиз?

— Шаҳар турмасида.

— Сиз Шариповсиз... Шариф Намозов кимингиз бўлади? Шариф... Шарипов...

— Ўзбекларда бундай исм кўп учрайди. Русларнинг Иванига ўхшайди.

— Шунақа денг? Русларга ўхшаса яхши... Демак, Шариф Намозов кимингиз бўлади?

— Ҳеч кимим, бегона одам.

— Ҳали «Уни танимайман» ҳам дерсиз?

— Танийман.

— Қизиқ... дарров танишингиз қизиқ?

— Прокуратурадаги биринчи ишим. Ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ. Хотирам ҳам яхши, нолимайман.

— Хотиранингиз яхшими? Бу жуда гўзал! Ҳозир синаб кўрамиз. Мушук-сичқон ўйнаймизми ё тўғрисини айта қоласизми?

— Ниманинг тўғрисини?

— Тушунмаяпсизми? Яхши, лўнда қилиб айтайми? Гап шу бўлмаса: қамоқдан чиқариб юборганингиз учун Шариф Намозов сизга қанча ҳақ тўлади?

Бундай аҳмоқона саволнинг бу қадар безбетларча берилишини Зоҳид кутмаган эди. Савол ханжар бўлиб юрагига санчилиб, бир бураб олингандай бўлди.

— Бунақа саволни... ҳазиллашиб ҳам бериб бўлмайди, — деди у ғазабини ичига ютиб.

- Мен ҳазиллашаётганим йўқ, — деди Бергер. — Сиз билан ҳазиллашай деб икки қитъани босиб келганим ҳам йўқ. Мени ҳақиқат, фақатгина ҳақиқат қизиқтиради. Хотирингиз жам бўлсинки, мен унинг тагига етаман. Хўш, яна ўша саволга қайтамыз?
- Намозов ишини мен бошлаганман. Лекин уни қамоқдан мен чиқармаганман.
- Биладан. Бу Келдиевнинг иши. У билан гапимиз бошқача бўлади. Мен сиз — ўзбекларни яхши биладан. Бирингиз иккинчигизга ошириб турасиз. «Иш»ни сиз очгансиз, агар розилик бермасангиз Келдиев ёпа олмас эди. Хўш, нима учун рози бўлдингиз? Розилигингизнинг нархи қанча?
- Сиз мен билан бу тарзда гаплашманг, ҳаққингиз йўқ! — деди Зоҳид, бу сафар ғазабини яшира олмай.
- Нимага ҳаққим бору нимага йўқ, сендан яхшироқ биладан, — деди Бергер оёққа қалқиб. — Сен покмисан? Пок бўлсанг нима учун индамай турдинг? Нима учун юқорига ёзмадинг? Ҳаққинг бор эди-ку?
- Бу менинг хатоим бўлиши мумкин.
- Ҳар бир хатонинг ўзига яраша ҳақи бўлади.
- Мен шу пайтгача бировдан пора олмаганман, бундан кейин ҳам олмайман.
- Бунақа кулгили чўпчакларни болалар боқчасига бориб айтиш керак. Мен бола эмасман, СССР Прокуратурасиданман! Бу «Иш», азизим, сен ўйлаганчалик ҳазил иш эмас. Билиб қўйганинг яхши: «Ўзбек иши»нинг иккинчи саҳифаси очиляпти. Ҳали кўп одам боради борадиган жойига. Ўртоқ Гдлян айтган: сенлар билан одам тилида гаплашиб бўлмайди. Сенлар одам тилини билмайсанлар. Гап шу: Намозов тан олди. Сенга эллик минг берган экан. Эртага эрталаб мана бу ерга, — Бергер стол устини шапатилаб қўйди, — йигирма беш мингни қўясан. Келишдикми?
- «Бу Азроилнинг урғочиси нималар деб валдираяпти? Пора сўраяптими ё синамоқчими? Шарипов бермаган нарсасини «Бердим» деган бўлса-чи? Қийноққа олган бўлса, айтиб юбориши ҳеч гапмас. Хўш, айтса нима? Бир аҳмоқнинг гапи ҳақиқат эмас-ку?»
- Келишдикми? — деди яна Бергер унинг ўйга берилганини кўриб.
- Йўқ, келишмадик, — деди Зоҳид қатъий овозда. — Мен ундан сариқ чақа ҳам олмаганман.
- Мен аёл бўлсам ҳам сен билан эркакчасига гаплашяпман. Сен эса хотинга ўхшаб чайналяпсан. Эркакмисан ўзинг? — Бергер қўлидаги сигаретни пастга ташлаб, этигининг учи билан эзди. — Яхши. Эрталабгача ўйла. Мен сенга шанс берман: камерада эмас, уйингда ўйлайсан.
- Ўйлашнинг ҳожати йўқ: ундан ҳеч нарса олмаганман.
- Фирт аҳмоқ экансан! Сен мен берган шансдан фойдаланишни истамадингми? — Бергер саволига жавоб кутмай, даҳлиздаги йигитлардан бирини чақирди: — Влад! Кираверишда Зоҳидни тўсган қорувли йигит ҳаялламади. Эшикни очиб, ичкарига бир қадам қўйди.
- Олиб чиқиб, камерага тиқ буни. Хом калласини пишитиб олсин. Бир тишлам нон, бир хўплам сув ҳам берилмасин.
- Зоҳид ишнинг бунақасига айланишини кутмаган эди. Шу сабабли гангиб қолди. Сўнг ўрnidан сапчиб турди-да:
- Ҳаққингиз йўқ! — деди, овозини бир парда кўтариб.
- Ҳаққим бор, — деди Бергер кибр билан.
- Прокурор рухсатномасини кўрсатинг, — деб талаб қилди Зоҳид.
- Рухсатномами? — деди Бергер, сўнг икки бармоғи орасига бош бармоғини қистириб Зоҳиднинг бурнига тақади. — Мана сенга рухсатнома! Мен СССР прокуратурасиданман, шунинг ўзи сенга кифоя эмасми? Влад, олиб чиқ.
- Зоҳид қаршилиқ қилиш бефойда эканини билиб, Владнинг олдига тушди.

XI 606

1

Асадбек туш кўрди.

Қабристон... Руҳи шодлар ва қабр азобини чекаётганлар диёри. Бу дўнгликлар одамларнинг жасадлари билан бирга қанча сир-синоатларни яширган экан? Бойлик йўлида ҳеч нарсдан қайтмаган ҳам, бир бурда нонга муҳтож бўлганлар ҳам шунда. Унисининг ҳам, бунисининг ҳам бошида гувала...

Ўркач-ўркач ҳисобсиз дўнглик — ҳисобсиз қабр, ҳисобсиз тақдир, ҳисобсиз ажр...

Айрим қабрлар устида ажиб нур жилва қилади. Асадбекнинг кўзлари бу нурдан қамашади. Нур оппоқ қушларга айланиб, чарх ура бошлайди. Асадбек онасининг қабрини излайди. Икки қабр... Ёнма-ён... Қора мрамртош қўйилган. Бири онасиники, кичикроғи Самандарники... Ажаб манзара: бу қабрлар устида оппоқ қушлар чарх урмайди. Аксинча, олов тиллари кўринади.

Кимнингдир оҳ ургани эшитилади. Асадбек бу овоз эгасини танийди: онаси! Самандарнинг ўлимидан сўнг уйқусиз тунларда шундай оҳ чекарди. «Ётган ерларида ҳам оҳ уряптиларми?»

Асадбек ажабланиб қабр сари юради, юраверади. Қабр эса ундан қочгандек чекинади, чекинаверади... Сўнг... олов тиллари ўрнида онаси кўринади. Қўлида Самандар — хаста Самандар. Кўзлари юмуқ. Ҳаракат сезилмайди. Жонсиз Самандарми? Сўнг... отаси...

— Ада? — деб ажабланади Асадбек, — Сиз ҳам шу ердамисиз?

— Ҳаммамиз биргамиз, тойчоқ, — дейди отаси жилмайиб.

— Яқинда мен ҳам келсам керак, — дейди Асадбек.

— Келасан... Мен кутяпман. Сенга чена ясаб қўйибман... Ченада учишни соғиндингми?

— Соғиндим ада...

— Болам, қийналиб кетдингми? — дейди онаси.

— Қийналдим, — дейди Асадбек.

— Кела қол, аданг ченада учирадилар. Қара, ёғоч чена ясабдилар ўзлари.

Асадбек атрофга аланглайди. Чана кўринмайди. Баъзи қабрлар устида чарх ураётган оқ қушларга ажабланиб қарайди:

— Булар қандай қушлар? — деб сўрайди Асадбек.

— Булар шу қабрларда ётганларнинг руҳлари. Улар у дунёда солих фарзандлар қолдирганлар.

— Сизникида олов кўрдим?..

— Оҳ... болам... сен қабр азоби нима эканини билмайсан...

— Сизлар бу дунёда ҳалол яшадингиз, умрларингиз азоб билан ўтди. Яна қандай азоб бўлиши мумкин?

— Солих фарзанд...

— Тез-тез худойи қиламан, қўйлар сўйдираман, мачит қурдирыпман.

— Бу етарли эмас, болам... Солих фарзанд амали...

— Солих фарзанд амали? Нима бу?..

Онаси жавоб ўрнига «Оҳ!» деб қўяди. Қабристон этагида оқ туялар кўринади. Туя карвони аста юриб қабристонни тарк эта бошлайди.

— Оқ туялар кетишяпти, — дейди онаси афсус билан.

— Уларни қайтариш керак, — дейди отаси.

— Мозоримиздан авлиёлар кетиб қолишяпти. Одамлардан иймон кўтариляпти...

Асадбек ўйланди. Аввал ҳам кимдандир эшитиб эди бу гапни. Ҳа, эслади: Манзура айтиб эди.

Онаси ҳам айтяпти...

— Туяларни қайтараман, — дейди Асадбек.

Онаси афсус билан бош чайқайди. Отаси эса:

— Сен қайтаролмайсан, — дейди.

— Қайтараман, — дейди Асадбек ўжарлик билан. Кейин... югурмоқчи бўлади. Югураман, дейди-ю, зил-замбил оёқлари ўзига бўйсунмайди. Кимдир қаҳ-қаҳ отиб кулади. Атрофига аланглаб кулги эгасини қидиради. Бир дўнг устида Ҳосилбойваччани кўради.

— Аблах, сен тирикмисан, ўлмаганмидинг? — дейди Асадбек.

— Мен ўлмайман. Мени ҳеч ким ўлдиролмайди, — дейди Ҳосилбойвачча, — югурма, овора бўлма. Барибир етолмайсан. Туялар кетиб бўлди.

— Етиб оламан, — дейди Асадбек. Сўнг яна югурмоқчи бўлади. Оёқлари бўйсунмайди.

Бир жойда... бўри кўринади. Ниманидир иштаҳа билан еяпти. Асадбек тўхтаб, бўрига тош отади. Бўри осмонга бўйнини чўзиб увлайди. Шу аснода у... оғзи қон Кесакполвонга айланади.

— Ҳайдар?! Сен нима қиляпсан бу ерда?

Кесакполвон оғзидан қонни оқизиб кулади. Асадбек унинг ўлжасига қарайди: Чувринди! Кўкси ёрилган. Юраги суғуриб олинган...

— Ҳайдар! Аблах! Нима қиляпсан?

— Ўлиб қолибди, гўшти бекорга исроф бўлмасин, деб еяпман. Ма, сен ҳам е, юраги ширин экан.

Шундай деб қон томиб турган юракни узатади.

— Йўқол, ҳайвон! — Асадбек шундай деб чекинади. Кесакполвон эса юракни чўзганича уни таъқиб этади. Сўнг юракни тишлаб, чайнай бошлайди...

— Йўқол, ҳайвон! Йўқол!..

Асадбек ўзининг бақирғидан ўзи чўчиб тушди. Аъзойи баданини тер босган, нафас олиши оғирлашган ҳолда уйғонди. Хонада ҳаво қолмагандек туюлиб, деразани очди. Ёпирилиб кирган муздек ҳаво йўталини уйғотди. Хапдори ютса ҳам қор қилмади. Йўтал овозидан сергакланган болохонадаги йигитлардан бири чойнак кўтариб кириб, бир пиёлада қайноқ чой узатди.

Йўтали босилгач, Асадбек ўрнига беҳол чўзилди.

«Шу йўтал олиб кетадими энди... — деб ўйлади у.— Битта йўталга қўшилиб чиқадими жоним?

Шунча тўплаган бойлигим битта йўталнинг эвини қилолмайдами? Дардимга даво беролмайдиган бу бойликни нима учун йиғдим? Болаларим учунми?.. Ҳа, болаларим учун...»

«Кимнинг пули бўлса — ўшанинг келажаги бор. Пули йўқда келажак нима қилсин? Умуман... пули йўқ одам бу дунёда яшамаса ҳам бўлади», деб юрган одам ҳолсизланиб ётиб, ўзини ўзи овуларди. Ҳозир унга «Пулдорнинг аҳволи шуми? Пулдор одамнинг келажаги — кафанми?» дейдиган одам йўқ. Бундай фикр қоронғуликдаги ақлнинг қай бир қирраларини ёритади. Лекин у мазкур ҳақиқатни тан олишни истамайди. «Нима қилган бўлсам болаларим учун эди», деб ўзини ўзи ишонтирмоқчи бўлади...

«Ўзим йўқчиликка чидардим. Манзура ҳам чидарди. Болалар зориқмасин, дедим. Болаларим... ўлим олдидан уларни кўриш насиб этадими? Уларга нима дейман? Ҳа... «Рози бўлинглар», дейман. Зайнаб... рози бўлармикин? Балки... кўнглим учун «розиман», дер. Лекин... Мен уни бахтсиз қилдим. Ҳар нима бўлганда ҳам отарчига узатмаслигим керак эди. Мендан катта хатолик ўтди... Отарчини ўлдирим керак эди... Ожизлик қилдим... Маҳмудга айтиб қўйишим керак... Мендан кейин уни ўлдирсин... Йўқ... Балки бундан бу ёғига яхши яшаб кетишар?.. Одамлар «Киши қачон ўлишини билса, юраги ёрилиб ўлади», дейишарди. Мен нимага талвасага тушмаяпман? Нега кўркмаяпман? Ўлишим аниқ бўлиб қолди-ку? Лекин қачон? Эртагами? Ўн кундан кейинми ё ўн ойдан кейинми? Йў-ўқ... ўн ойга бормасам керак. Балки... эрталабгача ўларман. Яна бир йўтал тутса... жоним ҳам чиқиб кетар?..»

Шу хаёллар оғушида ётган Асадбек қайси бир худойида, қайси бир мулла айтган ривоятни эслади:

«Хорун ар-Рашиддан сўрабдилар:

— Ичаётган бир қултум сувингиз учун ҳақ сўрасалар нима берар эдингиз?

— Ярим давлатимни, — дебди Хорун ар-Рашид.

— Агар ичган сувингиз ташқарига қайтмаса, қайтариш ҳаққига нима берардингиз? — деб

сўрабдилар.

— Қолган ярим давлатимни, — дебди Хорун ар-Рашид.

— Демак, давлатингизнинг қадрини бир қултум сув экан-да, — деб хулоса чиқарган эканлар...»

Бехос ёдига тушган бу ривоят мағзини аввал чақиб кўрмаган, шунчаки бир чўпчак сифатида қабул қилган эди. Ривоятга яширинган фалсафани шу ётишда англади.

«Менинг давлатим эса биргина нафас, — деб ўйлади у. — Тўйиб-тўйиб нафас олишга зор бўлиб ўламан. Жоним йўтал билан чиқса ўлганимни билмай ҳам қолишади. Биров хабар олгунча сасиб ётавераман. Жағимни танғишади, оёқларимни боғлашади. Дод-вой... Ким йиғлайди? Ўғилларим узоқда. Зайнаб дод солар балки... Яна бир-икки хотин қўшилар... Хотинларнинг ёлғондан бўлса ҳам йиғлаб тургани яхши. Бўлмаса бу уйдан ўлик чиққанини биров билмайди. Хотинларнинг йиғисисиз ўликнинг ҳам файзи бўлмаса керак... Манзура етиб келса бу ёғини ўзи эплаштиради!

Йў-ўқ... у йиғламайди. Жалилнинг онаси ўлгандамиди... ҳа, ўшанда йиғисини эшитиб «Додлашни ҳам ўрнига қўяр экансан, ўлсам маза қилиб эшитиб ётаман», деб ҳазиллашганимда «Вой адаси, хотинлар эрига йиғламайди, айб бўлади», деган. Қизиқ... нима учун айб бўлади? Манзуранинг йиғлаши шарт ҳам эмас. Балки... қутулганига шукр қилар?... Менга текканидан бери боши ташвишдан чиқмайди. Энди яйрайман, деганида болаларни ўқишга жўнатдим. Кейин чет элга юбордим. Уларни соғинди. Соғинди-ю, «Соғиняпман», деб зорланишга мендан кўрқди. Қизиқ... урмасам ҳам мендан кўрқади-я... Зайнабнинг ташвиши уни тамом қилди. Яхши ҳамки кейинги воқеалардан узоқроқда. Билса юраги ёрилиб кетарди. Келинларини бошлаб келиб роҳат кўраман, деганида мен чўзилиб ётсам... Бир жиҳатдан у келгунича жўнаворганим ҳам яхши. Ўлигимни кўрмаса бир-икки кун йиғлаб, кейин кўникиб қолади... Мени таниш-билишларимнинг ўзлари жойимга олиб бориб қўя қолишади. Жанозага тизилишади. Домла ақл ўргатади. Нима дейди? «Одам охир-оқибат ўлмоқ учун бу дунёга келади», дейдими? «Пенсияга чиққандан кейин намоз ўқийман, деб кутманглар, мана бу биродаримиз ҳам пенсия ёшига етмабдилар. Ўлмасингиздан олдин бир марта бўлса ҳам пешонангиз жойнамозга тегсин», дейдими? Ё «Ёғоч отга миниб келмасингиздан аввал ўз оёғингиз билан масжидга келиб туринг», дейдими? Кейин «Марҳумнинг яқинлари ким?» деб сўрайди. Ким чиқади? Ҳайдарми? Маҳмудми? Йўқ, Жалил чиқади. «Марҳум бировдан қарз олган бўлса, тўлайман», деб сўз беради. Тентак. Менинг кимдан қарзим бор экан? Одамлар мендан қарз. Лекин улар қарзларини келтириб беришмайди. Ўлганимдан хурсанд бўлишади. Балки ўшалар «Тезроқ ўла қолсин» деб дуо қилишаётгандир... Мен... Жалилдан қарзман. Ҳа... қарзим бор ундан. Ҳовли-жой олиб беришим керак эди. Маҳмудга тайинлаб қўйишим керак, мендан кейин олиб берсин. Кейин... кўтаришади. Тобутнинг бир чеккасидан ушлаш савоб экан. Мени кўтариш ҳам савобми? Одам йиғилади? Юзтами, мингтами? Шундан қанчаси хурсанд, қанчаси хафа?.. Жойимга ётқизишиб, бир кафтдан тупроқ ташлашади. Жойим... жойим қоп-қоронғи лаҳадми? Кейин... «Асадбек қанақа одам эди?» сўрашади. «Яхши одам эди», дейишади. Ҳа... Бу гаплари тўғри бўлади. Дунёдаги энг яхши одам — ўлик одам. Чунки у бировга ёмонлик қилмайди...»

Шу фикрга келган Асадбек қаддини кўтарди. Назарида шу ётишида ўлиб қоладигандай туюлиб ўрнидан турди. Шу пайтгача ўлимини ўйлаганида унча чўчимаётган эди. Ҳозир лаҳадда ётиши кўзи олдига келганда совқотаётган одамдай этлари жунжикди. Кўрқди. Ўлимидан эмас, лаҳадда ётишидан кўрқди.

Лаҳад — у дунё остонаси. Асадбек бу остонада ўзини нималар кутаётганини, қандай савол-жавобга мубтало бўлишини ўйламади. У қоронғу, зах лаҳадда ёлғиз ётишдан кўрқди. Нопок дил ила, имонсизлик ила ўз умрини вайрон қилишдан кўрқмаган одам лаҳадда ётишдан кўрқди. Тушида онаси айтган қабр азоби нима эканини билмай туриб, лаҳадга тушишдан кўрқди...

Назарида уй торайиб лаҳадга айланаётгандай бўлди. Юраги ўйнаб, дераза тоқчасидаги тугмани босди. Хасталикка чалинганидан кейин Чувриндининг топшириғи билан барча уйларга

қўнғироқ тугмалари ўрнатилган, Асадбек болохонадаги йигитларни шу тугмалардан бирини босиб чақирарди.

Навбатчи йигит ҳаялламади.

— Жалил акангни олиб кел, — деди Асадбек унга.

Навбатчи йигит узоқлашгач, Асадбек яна қўнғироқни босди-да, изига қайтиб «Лаббай, Бек ака» деганича қўл қовуштирган йигитга:

— Жалилнимас, Маҳмуд акангни топ, — деб буюрди.

Асадбек Жалилни кўрмоқни истаган эди. Лекин «Мен пинғилласам, у бобилласа дилим хуфтон бўлар», деган ўйда кўнглига қарши иш қилди.

Чувриндини чақиртиришга чақиртирди-ю, «Ярим тунда овора қилишим шартми?» деб ўйлади.

Ўзини хаёлан лаҳадда кўрганидан сўнг уйда ёлғиз қололмас ҳам эди. У Чувринди келган тақдирда ҳам бу уйда кўнгли осойиш топмаслигини билиб, яна қўнғироқ тугмасини босди-да, остонада кўринган йигитга «Чақирма. Машинани олиб чиқ. Идорага борамиз», деди.

Хўжайиннинг ярим тунда келиши Бўтқа учун кутилмаган ҳолат саналарди. Тўғри, у Бек акаси куннинг исталган вақтида пайдо бўлиши мумкинлигини билади, ҳамиша шунга шай туради.

Аммо уйда дам олиб ётган одамнинг ярим тунда йўлга чиқиши уни бир оз хавотирга солди.

Замон сал қалтислашгани сабабли кейинги ойлarda тунги маишатлар асосан тўхтатилган бўлса-да, айрим кўнгли нозик акахонлар ҳануз бу ертўлага қўниб туришарди. Бу тун ҳам кичик улфат айш сураётган дамда Асадбекнинг ташрифидан огоҳ бўлинди-ю, тезгина тарқалинди.

Бўтқа «Бек акам кеннайимсиз сал қийналгандирлар», деган ўйда ҳар эҳтимолга қарши, ўз таъбири билан айтилганда иккитагина «қушча»ни учириб юбормай, олиб қолди.

Видеобардагилар уй-уйларига жўнаган бўлсалар-да, улардан мерос қолган ароқ ҳиди, сигарет тутунлари ҳали тарқамаган эди. Асадбек ичкари кириши билан Бўтқани бўралаб сўқди.

— Йиғиштир демаганмидим бу ишларни! — деб, қулочкашлаб урди.

Зарба кучли эмасди. Шу боис Бўтқа бир тебранган бўлди-ю, йиқилмади. Аслида бу зарбага чап бериши мумкин эди, аммо хўжайиннинг муборак қўллари қуруқ қайтмасин деб жағини тутиб берган эди.

— Акахонлар илтимос қилишувди, йўқ дея олмадим, — деди айбдор боланинг ҳолатида.

— Ким у акахонларинг?

Бўтқа Асадбек ҳурмат қиладиган икки одамнинг номини айтишга айтиб, «Ишқилиб текшириб қолмасин-да», деб чўчиди. Агар бу одамларнинг бугун келмагани Асадбекка маълум бўлсами, бир-икки мушт билан қутулолмаслигини у яхши билади. У ҳожасига ёлғон гапириш мутлақо мумкин эмаслигини ёдида сақласа ҳам баъзан шунақа алдовлардан фойдаланишга мажбур бўларди. Хайриятки, бу сафарги ёлғони уни маломатдан қутқарди.

Асадбек тўғрига, иш юритадиган хонасига эмас, чапдаги хос хонага кириб, диванга ёнбошлади-да, остонада буйруққа маҳтал турган Бўтқага қараб:

— Ниманг бор, олиб кел, — деди.

Бўтқа шу туришида эгасининг кўзига мўлтиллаб қараб, думини ликиллатаётган кўппак ҳолатида эди. У ҳожасининг кўнгли нима тусаётганини билгандай видеога хориж филмини қўйгач, дастурхон тузаш тадоригини бошлади. Ўзи ошхонада масаллиқларни тайёрлаб турди.

Олиб қолган икки «қушча»си эса хизматда бўлди. Оқ ҳарир кўйлақдаги «қушча»лар хонага гўё сузиб кирдилар. Ичимлик, емакларни карашма билан қўйиб, карашма билан чиқдилар.

Асадбек бу ёққа келаётганида қизлар билан маишат қилишни ўйламаган эди. Унинг мақсади уйдан сал четроқда бўлиш, кўз олдида келтиргани — лаҳадда ётиш манзарасидан узоқлашиш, бирор пиёла ароқни симириб сархуш бўлиш эди. Қизларни кўргач вужудида шаҳват уйғона бошлади. Яқиндагина лаҳадда ётишдан кўрққан одам бу дунёнинг жаннатида ҳузур қилишни аълороқ деб билди.

Адашган бандагина ҳаётнинг лаззати шароб ва зинода деб билади. Бунинг алдамчи лаззат эканига ақли қосир банданинг фаҳми етмайди. Шароб ва зино лаззати данак устини яламоқ

кабидир. Чин лаззат эса данак устида эмас, мағзида эканини англамоқ шу қадар мушкулми? Бу данак ақл билан чақилади. Ақл шу даражада заифми? Чин лаззат — руҳ лаззати эканини Асадбек ҳам билмайди. У ароқни қуйиб ичиб, телевизорга тикилгач, вужудида ўт аланга олди. Қизлар киргач, бирини ёнига чақирди. Қизлардан бири чақирилган бўлса-да, иккинчиси ноумид чиқиб кетмай, дугонасига эргашиб яқинлашди. Бўтқадан аниқ кўрсатма олган «қушча»лар бу касалманд, беҳол одамнинг кўнглини овлашга тушдилар. «Бу одам хастага ўхшайди, касали юқиб қолмасмикин?» деб мулоҳаза ҳам қилиб ўтирмадилар. Яхши хизмат учун яхши ҳақ олишлари уларни бундай мулоҳазалардан бенасиб этарди.

Қизлардан бирининг лабига лабини босиб, сўнг ноз билан «Оҳ!» деб қўйиши Асадбекнинг бошига гурзи каби урилди — у гўё қизи Зайнабнинг овозини эшитгандай бўлди.

Ўша шармандали кунда, учинчи қаватда, эшик ўрнига тутилган парда ортидан Зайнабнинг шундай овози келган эди. Орадан кунлар ўтганига қарамай Асадбекни бу овоз ҳоли қўймасди. Дам-бадам эслаб, юраги зирилларди.

Ҳозир яна ўша овоз...

Фақат...

Фақат ҳозир бошқача оҳангда эшитилгандай бўлди.

Ҳозир...

Ҳозир нечундир унда шаҳват оҳанги йўқ эди.

Ҳозир... «Оҳ, отажон!» дегандай нола бор эди.

Асадбекнинг кўз олди қоронғулашди.

Аввал...

Аввал чироқ ўчгандай бўлди.

Зим-зиё тун...

Сукунат...

Йўқ, қора тун эмас.

Қора тун чекинди.

Унинг ўрнига... қонли тун босди.

Ўша шармандали кунда, қалбига ўлим байтлари ёзилганини билмай эшик ўрнига парда тортилган хонада айшини сураётган йигит танасидан сачраган қон девордан сизиб оққани каби қон сели бости-риб келди. Аввал тизза бўйи, сўнг бўғзигача чиқди. Сўнг... тамоман қон кўлига фарқ бўлди. Нафаси қайтди.

Барчаси бир неча сонияда юз берди. Асадбекнинг бошига урилган гурзи унинг ақлини тамоман шол қилди. Агар иккинчи қиз ҳам нозли тарзда овоз бермаганда Худо билади, бу шоллик қанча давом этарди. Ана шу нозли овоз иккинчи гурзи бўлиб миясига урилди. Иккинчи гурзи унинг ақлини шолликдан қутқарди. Кўз олди равшанлашди. Аммо оқ ҳарир кўйлақдаги қизлар қора либосдаги ажиналар каби кўриниб, уларни силтаб ташлади. Бундай зардани кутмаган қизлар кўрқув аралаш қичқириб юбордилар. Бу чинқириш Асадбекка юлишга шайланган мушукни эслатиб, ирғиб ўрнидан турганича уларни тепиб қолди. Қизларнинг чинқиригини эшитиб югуриб кирган Бўтқа кўзлари косасидан чиқай деб турган ҳожасининг аҳволини кўриб, кўрқиб кетди. Асадбек тепки билан қаноатланмай, стол устида нима бўлса бир-бир ота бошлади. Бўтқа сониялик саросимасини енгиб, ҳожаси қаршисига югуриб келди-да, уни маҳкам кучоқлаб олди. — Бек ака, жон Бек ака, сизга нима бўлди? Ўзингизни босинг. Бек акажон, — деб овута бошлади.

Бўтқанинг кучли кучоғидан чиқа олмаган Асадбек энди оғзига келганини қайтармай сўкина бошлади. Кейинги йиллар ичи тилга олмай қўйган сўкишлар ҳам тўғонни бузган оқим каби қуюлиб келаверди. Асадбек сўкаверди, Бўтқа эса «Бек акажон!» деб унинг елкаларини силаб овутаверди... Ниҳоят ҳукм янгради:

— Ҳайда! Ҳайда қанжикларни... Шу ёшдан-а... Қип-ялангоч ҳолича ҳайда!

— Бек акажон, совуқ-ку? — деб эътироз билдирмоқчи бўлди Бўтқа.

— Ҳайда! Совуқда шамоллаб ўлса яна яхши. Иккита шилта камаяди.

— Хўп бўлади, Бек ака.

Бўтқа амрни ижро этмоқ учун ҳожасини қучоғидан бўшатгани ҳамон жағидан мушт еди.

— Сен ҳаромини чотингни йириб осаман! Сен ҳали қаланғи-қасанғи акахонларингнинг нушхўртини менга раво кўрдингми?

— Бек ака, жон хўжайин, унақа деманг, улар тегишмади. Булар свежийларидан эди, — деб ўзини оқлади Бўтқа.

Бу эътирози эвазига яна бир мушт егач, «Мен буларни чиқариб юборай», деб чекинди. Асадбек холи қолгач, диванга чўкиб ўтириб бошини чангаллади. Ҳозиргина қий-чувга тўлган хонани сукунат забт этди. Сукунат ҳукмидан унинг қулоқлари шанғиллай бошлади. Шу даражада шанғилладик, назарида қулоқларига жон бериб турган томирлари ёрилиб кетгандай туюлди. Ана шу сукунат шовқини орасида Жалилнинг овози эшитилгандай бўлди. Асадбек унинг овозини эшитмаслик учун қулоқларини кафти билан беркитди. Лекин бу фойда бермади. Жалилнинг овози сукунат шовқинини босиб, жаранглаб эшитилди:

«Худодан қайтибди... Сен маишат қилган қизларнинг ҳам ота-оналари бор эди, улар ҳам эзилгандир... Худога нолалар қилгандир... Худо қар эмас, бу оҳларни эшитгандир?..»

«Бўлди, гапирма!» деб пичирлади Асадбек инграб.

«Худодан қайтибди...»

«Гапирма деяпман, бўлди қил», деб яна пичирлади Асадбек.

«Худо ҳамма нарсани кўриб, билиб туради...»

«Бўлди! Бўлди, деяпман!»

Бу сафар бақириб юборди.

Қизларни кузатиб қайтган Бўтқа остонада чўчиб тўхтади. Сўнг тез юриб келиб ҳожаси қаршида тиз чўкиб, биллагидан ушлади.

— Хўжайин, жон хўжайин...

Бўтқанинг овози сукунат шовқинини ҳам, Жалилнинг акс-садоли товушини ҳам қувиб чиқарди. Асадбек яна бир неча фурсат қимир этмай ўтирди. Сўнг ўзича «Гапларинг тўғри, оғайни. Сен ҳаммиша тўғри гапиргансан», деб қўйди.

2

Кесакполвон Жалилга берган ваъдасига кўра шом чоғида уникага кириб келди. Шом намозини ўқиб чиққан Жалил у билан кўриша туриб, ошқора тарзда бурнини жийирди. Жалил мактабда ўқиб юрган чоғларида ҳам уни хушламасди. Асадбекка бир неча марта «Шу боладан нарироқ юр», деди. Кейин индамай қўйди, аммо ёмон кўришини ҳеч вақт яширмади. Кесакполвон буни яхши билади. Лекин Жалилнинг гапларини ҳазил деб билиб, тиржайиб юраверади. У Жалилнинг Асадбекка таъсир ўтказа олишга қурби етишини билгани учун ҳам ҳар қандай ҳақорату сўкишларига чидайди.

— Бунақа сасиб юрадиган бўлсанг келма, девдим-ку?

— Окахон, бугун оғзимга олмадим. Бу кечагининг ҳидидир. Бўлди, энди тавба қилдим. Иккинчи қайтарилмайди, — деди Кесакполвон.

— Сенинг тавбанг нима-ю, лайчанинг ангиллаши нима.

— Эе-зворинг-а, эззворинг... — деди Кесакполвон кулиб.

Жалил стол устидаги қоғоз халтага қаради-да, бир учи кўриниб турган колбасани тортиб чиқарди:

— Бу нима? — деди зарда билан.

— Ҳа, энди қуруқ келмай дедим, болаларга...

— Сенга биров «Жалилнинг болалари ҳаром нарса ейди» девдими?

— Ие, нега ҳаром бўларкан? Ҳозир искаладга кириб олдим. Отлиққа ҳам йўқ, бу зўридан,

окашон.

— Зўрими? — Жалил шундай деб деразани очди-да, пастга бир қараб олиб, сўнг колбасани кўчага ирғитди.

— Ий-я, — деди Кесакполвон ажабланиб, — емасангиз нега исроф қиласиз?

— Ҳаромни ит-мушуклар есин. Биронта мусулмоннинг ҳалқумини ҳаром қилмасин.

— Оббо... — деди Кесакполвон, энсаси қотиб.

Жалил қоғоз халтанинг ичига қараган эди, Кесакполвон:

— Буниси гўшт. Қассобники. Ҳаппаи ҳалол, — деб изоҳ берди.

— Сенинг қўлингга тушгунча ҳалол бўлгандир. Буни ҳам ҳаром қилибсан. Олиб кет, ўзинг е.

— Нега ҳаром бўларкан. Қассобники ахир?

— Ҳаром колбасанг теккан унга.

— Об-бо... жа-а тор олиб юборасиз-да, окашон. Бўпти, ўзимизга тан, яна буни ҳам ташлаб юбор- манг. — Жалил шундай деб қоғоз халтани олиб остонага яқинроқ ерга қўйди.

Жалил Кесакполвоннинг тезроқ чиқиб кетишини истаб, унга савол назари билан тикилди.

Кесакполвон мезбоннинг мақсадини англади. Аммо дафъатан муддаони айтолмай, чўнтагидан сигарет чиқарди.

— Бу ерда чекма, — деди Жалил, ундан нигоҳини узмаган тарзда.

— Об-бо... — деди Кесакполвон норози оҳангда, — одам деганни шунақанги эз-зиб, қон қилиб юборасизми, а?

Жалилнинг тилига «Сен ҳали одаммисан?» деган киноя келди-ю, бироқ, ҳаддан ошириб юбормай, деб гапини ичига ютди-да:

— Менда ишинг бормиди? — деган савол билан Кесакполвоннинг мушкулини осон қилди.

— Ишми?.. Ҳа, иш бор... Лекин бу иш эмас, маслаҳат. Тўғрироғи иккаламизга тегишли иш.

— Иккаламизга? Мен сен билан ҳамтовоқ бўлмагандим шекилли? Чайналмай, дангалроқ гапир.

— Бу... дадил айтадиган гап эмас-да... Келинг, бир чекиб олай, бўлмаса, ёрилиб ўламан.

— Бўпти, чек, ёрилиб ўлсанг, яна товонингга қолиб юрмай, — Жалил шундай деб деразани қия очди-да, ёнига стул қўйди. — Шу ерда ўтириб чек, уйни саситма.

Кесакполвон бир-икки тутатди-да, Жалилга қарамаган ҳолда сўради:

— Асад... Красноярда касал бўлибмиди?

— Ҳа... — деди Жалил унинг бу ҳолатига тушунмай. — Нимага сўраяпсан?

— Дўхтирлар кўришдим, нима дейишди?

— Шамоллаган экан. Бир ҳафта яхши қарашди.

— Бир ҳафта... Шамоллаган одамни бир ҳафта қарарканми?

— Нима демоқчисан?

Кесакполвоннинг мужмаллиги Жалилнинг ғазабини қўзғатди, айна чоғда хавотирга ҳам солди.

— Бекнинг йўтали менга ёқмаяпти, — деди Кесакполвон сигарета бурқситиб.

— Йўтали анча чўзилди... Менга қара, сен нега мижғовланяпсан? Мақсадингни айт.

— Мақсадми?.. Окашоним, ҳаммага ақл ўргатасиз, дуч келганни бобиллаб сўкиб, қопасиз-у, ошнангизнинг аҳволини билмайсиз.

— Гапни чўзма, деяпман!

— Бекнинг касали оғир. Тузалиши қийин бўлган касалданмиш. Лекин у яширяпти.

— Тузалиши қийин?.. Қанақа касал?

— Қанақа касал?! — Кесакполвон жаҳл билан ўрнидан турди-да, бармоғига қистириб турган сигаретини ташқарига отди. — Галварсмисиз? Ё меровмисиз? Касали — рак! Энди тушундингизми?

— Сен... бола, валдирама! — деб бақирди Жалил. — Ёмон нафас қилма!

— Ёмон нафас эмиш... Ёмон нафас эмас бу. Дўхтирларнинг хулосаси шунақа. Бу Красноярдаёқ маълум бўлган.

— Бекор айтибсан! Маълум бўлганида мен билардим.

- Катта кетманг. Буни фақат икки киши билади: Асаду Маҳмуд.
- Сен-чи? Сен қаердан била қолдинг?
- Учинчи одамдан... дўхтирдан.
- Олиб кел ўша дўхтирингни.
- Йўқ, у келмайди, келолмайди.
- Нега?
- У «Ҳеч кимга айтмайман», деб қасам ичиб, сўнг қасамини бузган. Бек қасамини бузганларни кечирмайди. Бу гап орамизда қолсин, а?
- Ишонмайман.
- Ишонмасангиз ҳам бир ишни қилиш керак. Бек ўлимни бўйнига олганга ўхшайди. У аҳволидан бошқаларнинг хабар топишини истамаяпти. Унинг ҳозир бирдан-бир сирдоши — Маҳмуд. Нега минг йиллик қадрдони — сиз эмас, мен эмасман, нега Маҳмуд?
- Уни яхши кўради. Укасига ўхшатади...
- Яхши кўришини биламан. Лекин Маҳмуд-чи? Нега у ҳеч бўлмаганда сиз билан мени огоҳ қилмаяпти? Фикри бузуқ у боланинг! Бекнинг ўлими — унинг тўйи бўлиши мумкин. У Бекнинг ўрнини эгаллашни ният қилган. Шу сабабли мендан яширади.
- Бу энди ўзларингнинг ишларинг. Асадга бир нима бўлса ўша заҳоти бир-бирларингнинг гўшларингни ейишни бошлайсанлар. Аммо билиб қўйларинг: ҳамманг хор бўлиб, қирилиб кетасанлар. Худо сенларни жазосиз қолдирмайди.
- Шу ерда тормозни босинг, окахон. Шу ерда бирпас тўхтанг. Сиз мени билмагандай гапирасиз-а... Агар Азроил келиб «Қайси бирларингнинг жонингни олай?» деса мен ўзимни рўпара қиламан. Асад... ўлмаслиги керак, ўлмайди... Дўхтирлардан иш чиқмайди. Улар жанозани ўқиб бўлишган. Лекин бир одам бор экан. Ўша тузатиши мумкин экан. Мен унинг олдига бордим. Эшшакдан баттар қайсар бир чол экан. «Бормайман, касалингни кўрмайман», деб туриб олди.
- Ким экан у?
- Э, бир қари чол ўзи... — Кесакполвон Абдурахмон табиб билан бўлган учрашувни қисқа тарзда баён қилди. Унинг улоқчи отларини отиб ташлашни буюрганини эса айтмади.
- Асадни олиб борамиз, — деди Жалил бир оз мулоҳаза қилгач.
- Овора бўлманг, бормайди. Бек табибларга ишонмайди. Оғайнингизнинг ҳам эшшакка ўхшаган қайсар феъли бор, биласиз-ку... Айниқса, касалидан хабар топганимизни билса, ёмон бўлади... Ўша табибнинг олдига... сиз бориб келинг.
- Мен борсам келарканми?
- Келади... У эшшак мендақаларни ёқтирмас экан. Камбағалпарвар эмиш. Уни уйингизга олиб келсангиз, Асадни бир баҳона билан чақирамиз.
- Кесакполвоннинг бу эҳтиёткорлиги Жалилга ёқмади. Бир кўнгли ҳозироқ ошнасининг олдига бориб, «Нега касалингни мендан яширасан, тур, кетдик, табибга!» демоқчи ҳам бўлди. Кейин эса, дўстининг хасталигига эътиборсиз қарагани учун ўзини ўзи койиди. Кесакполвоннинг фикрларида маъно бордек туюлиб, ўйланиб қолди.
- Ўзингиз бормасангиз бўлмайди, — деди Кесакполвон.
- Бўпти, эрталабгача бир мулоҳаза қилиб кўрай. Борсам боравераман.
- Эрталабгача кутиб нима қиласиз? Машина тайёр.
- Мана бу каллани Худо ўйлаб иш юритиш учун яратган. Эрталаб бешда келасан.
- Гап йўқ, ўғил бола! — деди Кесакполвон унинг кўнганидан қувониб. Бешу нол-нолда шу ердан.
- У шундай деб эшикка яқинлашганида Жалил уни тўхтатди:
- Гап шу: билиб қўй, сен бормайсан.
- Кесакполвон бу шартга бажонидил рози бўлиб, кулиб қўйди.
- Жалил туни билан ухламади. Унинг безовталигини сезган Қамара «адаси, мазангиз

бўлмаептими?» деб меҳрибонлик қилиб, шунинг эвазига «ширингина» сўкиш эшитиб олди. Бунақа пайтда эри дуч келган одамга нишини санчиши мумкин эканлигини билгани учун бошқа индамади.

Жалил уйига сиғмади. Кўчиб келганидан бери энди уйи тор, жуда тор туюлди. Деворлар унинг устига тоғ қоялари каби бостириб келиб, бўғандай бўлди. Ошхонага чиқиб, муздек сув симирди. Меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа юрди. Сўнг... кийинди. Кўчага чиқди. Асадбекникига бормоқни ният қилиб, машина тўхтатди. Ҳайдовчи машинасини юргизиши билан тирикчилик оғирлашганидан шикоят қилиб, «бола-чақанинг ризқини деб ярим кечада юргангани» айтганида Жалил ҳақни тузукроқ тўлаши лозимлигини уқиб, ғижиниб қўйди. Бошқа пайт бўлганида машинани тўхтатиб, тушиб қоларди ёки ҳайдовчига «ширин» гапларидан уч-тўрттасини айтиб кўнгил ғуборини ёзарди. Ҳозирги кайфияти, шароити унисини ҳам, бунисини ҳам кўтармади. Индамай кетаверди. Машина Асадбекнинг дарвозаси қаршисига етганда «тўхтат», деб буюрди-да, чўнтагига қўл солди. Кўчага пулсиз чиқиб келавергани шундагина маълум бўлди.

— Ука, хаёл қурсин, пул уйда қолибди. Бирпас кутинг, кираману чиқаман. Қайтиб боргандан кейин хурсанд қиламан, — деди Жалил хижолат бўлиб.

— Братан, рўлда ухлаб қолай деяпман. Қайтиб олиб боролмайман.

— Тўхтаб туринг бўлмаса, — Жалил шундай деб дарвоза томон юрди. Уни таниган йигитлардан бири деразани очиб, салом берди.

— Ўн сўм бериб тур, — деди Жалил унинг саломига алик олиб.

Йигит пастга тушиб машина томон юрганида Жалил унинг йўлини тўсди.

— Ўзим бериб қўяман, — деди йигит.

— Сенларнинг пулни қанақасига бериб қўйишларингни биламан. Ўзимга бер, — деди Жалил.

Йигит кулиб, чўнтагидан пул чиқариб берди.

Машина кетгач, Жалил дарвозахона томон юрди.

— Хўжайин йўқлар, — деди йигит унга эргашиб.

— Нега йўқ бўлади? Қаёққа кетди?

— Бир ёққа кетувдилар, — деди йигит мужмаллик билан.

— Ўзи соғми? — деди Жалил остонада тўхтаб.

— Худога шукр, соғлар. Бизнинг кулбага чиқиб ўтира туринг. Чой-пой қиламиз, — деди йигит.

— Йўқ, мен кетдим бўлмаса. Сен... менинг келганимни хўжайинингга айтма. Соатинг неччи бўлди?

— Уч, — йигит билагидаги соатга қараб олди.

— Мени уйимга олиб бориб қўя оласанми? — деди Жалил.

Йигит «Гап йўқ, окахон», деди-да, дарвозани очиб, машинани олиб чиқди.

Жалил манзилига етиб, машинадан тушгач, ўрнида бир оз туриб қолди. Уйига киргиси келмади. Изғиринли шамол туриб, баданига совуқнинг игналари санчилганида ҳам иссиқ ўрнига шошилмади. Дастлаб Кесакполвоннинг гаплари унга уйдирма бўлиб туюлган эди. Вақт ўтгани сайин, ўй ўйлагани сайин бу уйдирма ҳақиқатга яқинлашиб, у хавотир оловида қовжирай бошлади. Ўтаётган вақтнинг ҳар дақиқаси дўстининг ўлими онига шошаётгандай туюлиб, Кесакполвон айтган вақтда йўлга чиқмагани учун афсуслана бошлади.

Бир неча фурсат ҳайкал сингари қотиб тургач, юзига шамол келтириб урган майда ёмғир томчиларидан сесканиб аста юра бошлади. Йўлакка етиб боргач, ичкарига қадам қўйгиси келмай, изига қайтди.

Шаҳар осмонига эгалик қилаётган булутни шамол суриб кетар, бир неча соатдан сўнг тун ҳукми ҳам адоғига етар, аммо Жалилнинг қалбини зулумот пардасига ўраган ташвиш пардаси қачон, қай тарзда кўтарилар экан?

Кесакполвон кеча оқшомда «Ошнангиз касал», демасдан «Ошнангиз ўлди», ёки «ўсал ётибди», дейиши ҳам мумкинмиди?

Жалилнинг хаёлига шу фикр келиб, бутун аъзойи баданини титратиб юборди. Шу пайтгача қанча дўсти бу дунёни ташлаб кетди. Уларнинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитганида «Нега ўлади, ҳали ёш эди-ку?» деб ўйлади. Бу ғофил банда «Ўлим ёш танламайди», деган оддий ҳақиқатни тан олишни истамайди. Кўп қатори «Умримизнинг ярмини яшаб қўйдик, бу ёғи оз қолди», деб юргани билан «Оз қолган қисмини» ўзича йигирма-ўттиз йил деб чамалаб юради. Билмайдик, умри йигирма-ўттиз йил эмас, балки йигирма-ўттиз кун, балки йигирма-ўттиз дақиқагина қолгандир... Балки бирон хасталик ўлимнинг хабарчиси сифатида келгандир. Балки... ўлим хабарчисиз, тўсатдан бостириб келар...

Жалил охирги учрашувни, Асадбекнинг гаплари, болалиқда бирга ўсган дўстларини қўмсаганини эслади. «Қарашлари маънос эди. Мен — галварс, шунга ҳам эътибор бермадимми? Ўлими олдида болаларни бир кўриб қолай, деган экан-да... Нега менга ёрилмади? Нега «Аҳволим шунақа, оғайни», демади? Шотирларидан яшириши тўғри, улар хўжайинлари ўлмаёт туриб, мол-дунёни бўлиб олишга киришадилар. Мен-чи?.. Шу ҳолича ҳам мағрурлигини қўймайди-я?! Шу пайтгача менга бирон марта ҳам шикоят қилмаган эди. Хор бўлганида ҳам, зор бўлганида ҳам бировга бўйин эгмаган эди... Энди... ўлими олдида бўйин эгарканми?.. Мен доим унга қаттиқ-қаттиқ гапириб келдим. У нотўғри ҳаёт кечирди. Адашди. Нима учун туғилиб, нима учун яшаётганини билмади. Шу Ҳайдар паканани одам деб билиб, ўша билан ҳамтовоқ бўлди. Мол-дунё тўплади... Мол-дунё қолади, бола-чақа ҳам қолади... Ўзи кетади... Ёлғиз ўзи... Наҳот чораси бўлмаса?..»

Жалилнинг юраги хапқириб, чўкаётган одам хасга тирмашгани каби у Абдурахмон табибга ошиқди.

Кесакполвон айтилган вақтга етиб келди. Жалил хотинига «Бир-икки кун бўлмайман», деди-ю, жўнади. Эрининг ҳаловати йўқолганидан ташвишланаётган Қамара «Қаёққа кетяпсиз?» деб сўрашга ҳам чўчиб, хавотир чодирига ўралганича қолаверди.

Ҳайдовчи йигит чапдастгина эди. Йўлда юришнинг қонун-қоидалари бор, деб ўтирмай, машинани елдай учуриб борди. Яхшики, машинада қанот йўқ, бўлсами эди, росманасига учиб кетиши ҳеч гап эмасди. Бошқа шароит бўлганида Жалил «Онанингкига шошасанми?» деб койиши мумкин эди. Юраги хапқириб, шошилиб тургани учун тезликдан бир оз хавотирда ўтирса ҳам индамади. Улар манзилга кун қиёмдан оққанда етиб келишди. Қишлоққа кираверишдаги чойхона ёнидан ўтишаётганда Жалил ҳайдовчига «Тўхтат мошинани», деб буюрди.

Кун салқин бўлишига қарамай, етти-саккиз қария айвонда давра қуриб, чойхўрлик қилиб ўтиришарди. Машинадан одам тушганини кўрган чойхоначи ичкаридан чиқиб, меҳмонни қаршилади. Жалил салом бериб кўришгач:

— Мачит қаерда? — деб сўради.

— Мачитгача яна пича юрилади, — деди чойхоначи. Сўнг афсус оҳангида қўшиб қўйди: — Лекин... биродари азиз, мачитимиз қулф...

— Қулф? Нимага қулф бўлади? — деб ажабланди Жалил.

— Билмасам... катталар қулф солдирганлар.

Шаҳарда ҳам шундай воқеалар содир бўлганидан Жалилнинг хабари бор. Лекин мачитларни ёптирган катталар аллақачон ишдан олиниб, беркитилган мачитлар яна қайта очилган эди. Ҳали ҳам ғафлат уйқусидаги бу қишлоққа янгиликнинг етиб келмагани Жалилни ажаблантирди.

Жалилнинг ўйланиб тургани сабабини билмаган чойхоначи ўсмоқчилаб сўради:

— Биродари азиз, мачитда қандай юмушингиз бор эди? Ё бировни излаб келдингизми?

Бу савол Жалилга ғалати туюлиб, заҳарли жилмайди:

— Мачитга нима учун борилади? Намоз ўқимоқчийдим.

— Ўзим ҳам шунақадир, деб ўйловдим, — деди чойхоначи очиқ чехра билан. — Мачитга қулф солишганидан бери шу ерда беркитиқча ўқияпмиз намозимизни. Ичкари кириб, биродар. Биз

яқингинада пешинни ўқидик.

— Шаҳарда янги мачитлар қурилиб ётибди-ю, сизлар бу ерда «Катталар қулф урдирган», деб ўтирибсиз. Ўша катталарингиз чиққан жойига кириб кетган. Шартта бориб қулфни бузиб, намозни ўқийвериш керак. Ҳозир биров «ғинг» демайди.

— Биз билмасак, биродари азиз. Бизлар оми одам бўлсак, — чойхоначи шундай деб ўзини оқлади-да, Жалилни ичкарига бошлади.

Жалил фарз намозини қаср қилиб ўқиб, тезгина чиқди. Чойхоначининг «Меҳмон намоз ўқиркан, яхши одамга ўхшайди», дегани таъсир қилиб, қариялар айвонда Жалил кўриниши билан ўринларидан кўзғалишди. Жалил улар билан қўшқўллаб сўрашгач, мезбонларнинг ўтинчига кўра тўрга чиқиб ўтирди-да, Собитхондан ўрганган «Робби анзилни мунзалан муборакан ва анта хойрул мунзилин», дуосини ўқиб юзига фотиҳа тортди. Қарияларнинг ҳар бирлари у билан лутфан сўрашдилар. Жалилга яқинроқ ўтирган қария унга бир пиёлада чой қуйиб узатди-да:

— Қани, меҳмон, бир гурунг беринг бизга, — деди.

Қарияларнинг илтифотидан руҳланган Жалил ўзининг «чала мулла» эканлигини унутиб, ундан бундан эшитган диний маърузаларидан эсида қолганини айтиб, ўз кўнглида даъват қила бошлади. Унинг бу даъвати умри сут ичиш билан ўтган одамга ношуд табибнинг сут ичиш фойдаси хусусидаги насиҳатига, ёинки етмиш-саксон йиллик умрини далада ўтказган деҳқонга кечагина ўқишни битириб келган агроном томонидан шудгорнинг афзаллиги ҳақида қилинган маърузага ўхшаб кетарди. Жалил бечора бу ўтирганлардан иккитасининг Бухорои шарифда мадраса таҳсилани кўрганлигини қаердан билсин?

Жалилнинг «илм бисоти» тугаб, гаплари бир тоғдан, бир боғдан бўла бошлагач, меҳмоннинг иззатини қилиб индамай ўтирган чоллардан бирининг тоқати тоқ бўлиб, суҳбатга аралашди:

— Биродар, биз томонларга қайси шамол учирди?

— Яхши одамнинг шамоли, — деди Жалил. Сўнг мақсадини айтди.

Унинг келишидан мақсадини тахминан чамалаб ўтирган қариялар бош эгиб, жим қолишди. Суҳбатни узган қария эса Жалилга қараб бош чайқади:

— Нафсиламрни айтганда, биродар, муддаога етмаёқ изингизга қайта қолганингиз дурустмикин?

— Нима учун? «Бормайдилар» демоқчимисиз? Ахир табиб дегани одамларни даволаши керак-ку? — деб ўзича ҳақиқатни «кашф» этди Жалил.

— Шунақа дейсизу биродар, омма Абдурахмон ака ўзларини табиб санамайдилар.

— Нега? — деб ажабланди Жалил. — Довруқлари бутун оламга таралган бўлса...

— Шунақаку-я... омма, Абдурахмон ака табибликни касб қилмаганлар. Тузата олишга кўзлари етса муҳтожларнигина боқадилар. Шифо — Оллоҳдан, Абдурахмон ака бир воситалар холос.

— Қизиқ... — Жалил эътироз билдирмоқчи эди, қария сўзни узди:

— Бир неча кун бурун шаҳар одамлари чиқишиб, Абдурахмон аканинг таъбларини хира қилибдилар.

— У-бу нарса дебдиларми?

— Нималар дейишганлари бизларга қоронғу. Омма, улар кетганларидан сўнг йўлда тақсиримнинг улоқчи отларини отиб кетишибди-да...

— Отиб кетишибди? — Жалилнинг кўз олдида Кесакполвон келди-ю, ичида «Оббо ҳароми-е, ишнинг ишкалини чиқариб қўйиб, мени рўпара қилаётган экан-да...» деб ўйлади.

— Ҳа, отиб кетишибди. Шаҳардан келганингизни билсалар, Абдурахмон ака сиз билан сўзлашмасалар ҳам керак. Феъллари нозик жуда.

— Ўша отларни ростдан ҳам шаҳарликлар отганми? — деб сўради Жалил.

— Буниси ёлғиз Оллоҳгагина маълум. Менинг билганим шуки, ўша куни худди шу аробада келишган эди, — қария шундай деб кўчада турган «Жигули»га қараб қўйди.

«Тамом, — деб ўйлади Жалил. — Бу — ўшанинг иши! Чоллар зийрак. Адашишмайди, ёлғон ҳам

гапиришмайди...»

— Шаҳарда бунақа мошинлар кўп, ўхшатаётгандирсиз? — деди Жалил «Зора адашган бўлса?» деган илинж билан.

— Тўғри айтасиз, биродар, бунақаси кўпдир эҳтимол. Омма нўмираси бундайин бир хил бўлмасов. Икки нўлу, икки беш. Эсдан чиқмайдиган нўмира.

Қария бу гапи билан жон томирига болта урган эди. Жалил бошқа гапирмаса ҳам бўларди.

Лекин индамай туриб кетишни ўзига эп билмай, сўнгги умидини айтди:

— Чиқмаган жондан умид, балки бир учрашсаммикин?.. Мен бу болани... яхши танимаيمان.

Кира қилиб келаётувдим. Балки мендан аввалгилар...

Қария унинг ёлғонига йўл бермай, гапини кесди:

— Агар менинг маслаҳатимга кирадағон бўлсангиз, бориб овора бўлманг. Касалингиз оёқда тура олса, ўзини олиб келинг. Лекин бунақа аробани бўлак кира қила кўрманг. Худо кўнгилларига солса, балки хаста одамнингизни боқарлар...

Гапни чўзишга ёки ланжлик қилишга ҳожат йўқ эди. Жалил чой ҳамда маслаҳат учун миннатдорлик билдириб, кетишга изн сўради.

Шаҳар остонасига етишгач, Жалил ҳайдовчига «Акангникига ҳайда» деб буюрди. Буйруқ итоаткорлик билан бажарилди. Аммо Кесакполвон уйда йўқ эди. «Кечаси ҳам уйда ўтирмайди, бу ҳароми», деб ўйлади Жалил, кейин:

— Аканг қаерда бўлиши мумкин? — деб сўради.

— Худо билади, — деди ҳайдовчи елка қисиб.

— Топишинг керак! — деди Жалил буйруқ оҳангида.

— Топиш керак бўлса, топамиз, — деди йигит.

Шундан сўнг аввал «қозихона»га ўтдилар. Бу ерда кам учрайдиган ҳолат — жимлик ҳукмрон эди. Жалил «қозихона»да қандай ишлар амалга оширилишидан беҳабар эди. Шу боис «Кечаси чойхонада нима қилади, калланг борми?» деб тўнғиллаб қўйди.

Кесакполвон кириши мумкин бўлган яна икки уйга мўралаб ўтишгач, машина шаҳар марказидаги уч қаватли бино олдида тўхтади. Йигит иморат ертўласидаги видеобарга бир «шўнғиб» чиқиб, хўжайинининг шу ерда эканини маълум қилди.

Жалилни остонада кутиб олган Бўтқа уни Кесакполвон ўтирган хонага бошлади. Жалилнинг димоғига қўланса ҳид урилиб, кўнгли беҳузур бўлди.

Ширакайф равишда диванда ёнбошлаб ётган Кесакполвон Жалилни кўриб, қаддини кўтарди. — Сен азалдан ифлос эдинг, шу ифлослигингча ўлиб кетасан, — деди Жалил салом-алик ҳам қилмай.

— Ҳов ака, сал пастроқ тушинг, — деди Кесакполвон.

— Сен ахлатингни тозалатгани юборувдингни мени? Билиб қўй, мен сенинг исқиртингни тозалайдиганлардан эмасман. Орқангни ўзинг артиб юр, бола!

— Вой-бў...

— «Бў-бў»лама, ифлос!

— Бўлди-е! — деди Кесакполвон жаҳл билан ўрнидан туриб. — Индамас экан, деб бошга чиқиб олиб булғатаверасизми! Ифлос бўлиб нима қилдим? Хотинингизга суркалибманми?

— Суркалиб ҳам кўр-чи! Сендақаларнинг иккита оёғини иккита мошинага боғлаб, чотларингни йириб ташлаш керак.

— Қўйинг энди, ўзи бошим ёрилай деб турибди.

— Бошинг бўлса ёрилади-да, э аҳмоқ! Табибга қанақа ҳунарингни кўрсатиб келдинг?

— Нима қилибман?

— Нима қилганингни билмайсанми?

— Сиз билсангиз айтинг.

— Отларини нега отдинг?

— Қанақа отлар? Мен ҳайвон отадиган одаммасман, — деди Кесакполвон безрайиб.

Жалил «Бу рост гапиряптими?» дегандай унга тикилди. Кесакполвон эса тусини ҳам ўзгартирмай унга бақрайганича, киприк ҳам қоқмади.

— Сен... ўзининг лайчаларингни лақиллат, бола... У ёқдагилар аҳмоқ эмас. Мошинангни танишди. Тагин ҳам инсофли экан улар, тошбўрон қилишмади. Шу табибдан умид бор экан, ўшанга зулм қиласанми, ифлос!

— Бўлди, ҳадеб ифлос деяверманг.

— Ифлос бўлганинг учун ифлос дейман!

Кесакполвон сўкиб юбормаслик учун юзини тескари бурди. Шу машинада юбориб хомлик қилганини фаҳмлаб, ғижинди.

— Бизнинг илтимосимиз ерда қолгунича ҳўкизнинг шохи синиши керак. Бизни менсимасликнинг оқибати қанақа бўлишини ҳамма билсин.

— Сен ўзинг ким бўлибсанки, илтимосинг нима бўларди!

— Бўлди, гапни чўзманг. Келмадимми?

— Мен унга учрашмадим.

— Унда ҳалиги гапни қаердан олдингиз?

— Одамлар айтишди.

— Хўп, энди нима қиламиз? Асадни сақлаб қолишимиз шарт. Керак бўлса, мен жонимни берай.

— Сенинг жонинг... Сен жонингни пишириб е!

Жалил шундай деб сўкинди-да, эшикни жаҳл билан ёпиб, изига қайтди. У нима қилишни билмай гаранг бўлиб қолган эди.

3

Навбатдаги бедор туннинг чекиниши бошланганига ишорат қилувчи азон товуши эшитилди. Асадбек тонгнинг қадрига етмас эди. Хонадони тун бағрига кириб, ўзининг тонггача етиб боролмаслиги ҳам мумкинлиги аён бўлганидан кейин ҳар тонгни тирик ҳолда, очик кўз билан қаршилашнинг ўзи улуғ бахт экани ҳақидаги оддий ҳақиқатни кашф этди. Авваллари ҳам азон товуши эшитилармиди, йўқми, эслолмайди. Кейинги тунлари шу товушни орзиқиб кутадиган бўлди. Унинг назарида айнан шу азон товушигина қиёмат ҳали бошланмагани, бу дунё ҳаёти давом этаётганидан дарак берарди. Назарида... азон товуши эшитилмаса, қоронғулик чекинмас, дунё зулумот чодирда қолаверар, жувонлар алла айтмас, гўдаклар кулмас, ҳаёт сўнар, тамоман сўнар эди...

«Аллоҳу акбар! Аллоҳу акбар!..»

Демак, зулумот чодир ийртилгуси, жувонлар аллалар айтгуси, гўдаклар эса кулгуси... Ҳаёт давом этгуси...

«...Ҳайя алал солат...»

Бахтли одамларгина етиб келади бу онга.

«...Ҳайя алал фалаҳ...»

Нажотга келганларга Яратганнинг ўзи нажот беражак.

Пешинга, сўнг... хуфтонга, сўнг тунни ёриб чиқиб, яна бомдодга етажак, иншооллоҳ...

Асадбек нажотга етиб келгани учун Тангрига ҳамд айтмоқ, муслимлик фарзини адо этмоғи лозимлигини идрок қилмайди. Кўнгли ибодатни тусайди. Қотиб қолган дил, қотиб қолган тил эса шайтон ҳукмидан қутулмоққа ожиз...

Тонгда... инсон ҳам, жонивор ҳам уйғонади. Уларнинг фарқи — бири Яратган берган онг туфайли Яратувчисига ҳамд айтар.

Асадбек тонгга етиб келганидан хурсанд...

Осмонни қоплаган булут тун ҳукмронлигини бир озгина чўзган бўлса-да, ёруғликни тўса олмади. Ёруғлик чор атрофга ўрмалаганича кириб келаётган дамда телефон қўнғироғи асабий жиринглади. Дам ўтмай болохонадаги йигитлардан бири тушиб, «Германиядан кеннойи телпон

қилаётгани»ни айтди.

Асадбек Манзурани соғинган эди.

Манзурани уйда қолдириб, ўзи ҳафталаб юрганида айрилиқ тузининг бу қадар шўр бўлажагини, юракларини куйдиражагини билмаган эди. Дунё тескарисига айланиб, энди ўзи уйда қолиб, Манзура узоққа кетгач, қалби ўртангандан ўртанди. Соғинч нима эканини англади. У хотинининг тезроқ етиб келишини истарди. Бир кўнгли эса... унинг ўғиллари билан ўша ёқларда бутунлай қолишини истарди. Айниқса... яқинлашаётган ўлимига ўзи ҳам ишонганидан бери бу истак қатъийлаша борди. Ҳосилбойваччанинг изидан Элчинни ҳам жўнатиш режаси айна шу истак булоғидан сув ичган эди. Элчин ўлдирилгач, Зайнабни тўй баҳонасида Олмонияга жўнатмоқни хаёл қилиб эди.

Режа бузилди. Аммо ҳали ниятдан кечганича йўқ. Зайнабнинг хасталиги бир оз чекингач, юборади. Шундан сўнг ўзи бу дунёни хотиржам равишда ташлаб кетиши мумкин. Ўлимидан сўнг... хотини, болаларига биров таҳдид қила олмайди.

Ечилмай қолган икки масала бор: бири — Зайнабни жўнатиш, иккинчиси бойликларнинг бир қисмини у ёққа олиб ўтиш. Қуда ғоят бой экан, аммо ўғилларининг қўлларида ўзларининг сармоялари бўлмоғи шарт!

Асадбекнинг соғинган юраги бир орзиқди. Шу орзиқиш билан телефон гўшагини кўтарди. Манзура эрининг овозини эшитиб, салом берди.

— Яхши юрибсанми? — деб сўради Асадбек, алик олиш ўрнига.

— Худога шукр, ўзингиз тузукмисиз?

— Йўқ, бузуқман, — деб юборди Асадбек эски одати бўйича. У мана шунақа саволларга тоқат қила олмас эди. Кайфияти яхши бўлса ҳазил оҳангида, ғашланган пайтига тўғри келса кесатиқ ёки жаҳл билан жавоб қайтарарди. Манзура «Қорнингиз қанақа?» деган саволига «Қорним думалоқ», «Тузукмисиз?»га «Йўқ, бузуқман», деган жавобларни турли оҳангларда эшитиб, кўникиб кетган. Бошқачароқ тарзда сўрайман, деб ўйларди-ю, эрига рўпара келганида беихтиёр яна айна шу сўзлар тилидан учарди.

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Асадбекнинг «Йўқ, бузуқман», деб юмшоқ тарзда айтиши Манзурага ёқиб, кулди.

— Зайнаб яхшими?

— Яхши. Мендан бошқа ҳамма яхши...

— Вой, адаси, унақа деманг, — Манзура «Ўзингиз яхшисиз», демоқчи эди, ёнидаги ўғилларидан уялди. Асадбек буни сезди.

Манзура уйда эканида шундай деб эркалаб қўярди. Ҳозир Асадбек шуни қўмсади. Хотинининг кўпроқ гапиришини истади. Аммо сўзга нўноқ Манзура ҳол сўрашдан нарига ўтмади.

«Ўғилларингиз билан гаплашинг», деб ошириб юбора қолди. Ўғиллар билан бўлган гап ҳам ҳол сўраш билан чекланди. Гап адоғига етиб бораётганини фаҳмлаган Асадбек ўғлига «Онанга бер», деб буюрди. Манзура:

— Ҳа, адаси? — дейиши билан Асадбек уни койий бошлади:

— Қанақа хотинсан ўзинг?! Сен нимага бординг у ёққа, нима ишни қойиллатдинг?

— Вой, адаси, ҳеч қанақа ишни қойиллатмадим.

— Тўй нима бўляпти?

— Тўй... сизни кутяпмиз. Нишон тўйи ўтди... Айтдим-ку...

— Бир оз кутишсин... Зайнаб боради.

— Сиз-чи, адаси?

— Мен... билмадим.

— Бирга келақолинг.

Асадбек ёлғон гап аҳволини ошкор қилиб қўйиши мумкинлигидан қўрқиб, синалган қуроли — жаҳлни ишга солди:

— Германия аммангнинг маҳалласими, хоҳлаган автобусга осилиб бораверадиган?

— Вой адаси, унақа демадим-ку?
— Демаган бўлсанг, оғзингни юм.
— Энди...
— Нима энди?
— Одамлар келиб-кетаётганига айтувдим-да...
— У одамлар бошқа, мен бошқа. Ақлинг етмаса валдирайверма.
— Адаси...
— Яна нима дейсан?
— Қудаларингиз «Қоғоз юборганмиз, келсалар яхши эди», деб туришибди. Бир ўзингиз гаплашасизми?
— Йўқ. Ўзинг тушунтириб қўй. Бизнинг одатимизда куёвнинг отаси келинникидаги тўйга келмайди, де. Аввал бу ерда тўй қилайлик. Келинларни кутиб олайлик. Кейин чақирди қилишса, борармиз.
— Адаси, унақа эмас-ку?
— Нимаси унақа эмас?
— Куёвнинг отаси боради-ку?..
— Борса борсин. Бўлди, бошимни қотираверма. Ўзинг бир нарса деб қўй.
Бир ўртаниш, бир соғиниш билан бошланган суҳбат шу тарзда якунига етди. Гўшак жойига қўйилгач, Асадбек хўрсинди. «Бақирганим дуруст бўлмади, кўнгли оғриди», деб афсусланди. Асадбек янглишди. Бундан баттар гапларни эшитиб кўникиб кетган Манзуранинг кўнгли эрининг бақиригидан эмас, унинг ночорлигидан оғриди.
Онанинг маъюслигини кўрган ўғиллари бараварига:
— Нима бўлди? — деб хавотирланишди.
— Адангларнинг келишлари қийин эмиш, — деди Манзура ғалати оҳангда.
— Масковда минг чиғириқдан ўтказишади-да, — деб юпатган бўлди Абдусамад.
— Адамнинг адалари «Халқ душмани» деб қамалган экан-ку, — деди Абдуҳамид.
Ўғилларининг гаплари Манзурага юпанч бўла олмади. Унинг безовта қалби ҳақиқатни сезиб турарди.

Асадбек кўчага чиқишни хоҳламади, кўнгли уйда ёлғизликни истади. Болохонадаги йигитлардан бири нонушта ҳозирлади. Худди дастурхон тузалишини кутиб тургандай Кесакполвон билан Чувринди олдинма-кейин кириб келишди. Асадбек ўрnidан қўзғалмай, ўтирган ерида қўл бериб кўришди. Кесакполвон кўришиш учун энгашиганида Асадбекнинг димоғига қўланса ҳид урилиб, бурнини жийирди-да:
— Кечаси нажасга ботиб ётганмисан, нима бало?— деб тўнғиллади.
— Бир бўлиб қолди, жаҳлинг чиқмасин, — деди Кесакполвон узр оҳангида.
Асадбек унинг авра-астарини ағдариб сўкмоқчи бўлди-ю, ўзини тутиб, Чувриндига юзланди:
— Маҳмуд, деразани сал қиялаб очиб қўй.
«Кейинги кунларда молдай ичяпти, бунга бир бало бўлган», деб ўйлаб, Кесакполвонга қаттиқ тикилди.
Кесакполвон бу ўтли қарашга дош беролмай, бир қимирлаб олди.
— Ҳа, мунча тикилиб қолдинг? Нима, тушингга кирдимми? — деб ҳазиллашмоқчи бўлди.
— Сени тушида кўрган одамнинг лабларига учуқлар тошади, — деб тўнғиллади Асад. Сўнг овозини кўтарди: — Қаерда бўкяпсан?
— Биласан-ку, гоҳида кўнгил қурғур шунақа тусаб қолади. Кўнгил тусаган пайтда жиғилдоннинг тормози ишламай қолади.
— Э, жиғилдонингга урай сени...
— Бўлди, бугунгиси охиргиси... Менга осилмасдан, янги гапларни эшит. Бош қотирмасак бўлмайди, — Кесакполвон шундай деб Чувриндига қаради. Чувринди бу ишорани кутаётган

эди, шу боис дарров муддаога кўчиб қўя қолди:

— Бек ака, кеча Шарифни қамашибди.

— Қамашибди? Ким қамабди?

— Масковдан одам келибди.

— Кеча қамашса мен нима учун бугун эшитяпман?

— Аввал сўраб-суриштириб...

Асадбек Красноярга вагонда мусаллас юбораётгандаёқ иши тўмтоқ бўлишини сезган эди.

Сезса-да, таваккал қилиб эди. Шариф Намозов деярли ҳеч нарса билмайди, демак сотгиси келган тақдирда ҳам эплаб сотолмайди. Демак, калтак ўзининг бошида синаверади. Шундай бўлса-да, Москвадан одам келишидан хавотирга тушгулик...

— Сўраб-суриштириб... Нимани суриштиринг? — деди Асадбек зарда билан.

— Ўша охирги вагоннинг ишкали чиққанга ўхшайди,— деди Чувринди айбдор боланинг овози билан.

— Шариф нима дебди? Гуллабдими?

— Билмайман. Масковлик чумакарига ўхшаган хотин экан. Ўзининг одамлари билан келибди. Бизникиларни яқинлаштирмабди.

— Шариф ҳозир қаерда?

— Ертўлада.

— Одам топ.

— Бўлмайди-ёв...

— Қилич қаерда, думини қисиб қочвормадими?

— Йўқ, унинг парвойи палак. «Хавотир олманглар, иш пухта бўлган, кетса фақат Шарифнинг ўзи кетади», дейди.

— Кўздан қочирма уни. Сал айниса, Ҳосил акасининг изидан жўнатвор.

— Ҳа, акасини зериктирмасин, — деди Кесакполвон ҳожасининг фикрини маъқуллаб. — Уруғ-аймоғи билан қуритиш керак. Буни менга қўйиб бер. Яна бир гап: прокурор болани ҳам ўтқизиб қўйишибди.

— Қайси прокурор бола?

— Оёғимиз остида бир ўралашувди, эсингдами? Маҳмудни ҳам сўроққа чақириб, дуч келган тешикка тумшуғини тикятувди.

— Уни нимага қамашибди?

— Шарифга алоқаси бормишми-ей...

Асадбек «Сен аниқроқ биласанми?» дегандай Чувриндига қаради.

— Қилич Шарифни қаматганида иш шу боланинг қўлида эди, — деди Чувринди изоҳ бериб. — Бир нарсдан гумонсирашгандир.

Асадбек учун бу янгилик хавотирлироқ бўлди. Дастлаб арзимасдай кўринган бу ўрама фақат Шариф Намозовни эмас, балки бошқаларни ҳам ўз домига тортиши мумкин эканлиги энди аниқ эди.

— Масковликнинг афти-ангорини кўрдингми, ўзинг?

— Кўрмадим, — деди Чувринди.

— Афти-ангорини нима қиласан, жиғилдонини кўриш керак, — деди Кесакполвон.

— Жиғилдони наҳанганикидай бўлади-да, — деди Чувринди.

Асадбек аъёнларининг гапларига эътибор бермай бир оз ўйга толди. Сўнг бир қарорга келиб, Чувриндига қаради:

— Маҳмуд, пайига туш. Яна кавлаб-кавлаб Қиличга осилмасин. Агар Қилич илиниб қолса, чаток бўлади.

— Қиличнинг илинишини кутиб ўтирагимизми? Уни бир ёқли қилиш керак.

— Ҳозир эмас.

— Сен бир нарсани билмайсан. Менга Филай айтди. У хунаса қамоқда ўтирганида ҳам

Ҳосилнинг оёғини ялаб юрган.

— Ҳозир эмас, деяпман! — Асадбек зарда билан гап бошлаб, кейин ўзини босди. — Ҳозир Қилични йўқотсанг, масковлик хитланади. Маҳмуд, Қиличнинг ёнига ишончли одамни қўй. Юрса — бирга юрсин, ётса — бирга ётсин. Ҳар бир нафас олиши кузатувда бўлсин.

— Шу эҳтиёткорлигинг менга ёқмаяпти, — деди Кесакполвон. — Ахир одам ичкетар бўлиб ўлиб қолиши ҳам мумкин-ку? Биров ахлатини титиб, сенинг изингни топармиди?

— Керак бўлса жуда топади-да! Лекин менинг изимни эмас, сенинг ачиб-бижиб кетган аҳмоқ миянгни топади. Кейин «Шу аҳмоқ мияни еб заҳарланибди», деб қўя қолади, — деди Асадбек жаҳл билан.

Уларнинг маслаҳати пишмай туриб, эшик қия очилди-да, болохонадаги йигитлардан бирининг боши кўринди:

— Хўжайин, бир одам сўраяпти, — деди у айбдор бола каби довдираб.

— Ким экан? — деди Кесакполвон зарда билан. — Аввал кимлигини билиб, кейин келмайсанми, с-сўтак!

— Кимлигини билдим, ака: Масковдан келибди. Хонгир деган одамдан салом олиб келганмиш. Хонгирнинг кимлигини хўжайин биларканлар...

Хонгирейнинг номини эшитиб, Асадбек билан Чувринди бир-бирига сирли равишда қараб олдилар. Москвадаги учрашувдан беҳабар Кесакполвон эса энсаси қотиб сўради:

— Кимдан дединг?

— Хонгирми... Гапига яхши тушунмадим. Тилидан ўрисга ўхшамайди. Гурзинми дейман...

— Бир ўзими ё шериги борми? — деб сўради Чувринди.

— Битта ўзи келди.

— Чақир, кирсин, — деди Асадбек.

Чақирилмаган меҳмонни Асадбек ҳам, Чувринди ҳам дарров танидилар. Москвадаги учрашувда Хонгирей ёнида турган, артистлардай ўзига бино қўйиб кийинган, қалдирғоч мўйловли бу йигитни эҳтиром билан кутиб олиб, тўрга ўтқиздилар.

— Қалай, Хонгирей соғ-саломат юрибдими? — деб сўради Асадбек.

— Оллоҳга шукр, — деди меҳмон. — Хонгирей сенга-да саломлар юбарди. Ўзинг нечуксан? Соғмисан, қардош?

Унинг ёш бўла туриб сенсираши учовининг ғашларини келтирган бўлса-да, сир бой беришмади. Нозикроқ одамлар билан Асадбекнинг ўзи гаплашарди. Аёнлар у ёки бу масалага кўз қарашлари билан муносабатларини билдириб туришарди. Бу сафар ҳам анъана бузилмади.

— Қўнғироқ қилганинда кутиб олардик, Хонгирейнинг одами биз учун азиз меҳмон, — деди Асадбек унинг саволларига жавоб бермай.

— Келиб-кетиб юрган ерим. Бу жойлар ўз уйимдай бўлиб қолган. Сени безовта қилмоқнинг ҳожати йўқтур.

— Қандай юмуш билан келдинг? Балки ёрдамимиз тегар?

— Ёрдамми? Э, йўқ, қардош менга ёрдам керакмас. Керак бўлса, бизлар сенларга ёрдам беришимиз мумкин. Мен бу ерга Хонгирейнинг укасини кўргани келган эдим. Сен уни танийсан

— Ҳосил. Уйида йўқ, офисида йўқ. Сафарга кетган эмиш. Сен билмайсанми? Қаерга кетган? — У шундай деб Асадбекка синовчан тикилди. Асадбек ундан нигоҳини олиб қочмади, тик қараганича киприк қоқмай жавоб берди:

— Унинг ўз калласи, ўз оёқ-қўли бор, истаган томонига бора беради. Мендан сўраб ўтирмайди.

— Сен уни яқин орада кўрмадингми?

— Яқин орада кўрмадим.

— Эслаб кўр-чи, қачон кўрган эдинг?

— Сен Хонгирейнинг одамимисан ё прокурормисан? — деди Асадбек киноя билан. У шу тарзда меҳмон иззатини билмаётганини маълум қилиб қўймоқчи эди. Меҳмон бу кинояни самимий ҳазил ўрнида қабул қилиб, кулимсиради:

- Қардошим, мен Хонгирейнинг бош прокурориман. Ҳосилни қачон кўрганинг мени жуда-жуда қизиқтириб қолди. У бугун ё эртага Хонгирейга жуда-жуда керак. Уни қидириб топишим шарт. Ё тиригини ё ўлигини, англадингми?
- Менга қара, «бош прокурор», Ҳосилнинг жилови менинг эмас, хўжайинингнинг қўлида. Агар «жуда-жуда қизиқсанг», эшит: Масковдан қайтганимдан кейин уни кўрганман.
- Уйингга ўзи келган, а? — деди меҳмон, «Бундан бизнинг ҳам хабаримиз бор», деган маънода.
- Ҳа, уйимга ҳам келган.
- Ораларингдан гап қочмаганмиди?
- Ҳосилнинг мен билан гап таллашиши учун яна эллик қовун пишиғи бор. У менинг олдимда ким, биласанми? У — бир лайча!
- Ў, гўзал! — деди меҳмон бармоғини қарсиллатиб. — Жуда гўзал! Ҳосил — лайча. Асадбек — ўқ илон! Хонгирейга айтиб қўйишим шарт. Қардош, сен айт, агар лайча акиллаб ғашини келтирса, ўқ илон чақиб ўлдириши мумкинми?
- Агар ўқ илон чувалчанг зотидан бўлса, чақади. Ҳақиқий ўқ илон бунақа паст кетмайди.
- Менга ёқяпсан, қардош! Энди яна бир гап: Хонгирейнинг Козлов деган яна бир укаси бор. Красноярскда туради. Эшитганмисан?
- Эшитганман.
- Ўша сеникига меҳмонга келмоқчи экан, келмадимми?
- Йўқ.
- Қизиқ, сеникига меҳмонга келмоқчи экан, — деб гапини қайтарди меҳмон. — Агар бугун-ерта келиб қолса, Хонгирейга хабар қил. Козловнинг озгина қарзи бор, тўлаб қўйсин-у, юраверсин. Ҳа, айтмоқчи, қардош, ижозат бер, мен Хонгирейга телефон қилиб олай. Чувринди туриб телефонни олди-да, уни меҳмоннинг қўлига тутқазди. Меҳмон лозим рақамларни тергач, ўтирганларга бир-бир синовчан тикилди. Сўнг, Москвадан жавоб бўлгач, ўз тилида гапира кетди. Хонгирей билан гаплашдими ё бошқаси биланми, улар тушунишмади. Асадбекнинг номи икки-уч марта тилга олингани эса улар учун жумбоқ бўлиб қолаверди.
- Энди менга рухсат бер, — деди меҳмон гўшакни жойига қўйгач.
- Сен меҳмонсан, — деди Асадбек, — ўзбек палов емаган меҳмонига ижозат бермайди.
- Ў, ташаккур, жон қардош, палов егани келаман. — У шундай деб ўрнидан турди. Асадбек Чувринди билан кўз уриштириб олди. Нигоҳларнинг бу учрашуви қандай маъно англатишини уққандай меҳмон остонада тўхтаб, орқасига ўгирилди-да:
- Қардош, орқамдан одам қўйишни ўйлама. Биз кўпчиликмиз, — деди.
- Хотиржам бўл, менинг бунақа одатим йўқ, — деди Асадбек.
- Меҳмон кўздан йўқолгач, улар ўз ўринларини эгаллашди.
- Ис олибди-да? — деди Кесакполвон совуб қолган чойини хўплаб. Сўнг жаҳл билан Чувриндига қаради: — Маҳмуд, чақир биттасини, чойни янгиласин. Чой янгилангунича хонага сукут ҳукмронлик қилди. Чувринди бундай пайтда ҳожасининг гапиришини кутади. Кесакполвон эса юраги тошиб, бетоқатланади. Ҳозир ҳам фикрини баён қилмоқ учун бир-икки оғиз жуфтлади-ю, Асадбекнинг хўмрайиб ўтиришини кўриб, шашти қайтди.
- Маҳмуд, Масковга бориб келишинг керак. Филайни олиб бугун уч, — деди Асадбек. Унинг гаплари мунозарага ўрин қолдирилмаган тарзда, амр оҳангида айтилган бўлса-да, Кесакполвон ўзини тутиб тура олмади:
- Дарров юборма. Қўрқибди, бир гап бор, деб гумонсирайди.
- Йўқ, бугуноқ жўнайди. Вақт ўтса — газак олади. Мен Масковдан бир садо келишини кутятувдим. Хонгирей мени огоҳлантирган эди. Козлов қочганга ўхшайди. Шарифни қамаган прокурорнинг келишида ҳам Хонгирейнинг хизмати бўлиши мумкин. Вагонни Хонгирейнинг одамлари хитларга рўпара қилган.

— Қўрқоқ бўлиб қолибсан, — деди Кесакполвон.

Алам денгизи тўлиб турган Асадбекка бу гап малол келди. Ғазаб жиловини узди-ю, қўлидаги пиёлани Кесакполвонга қараб отганини ўзи ҳам билмай қолди. Пиёла Кесакполвоннинг қулоғи ёнидан учиб ўтди-да, деворга тегиб синди. Чувринди чаққон туриб ҳожасининг елкасидан ушлади. Кесакполвон эса ўрнидан жилмади. Бошини эгиб ўтираверди.

XII 6 о 6

1

Тунларни тўлғоқ билан бедор ўтказаётган фақат Асадбек эмасди. Шифохонадаги Элчин ҳам шундай ҳолатда эди.

Фарқлари — Асадбекнинг жон таслим қилиш онлари тобора яқинлашарди. Элчин эса, аксинча — узоқлашаётгандай эди. Асадбекнинг уқубатли умр йўли адоғига етай деганида Элчиннинг азобли ҳаёти давом этадигандай эди. Илгари Элчин тиконли чўл бўйлаб ялангоёқ югурган бўлса, энди олов саҳросида куйиб, қовжирайди. Рух азоби худди соя каби унга илашиб юраверади. Бора-бора ўлим Оллоҳнинг сўнг жазоси эмас, балки мукофоти эканига ишонади. Ана шу мукофотга етишмоқни орзу қилади. Рухи эзилган дамларда «Худо қайси гуноҳларим учун жазолаяпти?» деб ўзига-ўзи савол беради. Ажаб дунё... фақат Элчин эмас, бу дунё азобидан озгина татиб кўрган ҳар қандай банда шу саволга жавоб топмоқни истайди. Агар бу ожиз бандалар «Қандай яшасам гуноҳга ботмайман, жазога дуч келмайман», деган саволни кўндаланг қўйиб ҳаёт кечирсаларми эди, оқибат қайси гуноҳлари учун жазо олаётганларини билмай сар-сари бўлмаслар эди.

Елчиннинг ҳали бундай ҳулосага келмоғига фурсат бор. Шифохонада ҳушига келгач, у бошқа нарсаларни ўйлайди. Ўқ еб йиқилган Ҳосилбойвачча томон юргани, кўча эшик зарб билан очилгани, Ғилай қўлидаги тўппонча ўт уфургани... синема тасмасидай қайта-қайта кўз олдида гавдаланаверади. Сўнг... ота-онаси... Ноиласи... Сўнг... илонзордаги Ҳосилбойвачча... Нима эди бу? Тушимми эди ё алаҳсирадими? Ёки... у дунёга бориб-қайтдимми? Бир ўлиб, бир тирилдимми? Бу жумбоқ эди. Бу жумбоқни ечмоқ учун кўп бош қотиради. Оқибат... қиёматдагина жавоб топади...

Елчин дастлаб ҳуши ўзига келганида кўзини очиб, оқ либосли ҳамширани кўрди. Уни фаришта қиёфасидаги Ноила деб хаёл қилди.

— Ноила, яна кўришдик, энди мени ҳайдама, — деди.

Бу гапни хаёлида айтди — қуруқшаган лаблари салгина қимирлаб қўйди холос.

Сўнг... кўргани ҳамшира хира пардага ўрала бошлади. Хира парда зулумот чодирини билан алмашилди.

Аёл киши овоз берди:

— Доктор, юраги тўхтаяпти...

Ким у? Нима учун бундай деди? Элчиннинг назарида юраги темирчининг босқонидек гупиллаб урарди, қулоғи овозларни эшитарди. Фақат... кўз олди қоронғилашди. Кейин... овозлар узоқлаша бошлади. Кейин у енгил қушга айланди. Уча бошлади. Худди Ғилай-нинг тўппончасидан ўқ отилгач парвоз қилгани каби... Учди, учаверди...

Шаҳарни осмондан туриб тамоша қилди.

Одамлар... чумолидан кичик, чумолидан ожиз...

Ерда юришлари эса...

Ерда юрганларида ўзларининг бу қадарли ожизликларини нима учун билмайдилар экан?

Кеккайиб юрувчи одамзотнинг аслида чумоли каби заифлигидан ажабланаётган Элчин энди пастга қулай бошлади. Пастга, ўзи каби кибрли одамзот бағрига қараб учди, учаверди.

Қўрқди... Ер-парчин бўлиб ўлишдан қўрқди.

Бирдан... Анвар кўринди! Соғинган дўст каби қулочини кенг ёйиб, унга бағрини очди. Ажабланарлиси шундаки, унинг оёқлари ерда эмасди, балки у ҳам Элчин каби учарди. Анвар уни қучоқлаб олди. Элчин қамоқдан қайтаётганида Анвар билан учрашувни кўз олдига келтирганда ана шундай қучоқлашишни умид қилган эди. Афсуски, хаёли пуч бўлиб чиқиб, уни жиннихонадан топди. Соғинган дўстлар қучоқлашиб кўришмадилар. Ўша умид... мана энди амалга ошди. Анвар қучоқлади...

Аmmo... Анвар ўлган эди-ку?..

— Анвар! — деди Элчин ҳаприқиб, — Қаёқдан келдинг? Мени кутаётганмидинг?

— Йўқ, сени кутмаётган эдим. Ўзинг қаёқдан пайдо бўлдинг? Нима бор сенга бу ерда?

— Бу ер... деганинг нима?

— Тушунмадингми?.. Тушунмайсан...

— Қамоқдалигимда тушларимга кирардинг. Ну-кул кичкина болага айланиб ўйнардик. Ҳатто... ўқитувчи ўтирадиган курсига ингичка мих қоқиб қўйганимиз ҳам тушимга кирувди. Кейин... Чиққанимдан кейин ҳам тушимга кирдинг. Ёмон тушлар кўр- дим.

— Қанақа туш?

— Айтмайман, хосияти йўқ.

— Айт, билгим келяпти.

— Ўзингни осиб қўйган эмишсан.

— Бу туш эмас эди...

— Сен ўзингни ростдан ҳам осдингми? Сен... ростдан ҳам... ўлдингми?

— Ҳа, ўлганман.

— Унда ҳозир мен... туш кўряпманми?

— Шунга яқин.

— Уйғонганимдан кейин сени кўрмайманми?

— Кўрмайсан.

— Унда... мени қўйиб юбор.

— Аввал сени ҳаётингга элтаман.

— Ҳаётимга?.. Қанақа ҳаётимга?

— Сен мени жиннихонадан чиқарган эдинг. Мен қарзимни узаман.

— Сенинг... одамларни ҳаётга элтадиган кучинг борми?

— Йўқ, мен фақат амрни бажарувчиман.

— Кимнинг амри?

— Ақлингни ишлат...

Сўнги сўзлар акс-садо бериб такрорланди. Такрорланаверди. Кейин бу овоз юрак дупурига айланди. Яна ўз юрагининг дукурини эшитди. Кейин нотаниш овозлар... Кейин кўзларини очди. Бундай ҳолат бир неча марта такрорланди. Дам ҳушини йўқотиб, дам ўзига келиб ётди. Орадан қанча вақт ўтганини фаҳм этмади. Гоҳида бу шифохонага кечагина келгандай туюларди. Гоҳида эса йиллаб ётгандай бўларди гўё.

Ана шундай кунларнинг бирида Зайнаб келди. Аввалига уни танимади. Бунга кўз олдини қоплаган хира парда сабаб, деб ўйлади. Аслида эса, Зайнаб кейинги кунлар ичи чиндан ҳам танимас даражада ўзгарган, озиб, ҳусн-латофатини йўқота бошлаган эди. Чувриндининг хотини уни пардоз қилишга бежиз ундамаган эди. Элчин Зайнабга ҳамроҳ бўлиб келган Чувриндининг хотинини аввал кўрмагани боис ҳам уни танимади.

Зайнаб эрига сассиз тикилиб турган бўлса-да, Элчиннинг қулоқлари остида унинг аламли нидоси жаранглайверди:

— Худо урсин сен ифлосни!!!

Ўша қоронғу уйда, номуси булғанган дамда покиза юракнинг аламли нидоси бўлиб учган бу фарёд сўзлари Элчиннинг хотирасига муҳрланган эди. Ҳозир, ўлим билан ҳаётнинг қил кўприги

устида турган маҳалда жаранглаб, қалбдаги яраларини тирнаб ташлади. Сўнг бу сўзлар ўзгарган ҳолда, пастроқ оҳангда, ижро бўлган ҳукмнинг интиҳоси сифатида эшитилди:

— Худо урибди-да, охири, Худога шукр...

Йўқ, Зайнаб айтмади бу гапни. Буни Элчиннинг дили жувон тилидан айтди. Яхшики Зайнаб бир сўз айтмади, узоқ турмади. Гапирсами эди, унинг ширин сўзлари ҳам камон ўқларига айланиб, дилини яраларди. Кўпроқ турсами эди, яраланган қалби ўкинчининг темир тирноқлари орасида мажақланиб азобланарди. Зайнабнинг тез қайтиши уни бу азоблардан қутқарди.

Зайнаб чиқиб кетгач, ухладими ё ҳушини йўқотдими, билмайди. Ҳарҳолда яна енгил парвоз этгандай бўлди. Аввал Ноилани кўрди. Уни кирланиб кетган либосда кўриб, кўнгли кирланди.

— Ноилам, мен сенга янги кўйлак олиб берай, — деди Элчин.

Ноила жавоб бермади.

— Ноила, нега индамайсан?

— Сизни... Худо ургани рост...

— Ноила, ундай дема.

— Худо ургани рост...

Елчин ҳайратланди: қаршисидаги Ноила Зайнабнинг овози билан гапирарди.

— Ноила, сен ундай дема, мен қасос олишим керак эди, қасос оляпман.

— Зайнабни хорлашингиз қасос эмас.

— Тузалиб чиқсам, ҳаммасини ўлдираман!

Бу гапни эшитиб, Ноила кула бошлади. Зайнабнинг овози билан кулди. Хохолаб кулди.

Кўзларидан ёш қуйилиб, ўксиб-ўксиб йиғлаб кулди. Элчин бунақанги ҳолатни сира учратмаган эди. Шу боис «Кулма», дейишни ҳам, «Йиғлама», дейишни ҳам билолмай каловланди. Овутиш учун қўлларини узатган эди, Ноила узоқлашди. Узоқлаша-узоқлаша, охири бир нуқтага айланиб, сўнг йўқ бўлди. Йиғи аралаш кулгиси эса эшитилиб тураверди.

Хонада бир нарса тарақлаб, Элчин чўчиб тушди. Кўзини очди. Хона ғира-шира ёруғ. Кимсасиз.

Жим-жит. Элчин биқинида уйғонган оғриққа чидолмай, инграб қўйди. Ичи куйиб, лаблари қуриб чанқади. Нажот тилаб, «Сув», деб пичирлади. Нажоткор топилмади. «Ўлаётган одамнинг ёнида бир одам ўтириб, сув томизарди, — деб ўйлади Элчин. — Менга... шу ҳам насиб этмади.

Анвар тирик бўлганида ёнимда ўтирарди. Ҳеч кимим йўқ... Атрофим тўла одам эди. Қўл қовуштириб туришарди. Қани улар?.. Ҳеч бўлмаса биттаси келиб, лабимга бир томчи... бир томчигина сув томизса-чи...»

Одамлар кўп эди, рост. Аммо улар пастда, Элчин эса юқорида эди. Элчин уларга, айниқса қамалишидан аввал еттинчи осмондан туриб қарарди. Ҳар бир одамнинг болалигида орттирган дўстлари оғир дамларида суяниши мумкин бўлган тоғдир. Элчиннинг «тоғ»ларини тўйлари емириб, адо қилди. Айрим дўстларини ўзи назарга илмади. Айримлариникига эса Асадбекка тегишли одамларнинг тўйлари билан бир вақтда бўлгани сабабли боролмади. Дўст тоғлари емирилди. Фарзанд тоғи-чи?

Ўшанда... нодонлик қилди.

Ноила ҳомиладорлигини айтди-ю, маъюсланди.

— Нега хафасан? — деб сўради Элчин.

— Агар... мастлик ҳолатида бўлса... бола ногирон туғиларкан. Ўйлаб қарасам, маст бўлмаган кунингиз йўқ...

— Унда олдириб ташла...

Осонгина ҳукм чиқарди.

Ноила осонгина кўнди. Сўнг... яна...

Ўз фарзандларига ўзлари ўлим ҳукмини ёздилар.

«Ногирон бўлиб туғилавермайдими, ҳеч бўлмаса лабимга бир томчи сув томизишга ярарди-ку...»

Елчин ингради. Бу сафар руҳ азобидан ингради. Бу азоб ўқ тешган, тиф теккан баданининг

оғриғидан минг карра кучлироқ эди. Бу азоб унинг ҳушини ўғирлади.

Энди у парвоз қилмади. Оёқларига ботмон-ботмон тош осилгандай қийналиб юрди.

— Ҳа, қийналиб кетдингми?

Элчин Анварнинг овозини таниб, атрофига аланглади.

— Мен сенга нима деганман? Жиннихонага келганингда дунё формуласини кўрсатганман.

Эсингдами? Ҳақиқат нимага баробар эди? Эсла: ҳақиқатнинг нимага баробар эканини топиш учун хиёнатни риёга қўшамиз, ҳасад билан очкўзлик қавс ичида қўшилади. Адоват, гийбат, нифоқ, шухратпарастлик, мансабпарастлик эса илдиз остида қўшилади. Буларнинг ҳосиласидан виждон, иймон, ҳаёнинг қўшилмасини айирсак, баробар нол! Ҳақиқат — нол, деганимда сен мени жиннига чиқарувдинг.

— Бўлмаган гап! Сени ҳеч қачон жинни деб ҳисобламаганман. Сен ўзингни жинниликка солиб юрардинг. Дунё формуласини яратиб, дунёни осонгина ташлаб кетдинг. Сен дунёга хиёнат қилдинг.

— Ўзинг содиқ қолавер дунёйингга.

— Мен қасоскор одамман. Қасос олиш учун ҳам яшашим керак. Энди сен учун ҳам қасос оламан!

— Мен учун?.. Нима қилмоқчисан?

— Холидий сен осилган жойга осилади.

Анвар кулди, хохолаб кулди.

— Кулма, мен онт ичганман.

— Қачон?

— Сенга жаноза ўқилган куни. Ҳамхонанг менга айтиб берган ҳаммасини.

— Ҳаммасини? Ниманинг ҳаммасини?

Ўша куни, Анвар лаҳадга қўйилиб, қабрига тупроқ тортилгач, барча тарқалиб, Элчин дўстини ёлғиз ташлаб кетгиси келмай ўтирганида «Енг кичик илмий ходим» унга яқинлашиб, билганларини айтган эди. Анварнинг Холидий билан тўқнашувлари, газетадаги мақола, Ҳикмат Ўроловнинг ўлими, қабристондаги маъруза... ҳаммасини айтди. Ана ўшанда Элчиннинг қалбида ёвуз бир фикр уйғонди. Холидий айнан ўша жиннихонага, айнан ўша ҳожатхонага осилиши керак, деб ҳукм қилди. Фақат... ҳукм ижроси кечикди... Элчин Анвар ишлаган институтга бориб, Холидийни кўриб ҳам келди. Унинг кўзлари олайиб, тилини тишлаган ҳолда ҳожатхонада осилиб туришини истади. Жуда-жуда истади. Фақат... кечикди.

...Ҳушсиз ётган Элчиннинг хаёлидаги Анвар куларди, тўхтовсиз куларди.

— Кулаверма ҳадеб, — деб ранжиди Элчин. — Ўлдиришимга ишонмаяпсанми?

— Ишоняпман. Лекин сен осганинг билан у ўлмайди. У кўп бошли аждаҳо. Битта бошини осганинг билан бошқалари омон қолаверади. Боғбонларнинг ишларини кузатганмисан? Битта шохнинг учини кесса, ўша ердан икки-учта сурхча чиқади. Сен битта Холидийни ўлдирсанг, ёнидан икки-учта Холидий ўсиб чиқаверади. Уларни осишга ҳожатхона етмайди.

Шундай деб яна кулди. Хохолаб кулди.

— Сенда қасос туйғуси йўқ эди, — деди Элчин ўйчан тарзда.

— Сенда борми? Бекор гап! Сендаги туйғу — пуч бир нарса!

— Бекор айтибсан!

— Сенинг қасосинг кимга керак? Фақат ўзингга. Кўнгил хуморини босиш учун керак. Сенинг қасосинг — кашанданинг чилим чекишидек бир гап. Хумор тутганда бир чекади, тамом.

— Сен... кет... бошқа келма... Истамайман сен билан гаплашишни. Ноила билан тилларинг бир.

— Ноила нима дейди?

— Зайнабга ачиняпти.

— Тўғри қилади.

— Бу қасос эмас эдими?

— Қасос эмас эди, тўғри.

— Бундай дема! Бу— қасос! Мен Асадбекни қийнаб ўлдираман! Кейин ҳаммага айтаман: бундай ифлослар жазосиз қолмаслиги керак, дейман!

— Қўлингдан келмайди.

— Келади!

— Йўқ... энди ёнингда Зелихон йўқ...

— Усиз ҳам эплайман!

Анвар кулди, хахолаб кулди... Сўнг...

Сўнг овози узоқлашиб, оқибатда ўчди. Кейин қарға қағиллади. «Овозинг ўчсин», деб ўйлади Элчин. Қамоқда эканида, Русиянинг совуқ ўрмонларида юрган кезларида «Қарғанинг қағиллашида хосият йўқ», деб эшитиб, шу ақидага амал қилишга одатланган эди. Шу боис «Кишт!» деб ҳайдамоқчи бўлди. Қарға унинг пўписасини назарга илмади. Қағиллайверди. Шунда Элчин туш кўрмаётганини англаб, кўзларини очди. Овоз келган дераза томонга қаради. Боши айланиб дераза, дераза орқали кўриниб турган дарахт шохлари айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Кўзларини чирт юмиб, чуқур нафас олган эди, биқинидаги оғриқ зўрайди. Қарға яна қағиллади. У кўзларини очиб қаради. Бу сафар боши айланмади. Ташқарида дарахт шохига қўниб, шу хонага қараганича қағиллаётган қарға қанотларини патиллатиб қўйди-ю, учмади.

«Сенга нима керак?» деб пичирлади Элчин.

Қарға «гапингга тушунмадим», дегандай бошини қийшайтирди, сўнг шохни чўқилаб қўйди. «Қандай аҳмоқ махлуқсан ўзинг?! — деб ўйлади Элчин. — Сенга нима бор бу ерда? Менга қандай хабар олиб келдинг? Ўлим хабарими ё ҳаёт умидими?.. Йўқ... Сенга ҳаёт умидини етказиш вазифаси берилмаган. Сен бор жойда яхшилик уруғи қурийди. Сен келсанг биров қувонмайди, кетсанг — ранжимайди. Сен... Худо қарғаган қушсан... Қизиқ... Қарға — Худо қарғаган қуш... Қизиқ... «Қарғиш» деган сўз «Қарға»дан олинганми? Худо қарғаган бандасига қарғани рўпара қиладими?..»

Бу фикр Элчиннинг товонидан бўғзигача ўтмас пичоқда тилиб, туз сепгандай бўлди. Бу оғриққа тоқат қилолмай, қаддини кўтариб, «Кишт!» деди. Қарға унинг ожиз сасини эшитгандай, бошини буриб қаради. Сўнг эса «Вазифамни бажариб бўлдим», дегандай бир қағиллади-ю, учиб кетди.

2

Профессор Ҳабиб Сатторов Лондондан қайтгач, Москвада яна икки-уч ой қолмоқчи эди. Уйига қўнғироқ қилиб, хотинидан «Тезроқ келсангиз яхши бўларди» деган мужмал гапни эшитгач, фикри ўзгарди. «Ҳойнаҳой онам бетобдирлар. «Ерингни чақиртир», деб сиқувга олгандирлар», деган ўйда йўлга ҳозирланди.

Уйига кириб келиши билан сўраган биринчи саволи шу бўлди:

— Ойим тузукмилар? Нега ланж гапирдинг?

— Ойим... тузуклар. Бирпас дамингизни олинг. Соғиндик-да... — деди хотини жилмайиб. Ҳабиб Сатторов сезгир одамлар тоифасидан эмас. Инсон руҳиятидаги, чеҳрасидаги ўзгаришларга етарли аҳамият бермас эди. Сезгирроқ бўлганида хотинининг жилмайиши ортида бир дард яширинганини, ташвишли хабар айтишга тили айланмай қийналаётганини фаҳмлаган бўларди. Қизлари ўқишда, уйда эр-хотин ёлғиз эдилар. Шу боис «соғиниш» сўзи Ҳабибга ўзгача оҳангда эшитилиб, хотинининг белига қўл юборди.

— Вой ўлай, куппа-кундуз куни-я! — деди хотини нозланиб.

Бу нозланишдан сўнг у ўзини эрининг бағрида кўрди.

Телефон жирингламаганида соғинч деган туйғу уларни ноқулай аҳволга солиб қўйиши мумкин эди. Чунки телефон қўнғироғидан кўп ўтмай кичик қизи ўқишдан қайтди...

Ҳабиб Сатторов чой ичиб бўлгач, кийимини алмаштирди.

— Би-ир ишхонага ўтиб келай, — деди у хотинининг савол назарига жавобан.

— Ҳовлига-чи? Ойимларни кўргани бормайсизми?

— Бораман, бораман... Аввал институтга ўтаман. Ҳовлига кейин. Фанлар академиясидан бир халта қоғоз беришган. Директорга топшириб қўяй, балки зарур ҳужжатлардир...

Хотини лабини тишлади, аммо гапини айта олмади.

Ҳабиб Сатторов институтга кираверишдаги даҳлизга осилган, атрофи қора ҳошия билан ўралган суратни кўриб, тўхтади. Шу даргоҳда узоқ йиллар ишлаган, лекин илмга заррача фойда бермаган, кейинги йилларда «кекса олим» сифатида ёшларга панд-насихат қилиб юрвчи илмий ходимнинг оламдан ўтгани ҳақидаги хабарни ўқиб, «Худо раҳмат қилсин», деб қўйди. Ҳабиб Сатторов Лондонга кетмасидан илгари бу одам унинг хонасига кириб: «Ўйлаб қарасам, шунча ишлабман-у, битта отнинг тақасини ҳам беришмабди. Ҳатто битта медалим ҳам йўқ-а?! Ўлиб қолсам, ёстиқчага нимани тикиб олиб чиқишади. Болаларимдан уяламан. Хўжайинга сиз айтинг. Қирқ йилдан ошиқроқ ишладим. Ҳеч бўлмаса «Меҳнат ветерани» медалини олиб берсин», деган эди. Ҳабиб Сатторов «Катта» билан яхши муносабатда бўлмаса-да, унинг илтимосини айтган эди. «Медални олишга улгурдимикин? — деб ўйлади Ҳабиб Сатторов. — Бечора олган мукофотларини ёстиқчага қадаб, тобутининг олдида кўтариб боришларини орзу қилган экан-да? Бу мукофотлар у дунёда иш берармикин? Мукофотлари йўқлар нима қиларкин?..»

Шу фикрларда кетиб бораётганида ҳамкасблари йўлиқиб, уни эсон-омон қайтгани билан қутлаб, сўнгра «Бандалик», деб қўйишди. Ҳабиб Сатторов буни кекса илмий ходимга нисбатан айтилувчи сўз деб ўйлаб, «Ҳа, энди, умр дегани шу-да» деб қўяверди. Билдирилган ҳамдардликка бу ҳолда лоқайдлик билан жавоб берилишидан ажабландилар. Аммо ҳеч бири «Укаси ўлган одам ҳам шунақа бўладими?!» демади.

Ҳабиб Сатторов қабулхонага кириб, раҳбар ўтирган хона эшигини очмоқчи эди, котиба тўхтатди:

— Соҳиб Пўлатович бандлар.

— Мажлисми? — деди Ҳабиб Сатторов тўхтаб.

— Бандлар, — деди котиба лабини буриб.

— Мени танияпсизми? — деб ажабланди Ҳабиб Сатторов. У раҳбар билан яхши муносабатда бўлмаса-да, бошқаларга нисбатан бу хонага бемалол кириб-чиқаверар эди.

— Танияпман, — деди котиба, кейин тортмасидан бир варақ қоғоз чиқариб узатди: Ҳабиб Сатторов унинг бу қилиғидан ажабланиб, қоғозни олиб ўқиди: «Буйруқ №... Меҳнат интизомини сурункали бузгани учун Ҳабиб Сатторов вазифасидан озод этилсин...»

Ҳабиб Сатторов буйруқни қайта-қайта ўқиб, котибага «Есларинг жойидами?!» дегандай қаради. Бундай тушунмовчиликларга, ажабланишу ҳайратланишларга кўникиб қолган котиба «Менга нима, буйруқни мен чиқармайман», дегандай кичкина эговчаси билан тирноғини эговлайверди.

— Ким бор олдида? — деди Ҳабиб Сатторов овозини баландлатиб.

— Мумкин эмас, бандлар, — деди котиба яна лабини буриб.

Ҳабиб Сатторов яна бир оз чидаб турди-да, кейин котибанинг ҳай-ҳайлашига қарамай, эшикни шарт очиб, ичкари кирди. Асосий хона кимсасиз, бироқ, орқа томондаги дам олиш хонасидан аёл кишининг нозли кулгилари эшитиларди. Ҳабиб Сатторов «Нима қилсам экан?» деб ўйлаб турмади. Дам олиш хонасига бостириб борди. Чала ярим ечинган ҳолича бақалоқдан келган Соҳиб Пўлатовга карашмалар қилаётган йигирма уч-йигирма беш ёшлардаги жувон эшикдан кириб келган Ҳабиб Сатторовга кўзи тушиб, қичқириб юборди. Бу қичқириқдан чўчиб тушган Соҳиб Пўлатов орқасига ўгирилиб, кутилмаган меҳмонни кўрди-ю, аввалига бир оз довдиради. Сўнг ўзини қўлга олиб, жилмайганича ўрнидан турди-да, ҳеч нарса бўлмагандай Ҳабиб Сатторовга қўл узатиб, кўришмоқчи бўлди:

— Ҳабиб Сатторович, салом, салом, яхши келдингизми?

Ҳабиб Сатторов унга қўл чўзмади, кўришмади. Соҳиб Пўлатов бунга ҳам эътибор бермагандай,

қизга қаради-да:

— Сиз бораверинг, ишингизни қилаверинг. Ҳаммаси яхши бўлади, — деди. Сўнг Ҳабиб Сатторовни катта хонасига бошлаб, ўз ўрнига ўтирди. У қисқагина фурсатда довдираш, ўнғайсизланишдан бутунлай қутулган, жиддий, мулоҳазали раҳбар қиёфасига кириб олган эди. У қўнғироқ чалиб, котибасини чақирди-да, икки кишилиқ қаҳва буюргач, Ҳабиб Сатторовдан: — Сафарингиз яхши ўтдими? — деб сўради.

— Сафар-ку, яхши ўтди, аммо мана бунга тушунмадим, — деди Ҳабиб Сатторов кўлидаги қоғозни унга узатиб.

— Нима бу? — деди Соҳиб Пўлатов ҳеч нарсадан хабари йўқ одамдай. Кейин буйруққа кўз югуртиргач, қоғозни нари сурди: — Ҳа, буми, арзимаган бир гап. Расмиятчилик. Давлатнинг меҳнат интизоми ҳақидаги қонуни бор, азизим. Унга барчамиз бўйсунамиз.

— Мен Англияга иш билан кетган эдим, аммамнинг тўйига эмас. Ўз ҳисобимдан...

— Хабарим бор. Аммо ўз ҳисобингиздан олган таътилингиз саккиз кун олдин тугаган. Лекин, азизим, сиз ташвишланманг. Бу бир расмиятчилик. Сиз менга тушунтириш хати ёзиб беринг. Сизни ишсиз қолдирмаймиз. Фақат мудирликда эмас... илмий ходим бўлиб ишлаб тура турасиз. Мудирликка одам тайинлаб қўювдим. Академия ҳам тасдиқлаган.

Ҳабиб Сатторов унинг гапларини эшита туриб «Тупурдим сенинг марҳаматингга! Мен Москвагами, Англиягами кетиб ишлашим ҳам мумкин. Аммо сен шу шилта ерингдан бир қарич жила олмайсан!» демоқчи бўлди-ю, тилини тийди. Жой таллашиб, паст кетишни истамади. Буйруқни кўра солиб, бостириб киришининг заифлик аломати бўлганини фаҳмлаб, ўзини ўзи койиди. «Шу бадбахтнинг ҳузуридан бошимни эгиб чиқсам, бир умрли шармандалиқ бўлади», деган фикрга келиб, қаддини ғоз тутди.

Унинг бир оз жим қолганини Соҳиб Пўлатов ўзича тушуниб, кўли баланд келганига ишонган ҳолда гапини давом эттирди:

— Яна ҳам мен сизни ҳурмат қиламан, азизим, Сиздай олимлар кўчада қалашиб ётгани йўқ. Баъзи ўртоқлар буни тушунишмайди. Ҳатто партбилетни столга қўйсин, дейдиганлар ҳам топилди. Мен уларга қатъий қарши чиқдим.

— Бекор қилибсиз, — деди Ҳабиб Сатторов истехзо билан кулиб.

— Нега бекор бўларкан? Мен кадрларни кадрлашни биламан. Сиз эса мен ҳақимда нотўғри фикрларда юрасиз. Партбилет, азизим, сиёсий масала. Сиёсий масала эса — ҳазил гап эмас! Учиб кетишингиз ҳеч гап эмас!

— Барибир бекор қилибсиз. Мен партбилетни столга қўймасдим, — Ҳабиб Сатторов шундай деб муғомбирларча кулди-да, яна қўшиб қўйди: — икки дунёда ҳам қўймасдим.

— Сиз... катта кетяпсиз. Сиз уларни билмайсиз. Улар шундайки... қўйишга мажбур бўлардингиз барибир.

— Қўймасдим, — деди Ҳабиб Сатторов ўжарлик билан.

— Нега?

— Чунки менда партбилетнинг ўзи йўқ. Партиясизман.

Соҳиб Пўлатов жойида бир қимирлаб олди.

— Бўлар иш бўлибди, — деди Ҳабиб Сатторов ғолиб одамнинг овози билан. — Ўзим ҳам «Бўшасаммикин», деб юрувдим. Буйруқ учун раҳмат. Энди мен компютеримни олиб кетсам.

— Қанақа компютер?

— Билмайсизми? Наҳотки? Буюк Британия қироллик академияси Ҳабиб Сатторовга бешта компютер совға қилган эди. Биттаси шахсан ўзимга совға, қироличанинг дастхати ҳам бор. Билишимча, компютернинг учтаси Москвада қолган. Иккитаси шу ерда. Майли, мен фақат дастхат битилганини олай. Биттаси институтда қолсин.

—Е, йўқ, азизим, — Соҳиб Пўлатов шундай деб жилмайди. — Сизга беролмаймиз уни. Булар институтнинг мулки. Сиз эса бизда ишламайсиз. Сизга фақат бир яхшилиқ қилишим мумкин: истаган пайтингизда келиб фойдаланишга ижозат этаман.

Шуниси ортиқча бўлди. Ҳабиб Сатторов шунисига чидай олмасдан чапаничасига сўкиб юборди. Шу сўкиш баҳонасида ҳар икки томон айтадиганини айтиб, юрагини ғубордай босиб турган аламлардан фориғ бўлди. Фазаб тошлари тугагач, Соҳиб Пўлатов:

— Академик Холидий домла укангни жинни, девдилар. Тўғри айтган эканлар. Ўзи уруғларингда бор экан жиннилик, — деб баҳсга яқун ясади.

Ҳабиб Сатторов бу яқунга қарши бир гап айтмади. Соҳиб Пўлатовнинг фикрини маъқуллаганидан эмас, аксинча, айтилган гапнинг нақадар тубан, нақадар пуч экани сабабли унга жавоб қайтаришни лозим топмади. У ўз кўнглида сукут сақлаб, ҳарифидан баланд келди, ғолиблик шоҳсупасини эгаллади. Соҳиб Пўлатов эса сўнги гапи билан уни «тамоман мажақлаб ташлаганига» амин эди.

Ҳабиб Сатторов кўчага чиқиб бир оз юргач, тўхтади. «Яна бир-икки оғиз гапни айтсам бўлар экан», деган фикрда афсусланди. Сўнг «Шу одамга гап таъсир қилармиди», деган фикр билан ўзини ўзи овутиди. Агар унинг ёнида Собитхонга ўхшаш илм соҳибларидан бири бўлганида, айтиб бир ҳақиқатни айтиб, кўнглига таскин берарди. Афсус шуки, ёнида бундай ақли расолардан йўқ. Яна бир афсус шуки, ўзи шу ёшга етиб аҳли донишлар сўхбатига интилмади. Худо берган ақл хазинасини карра жадвалдан тортиб, турли формулалар билан тўлдирди. Агар руҳоний илмга озгинагина жой бергандами эди «Ас-синатухум аҳла минал асал ва қулубаҳум қулубуз-зиааб»* — ҳадиси шарифининг нени англатишини билган бўларди. Соҳиб Пўлатовнинг қилиқларини шунда тушуниб етарди. Бўри қўйхонага ораласа, бир неча жониворни бўғизлайди. Ҳолбуки, биттагина қўйни олиб кетади. Соҳиб Пўлатов ҳам шундай. У ҳозирча Ҳабиб Сатторовни ишдан бўшатди. Ҳали шогирдлар, тарафдорлар... туришибди. Ҳабиб Сатторов ҳозирча бу ҳақда ўйламайди...

У автобус бекатига қадар бўлган ярим чақиримлик йўлда хаёлини ҳозирги нохушликлардан тозаламоқчи бўлди. Бу — унинг ҳамिशалик одати. Бирон ноҳақликка дуч келса, кўнгли ғашланса, жанжалли ҳолатда ўзини тутиб, ҳатто бунга узоқ ўйламай, хаёлидан чиқаришга ҳаракат қилади. Бунинг учун у кўнглига ҳузур бахш этувчи яхши дамларни эслаб, кўз олдида келтиради. Ҳозир ҳам шундай қилди. Англиядаги дорилфунунда кечган масъуд дамларини, маърузаларидан кейинги олқишларни, қиролича ҳузуридаги қабулни эслади. Эслади-да, «Мен ким-у, у ким? Эртага ишдан олинса, туфлаб ташлаган тупугимга арзимамайди», деб ўзига-ўзи тасалли берди. Соҳиб Пўлатовларнинг эртага ҳам, индинга ҳам ишдан олинмасликларини эса, ўйлаб кўрмади.

Болалиги ўтган уйга келгандан кейингина ҳамкасбларининг нима сабабдан таъзия билдирганларини англади. Шум хабарни эшитиб, бир оз гарангсиди. Онасининг фиғонли йиғиси юрагини ўртаб юборди. ماشойихлар «Отамлатсанг отамлатгин, бўтамлатмагин», деб бежиз айтмаганлар. Фарзанди дардида эзилиб-езилиб йиғлаётган онанинг дардини яна қандай дард билан қиёслаш мумкин? Бундан улўғроқ дард йўқдир... Эҳтимол... Яна ким билади... Рисолат кампирнинг айтиб йиғлашига агар тоғ қоялари тушунишса, аламдан балки тарс-тарс ёрилиб кетарми эдилар. Ажаб ери шундаки, Ҳабиб Сатторов онасининг йиғисидан ўртанди... Аммо... ўзи йиғламади. Йиғи келмади. Бундан ўзи ҳам ажабланди. Кейин ўзидан-ўзи нафратланди.

Онаси бир оз юпангач, кўча эшик оғзида ҳассага таянган Собитхон кўриниб, «Опоқи!» деб чақирди. Рисолат кампир уни овозидан таниб, ўрнидан турди-да, уй остонасига борди:

— Келинг, Қори болам, келаверинг, — деди у йиғламсираган овозда.

Ҳабиб Сатторов ҳовлига чиқиб меҳмонни кутиб олди. Рисолат кампир Собитхон билан йиғлаб кўришди.

Собитхон кўрпачага ўтиришга қийналгани сабабли, стулга чўкди-да, ширали овозда тиловат қилди. Фотиҳадан сўнг Рисолат кампир одати бўйича «Худонинг иродаси шу экан-да», деб қўйди. Собитхон «Онажон, бу Худонинг иродаси эмас, Худо бандаларига жонларингга қасд қилинлар деб буюрмаган. Жонга қасд қилиш — шайтон иродасига бўйсунидир. Афсуслар

бўлсинким, биродаримиз шайтон қавмида кетибдилар», демоқчи бўлди-ю, илмдан беҳабар бу аёлнинг аламли ярасига туз сепмай, деб тилини тийди.

— Қўқондан келибоқ шу шумхабарни эшитдим. Оллоҳ сизга сабр берсин. Барчаларимизни ўзи ҳидоят йўлига бошласин, — деди Собитхон.

— Юришингиз сал бежороққа ўхшайди. Ҳали ҳам яхши тузалиб кетмадингизми? — деб сўради Рисолат кампир меҳрибонлик билан.

— Шунисига шукр. Дўхтирлар юролмайди, деб башорат қилишувди. Уларнинг эмас, Оллоҳнинг айтгани бўляпти.

Собитхон узоқ ўтира олмас эди. Шу сабабли кампирдан ижозат сўраб, ўрnidан турди. Ҳабиб Сатторов уни кузатиб қўйди. Изига қайтаётганида ошхонадан чиқаётган келини — Хонзодага тўқнаш келди. Хонзода қайин оғасига салом бериб кўришиб, ошхонага кирганича энди чиқиб келаётгани эди. Ҳабиб Сатторов келинига бир қаради-ю, унинг бир неча ой орасида бир неча йилга қариганини сизди. Турмуш икир-чикирларига унча эътибор бермайдиган бу олим кейинги ўтган ойлар келини учун нақадар машаққат бўлганини билмайди. Хонзоданинг кечалари тўққан кўзёшлари жамлансами, денгиз бўлмаганда ҳам кўл бўлар.

Беванинг, айниқса, тирноққа зор беванинг зорли, ғамли оҳларига тун қандай чидар экан, замину само қандай чидар экан? Ернинг оҳлари тўпланиб, сўнг вулқон каби портласа керак.

Бева фарёд қила олса эди, бу фарёдлар жамланса эди... Вулқон нима экан, Ер коинотдаги йўлидан адашарми эди... Лекин Ҳабиб Сатторов буларни ҳис қила олмайди. Хонзоданинг отасиникига кетишини ё кўзи ожиз қайнонасини боқиб шу ерда ўтираверишини билмай гарангиси ҳам унга бегона. Агар Ҳабиб Сатторовга биров «Идда ўтибди, энди келинингиз бошқа турмуш қуриши керак», деса ҳайратланиши турган гап.

Келинининг маъюс боқишини кўрган Ҳабиб Сатторов унга нимадир дейиши лозимлигини сизди.

Аммо ўша «нимадир» калласига кела қолмади, тилига туша қолмади. Аввалига укасининг сўнгги кунларини сўрамоқчи эди, лекин «Ярасини тирнамай, вақти билан айтар», деган ўйда фикридан қайтди. У айна дамда ё уйдаги, ё ишхонадаги аҳволдан сўз очиши мумкин эди.

Биринчиси ўзига маъқул келмагач:

— Институтда нима гаплар ўзи? — деб сўради.

Бу савол Хонзодага ғалати туюлди. Қайноғасидан тасалли кутган бу бева унга ер остидан яширинча бир қараб қўйди-да:

— Тинчлик, — деди хаста овозда.

— Тинчлик бўлса яхши... — деди Ҳабиб Сатторов, сўнг келинига синовчан боқиб қўшиб қўйди:

— Директорларинг ҳам тинчми? Бошқаларга... ғаламислик қилмаяптими?

Хонзода «Институтга борибсиз, билгандирсиз?» дегандек савол назари билан бир қараб олиб, ерга тикилди:

— Кайфиятлари ёмонроқмикин... Бир мажлис бўлувди..

«Мажлис» деган сўзни эшитиб Ҳабиб Сатторов сергакланди:

— Хўш, хўш, хўш, давом этинг-чи, нима гап бўлди ўша мажлисда?

— Мажлисда... сизнинг чет эллардаги ишларингизни гапиришди. Хуллас... айтишдики... сиз...

— Тортинмай гапираверинг, нима дейишди?

— Сиз... капитализмга хизмат қилибсиз.

— Ў, шундай дейишдимми? Бағоят гўзал айтилибди. Капитализмга хизмат қилиш... — Ҳабиб

Сатторов шунақа дегач пешонасига аста шапатилаб қўйди. — Вой, хомкаллалар, вой хомкаллалар! Ахир бу фан, сиёсат эмас! Фан капитализмга ҳам, сотсиализмгаю бошқа «изм»ларига ҳам хизмат қилмайди. Фан — фанлигича, олим эса олимлигича қолади.

Сиёсатдонлар ё у «изм»га, ё бу «изм»га бўйсинади. Иккита-учта «изм»ни ўйлаб топиб, дунёни бўлиб ҳаммани гаранг қилишади. Фан олами бундай «изм»ларга бўлинмаган, бўлинмайди ҳам! У қовоқ каллалар қачон тушуниб етишади буни?!

Хонзода қайноғасининг гапларига тушунмагандай қараб тураверди. Бу гапларни келинига

айтишнинг фойдаси йўқлигига ақли етган Ҳабиб Сатторов кафтларини бир-бирига уриб қўйди-да:

— Ҳа, майли, қўяверинг. Улар итга ўхшаб ҳураверишади, — деди. — Нима бўлса бўлди!

Кунимиз шундай тўнқаларга қолганидан кейин нима қилардик.

Хонзода қайноғаси билан гаплашиб туришдан ийманиб, орқасига аста тисланди. Буни сезган Ҳабиб Сатторов ҳам эшик оғзидан ўзини четроққа олди.

— Ҳали институтга борувдим... Овсинингиз менга бу хабарни айтмовди-да, — деб ўзини оқлади. — Янгиликдан хабарларинг борми?

— Қайси янгилик?

— Мени ишдан бўшатишибди-ку?

— Эшитдик. Академияга хат ёздик.

— Бекор қилибсизлар. Эртагаёқ хатни қайтариб олинглар. Унинг одати маълум, хатга ким қўл қўйган бўлса, битта-битта бўшатади. Мен... аслида ўзим ариза ёзмоқчи эдим. Биратўла Москвага кетаман. Бу ердаги ноҳақликлар жонимга тегди.

— Масковда... — деди ўйчан тарзда Хонзода. — Масковда ҳақиқат бор деб ўйлайсизми?

«Масковда ҳақиқат бор деб ўйлайсизми?..»

Хаста, ўйчан тарзда эмас, Анварнинг кинояли овозида айтилгандай бўлди бу гап.

«Масковда ҳақиқат бор деб ўйлайсизми?»

«...ҳақиқат бор деб ўйлайсизми?»

«...ўйлайсизми?..»

Ошхона ичкарасида хаста овозда айтилган бу гап Ҳабиб Сатторовнинг назарида бутун маҳаллани зириллатгудай бўлиб жаранглади, акс-садо берди.

Сўнги учрашувларида Анвар шундай деб эди.

— Масковда ҳақиқат бор деб ўйлайсизми?

— Менга ҳақиқат эмас, илмий иш учун шароит керак.

— Ҳақиқат йўқ ерда шароит ҳам бўлмайди. Домлангиз бошингизни силагани билан «қора-қуралар насибамизни еб кетяпти», дейдиганлар кўп у ерда...»

Қизиқ, йўл устида айтилган гапни ўшандаёқ унутган эди. Келини эсга солди... Унда Анвар билан пича баҳслашган эди, насиҳат ҳам қилиб эди. Энди келинига нима десин?

Бу гап аъзои баданига титроқ юборди. Келинига норози қиёфада қаради-да:

— Сиз ойим билан ўтира туринг, мен Анварнинг хонасига кирай, — деб уй томон юрди. Анвар учун ҳам дарсхона, ҳам меҳмонхона вазифасини ўтаган уйга қадам босиб кириб, ўртада тўхтади. Ўзининг куёвлик онлари кечган бу уй деярли ўзгаришсиз. Фақат... ранглар унниққан. Қайси бир йили чакка ўтганидан шифтдаги фанернинг айрим жойлари тиришган. Уйни қайтадан бўёқдан чиқаришга Анварда кунт ҳам, тоқат ҳам, муҳими — маблағ ҳам йўқ эди.

«Ўзим қараб турсам бўларкан», деб ўйлади Ҳабиб Сатторов.

Қайси бир йили онаси «Укангнинг топиш-тутишида барака йўқ, сен қарашиб тур», деганда «Укам ёш бола эмас. Ҳаракат қилсин. Ҳар ким ўз аравасини ўзи тортиши керак», деб уни ранжитган эди. Мана энди афсусланиб турибди. Энди бу афсусдан не фойда? «Ҳайитгача уйини мойлатиб бераман», деб ҳам ўйлади. Энди уйнинг мойи янгиланди нима-ю, янгиланмади нима? Ҳайитгача Анвар тирилиб келиб ўтирармиди? Ё Хонзодага керакми? У эрининг йили ўтгунча ўтирар, кейин кетар... Кейин Ҳабиб Сатторовнинг ўзи кўчиб келар...

Бир оёғи сингани туфайли каноп билан боғлаб қўйилган, дераза тоқчасига қадалиб турган стол ҳозиргина ҳовлига чиққан эгасини кутаётгандай мунғайиб кўринди. Хонзоданинг келинлигида тортиқ этилган бу стол меҳмонлар учун ҳам, дарс учун ҳам хизмат қиларди. Дам ўртага судралиб, дам дераза томонга қўйилавериш оёғи синган бу столнинг «табиби» Анвар ўлимидан уч кун олдин «вақтинча» боғлаб қўйган эди.

Стол устида уч-тўрт китоб, тахлам қоғоз, бир неча турли қалинликдаги дафтар турарди. Анвар сўнги марта бу уйдан чиққанида булар сочилган ҳолда эди. Кейин... Хонзода титроқ қўллари

билан батартиб ҳолга келтирди.

Стол устида қалам ётибди... худди ҳозиргина ишдан ҳориб ёнбошлагандай... Ёки етим қолганидан бўлаб, бағрини ерга бериб ётгандай. Шуниси тўғридир... қалам етим... китоб-дафтарлар етим, синиқ оёғи каноп билан боғланган стол, ҳатто уй етим... Фақат етим бола йўқ. Отани соғинувчи, «вой отам»лаб йиғлагувчи фарзанд йўқ.

Хаёлига шу фикр келганда кўзларига ёш қуйилди. Бағри куйиб йиғлади. Нима учун йиғлади? Укасидан зурёд қолмаганиданми? Ёки ўзининг ёлғизлигиданми? Ўз таъбири билан айтганда, «аҳмоқ бўлса ҳам» укаси бор эди. Энди... кўзи ожиз онаси, хотини, икки қизи... «Москвага ёки Англияга бориб ишлайман», деди. Ўзи-ку, бориб келар. Онасига ким қарайди? Хотиними? Қайнона-келин муносабати аниқ-ку?

Ҳа... у ўзининг қисматига ҳам йиғлади. У олимлигини унутиб, одам эканини эслади. Шунисига ҳам шукр...

Ҳабиб Сатторов унсиз йиғлаган ҳолида бир оз тургач, стол ёнидаги стулга ўтирди. Бир неча дақиқа ҳаракатсиз ўтирди. Китоб-дафтарларига қўл теккизишга ботинмади. Китоб-дафтарлар қўл тегиши билан «Вой, эгам!»лаб дод соладигандай туюлди. Бир оз ҳаракатсиз ўтиргач, қўлига қаламни олди. Қаламнинг баданида тишларнинг изи...

Хаёлга берилиб, беихтиёр қаламни тишлаган ҳолда нималарни ўйлади экан? Балки ўзини қачон, қаерда, қандай осишни ўйлагандир?

Шу фикр хаёлига урилиши билан, қўли титраб, қаламни жойига ташлади. Сўнг дафтарни олиб, варақлади. Айрим сатрларига кўз ташлади. Анвар ҳуснихат эгаси эмасди. Айрим сатрлари ўлаётган одамнинг кардиограммасини эслатарди: дастлабки ҳарфларни ўқиш мумкин эди, сатр охирида ҳарф дегани тўғри чизиққа айланарди.

Ҳабиб Сатторовга бу дафтар илмий ишнинг қораламаси каби туюлиб, айрим сатрлар диққатини тортди. Биринчи синф боласидай ҳижжалаб ўқий бошлади:

«...Бир халқ ўз ихтиёри билан бошқа халққа қандай қилиб қўшилсин? Хўп, номуҳтарам, ноакадемик, ножаноб, балки бу дунёда сизнинг аҳмоқ каллангиз билан фикр юритадиган галварсларга эргашиб каттароқ ёки кичикроқ халқлар қўшилар. Лекин қандай қилиб бир миллат ўз ихтиёри билан бошқа миллатга қўшилсин? Бу ҳолда қўшилгувчида ор-номус бўларми? Миллат — бир динга мансубликми? Бир миллат ўз ихтиёри билан бошқа миллатга қўшилибдими, демак у ўз динидан, ўз имонидан, виждонидан юз ўгирибди. Алқисса: «Ўрта Осиё Россияга ўз ихтиёри билан қўшилди», деган гап ўрта осиелик мусулмон динидан чиқиб насронийликни қабул этди, дегани эмасми? Шу ёлғонни чинга айлантириб бераётганлари учун валинеъматларидан мукофотлар оладилар. Бироқ, тентакона бу гапга ким ишонади, кимларни ишонтирмоқчи бўлишади. Омиларними? Омиларга бари бир — ким нон берса, кайфини хушласа ўшанга қуллуқ қилаверади. Қорнини тўйғазиб қўйиб, қамчиласа ҳам ёнинг демайди. Бунақа оми одам нима — мол нима — фарқсиз. Аммо... (Аммо!) онгли одамлар кўп-ку? Уларни чалғитиш мумкинми?

Одамнинг ўнг елкасида Раҳмон фариштаси, чап елкасида Шайтон боласи туради, дейишади. Балки шундайдир. Лекин менинг назаримда (бунинг тўғри ёки нотўғрилигини Собитхондан сўраб олишим керак!!!) одам ўнгга қараса ҳақиқатни, чапга қараса — алдовни кўради. Одам ўнг томонига бошини бурса, юзига шапалоқ (балки муштдир, Худо уларга инсоф берсин) билан урадилар. Чап томонга бурса, пешонасини силайдилар. Унинг кўзи ажойиб нарсаларга, «имтиёзлар» деб аталувчи бу дунё жаннатига тушиб роҳат топади...»

Фикр шу ерга етганида сатрлар узилиб, араб ҳарфларида бир нималар ёзиб қўйилган эди. Агар Ҳабиб Сатторов араб алифбосини билгандами, беадад улуғ ҳикматни ўқир эди. Дафтардаги: «Изо, каанам туробу далила қовмин, Саяхдиҳум ила арзил жияфи»* деган арабий байтнинг Соҳиб Пўлатовга ҳам тегишли эканини англади.

Ҳабиб Сатторов дафтарни яна варақлаб «жиннихона» деган сўзга кўзи тушиб жумла бошини излади.

«...Мени жиннихонга келтиришди. На иззат, на-да икром, на поёндоз, на-да гуллар бор. Обрў ҳам шунчалар бўлар-да. Ишончим комилки, агар Нортажиев (яъни Горбачев) жиннихонага ётқизилса, бундан ортиқ обрў ололмайди. Демак, мен обрў жиҳатдан Нортажиев билан тенгман. Орамиздаги фарқимиз, у — профессионал, мен эса келажаги порлоқ ҳаваскор жинниман! Қандай яхши! Келажаги йўқ ёш олим бўлган дурустми ёки келажаги порлоқ ёш жинни аълороқми? Албатта кейингиси — муддаонинг ўзи! Дарвоза тепасига «Ленин биз билан», деб ёзиб қўйишибди. Энди «Бутун дунё жиннилари, бирлашингиз!» деб ёздирамиз. Қизиқ... жиннилар нима учун бирлашишмас экан? Балки бирлашишгандир?.. Ҳа, бирлашганлар! Фақат уларга «жинни» деган унвон берилмаган. Улар — ақлли жиннилар. Биз эса... мен эса... аҳмоқ жинниман. Йўқ, улар жинниларми? Мен жиннихонадаман. Демак, мен уларнинг меҳмониман. Буниси қойил! Лекин... бир кунмас бир кун, биз ҳаваскор жиннилар ҳам бирлашамиз. Сўнг... Хўш, сўнгра нима қиламиз? Ҳа, энг аввали ўзимизни «Ақлли жинни» деб эълон қиламиз. Кейин эркакни хотин, хотинни эса эркак деймиз. «Фалончининг эри туғди» ёки «Фалончининг эри боласини эмизмаётган эмиш...» ёки «Фалончининг эри бошқадан иккиқат эмиш». Зўр-а! Болалар-чи? Туғилган болаларни «буваси», «бувиси» деймиз... Қарабсизки, қиёмат! Энг қиёмати — телевизорнинг ҳамма каналларида фақат «Ўзбекфилм» томошаларини кўрсатамиз. Қарабсизки, эрталаб наҳорга босмачи, нонуштага босмачи, тушликка ҳам, кечликка ҳам. Заҳартанг қилиб ёки уйқуси қочиб турса ҳам — «Ўзбекфилм»...

Шу ерга келганда Ҳабиб Сатторовнинг тоқати тоқ бўлиб дафтарни ёпди-да, нари сурди. «Майнавозчилик! — деб ўйлади у. — Умрини шунақа майнавозчилик билан ўтказди. Жиннихонага ҳам майнавозчилиги туфайли тушган. Ўша ерда ётиб ҳам шу қилиғини қўймаган. Ҳаётга шунақа енгил қараган. Енгил қарагани учун ҳам ҳаётдан осонгина кета қолди. Унинг яшашдан мақсади йўқ эди. Ҳамма фожиа шунда!»

Ҳаётни оддий одам сифатида эмас, олим дунёқараши билан тушунувчи Ҳабиб Сатторовнинг укаси ҳақидаги фикри шундай эди.

«Енгил қарагани учун ҳам ҳаётдан осонгина кета қолди...»

Во ажаб! Ўзини осди, дегани ҳаётдан осонгина кетди, дегани эмас-ку? Тўғри, бир неча нафасда жон чиқади. Лекин бўйнига сиртмоқ солгунча қийналмайдими? Сиртмоққача бўлган соатлар, кунлар, ойлар, балки йиллар азобини ким ҳисоб-китоб қилади?

«Унинг яшашдан мақсади йўқ эди...»

Нақадар хато фикр! Анварнинг мақсади уникдан улўғроқ эди. Ҳабиб Сатторов бу оламда «Ватан озодлиги, ҳурлиги» деган тушунча мавжудлигини ўйлаб ҳам кўрмаган. Шу сабабли ҳам ҳурлик хусусида сатрлар битилган столга тирсагини тираган ҳолда ўтириб, укасини ножўя айблади.

---

* М а з м у н и б у д и р: «Тиллари асалдан ҳам ширин, қалблари эса бўриларнинг қалбидир».

* Мазмун будир: Агар қузғун қавмининг йўлбошловчиси бўлса, Тезда уларни ўлаксазорга олиб боради.

ХИИ 6 о 6

1

Асадбек кейинги пайтларда пухта ўйламай туриб қарорлар қабул қилаётган бўлса-да, Чувринди унинг ҳолатини билгани учун қаршилиқ билдирмади. «Филайни олиб, Масковга жўна», деганида «Ўша ёққа бориш шартми? Агар шарт бўлса, кейинроқ борилса-чи», деб эътироз билдиришга оғиз жуфтлади-ю, ҳожасини ғазабга солмаслик учун тилини тийди. Асадбекка

бўйсиниб йўлга отланди.

Улар сафарга «депутатлар хонаси» орқали чиқишарди. Бу гал ҳам одат канда бўлмади. Хона бекаси Чувриндини яхши танирди. Аниқроқ айтилса, бу гўзал жувоннинг хона бекаси бўлишида унинг хизмати бор эди. Хона бекаси уларни қаршилаб, учоқ бир оз кечикишини айтди-да, қаҳвахонага бошлади.

Чувринди қаҳвахонада Орзубекни кўриб қувонди.

— Бирга учамиз шекилли? — деди Чувринди у билан кўришгач.

— Агар Москвага бўлса, бирга учамиз. «Ватанимиз юраги»га, — деди Орзубек кейинги сўзларга киноя оҳанги бериб.

Иккита қаҳва келтирган бекачага Филай ароқ буюрган эди, Чувринди «Московга бориб келгунча чидайсан», деб жеркиб берди. Филай бундан аразладими ё тор хонада ўтириб сиқилдими, чекиб олиш баҳонасида ташқарига чиқди.

— Бу ҳам ўзларингизданми? — деб сўради Орзубек. — Кўринишидан жаллодга ўхшайди.

— Жаллодлик унинг иккинчи истеъдоди, — деб кулди Чувринди.

— Москвага малака оширишга олиб кетяпсизми ё Бутуниттифоқ ёш жаллодларининг кўрик конкурси борми? — Орзубек шундай деб кулди. Унинг кайфияти яхши эди, шу сабабли ҳазилини давом эттирди: — Шунақа ўтказилса яхши бўларкан. Мана, эшитинг-а: «Алло, биз каллакесарларни излаяпмиз!» Орадан бир ой ўтгач бу ерда янги кўрсатув пайдо бўлади: «Марҳабо, каллакесарлар!»

Чувринди депутатнинг беғараз ҳазилидан кулди. Аслида бу ҳазил эмас, потос боғлаган пичинглардан бири эди. Доимо қовоқ уюб юрувчи депутатдан ҳазил гапнинг чиқиши шимолда лола ундириш каби эди. Унинг ҳазилини ён-атрофидагиларгина тушуниши мумкин эди. Чувринди унинг қилиқларини яхши билгани учун ҳам кулиб қўя қолди.

— Маҳмудбек, кўринмай кетдингиз? — деди Орзубек жиддийлик билан.

— Юрибмиз, ака, тирикчилик.

Орзубек ундан «Ўзингиз ҳам кўринмайсиз», деган лутф кутди, бундай саволни эшитмагач, ўзи муддаога яқинлашди:

— Мен ҳам йўқламай қўйдим, — деди ҳамсуҳбатига синовчан тикилиб. — Бек акангиз «қорасини ўчирсин», деган бўлсалар керак, а?

— Йўқ, ундай эмас, биласиз-ку...

— Биламан. Ўша охирги учрашувда сизлар мени нотўғри тушундинглар. Мени амалпараст деб ўйладинглар. Маҳмуд, ақалли сиз ҳам мени тушунмадингиз-а? Ахир мен мансабпараст эмас, миллатпарастман! Мен миллатим учун жонимни тикканман. Менда миллатим учун жондан бошқа ҳеч нарса йўқ. Молим ҳам, кучим ҳам йўқ. Куч, бойлик сизларда бор. Мен сизларда ҳам миллат туйғуси, хуррият туйғуси уйғонса эди, деб умид қилувдим. Сизда шундай туйғунинг учқунини кўргандим. Афсус, адашибман.

— Адашмагансиз. Миллат учун биз ҳам жон беришимиз мумкин, — Чувринди шундай дейишга деди-ю, гап оҳангидаги сохталикни сезиб, ўнғайсизланди.

Депутат бу гапни эшитиб, бошини эгди. Қаҳвадан бир-икки хўплади.

— Маҳмудбек, одам бошқаларни алдаган тақдирда ҳам ўзини ўзи алдамаслиги керак. Мен энди тушуниб етяпман. Одамни ўттиз-қирқ ёшида Ватанни севишга ўргатиш мумкин эмас экан. Агар одамнинг ўзида зўр истак бўлса ўрганар-у, аммо бу туйғуни мукамал дейиш мумкинмас. Ватан туйғуси она сути билан сингиши керак экан. Хафа бўлманг-у, сизларда она сути билан бошқа туйғу кирган.

Бу гап Чувриндининг ҳамиятига тегди. Ўз онасини, боласига кўкрак сутини бермаган онасини эслаб, ғазабланди. Қўлидаги пиёлани стол устига жаҳл билан «тақ» этиб қўйди-да:

— Оналаримизни тинч қўйинг, — деди зарда билан.

— Мени авф этинг, Маҳмудбек. Мен рамзий маънода гапирдим.

— Рамзий маънода ҳам гапирманг!

— Хўп-хўп, — деди депутат тобелик билан.

— Ватаннинг бошига бир иш тушса билинади, сиз аввал жон берасизми ё бошқаларми? Сизга ўхшаган гапдонларни яхши биламиз. Қўлингизга қурол бериб, «Ватанни ҳимоя қил», деса, «Ҳозир вақтим йўқ, мажлисга кириб чиқай», деб сичқоннинг инини ижарага оласиз.

— Сиз қайси Ватанни назарда тутяпсиз? Совет Иттифоқиними? Мен эса Ватан деганда фақат Ўзбекистонни тушунаман. Ўзбекистон озод бўлса бас! Унинг озодлик кунини кўрсам — армоним йўқ. Ўзбекистон озод бўлсин, мен унинг кўчаларини супуриб юрсам ҳам майли. Мен амалга интилмайман. Сизлардан илтимос қилишимнинг сабаби — ўша амал ҳозирги ишимиз учун зарур эди. Болтиқ бўйидаги давлатларда миллатпарварлар ҳукуматга киряптилар. Бизда эса ҳалиям Москвага қараб чапак чаладиганлар ўтирибди. Қараб турасиз, эрта-индин Болтиқ бўйидаги уччала давлат ажралиб чиқади. Биз ўтираверамиз аммамнинг бузоғига ўхшаб.

— Шунини тушунтириброқ айтсангиз бўларди-ку?

— Гапиртиришга қўйдими, Бек акангиз? Яна нуқул «жухуд хотинингиз» дейди. Қаёқдан олган бу гапни, ҳайронман. Айтиб қўйинг унга, хотиним, Худога шукр, муслима!

«Бу гаплар суюк-суюгини зириллатиб юборган экан-да, — деб ўйлади Чувринди. — Хотини жухудми, ўзбекми ўзим ҳам билмайман. Бек акам балки бошқа биров билан адаштириб айтиб юборгандирлар».

— Орзубек ака, сиз улуг одамсиз, — деб гап бошлади у.

— Пичинг қилманг, илтимос.

— Пичинг эмас, рост гап бу, — деди Чувринди самимий тарзда. — Сиз улуг одамсиз. Улуг одам майда-чуйда гапга ўралашмаслиги керак. Ўшанда бек акамнинг кайфиятлари чатоқ эди.

Хотинингизни эмас, ўзингизни ҳам «жухуд» деб юборишлари мумкин эди. Эътибор берманг у гапларга. Биз сизни ҳурмат қиламиз. Тўғри, биз миллат учун сиздай жон куйдира олмаймиз.

Лекин «миллат» дейдиганларни бошимизда кўтариб юрамиз. Биз ҳам тирик жонмиз, бизда ҳам дард бордир.

Учоққа чиқишга ижозат берилгани ҳақидаги хабар айтилганига қадар ҳам Орзубек ва Чувринди шу хилдаги гапларни гапириб ўтиришди. Учоқда ҳам бу мавзу давом этди. Орзубек «шу одамлар тушунса яхши эди», деган фикрда гапирарди. Чувринди унинг гапларини ақлан яхши тушунарди. Аммо юракдан ҳис қила олмасди. Чунки унинг қалби мол-дунё деган пардага ўралган, туйғу кўзларига тилла эритиб қуйилган эди.

2

Улар Москвада хайрлашдилар.

Москвага келган икки ўзбек икки ташвиш, икки дард билан ажралишди...

Хонгирейнинг идорасини уч соат деганда топишди. Филай Шомил бу ерга бир марта келган, лекин қайси кўчалардан юрганини эслай олмади.

— Кайф бор эди, — деди у ўзини оқлаб, — юзта қуйиб берсангиз, момент топаман. Мастликда келган жойни мастликда топиш керак.

— Бекор айтибсан, бир томчи ҳам ичмайсан.

— Қизил майдондан ўтгандан кейин бир жононнинг ҳайкали бор эди.

Филайнинг бу гапи Чувриндига кулгили бир синемани эслатиб, ичида кулди-да:

— Чайковскийми? — деб сўради.

— Фамилияси эса йўқ, — деди Филай.

Чувринди бу гапни эшитиб баралла кулиб юборди. Сўнг Филайдан иш чиқмаслигини англаб, танишларига қўнғироқ қилиб аниқлаштирди.

Хонгирейнинг қароргоҳи кўп қаватли уйнинг учинчи қаватига жойлашган эди. Эшик тепасидаги телекамерани кўриб Чувринди ўзича «Зўр-ку!» деб қўйди. Қўнғироқ тугмасини босиши билан эшик ўз-ўзидан очилди. Чувринди шундагина эшикда тутқич йўқлигига аҳамият берди. Эшик

очилиши билан тўрда ўтирган милитсия зобити кийимидаги барваста йигитга кўзлари тушиб, жойларида қотдилар.

— Киравер, земляк, қўрқма, — деди зобит кавказча шева билан.

Улар остона ҳатлашлари билан эшик ёпилди. Ён хонадан бир йигит чиқиб уларни ичкарига бошлади. Яна уч хонани оралаб ўтишгач, Хонгирейга рўпара бўлдилар.

— Кел, ўзбек қардошим, кел, менинг азиз қўноғим бўл, қалбинг ҳузурли ўлсун, — деди у ўрнидан туриб.

Чувриндининг назарида Хонгирей сохта лутф кўргазаётганди. Чунки Хонгирейни дастлаб кўрганида у буткул ўзгача важоҳатда эди. Меҳмонхонада, Асадбек ҳузурида у кавказликларга хос қўпол, такаббур бир одамни кўрган эди. Чувринди Хонгирейга баҳо беришда янглишди. Чунки аввал кўрганида Хонгирей меҳмон, ҳозир эса мезбон мартабасида эди. Бу идора Хонгирейнинг уйидай гап. Чеченлар эса уйларида келган ҳар қандай меҳмонни иззат қиладилар, унга лутф кўрсатадилар.

Улар ўтиришгач, қалдирғоч мўйловли хушсурат йигит чой келтирди. Бир-икки ҳўплам чой ичганларидан сўнг Хонгирей тилга кирди:

— Хўш, Асад қардошим нечукдир? Аввал кўрганимда хаста эди. Соғ-омонми?

Хонгирей «хаста эди», деган сўзларга урғу бериб, аҳволдан хабардор эканига ишора қилди.

— Сизга салом дедилар, яхшилар, — деди Чувринди.

— Соғ бўлсин, қардошим. Хўш, мени нима учун қидирдиларинг?

— Қидирганимизнинг боиси... — Чувринди унинг ўткир нигоҳларига дош беролмай кўзларини пастга қадаб олди. — Бир одамингиз Ҳосилни излаб борган экан. Билганларимизни ўзингизга айтгани атайин келдик.

— Нима, менинг одамимга ишонмадиларингми? — деди Хонгирей бир оз дағал оҳангда.

— Ишонишга ишонамиз. Лекин бўлган воқеани ўзингиз эшитсангиз яхши бўлади. Воситачига айтилган гапларга ё битта сўз қўшилиши ёки тушиб қолиши мумкин.

— У воситачи эмас, у — вакил! — деди Хонгирей.

— Ҳа, албатта, сизнинг вакилингиз, — деб хатосини тузатди Чувринди.

— Қани айт-чи, Асаднинг воситачиси, нима бўлди?

— Ҳосилни номаълум одамлар ўғирлашган.

— Ўғирлашган? — ажабланди Хонгирей. — Шундай одамни ўғирлаш мумкин эканми?

— Мана бу киши — Ҳосилнинг энг яқин одами. Улар шаҳарда кетишаётганда иккита машина сиқиб тўхтатган. Одамлар Ҳосилни тушириб олиб кетишган.

— Тушунарли, демак, номаълум одамлар. Ҳосил лапашанг эса қаршилик ҳам кўрсата олмаган.

— Улар гувоҳнома кўрсатишибди.

— Қанақа гувоҳнома? — Хонгирей шундай деб Филайга ўқрайиб қаради.

— «КГБ»ники, — деди Филай.

— «Қайси «КГБ?» — деди Хонгирей ундан нигоҳини узмай.

— Қайсилигини билмайман. «КГБ» деганини эшитдим.

— Фамилиясини-чи, эшитмадингми? «Андропов» эмас эканми? — деб кесатди Хонгирей.

Бу пичингни фаҳмлаш учун Филайда фаросат етмас эди. Шу сабабли фамилияни эсламоқчи бўлгандай гўё ўйланди-да:

— Фамилияси эсимда йўқ, — деди айбдор одам овозида.

— Сен яқин одами эмассан! — деди Хонгирей кескин оҳангда.

— Худо урсин, болалигидан ёнидаман. Бир марта келганман бу ерга. Сизга тилла ҳайкалча олиб келганмиз. Мен кўчада эдим, сизни кўрмаганман.

— Бекор айтибсан, филай! Менга ҳеч ким тилла ҳайкалча олиб келмаган. Сен Ҳосилнинг одами эмассан, сен қўшмачисан.

— Нега ишонмайсиз? — деди зорланиб Филай. Унинг кўнгли иш ёмонлик томон бурилаётганини сезиб, ғашланди.

— Иккита сабаби бор: биринчиси — аҳмоқ одам Ҳосилнинг яқин одами бўлмайди; иккинчиси — сен уни ҳимоя қилмагансан!

Шу ерда Хонгирей янглишди. Ҳосил атрофига кўпроқ аҳмоқларни тўплаганди. Ўзига бино қўйгани учун ҳам «Менга ақл сўқадиганлар керак эмас», дерди.

— Имконият бўлмади, — деди Филай кўзларини пирпиратиб.

Филай Шомил бирор кимсани сиқувга олганида унинг кўзларини пирпиратиб, ялинишини хушларди. Кўзларнинг пирпираши, ёшланиши баъзан самара берар, баъзан эса пирпираб-пирпираб чарчаб, мангуга беркиларди. Ана шундай одамнинг кўзлари ҳозир ўзи сезмаган ҳолда пирпирарди... Қаршисидаги одамники эса аксинча, қувват манбаидан узиб қўйилган робот сингари қотган, ҳатто киприк ҳам қоқмас эди.

— Хўжайинни сақлаб қолиш учун имконни сенга ким бериши керак эди. Тур ўрнингдан, чой ичишдан аввал афт-башарани ювиш керак.

Филай «нима қилдик?» дегандай Чувриндига қаради. Ундан «Тур, деганидан кейин тур», деган ишора бўлгач, амрга бўйсинди.

Дам ўтмай нариги хонада нимадир тарақлади, сўнг кимдир ихранди, кейин кимдир гурсиллаб йиқилди.

Хонгирей индамай ўтирди. Чувринди эса нима воқеа юз берганини тахминан чамалаб, сабр билан кутди. Нариги хонадагилар тинчигач, чой келтирган йигит кўринди-да:

— Ваннахонада оёғи сирғаниб йиқилиб тушди. Ҳаммаси жойида, ювиняпти, — деб хўжайинига ахборот берди.

— Ҳа, — деди Хонгирей Чувриндига синовчан тикилиб. — Бизнинг ваннахоналар сирғанчиқ. Билиб оёқ ташламасанг, майиб бўлишинг ҳеч гапмас.

Хонгирей маъноли оҳангда шундай деб жим бўлди. Аммо нигоҳини Чувриндидан узмади.

Чувринди ўзини йўқотмади. Нигоҳини яширишга уринмади.

— Демак, Ҳосилни ўғирлашдими? — деди ниҳоят Хонгирей.

— Ҳа, ўғирлашибди.

— Хўп, мен бунга ишондим, дейлик. Хўп, сенлар мени аҳмоқ қилдиларинг ҳам дейлик. Хўш, сенлар бундан нимани ютасанлар?

— Биз сизни аҳмоқ қилмоқчи эмасмиз. Ҳосилнинг йўқолишидан бизга манфаат ҳам йўқ. Унинг мол-мулкига кўз тиккан эмасмиз. Биз ўз-ўзимизча ишлар эдик. Бир-биримизга сира ҳалақит бермаганмиз, аксинча, кўмаклашардик. Ҳосил Бек акамнинг шогирдларидан ҳисобланарди.

— Ҳа... яхши — шогирд, яхши — устоз, — деб Хонгирей столи чертиб қўйди. — Билиб қўй: сенлар битта хато қилдиларинг: бу ерга келмасликларинг керак эди. Сенлар мени ишонтирмоқчи бўляпсанларми? Ўқ илон ақлини йўқотиб қўйибди. Ё сен лақмалар уни йўлдан уряпсанларми? Мен унинг касалини биламан. Лекин ўлгунича нима қилмоқчи? Мақсади нима? Айт, сендан сўраяпман?

— Билмайман, — деди Чувринди.

— Сен... билмайсанми?

— Кейинги пайтда, касалларини билиб, ғалати бўлиб қолганлар. Мақсадлари аниқ эмас.

— Ҳосилни ўлдирмадими?

— Йўқ. Нега Бек акамдан гумонсираяпсиз?

— Мен гумонсирамайман... Мен ҳар бир нарсани аниқ биламан. Агар лақма бўлсам, ўриснинг пойтахтида ҳукм сурмас эдим. Мен сенларда нималар бўлиб турганини билиб тураман. Мен Кремлдан ҳам сезгирроқман, калланга тугиб ол. Сен Асаднинг мақсадидан беҳабар экансан. Бунга, мен лақма, ишондим. Шуни ҳисобига энди айт: Козлов қаерда?

— Козлов? — Чувринди елкасини қисди. — Биз уни Красноярда кўрган эдик. Шундан бери дараги йўқ.

— Қизиқ... «дараги йўқ», дегин? Дараги йўқ одамга вагонда мусаллас юбордиларингми?

— Юбордик, — деб тан олди Чувринди.

- Мен, алоқа қилмаларинг, деб огоҳлантирсам ҳам юбордиларингми?
- Шартнома аввалроқ бўлган эди.
- Ўша шартномангга, — Хонгирей бу ёғига чеченчалаб нимадир деди. Чувринди унинг нимани назарда тутганини ўзича тахмин қилди.
- Хўш, — деб давом этди Хонгирей русчалаб. — Шунча молни юборишга юбориб қўйиб, унинг тақдири билан қизиқмадиларингми?
- Қизиқяпмиз.
- Хўш?
- Мол қўлга тушган. Мол юборганларни Москва прокуратурасидан одамлар бориб камашган.
- Билганинг шуми?
- Ҳа.
- Унда каллангга михлаб ол, Асадга ҳам бориб айт: бу менинг ишим эди. Прокуратурадан борганлар менга тегишли одамлар. Агар истасам авра-астарларингни ағдариб ташлайман. Агар истасам, ҳамманг Бутиркада* чирийсан, агар марҳамат қилсам, уларни эртагаёқ чақиртириб оламан. Хўш, қайси бири маъқул?
- Сизга марҳаматли бўлиш ярашади, — деди Чувринди жилмайиб.
- Айёр экансан. Сен айт: ўзингга қайси бири маъқул?
- Учинчиси. Ҳамма ишнинг тинч йўл билан ҳал бўлгани дуруст. Чунки биз, ҳаммамиз бир оламнинг одамларимиз.
- Ҳа... чиройли гапирдинг. Аммо сен «Биз ҳаммамиз жиноят оламининг одамларимиз», деб назарда тутдинг, шундай эмасми? Ахир ҳамма бизни жиноятчи деб ҳисоблайди-ку?
- Умуман олганда шунга яқинроқ, — деб тан олди Чувринди.
- Сенларнинг калтабинликларинг ҳам шунда. «Биз бир дунёнинг одамларимиз» — қайси маънода, биласанми?
- Сиз айтинг.
- Биз ҳаммамиз мусулмонмиз. Бир қавмданмиз. Биз бир ота-онанинг фарзандларимиз. Анови қизил девор ортидагиларнинг ота-боболари бизларнинг юртларимизни оёқости қилишди, мазорларимизни булғашди, қизларимизни бадном қилишди. Яна юз йил, яна минг йил, яна қиёматга қадар шундай қилишмоқчи. Агар менинг боболарим жаннатда бўлишса мен уларнинг кўзларига кўринишдан уялиб, дўзахга қочаман. Мен ўч олмасдан яшай олмайман. Биз кичкина халқмиз. Буларни бутунлай енга олмаймиз. Лекин биз уларни титраб, қўрқувда яшашга мажбур қиламиз. Бизларнинг юртимизни босиб олгани учун улар боболарини лаънатлаб ўтишлари керак! Мен агар истасам, эртага Кремлини портлатиб юборишим мумкин. Лекин бундан менга нима фойда? Муҳими— уларга сўзимни ўтказа олиш! Мен бунга аста-секин эришяпман. Бунинг учун менга куч керак. Бунинг учун сен айтган оламнинг бирлашуви керак. Ҳосил шунинг тарафдори эди. Лекин сенинг хўжайининг — эшшақдай қайсар, буни истамайди. У аҳмоқ қизил девор ичидагиларга қуллуқ қилади. Мен эсам улар устидан ҳоким бўламан, қараб турасан ҳали. Ҳосилни сенлар йўқ қилдиларинг. Лекин мен сенларга қарши уруш очмайман. Чунки сенлар ўзбек қондошларимсан. Биласанми, мен нима учун ўзбекни яхши кўраман. Чунки ўзбекни устозим яхши кўрарди. Биласанми, устозим ким — Академик!— Хонгирей шундай деб кўрсаткич бармоғини фахр билан ҳаволатди. — Эшитганмисан?
- Кўрганман.
- Қаерда?
- Бек акамникида. «Фарғонада бир ғалва бошланадиган, аралашинглар», деб келган экан.
- Ҳа, у шунақа эди. Бурнини сиёсатга тикқан эди, ўлди. Уни мен ҳам асраб қололмадим. Уч ҳарф* мендан кучлилик қилди. Сен ажабланма, «Кремлни портлатишни ўйлаган одам устозини қутқариб қололмadingми?» дема. Кремл — бугуннинг иши эмас. Бир кунмас бир кун портлайди. Менинг қўлимдан келмаса, ўғлим, бўлмаса неварам қилади бу ишни. Хонгирей шундай деб совуб қолган чойдан бир хўплади. Тин олди. Сўнг гапини давом эттирди:

- Бир пайтлар ўзбеклар чеченларга жой берган, нон берган. Зелихон айтган: кафанлигини ҳам берган экан. Шунинг ҳурматиға сенларга қарши уруш очмайман. Мен катта ишларга қўл ураётганимда ёнимда ишончли ҳамроҳлар бўлишини истайман. Билиб қўй: сенлар тўдакашликларинг билан менга ҳамроҳликка ярамайсанлар. Бу аҳволда сенлар бир-бирларингни қўлламайсан, шунинг учун йигитларинг ҳам бир-бирларига елка тутмайди. Ҳеч бўлмаганда бир-бирларингни ҳурмат қилишни билмайсанлар, керак бўлса, бўридай ғажийсанлар. Шунинг учун ҳам катта куч бўла олишларингга қарамай, майда кучлар олдида эгилиб кун кўрасанлар. Яна шуни билиб қўйки, аҳил яшамас экансанлар, бир киссавурдай, бир майда боққолдай хор бўлиб юраверасанлар.
- Хонгирей Чувринди учун кутилмаган гапларни сўзларди. Ҳозир у бутун мамлакатдаги тўдаларга ҳукмини ўтказишни истайдиган амирға эмас, балки талабаларға маъруза қилаётган фалсафа муаллимиға ўхшарди. Чувриндининг назарида Хонгирей ўз фикрларини баён қилмас, балки кимдир ёзиб берган гапларни айтарди. Шу сабабли унинг айтганлари ғайритабиий туюлиб, ўрнида бир қимирлаб олди.
- Нимаға безовталанапсан? — Хонгирей шундай деб сўради-да, ўрнидан туриб керишди. — Шеригингни соғиняпсанми?
- Ҳа, ювиниши чўзилиб кетди.
- Ювинишими?.. Ҳали узоқ чўзилади. Аниқроғи, қиёматгача.
- Ҳозир шартмиди? — деди Чувринди норози оҳангда.
- Ҳозирми? Мутлақо шарт эмас. Уни ўлдиришди деб ўйлапсанми? Калланг борми, ўзи? Идорада, уйда одам ўлдирадими? Эшитдинг-ку, йиқилиб тушибди. У энди дам олсин. Сен ҳам Москвада уч-тўрт кун ўйна. Қачон кетишингни ўзим айтаман.
- Шомилга раҳм қилинг. У хўжайиниға содиқ эди.
- Бекор айтибсан! Содиқ бўлса хўжайинини олдириб юрмайди. Аҳмоқ бўлмаса, менинг олдимға гувоҳликка келадими? Сен глобусни кўрганмисан? Мавзунинг бу қадар ўзгариши боисига тушунмаган Чувринди ажабланганини яширмай:
- Ҳа, — деди.
- Глобус бир томонға оғиб турибди, а? Нимаға, биласанми? Ер юзида аҳмоқлар кўпайиб кетган. Ерни тўғрилаш учун аҳмоқларни камайтириш керак. Ҳеч бўлмаса биттасини камайтириб турайлик. Унинг тирик қолганидан сенга нима фойда? Ҳосилға ҳиёнат қилган сенга ярармиди? Унинг масаласи ҳал. Сен қайтишда бир ўзинг учасан. Кетгунингча бировға, айниқса, Асадға телефон қилма. Биз сенга меҳмонхонадан жой ҳозирлаб қўйганмиз. Ҳамма нарса тайёр. Ҳаттоки энг зўр жонон ҳам. Кўчаға чиқмай, маишат қилаверасан. Чиқими — биздан. Чувринди ҳуқуқшунослар тили билан айтилганда «Уй ҳибсхонаси»ға ҳукм қилинганини англади. Хонгирейнинг бундан қандай мақсадни кўзлаганини эса билолмай гарангсиди.
- Менга бошқа гапинг йўқми? — деди Хонгирей унинг ўйланганини кўриб.
- Бор, — деди Чувринди, хаёлини жамлаб. — Бир илтимосим бор.
- Айт.
- Жамшид деган йигит бор...
- Ҳа, айтмоқчи, Асаднинг куёвини отиб кетишибдими? — деди Хонгирей унинг гапига эътибор ҳам қилмай.
- Шунақа бўлди.
- Кимлигини билмассан?
- Билмайман.
- Қизи наркоманка эмишми?
- Шунақа эди, бошланишида сезиб қолдик. Даволаняпти.
- Ҳосил менга бир қизиқ видеокассета бериб юборган экан, вақти келса сенга кўрсатаман. Ҳа, Асад нима учун Жамшидни ўлдирмоқчи эди?
- Бунга ҳеч ким билмайди. Ҳатто Жамшиднинг ўзи ҳам билмайди. Жамшид ўғлидек қадрдон

эди Бек акамга.

Чувринди яна ёлғон сўзлади. Унга тахминан бўлса-да, маълум эди. Фақат тахминини бу одамга айтишни истамади. Сир — кўп ҳолларда сирлигича қолгани маъқул. Чувриндининг ақидаси шундай эди.

Чувринди Москвада беш кун қолиб кетди. Бошқача айтганда, беш кун «меҳмонхона қамоғида» бўлди. Хонгирей ваъдасининг устида турди — шароит олий мақомда яратилди. Ҳар куни чойшаб, ёстиқлар, соқчилар алмаштирилгани каби, жононлар ҳам ўзгариб турди. Бир томондан Чувриндининг кўнглига маишат сиғмагани, иккинчи томондан бирон маразни юқтириб кетишдан чўчиб, уларга яқинлашмади. Умид билан келган фоҳишалар диванда ёлғиз ётиб тонг оттирдилар. Чувринди узатган пулни олмай, лабларини буриб «Ҳе, эркак бўлмай ўл», дегандай чиқиб кетдилар.

Ғилайнинг тақдири Чувриндига пича аён бўлса-да, ўзиники қоронғи эди. Хонгирей уни Бутиркада чиритмас-у, аммо ўрис қабристонига чириб ётган бирорта мурда ёнига жойлаб қўйиши мумкин. Лекин у нимани кутяпти? Чувриндига шу томони қоронғи эди.

Ҳолбуки, унинг нимани кутаётганини билиш қийин эмас — у вакилининг қайтишини кутарди. Шунинг қаторида прокуратурадан борганларнинг иши натижаси ҳам уни қизиқтираётган эди. Арина Бергернинг ҳамма ёқни остин-устин қилиб юборганини эшитиб мамнун бўлди. СССР прокуратурасида сўзи ўтадиган «кўп ҳурматли ўртоқ»қа телефон қилиб, Бергерни ҳозирча чақириб туришни, Козлов топилгач, ишни қайта бошлашни илтимос қилди.

Хонгирей «Мен гумон қилмайман, ишонаман», деганида катта кетмаган эди. Унинг кўнгли ҳар нима балоларни сезиб турарди. Шундай бўлса ҳам гумонини тасдиқ этиш учун ҳар бир нарсани обдон текширтиради. У Ҳосилнинг йўқолганини эшитиб, биринчи Асадбекдан гумонсиради. Ҳосилнинг Асадбекни қармоққа илинтиргани ҳақидаги гапларини эслади. Хонгирей видеокассетани томоша қилгач, Ҳосилга «Уни ҳозирча Асадга кўрсатма», деб тайинлаган эди. «У аҳмоқ кўрсатган. Буни кўрган қайси ота тинч юради. Агар Асад тинч юрса, у — ҳезалак!» — деб ўйлади.

Вакили қайтиб, унинг гумони асосан тасдиқлангач, Чувринди қўнган меҳмонхонага борди. Хонгирей вакили билан кириб келгандан кейингина Чувринди унинг кимни кутганини англади. Хонгирей Чувринди томонидан лутф кутмай диванга ўтириб, оёқларини чалиштирди-да, айёрона кўз қисиб, кулимсиради:

— Устингдан «СК КПСС»га шикоят тушибди, «партия»дан ўчирилсан энди.

— Гуноҳим нима экан? — деди Чувринди унинг яхши кайфиятига монанд жилмайиб.

— «Совет фоҳишалари»ни назарга илмбсан. Сен улардан иргангансан. Шу ишинг билан мени ранжитдинг. Хонгирей сен ўйлагандай паст эмас, билиб қўй. Улар фоҳиша бўлгани билан «экологик тоза» эди.

Хонгирейнинг оҳангида зарда бўлмагани учун, Чувринди ҳам асабийлашмай, тавозе билан жавоб қилди:

— Улар учун алоҳида келаман. Айниқса учинчи бўлиб келганини совға қилсангиз олиб кетардим.

— Э, йўқ, қардош, энди тушингни сувга айт. Уни «юқори»даги ўзимнинг одамларимга ҳам бермаганман. Шу номардлининг учун менга йигирма бешта ўн беш ёшли бузилмаганни берсан.

— Йигирма беш донами ёки йигирма беш минг донами?

— Сен ҳазиллашма, бу бўйнингдаги қарз, унутма! Хўп, менинг валақлашишга вақтим йўқ. Ишга ўтайлик. Вакилимнинг ҳисоботини эшитасанми?

Чувринди муғомбирона жилмайиб турган «вакил»га қараб олди-да:

— Йўқ, — деди.

— Нега? — деди Хонгирей ажабланиб.

— Мен сизга тўғриси айтганман.

— Демак, ёлғон гапларингдан тонмайсан?

— Ёлғон гапим йўқ.

— Унда мана буни эшит.

Хонгирей ишора қилган эди, вакил кафтдек диктофонни чиқариб, тугмани босди. Филай Шомилнинг сўроқларга берган жавобларини, калтак зарбларини Чувринди индамай ўтириб эшитди. У энди Филайннинг иқрорини эмас, яна ўз тақдирини ўйларди.

Ёзув тугагач, вакил Хонгирейнинг ишораси билан чиқиб кетди.

— Филайннинг ёлғон гапиряптими? — деди Хонгирей унга синовчан тикилиб.

Чувринди елкасини қисиб, хотиржам жавоб берди:

— Ўзингиз тунов куни айтдингиз: у хўжайинига хиёнат қилган. Нима учун? Ўзининг жони ўзига ширин кўринган. Шундай одам жони қийналганда нималарни валдирамайди.

— Дуруст, ақлинг жойида, қардошим.

Хонгирей шундай деб жилмайиб қўйди. «Кайфияти яхши шекилли, жаҳли чиқмаяпти, ё бошқа гап борми?» деб ўйлади Чувринди. Шунча текшириб, ҳамма ҳақиқатнинг тагига етган одамдан марҳамат кутиш — фоҳишадан ҳаё кутиш ила баробар бўлса-да, Чувринди унинг марҳаматига асос бўлгувчи бир нима борлигини ҳис қилиб турар эди. Осмонни булут қоплашидан мурод — ёғин ёғмоғи бўлгани каби Хонгирейнинг чеҳрасида марҳамат нури кўринганидан мурод не экани бир неча нафаслик сукутдан сўнг аниқ бўлди.

— Докторлар Асадга неча ой умр ваъда қилишди?

Хонгирейнинг бу саволи Чувринди учун кутилмаган бўлди. Шу сабабли қошларини бир оз чимирган ҳолда жавоб қилди:

— Буни Худо билади.

— Бунақа касални доктор ҳам билади. Ахир у ўлади-ку, тўғрими?

— Ҳаммамиз ўламиз.

— Лекин уники — нақдроқ. Биз э-ҳе, яшайвериб, зерикиб кетсак ҳам керак.

Хонгирей худди тақдир ёзуғини ўқий олган одамдай катта гапирди. Тўғри, унинг ёшида ўлим ҳақлиги кам ўйланади. Аммо шу ёшда, ҳатто ундан камроқ умр кўриб ўтганлар мавжудлиги эса хаёлга келмайди. Чувринди «Ҳаммамиз ўламиз», деганида яқин бир-икки ойни ёки йилни эмас, ақл бовар қилмас узоқ даврни назарда тутган эди. Шундай бўлса-да, Хонгирейнинг катта кетиши ғашини келтирди.

— Хўп, масалага бошқа томондан қарайлик, — деди Хонгирей мўйлабини олифтанамо силаб қўйиб. — Ҳосил кетди, орада йўқ. Унинг мулки ҳам сенларнинг қўлларингда. Ҳозир Асад бор. У ўлганидан кейин нима қилмоқчисанлар? Билишимча, Асаднинг иккита қаноти бор экан. Биттаси сен, иккинчиси... — Хонгирей исмини эсламоқчи бўлиб ўйланди. — Ҳа, Гайдармиди?

— Ҳайдар ака, — деб тузатди Чувринди.

— Хўш, мулкни қандай бўлишасанлар?

— Бизда одам тириклигида мулки бўлинмайди.

— Сен чиройли гапларингни йиғиштир. Мен сенларни биламан. «Менга ўлжа керакмас», деб ноз қилиб турасанлар-у, пайт келганда ташланасанлар. Ўғил бола гапни айт: Асаднинг ўрнини эгаллашни хоҳламайсанми?

— Мендан ёши катталар бор.

— Шундай дейсан-у, юрагингнинг бир чеккасида озгина бўлса ҳам истак чўғи бор. Билиб қўй: бу чўғ сени тинч қўймайди. Барибир ёндиради. Бу — биринчидан. Иккинчидан: ёши катта бўлишнинг нима нафи бор? Мен учун катта ёшдаги аҳмоқдан, кичикроқ ёшдаги ақлли одам муҳим. Гап шу: Асаднинг ўрнини сен эгаллашинг керак.

— Буни мен ҳал қилмайман.

— Тўғри айтдинг, буни сен эмас, мен ҳал қиламан!

Бу ҳукм Чувриндига малол келди. Қоши учди. Ўрнидан бир қўзғолиб олди, сўнг оғир турди. Унинг вазоҳатидаги ўзгаришни сезган Хонгирей «Маматбей!» деб чақирди. Шу нафаснинг ўзидаёқ эшик очилиб, вакил кириб келди. Даҳлизда яна икки йигит кўринди. Хонгирей унга:

— Чой олиб келмайсанми? — деб бақирди-да, Чувриндига синовчан қараб олди. — Қардошим, ё виски ичасанми?

— Ҳеч нарса ичмайман, — деди Чувринди норози кайфиятини яширмай. Шу онда у Орзубекнинг ҳурлик ҳақидаги гапларини эслади. «У хомхаёлми ё мен аҳмоқманми, — деб ўйлади. — СССРнинг чангалидан юлқиниб чиқмоқчи. СССР дегани фақат КПСС дегани эмаслигини, мана бунақа хўжайинлар ҳам борлигини биладими? Биз биргина Ҳосилни йўқотдик. Ҳосилга ўхшаганлар юз мингми ёки миллионми? Депутат шуларни биладими? КПСС дегани-ку, чирий-чирий деб турибди. Лекин мана бу кучайяпти. У нима қилмоқчи. «СССРдан ажралиб чиқсаларинг ҳам сенлар менга бўйсунасанлар» демоқчими? Масковга одам сифатида келиб, қўғирчоққа айланиб қайтаманми? Бек ака... кўп янглиш ишлар қиляптилар. Бу ерга келиш керакмас эди...»

— Ҳа, қардош, гапим ёқмади, шекилли? — деди Хонгирей ҳам ўрнидан туриб.

— Гапингиз эмас, мақсадингиз ёқмай турибди.

— Нега? Ўзинг бош бўлсанг ёмонми?

— Бунинг назарда тутаётганим йўқ. Агар тўғри тушунган бўлсам, сиз бизни қулга айлантирмоқчисиз.

— Э, қардош, мен бундай деганим йўқ.

— Лекин шунинг иси келиб турибди. Сиз бугун менинг бош бўлишимни истадингиз. Эртага бошқасини хоҳлайсиз. Биз у томонда қўғирчоқлармиз, ўйнатадиган иплар эса бу ерда, сизнинг қўлингизда. Қўғирчоқми, қулми — нима фарқи бор?

— Ў, қардош, сен файласуф экансан. Қўй, бу гапларингни.

— Бу фалсафа эмас, бу ҳақиқат! — деди Чувринди ҳақоратланган одамнинг овозида. — Аввалги куни, идорангизда бизни анча масалаларда айбладингиз. Меҳмонингиз эдим, чидаб эшитдим. Бизни ўзбек (!) дейдилар. Майли, қайсиларимиз ноахилдирмиз, бошқадирмиз, лекин ўзбекмиз, «ўз»имизга «бек»миз. Қулликни ҳазм қила олмаймиз.

— Қардошим, сен хафа бўлма, ўша куни мен сени ҳақорат қилганим йўқ. Камчиликларингни айтдим.

— Агар мен чеченларнинг камчилигини айтсам, сизга ёқадими?

— Қани, айт-чи?

— Ёқмайди, — деди Чувринди фикрини давом эттириб. — Ҳеч кимга ёқмайди. Мен ўзбекман, шу билан ғурурланаман. Ўзбекларни барча каму кўстлари билан яхши кўраман. Жон бериш лозим бўлса, фақат ўзбек учун жон бераман. Ўзбек бўлиб туғилдим, ўзбек бўлиб ўламан. Қулликдан ҳазар қилувчи халқнинг фарзанди сиз айтган шартга кўнолмайди.

— Чиройли гапирдинг, ўзбек қардош, лекин сенлар халта кўчага қамалгансанлар. Олдиларингда ҳам, орқаларингда ҳам йўл йўқ. Ҳосилни ўлдириб катта хато қилдиларинг. Ҳосилга отган ўқларинг ўзларингга қайтиши керак. Ҳосил ўлган куни сенлар ҳам ўлгансанлар. Лекин мен сенларга уруш очмайман. Сенларни ўлдирмайман. Сабабини айтганман, эсингда, а?

— Эсимда, — деди Чувринди эътиборсизлик билан.

— Сенга Жамшидни бераман. Маматбейни бераман. Улар сенга икки қанот. Гайдарни ўзингдан четлат, аммо узоқлаштира. Ҳар бир ҳаракати кўз остингда бўлсин. У бир киссавур. Катта ишлардан узоқда турсин.

— У — менинг устозим.

— Бу энди ўтмиш. Менинг гапим тамом. Бугун бир қанотингни олиб юртингга уч. Ҳа, айтмоқчи, Козловнинг оиласи сенларникига паноҳ излаб кетибди. Яхши, паноҳингга олавер.

Уларнинг қаердалигини фақат ўзинг бил. Асад ҳам, Гайдар ҳам билмасин. Козловнинг оиласи учун бошинг билан жавоб берасан. Козловни қўлга олганимиздан кейин уларни нима қилсанг қил, ихтиёр ўзингда. Тушуняпсанми, ихтиёр ўзингда. Сен — қул эмассан, қардошим!

Хонгирей шундай деб ён чўнтагидан учоқ паттасини чиқарди-да, стол устига ташлади.

— Бугун кечаси учасан, — деб хайрлашгач, чиқиб кетди.

Чувринди уйга қайтгунича ҳам бўлиб ўтган суҳбатлар мағзини чақишга ҳаракат қилиб, «Қаноти бор ҳар қандай махлуқ ҳам эркин ҳамда баланд парвоз қила олмайди», деган ҳақиқатга ишонди.

* Москвадаги қамоқхона.

* Собиқ КГБ назарда тутиляпти.

XIV 606

1

Офтобсиз рангпар кун. Умрини яшаб қўйган япроқларга хазон нуқси урган.

Асадбек Чувринди кетганидан бери уйдан чиққиси келмайди. Кесакполвон ҳам шу ерда.

Ошнасининг кундан-кун сўлиб бораётганини кўриб эзилади. Аммо ошнаси сўлиб тамом бўлганидан сўнг эгаллайдиган тахти кўз олдига келганда эса юраги шошади.

Касаллик хусусида сўз очишга бир неча марта оғиз жуфтлади. Аммо Жалилнинг «Сен индама, ўзим гаплашаман», деган амрига амал қилди. Жалил эса икки марта келиб, бошқа гапларни валдираб-валдираб кетаверди. Кесакполвон нигоҳи билан имлаб «айтинг», деб ишора қилса ҳам асосий гапдан бўйин товлайверди. Кесакполвон Жалилнинг аҳволини тушунмади.

«Касалингни мендан нима учун яширдинг?» дейиш Жалилга қийин эмас. Шу баҳонада ёжиллашиб олиш ҳам уни ташвишга солмайди. Унинг ташвиши бошқа — Асадбекнинг қайсарлиги тутса, «Табибингни пишириб е!» деб туриб олиши мумкин. Жалил қишлоққа бориб келгунича ҳам, кейинги кунлар ҳам ўша баджаҳл табиб ҳақида сўраб-суриштирди. Кимки уни билса ёки у ҳақда эшитган бўлса бир хил жавоб беради: бу дунёда ўлим-нинг иложини қила оладиган табиб бўлса, фақат ўша. Лекин... ҳаммани ҳам боқавермайди...

Кесакполвон нонуштага янги хабар билан келди.

— Прокурор болани чиқаришибди. Иш тўхтайдиганга ўхшайди, деган гап бор. Шариф ҳам чиқиб қолар балки, — деди Кесакполвон косадаги қаймоққа нон ушатиб.

— Ишни нега тўхтатар экан? Важоҳати ёмон, девдиларинг-ку?

— Важоҳатидан ит ҳам ҳуркарди. Лекин Масковдан бир хабар келибди, шекилли.

Прокуратурадаги болалар аниқ билишмайди.

— Шарифга эҳтиёт бўлларинг. Чиқса, бирон ёққа дам олишга жўнат. Маҳмуддан яна дарак бўлмади, а? Бунақа одати йўқ эди. Хавотирланяпман.

— Хавотир олма. У менинг мактабимда ўқиган. Тегирмонга тушса омон чиқади.

— Аслида ўзим борсам бўларкан. Феъли ёмон у чечен занғарнинг.

— Сен шу сафар бир паст кетдинг. Зўр билан зўрчасига гаплашиш керак. Бунча қўрқасан ундан? Зўр бўлса зўрлигини кўрсатсин, юборсин зўрларини! Биз ҳам ҳезалак эмасдирмиз, эркакчасига гаплашиш қўлимиздан келар. Ё эркаклигимизнинг бошқача исботи ҳам керакми?!

— Олифтагарчилик қилма. У сенга Ҳосил эмас. Ҳосил аҳмоқ бола эмас эди. Кимга суянишни билган. Агар мураса қилмасак, кўп болалар қирилади. Мен ўзимдан қўрқмайман. Бир бошга — бир ўлим. Йигитлар бекорга увол бўлиб кетади.

— Бек, сен қиморбоз эдинг. Ё чикка, ё пукка! Дангалчилигинг қаёқда қолди. Мен-ку, майли, майда киссавурдан чиққанман.

— Дангалчиликни замон кўтармайди.

— Сен чарчагансан. Дуч келганни ит бўлиб қопяпсан. Би-ир дам олсанг яхши бўларди.

Ўғилларингнинг тўйига борсанг юрагингнинг чигиллари би-ир ёзиларди. Ҳа, айтмоқчи, тўй ҳали ҳам аниқ бўлмабдими? Тезроқ бориб кела қолмайсанми?

Кесакполвон шундай деб айёрона боқди. Асадбек ундан нигоҳини олиб қочди. Гап хасталикка бориб тақалиши мумкинлигини сезиб, жавоб бермади.

Улар нонуштани бошлашга улгуришмай, болохонадаги йигитлардан бири эшикни қия очиб:

— Саматохун ака келдилар. Зарур гаплари бор экан, — деди.

Бу хабарни эшитиб, Кесакполвон безовталанди. Ҳожасига бир қараб олиб «кейинроқ келсин», демоқчи эди, Асадбек:

— Кирсин, — деб ижозат берди. Сўнгра Кесакполвондан сўради: — Тўйи қачон эди, эсдан чиқибди?

— Менинг ҳам аниқ эсимда йўқ. Бугун-ерта шекилли?

— Хаёлдан кўтарилгани чакки бўлибди. Ҳар қалай, эски қадрдонлардан.

Башанг кийинган, ўзидан фаранги атрини таратаётган Саматохун кириб, уларнинг суҳбати узилди. Саматохун деганларининг дўкони Асадбекнинг ҳомийлигида. Шаҳарнинг гавжум жойида жойлашган бу дўкон мудури йигирма йилнинг нари-берисида уларга сариқ чақалик ҳам хиёнат қилмади. Ўз ишини билиб бажаргани учун Асадбек уни ҳурмат қиларди.

Фотиҳа ўқилгач, Саматохун Кесакполвонга ғалати қараб олди. Кесакполвон ундан кўзини олиб қочиб, чой қуйиб узатди.

— Охун, тўй ҳаракатлари билан чарчамай юрибсизми? — деб сўради Асадбек меҳрибонлик билан.— Муборак бўлсинга ўтамыз, деб ўтолмадик, ранжиманг.

— Хафагарчилик йўқ, ака. Ўзингиз соғайиб қолдингизми? Бизга сизнинг соғлигингиз керак.

Сизнинг товонингизга кирадиган тикан бизнинг кўзимизга кирсин. Худо хоҳласа бугун никоҳ, борсангиз бошимиз кўкка етади.

Саматохун «Худо хоҳласа» деган сўзга бўлакча урғу бериб, яна Кесакполвонга қаради. Асадбек ундаги ўзгаришни сезиб сўради:

— Ҳа, Охун, машқингиз пастроқми? Нима гап, тинчликми?

— Худо хоҳласа, тинчлик, — деди Саматохун. — Бек ака, орада бир ташвиш чиқиб қолди: ўғлимни ўғирлаб кетишибди.

— Қайси ўғлингизни?

— Шу... уйланаётган куёв болани...

— Биронтадан гумонингиз борми?

— Гумоним-ку йўқ. Аммо...

— Чайналмай айтаверинг.

— Кеча ЗАГС эди. Бир биродаримиз «Мерседес» ваъда қилган эди. «Мерседес» ўрнига «ГАЗ-31» юборибди. «Қўлингдан келса ваъда бергин-да, эркак» дегандай қилиб, қаттиқроқ гап айтувдим. Шунини оғир олдилармикин? Ундай бўлса, тавба қилдик. «Бу аҳмоқ тилни чайнаб ташла», десалар чайнаб ташлай. Аммо ошга заҳар тушмасин. Мен ёмонман, бўйин эгиб келдим. Бу гапларни эшитиб Асадбек Кесакполвонга қа-ради.

— Менга қарама, менинг ишим эмас бу, — деди Кесакполвон «қўрққан олдин мушт кўтарар» қабалида жеркиб.

— «Мерседес»ни тўғрилаб бермадингми?

— Ўша куни бузилиб қолган бўлса мен нима қилай? Шаҳарда «Мерседес» иккита бўлса ҳам бошқа гап эди. Ўн бешта оқ «ўттиз бир»ни юбордим. Бу акамнинг ҳамиятларига тегибди. Ўша сассиқ гапни ўзимга айтмайсизми, тирранча шўпирга айтиб нима қилардингиз?

— Тилим қурсин, мен — аҳмоқ, тавба қилдим, — деди Саматохун.

— Ўғли қаерда?

— Ие, мен қаёқдан билай? Мен «Мерседес» тўғрилаб бераман, деб ваъда қилганман, ўғли йўқолса топишнинг кафилини олмаганман.

— Бир соатнинг ичида топасан.

— Асад?!

— Бошқа гап йўқ. Охун, сиз бораверинг. Базмга ўзим бош бўламан.

Саматохун ҳар икковини дуо қила-қила чиқиб кетгач, Асадбек Кесакполвонга қаҳрини сочди:

— Ўзимизнинг одамларга ҳам шунақа қилиқ қиласанми, сўтак?

— Кимга қанақа гап айтишни ўргансин. Сен бунақаларни ўзингга яқин олиб елкангни тутсанг, булар бошингга чиқиб, бизга қараб чоптиришади. Иззатини билсин-да.

— Бир соат вақтинг бор.

Кесакполвон қаймоққа нон бўктирилган косани қўлига олди.

— Ўн минутда уйида бўлади. Менинг қорним оч. Сен бўғилаверма. Сочининг кепаги ҳам тўкилмаган боланинг.

Асадбек оғзига келганни қайтармай сўқди. Бунақанги сўкишларни эшитавериб бети чандирлашиб кетган Кесакполвон қаймоққа бўктирилган нон бурдаларини чапиллатиб еб, хўриллатиб чойини ичаверди. Асадбек сал ҳовридан тушгач:

— Бугунги қаймоқ бу дунёники бўлмабди. Олсанг-чи, эгнимга шим кийиб, ҳали бунақасини емовдим, — деди.

— Сенинг чапиллатиб чайнашингни кўрса, итнинг ҳам кўнгли айнийди. Одамга ўхшаб ейишни қачон ўрганасан?

— Одам бўлганимда, — деди Кесакполвон ишшайиб.

— Сен одам бўлмайсан.

Шу хилдаги ғазаб, киноя, масхара тошлари аралашига отилаверди, бу тошлар темир қояга тегиб уваланган кесак ҳолига тушаверди. Болохонадаги йигитлардан бири мастава келтирганда Кесакполвон косани ялаётган эди. У маставадан бир-икки қошиқ ичди-ю, ҳожасининг топшириғини бажариш учун ўрнидан турди. У чиқиб кетиши билан уй ҳувиллаб қолди.

Асадбекнинг томоғидан овқат ўтмади. У яна ўзининг кирланган, бадбин хаёллари билан ёлғиз қолди. Юраги сиқилиб, «Аҳмоқ бўлса ҳам Ҳайдарнинг ўтиргани яхши эди. Жалилни топтириб келмасам бўлмайди», деган хаёлда қўнғироқ тугмасига қўл юборганида болохонадаги йигит эшикни очди.

— Муҳиддин ака деган одам сўраяпти, — деди у. — Зарур гапи бор эмиш.

Асадбек «Муҳиддин ака ким бўлди экан?» деб ўйланган дамда ҳовлида Жалилнинг овози эшитилди:

— Тўғри бостириб киравермайсизми? Сиздай одамнинг кутиб туриши уят-ку? Бу ошқовоқларда калла йўқ.

— Мени танимайди-да булар...

Овозидан таниди — Красноярдаги овлоқ ўрмонда қарор топган отасининг биродари!

Асадбек ўрнидан туриб, ташқарига йўналди. Муҳиддин отани айвонда бағрига босди. Отаси тирилиб қайтиб келгандай, қучоғидан бўшатгиси келмади. Ҳатто кўзига ёш, бўғзига йиғи келди. Йиғини изига қайтармоқ мақсадида ютинганида йўтали тутди. Шундан кейингина қарияни бағридан бўшатди. Муҳиддин ота йўталнинг хунуклигидан бош чайқаб, «Ҳали ҳам тузалмабди-да?» деган маънода Жалилга қаради. Жалил ҳам кўз қараш билан жавоб қилди: «Шунақа... ошнамнинг аҳволи оғир».

Ичкари кириб ўтиришгач, йигитлар қайта дастурхон тузашди. Асадбек хос меҳмонхонадаги ҳашам Муҳиддин ота руҳини эзиб қўйишини фаҳмлаб, у ёққа бошламади. Фотиҳадан сўнг Муҳиддин ота:

— Ота юртимга йўлим тушиб эди, сизни йўқламай кетолмадим. Поездим оқшом жилар экан, унгача дийдорингизга бир тўйяй, — деб келишдан мақсадини айтди.

— Ҳали поездга патта ҳам олдингизми? — деди Жалил.

— Ҳа, энди, сафар қариди-да.

— Жалил, хабаринг борми, уч-тўрт кун поездлар юрмасмиши? Темирйўлчилар иш ташлашганмиши?

— Эшитмай бўладими? Кечадан бери Масковдан айтиб ётишибди. Поезд бир ой юрмас экан. Ҳазил аралаш бу лутфдан мамнун бўлган меҳмон миннатдорлик билдирди.

— Сиз қайтганингиздан сўнг ошнангиз келдилар. Раҳматли дадангизнинг қабрларига мрамартош қўйдирмоқчи бўлдилар. Сиз айтган экансиз. Пича пул ҳам ташлаб кетган экансиз. Бўтам, сизни инжитмоқ ниятим йўқ, аммо бу иш дуруст бўлмагани боис ижозат бермадим. Уларга тушунтирмоқ мумкин бўлмагани сабабли «Тошни ўзим қўйдираман», деб пулни олдим. Мана, — у шундай деб қўйин чўнтагидан газета қоғозига ўралган пулни олиб, узатди. — Ҳозир келаётиб қурдираётган масжидингизни кўрдим, Оллоҳ сиздан рози бўлсин. Бу пулни шу хайрли ишга ишлатинг.

Асадбек шу мақсадда пул қолдирмоқчи бўлганда Козлов «Битта тошга қурбимиз етар», деб олмаган эди. Ҳозир шуни айтиб, қариянинг қўлини қайтармоқчи ҳам бўлди. Лекин орада уни хижолат қилиб қўйиши мумкинлиги сабабли фикрдан қайтди. Унинг ўйланиб қолганини кўрган Жалил чаққонлик қилиб, Муҳиддин отанинг қўлидан пул ўрамини олди.

— Жуда тўғри қилибсиз, болабсиз! — деди у қарияга далда бериб. — Тош қўйиши нимаси? Ислонда йўқ бунақаси. Мен болаларимга айтиб қўйдим. «Мабодо ўлиб қолсам тош-пош қўйиб юрмаларинг», дедим. Худди ўлик чиқиб кетмасин дегандай тош бостириб қўйишади-я! Одам тупроқдан бўлганидан кейин тупроққа қоришиб ётаверади-да, тўғрими, тақсир? Жалилнинг «чала муллалиги» тутиб, меҳмонни гапга солди. Аёлларнинг қабристонга боришлари ҳақида ўзича баҳс ҳам юритди.

— Мана, сиз, аёллар ҳам зиёрат қилсалар бўлади, деяпсиз. Ахир «Қабристонга борган аёлларга Оллоҳнинг лаънати бўлсин» деган ҳадис бор-ку?

— Бўтам, мен Яратганинг илми саёз бир бандасиман, — деди Муҳиддин ота вазмин оҳангда.

— Шу кунларда айтилаётган қайси бир ҳадиси шариф саҳиҳ, қайси бири гумонли — менинг ожиз фикрим фарқ эта олмайди. Сиз айтган ҳадиси шарифда балки кўмиш маросимига бориш назарда тутилгандир, валлоҳи аълам? Ривоят қилишларича, араб аёллари қабристонга боргунларича ҳамма ёқларини юлиб, қонатиб ташлар эканлар. Яна Оллоҳ билади, балки шу ҳолат назарда тутилгандир. Яна бир фикр шуки, қабристонга фақат таҳорат билан кирилади. Аёллар баъзан бу ҳолда бўлмайдилар. Бўтам, яна бир ҳадиси шариф борки, унда қабристонни зиёрат қилишга даъват этилади. Мозористон қиёматни ёдга солиб туради, дейилади. Мазкур ҳадиси шарифда «фақат эркаклар борсин», дейилмайди. Менинг билганим шу, бўтам, яна уламолардан сўраб, ўрганмоқ жоиздир.

Муҳиддин ота Жалил билан суҳбатлаша туриб Асадбекка бир-икки маъноли қараб олди.

Асадбек бу қарашлардан қариянинг ёлғиз ўзига айтмоқчи бўлган гапи борлигини сезди.

Қарасаки, ошнасининг гаплари ҳали-бери тугамайдиган, шу сабабли сўзини шартта узди-да:

— Жалил, оғайни, отамга ўз қўлинг билан бир палов дамлаб бергин. Сенинг ошингни ҳам емаганимизга анча бўлди, — деди.

Жалил «Мен қачон ош дамлаган эдим?» деган савол назари билан Асадбекка қаради. Сўзи бекорга бўлинмагани, ташқарига чиқиб туриши лозимлигини англаб, ноилож ўрнидан турди.

Жалил чиқиб кетгач, Асадбек «Ёнди бемалол гапираверинг», дегандай меҳмонга қаради.

Муҳиддин ота бир озгина тараддуланиб, сўнг вазминлик билан сўз бошлади:

— Бир ҳафта бўлдимикин, ошнангиз келди. Бир хавотир билан бошпана излаб келган экан.

Кимлардир изларига тушибдилар экан. Кимлар эканини ўзингиз билар экансиз.

«Кимлигини биламан, Хонгирей!» деб ўйлади Асадбек.

— Унинг изига тушганлар орасида сизда аввал хизмат қилган бир ўзбек йигити ҳам бор экан.

— Ким экан? — деб ажабланиди Асадбек.

— Исмини айтмадилар. — Меҳмон Асадбекнинг ўйга толганини кўриб, сукут сақлади.

«Ким бўлиши мумкин? Балки... Ҳосилнинг одамларидандир?..» Асадбек Жамшиднинг тириклигини, Козлов изидан тушган чечен йигитлар қаторида юрган бўлиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмади.

— Мен уни сиз кўрган кулбамда қолдириб келдим. Ўн беш кунлик озиқ-овқатини ғамладим.

— Яхши қилибсиз, раҳмат сизга.

- Хотини билан қизчасини Кемерово орқали бу ёққа олиб келдим. Ўзи келишга унамади. Бу ёқларда қўлга тушса, сизга ёмон бўлар экан. Хотини билан қизчасини Марғилондаги бир ошнамникига қўйиб келдим. Эрта-индин уларни атдан олиш керак.
- Оламиз, — деди Асадбек ўйчан, — шу бугуноқ ишончли жойга етказамиз.
- Бўтам, сизга айтмоқчи бўлган омонат гапим шу. Энди, ижозат этсалар, бир-икки сўрайдургон гапимиз ҳам бор.
- Сўранг, ота.
- Бўтам, менинг ожиз фикрим балки адашаётгандир. Лекин... сизларнинг ишларингизда бир ёвузлик кўряпман.
- Мухиддин ота «Бу савол билан юрак ярасини тирнаб қўймадимми», деган хавотирда Асадбекка қараб олиб, бошини эгди.
- Асадбекнинг ҳам боши эгик эди. Отасининг биродарига, ҳалол-ҳаромнинг фарқига яхши борадиган одамга нима десин? Қандай тушунтирсин? Жаҳл ғавғоси ила мағрур, ақлдан бегона онларини қандай айтсин? Вужуди ваҳшат ичра тор-мор бўлган одам покиза инсонга кирланган юрагини кўрсата оларми экан?
- Лекин... нимадир дейиши керак.
- Савол берилди.
- Жавоб кутилмоқда.
- Асадбек бошини бир оғирлик, бир азоб билан кўтарди.
- Ота, бизнинг ишимиз нозик. Бир-иккита кооперативлар очганмиз. Дўст бор, душман бор...
- Душманнинг бири ҳам хатар, — деб мезбон Асадбекнинг фикрини қувватлади.
- Биз баъзан ҳукуматни алдашга ҳам мажбурмиз. Ҳукуматнинг қоидалари чатоқ, алдамасликнинг иложи йўқ. «Одамлар қинғир иш қилсин» деб қинғир қоидаларни ўйлаб чиқарадиган амалдорлар ҳам бор-да!
- Ошнангизни... ҳукумат таъқиб қилмади, дейман?
- Нега бундай деяпсиз?
- Ҳукумат таъқиб қилса, оиласига тегмас, дейман.
- Ҳа... тўғри англабсиз. Биз билан келиша олмайдиган бошқа кооперативлар бор.
- Орага сукут чўкди. Мухиддин ота бир неча нафаслик сукутдан сўнг бошини қўйи эгганича, худди ўзига ўзи гапирётгандай бир байт ўқиди:
- Ҳаётнинг тарбиятсизлик тўфонига нишон айлаб, Чунон мажруҳ ўлуб руҳлар, юраклар зоҳидон ўлмиш.
- Асадбек байтнинг мазмунини англамай қарияга қараб олди. Сукут яна давом этиб, Асадбек ўзининг болалиги ҳақида оз бўлса-да айтиши лозимлигини билди. У мактабдаги, кўчадаги ҳақоратларни, бир бурда қора нонга зор кунларни кўрганини айтмади. Бу кунларни кўрган биргина у эмас эди.
- Онам оламдан ўтганларидан кейин... қиморбозларга аралашиб қолдим. Мени ўша одамлар тарбия қилишди. Уйланганимдан кейин кўп ўйнамадим. Устозимнинг гапига кириб, ташладим. Қиморбозларга қозилик қилдим. Кейин... кооперативлар очдик. Мен ҳақимда бўлар-бўлмас гаплар кўп. Мен... намоз ўқимасам ҳам Худодан кўрқадиган инсонман. Ўлганимдан сўнг дўзахда куйишимни биламан.
- Худо сақласин, гуноҳларингизни ўзи кечирсин. Тавба қилинг, бўтам.
- Асадбек кўкрагида аламли фарёд бош кўтараётган эди. Уни бўғиш учун бир неча фурсат сукут сақлади.
- Сизни билмайман-у, аммо мен шўро ҳукуматидан бутунлай норозиман. Дўзахда аввал шу ҳукумат куйиши керак эди.
- Дуруст айтдингиз, бўтам.
- Ота, маслаҳат беринг. Болаларим ўқишни битиргач, ўша ерда қолишини хоҳлаяпман. Бу ерга қайтмасин. Мендан кейин ёмон бўлади...

«Мендан кейин...» Шу икки сўз айтилаётганда овози титради. Буни зийрак қария сезди. Унинг ранг-рўйига қараб, «Мендан кейин» яқин кунлар ичи содир бўлиши мумкинлигини фаҳмлаб эзилди.

Жалил ош дамлашни йигитларга топшириб, ўзи болохонада йигитларга насиҳат қилиб ўтирганида Асадбекнинг йўталини эшитди. Йўтал босилавермагач, шошилиб пастга тушди. Хонага кирганда Асадбек букчайганча йўталар, Муҳиддин ота эса унинг елкаларини уқалар эди.

— Дўхтир чақиринг, бўтам, — деди қария, кириб келган Жалилга хавотир билан қараб. Асадбекни ҳар куни йўқлаб, боқиб турувчи табиб ҳаялламади. Остона ҳатлаб, мижозининг аҳволига кўзи тушди-ю, янада шошди. Эм игнаси билан кетма-кет юборилган дорилар таъсир этиб, Асадбек бир оз ором олгач, табиб ҳам енгил хўрсиниб қўйди.

— Касалхонага ётинг, десам кўнмаяптилар. Нур берилмаса бўлмайди.

Йўтал азобидан ҳолдан тойган Асадбек бу гапни эшитиб, кўзини очди. Табибга қараб бармоқларини қимирлатди-да, «Сен кетавер», деган ишора қилди. Жалил табибни кузатиб чиқди. Табиб хастанинг аҳволи оғир эканлигини таъкидлагач, хайрлашиб кетди. Жалил ҳовлида туриб қолди. Бу орада Муҳиддин ота ҳам ҳовлига чиқди-да:

— Ухладилар шекилли, бир оз ором олсинлар, — деди.

Шунда Жалил ошнасининг касали нима экани, касални ҳаммадан яшираётгани, ўзининг табибга бориб келганини айтди. Асадбекни у ёққа олиб бориш муаммосидан қийналаётганини ҳам билдирди. Икковлон ҳовлида турганларича режа туздилар. Режага кўра улар Асадбекнинг касалидан беҳабар ҳолда, «йўтални тузатадиган» табибга бориб келишга даъват этадиган бўлдилар. Табибнинг ўжарлигини билган Муҳиддин ота ҳам бирга боришга истак билдирди. Асадбек дорининг кучи билан пешинга қадар ухлади. У уйғонгач, режани амалга ошириш бошланди. Муҳиддин отанинг бирга боражагини билгач, Асадбек кўнди.

Қишлоққа яқинлашганларида йўл четидаги «Запорожетс»га кўзлари тушиб, тўхтадилар. Режа бўйича Кесакполвон бу ёққа одам юбориб, эскироқ машина тайёрлаб қўйиши, улар қишлоққа шу аробада кириб боришлари лозим эди. Иш режа асосида бўлди.

Қишнинг совуқ нафаси сезилиб турса-да, ернинг илиқ бағри кечаси ёққан қорни эритиб юборган, тошлоқ йўлдан юриш бир оз қийинлашган эди. Уриниб қолган «Запорожетс» кучаниб бўлса-да, манзилга эсон-омон етиб келди.

Абдурахмон табибнинг дарвозаси очик, лойда қолган из яқин орада бу ҳовлидан уч ғилдиракли трактор чиққанидан огоҳ қилиб турарди. Дарвозага етишганда Муҳиддин ота «Мен чақирай», деди-да, остона ҳатлади. Икки ошна берироқда тўхтаб, кутишди. Ўлим билан юзма-юз бўлгач, такабурлиги чекинган Асадбек мисоли ювош болага айланган эди.

Қария ҳовли томон уч-тўрт қадам босиб:

— Мулла Абдурахмон ака! — деб чақирди. Жавоб бўлмагач, яна икки карра, энди овозини баландлатиб чақирди. Шундан кейин овоз берилиб, дам ўтмай Абдурахмон табибнинг ўзи кўринди. Муҳиддин ота қироат билан салом берди. Шунга яраша табиб ҳам:

— Ваалайкум ассалом ва раҳматуллоҳи ва баракотуху, — деб алик олди-да, қучоқ очиб кўришди. Улар кадрдонлардай юзларини юзларига қўйиб кўришдилар. Ислон одобини, хусусан, бу оламдаги одамлар бир-бирларига биродар эканликларини билмаган, тушунмаганлар бу ҳолатдан ажабланишлари табиий.

— Йўлимиз шу томонга тушиб эди, сиз муҳтарам зотни зиёрат қилмасдан ўтиб кетмоқни айб деб билдик, — деди Муҳиддин ота.

— Хўб ажаб иш қилибсиз, иним. Хонадонимга ризқ берувчи Тангрим меҳмон юборган экан, ўзига шукр қиламан. Қани, марҳамат қилсинлар.

— Тақсирим, менинг биродарларим ҳам бор.

— Чақиринг уларни, қадамларига ҳасанот. Тортинмай чақираверинг, уйимиз кенг, уй торлик қилса, Худо хоҳласа бағримиз кенгдир.

Муҳиддин ота бу мурувват учун миннатдорлик билдириб, ҳамроҳларини чақирди. Ҳайдовчи киришга унамай, чойхонада бўлажагини билдириб, аробасини бурди.

Гилам тўшалган катта хонада тезликда дастурхон тузалди. Нон синдирилиб, «олинг, олинг» бошлангунга қадар деярли гап-сўз бўлмади ҳисоб. Абдурахмон табиб меҳмонларга зимдан қараб чиқди. Назари бир неча сония Асадбекда тўхтаб, унинг хасталигини фаҳмлади. Зотан, унинг хасталигини табиб бўлмаган одам ҳам билуви мумкин эди. Меҳмонларнинг келишларидан мақсади касал боқтириш эканини сезса-да, табиб «Келинлар, хизмат» демади. Шу пайтгача бирон ўзбек меҳмонга «нима учун уйимга келдинг» демагани ҳолда пок-нопокни дуруст айира олувчи, ўзига имон йўлини маъқул деб таниган Абдурахмон табиб айтармиди. Жалил ҳам, Асадбек ҳам суҳбатга деярли аралашмай жим ўтиришди. Айниқса, Жалилнинг жим ўтириши улуғ таҳсинга лойиқ буюк жасорат эди.

Муҳиддин ота бирданига мақсадни айтмай, гапни узоқдан бошлади.

— Тақсир, бир ривоят ёдимга тушди, ижозат беринг, айтай. Ҳойнаҳой сиз бу ривоятдан хабардорсиз. Буни ҳамроҳларим учун айта қолай.

— Марҳамат қилинг, азизим...

— Ровийлар деярларки, подшоҳ бир қизни, отаси ҳамда икки акасини ўлимга ҳукм этибди. Қиз ўлими олдидан бир қултумдан сув беришларини сўрабди. Подшо мурувват қилибди. Сувни ичиб бўлгач, қиз дебдики: «Ей, мурувватли подшоҳ, биз сиз берган сувни ичдик. Энди сизга меҳмонмиз. Меҳмонни ўлдириш мумкин бўлса, биз ўлимга тайёремиз». Подшо қизнинг ақлига тан бериб ҳукми бекор қилган экан. Алқисса, шулки, биз сизга меҳмонмиз. Ҳақиқат шулки, сиз ўлимга ҳукм қилувчи шоҳ эмас, хасталарга шифо берувчи табибсиз.

— Ундай эмас, иним, адашдингиз, астафидуллоҳ. Дард берувчи ҳам, шифо берувчи ҳам ёлғиз Оллоҳдир.

— Ҳақ рост, — деди Муҳиддин ота, бош эгиб.

— Иним, сиз мени кўринмас ип билан боғлаб олдингиз. Билиб турибман, бу иним, — у Асадбекка қаради, — хасталар. Муолажа ҳақида сўнгроқ сўз юритамиз. Ҳозир меҳмондорлик таомилини бузмайлик. Аввал таом, дейдилар. Ҳалиги аробаларинг соғлом одамни ҳам хаста этади. Бир оз дам олинглар. Мен эса, сиз айтган ривоятга жавоб айтай: «Ҳазрат Луқмон ҳақимдан сўрабдилар:

— Тўғри ва аниқ сўзлашни кимдан ўргандингиз?

— Кўр одамдан, — деб жавоб берибдилар ҳазрат. — Улар бир қадам босишларидан олдин аввал ҳассалари билан ерни пайпаслаб кўрадилар. Мен эса сўз айтишдан аввал ўйлайман». Алқисса шулки, сиз ўйлаб-ўйлаб дуруст сўзлар айтдингиз. Менинг кўнглим бундан тоғдир. Шу зайлда лутф алмашилганидан сўнг ҳар икки томонни ажратиб турувчи ноқулайлик пардаси четга сурилди. Суҳбат эркин мақом касб этиб, ҳатто Жалил ҳам «мулла» сифатида қўшила бошлади. Красноярдаги суҳбатлар чоғида Жалилнинг «муллалик» даражасини яхши фаҳм этган Муҳиддин ота вақти-вақти билан унинг сўзини кесиб туришга мажбур бўлди. Ҳамонки улар азиз меҳмонлар мартабасига кўтарилган экан, Муҳиддин ота ўзларини таништирмақни лозим кўрди.

— Сизга бир қарашдаёқ қувғинди эканингизни юрагим сезган, — деди табиб. — Агар билсангиз камина ҳам қувғиндилардан. Ўз шаҳримни ташлаб келиб, бу қишлоқда макон тутганман. Бу инимнинг, — у Асадбекка қаради, — кўп зулм кўрганларини кўзларининг туби айтиб турибди. Аммо, ишқилиб адашаётган бўлай, кўзларининг сирти, айниқса қорачиқлари ўзгаларга зулм қилганларини айтиб турибди.

Бу гапни эшитиб, Муҳиддин ака бошини эгди. Асадбек ҳам бош эгиб бир оз жим ўтирди-да, сўнг тан олди:

— Ота, адашмадингиз...

— Замон мажбур қилди уларни. Бизлар қувғинларда қолганда, булар қаровсиз бўлди. Кечаги куни Асадбек бўтам билан шуни гаплашиб эдик. Ҳукуматни кўрарга кўзлари йўқ. Бизларни

қамокдан озод қилишди, тақсир, омма фарзандларимиз руҳлари шикастланганича қолди. — Биламан, иним, биламан, — деди табиб оғир тин олиб. — Бу гапларга ҳожат йўқ. Билсангиз иним, мен бошқа оламман. Совет Иттифоқи деган бадбахт давлатни дунё тан олган, аммо мен тан олмаганман. Совет Иттифоқининг чегараси сиз босиб ўтган дарвоза остонасида тугайди. Остонанинг бу томони бошқа дунё.

— Бу давлат юрагимиздан жой ололмади. Сиз яхши айтдингиз, тақсир. Энди бу чегарани янада узоқроққа улоқтириш замони келармикин? Бу ҳаромилар қачон йўқ бўларкин?

— «Ал-бирру ла юбла, ваз-занбу ла юнса ад-дайяну ла ямуту иъмал ма-шиъта кама тадийну туъдану»*, — деди Абдурахмон табиб маъноли оҳангда.

Жалил ҳадиснинг маъносига тушунмаса ҳам «қаранг-а!» деган ҳайрат билан бош ирғаб қўйди. Мухиддин ака эса бир оз ўйга толиб сўнг табибга қараб деди:

— Астайхзу биллаҳ, «Ва лоқад карромна бани Адама», — Улуғ қилиб яратилган одам зурриёдлари шайтон йўлига кирса шу экан-да. Астайхзу биллаҳ, «Ва инна алайка лаънати ило явмид-дин»*.

Улар икки аллома сингари суҳбат юритардилар. Жалил уларнинг суҳбатига ўз фикри билан қўшилиш учун оғиз жуфтлаганида Асадбек тирсаги билан биқинига туртиб, кўз қараши билан «Жим ўтир» деб таҳдид қилди.

Суҳбат чиройли тарзда давом этаётганда, ҳовлида бир одамнинг «Абди!» деган бақириви эшитилди. Гўё жимирлаб турган кўлга тош тушгандай бўлди.

— Дев акам келдилар, — деди Абдурахмон табиб мийиғида кулиб. — Айбситманглар, меҳмонлар. У — Худонинг эрка бандаси. Менинг доимий азиз меҳмоним.

Табиб меҳмонни қаршилашга турганида остонада девнинг чала туғилган боласини эслатувчи, баланд бўйли, тўладан келган, соч-соқоли оппоқ оқарган, усти юпун одам кўринди. У остона ҳатлаб ичкари кириб меҳмонларни кўрди-ю, бир зум тўхтади. Уларга бир-бир қараб олгач, дадил юриб келиб Мухиддин ота билан кўришди:

— Ассомойкум, сенга миллион сўм бераман, — деди жиддий тикилиб.

Бу гапни эшитган Мухиддин ота нима дейишни билмай, гангиб қолди.

Дев ака Жалил билан кўришаётиб ҳам шундай деди. Аммо барчани ҳайратда қолдириб Асадбекка бундай демади.

Абдурахмон табибга унинг феъли маълум: Дев ака бировни сўймаса пул ваъда қилмайди.

Бошқаларга миллиондан «бераверади». «Бу одамнинг нимаси ёқмади? У ҳам кўзларида зулм кўрдими экан?» деб ўйлади табиб.

Дев ака миллионларни «улашиб бўлгач», ўтириб Абдурахмон табиб узатган чойни хўриллатиб ичди.

— Абди, — деди у тишсиз милклари билан нон чайнаб. — Мих йўқ. Ҳеч ерда йўқ. Исо Масихни михлашга етган мих энди йўқ. Ҳамма тиланиб юрибди. Раис ҳам тиланяпти. «Сотсиализм қуриш учун эҳсон қилинг», дейди. «Пули йўқ одам қурилиш бошламайди», дедим. — Дев ака ҳиринглаб кулган эди, оғзидаги чой соқолидан оқиб тушди. — Пул йўқ, мих йўқ, у сотсиализм қураман, дейди.

Мухиддин ота унга қараб туриб ажабланди: баъзи гаплари туппа-тузук, айримлари алмойи-алжойи. Уй эгаси индамай ўтиргани учун, улар ҳам гапирмадилар. Дев ака чойни ичиб бўлгач, пиёлани тўнтарди-да, ўрнидан турди.

— Абди, мих йўқ, сен сотсиализм қурма, — деб чиқиб кетди.

Шундан сўнг табиб Дев аканинг кимлигини айтиб қўйишни лозим топди.

— Биз бир қишлоқдан эдик. Қизиллар келиб биздан тилла талаб қилишди. Буларнинг уйини тит-питини чиқаришибди. Онаси яшириб қўйган битта тангани ютиб юборибди. Ҳаромилар кўриб қолиб, аёлни ҳомиладор демасдан, қиличда қорнини ёриб олишган ўша тангани. Дев ака тўрт-беш ёш экан. Ўшандан бери шунақа бўлиб қолган.

— Астағфируллоҳ, — деди Мухиддин ота.

- Йўғ-е, ҳомиладор хотинни-я? — деб ажабланди Жалил.
- Бу сизларга чўпчакка ўхшайди, — деди табиб. — Мен эртакчи эмасман. Билганимни гапираман. Бизни бу ёқларга кўчиришганда Дев ака эргашиб келдилар. Аввал бизникида ётиб юрардилар. Кейин-кейин дуч келган ерни макон тутадиган бўлдилар. Қишин-ёзин юришлари шу — сарпойчан.
- Овқат кириб таомланишгандан сўнг табиб Асадбекнинг ёнига ўтди.
- Қани, иним, қўлларингизни беринг. Исмингиз нима, ёшингиз нечада?
- Табиб Асадбекнинг кафтларига боқди, тирноқларини эзиб кўрди. Сўнг икки билагидаги томирга бош бармоғини қўйиб, бошини эгганича анча ўтирди.
- Ичингизга совуқлик ин қуриб олибди, ҳайдаш керак, — деди у Асадбекнинг билакларини қўйиб юборгач. — Бунинг иложини қиламиз. Лекин... яна бир хасталик илашибди сизга. Бунинг иши қийин. Шифо бергувчи Оллоҳ. Оллоҳга таваккул қилгумиз. Менда дори тайёрлаш учун бир нарса етишмайди. Эски аробада келганингиз билан топар-тутарингиз яхшига ўхшайди.
- Айтинг, топамиз, — деди Жалил.
- Топасизми? — деди табиб унга норози қиёфада боқиб. — Яхши, топиб келинг. Менга тилла танга керак.
- Тилла танга? Нечта? — деб сўради Жалил, худди чўнтаги тилла тангага тўла одамдай.
- Бир дона. Аслида ундан озгина кукун сидириб оламан. Қолгани ўзингларники.
- Ошнам тузалса бўлди, бу ёғидан хотиржам бўлинг, ота. Бир эмас, юзта танга бўлса ҳам топамиз.
- Иним, иккинчи дафъа бундай дея кўрманг менга. Мен у дунёга мол-дунё билан бормайман. Ёлғиз Оллоҳга ва унинг расулига муҳаббатим билан бораман. Шу боис бу дунёдаги бойликни, сиз айтган юзта тангани сариқ чақага ҳам олмайман.
- Асадбек ошнасининг биқинига тирсаги билан туртди. Муҳиддин ота «аттанг!» дегандай бош чайқади.
- Узр, отахон, ўйламай гапириб юбордим, — деб бош эгди Жалил.
- Сиз менга юзта эмас, битта топиб келинг. Саййид Абдулаҳадхон тангаларидан бўлсин.
- Абдулаҳадхон? — деди Жалил.
- Бухорои Шарифда шундай амир ўтган.
- Советнинг тангалари бўлмайдими? — деди Жалил.
- Николайники ҳам, бошқа замонники ҳам бўлмайди. Менга керакли нарса фақат Саййид Абдулаҳадхон зарб этган тилласида бор.
- Мен уни қандай топаман?
- Тополмайсизми? Унда сира олдиндан катта кетманг. Мен муолажани бугундан бошлайман. Узоқдан келибсиз, шу уй сизники. Сиз эса иним, поездда бир ярим кунлик йўл, бир жойга борасиз. Ҳайим деган ямоқчини топасиз. «Абдурахмон табибдан салом. Сиз Саййид Абдулаҳадхоннинг ўн еттинчи жияни экансиз. Табибга битта танга зарур бўлиб қолди», дейсиз. Савдолашмайсиз. Сўраган пулини берасиз.
- Жалил ишнинг бу қадар осон кўчганига, айниқса, Кесакполвон оттирган отлардан гап очилмаганидан қувониб йўлга тушди.

---

* М а з м у н и б у д и р: «Яхшилик эскирмайди, гуноҳ унутилмайди, Оллоҳ таоло ўлмайди. Энди нима қилсанг қилавер. Амалингга яраша жазо оласан (Ҳадиси шарифдан).

* М а з м у н и б у д и р: «Одам зурриёдларини улуғ қилиб яратдик». «Сен (шайтон)га то қиёмат кунига қадар менинг лаънатим бўлажак».

Жалил поезддан тушиб, Абдурахмон табиб айтган жойни қийналмай топди. Лекин устахонасида Абдурахмон табиб таърифлаган кекса ямоқчини эмас, йигирма беш ёшлардаги йигитни кўрди.

— Ҳайим ака қаерда? — деб сўради Жалил.

— Ҳайм акони нима қиласиз? — деб саволга савол билан жавоб берилди. Жалил:

— Мен бир одамдан салом олиб келдим, — деди.

— Кимдан?

— Абдурахмон табибдан. Сен билмасанг керак уни. Сен ўзинг кимсан?

— Ҳайм аконинг набираси.

— Бобонг қанилар?

— Кетганлар.

— Қачон келадилар.

— Келмайдилар. Бобом кетган жойдан қайтишга йўл йўқ.

— Исроилга кетдимиз?

— Ундан ҳам узоқ... Худонинг олдида...

— Ўлдими? Шунга айтмайсанми. Гапни чўзишингни қара.

— Аҳо, сиз сўрадингиз, мен жавоб бердим. Бобомда нима ишингиз бор эди?

Жалил табиб тайинлаган гапларни дона-дона қилиб айтди.

— Аҳо, бу криминал иш. Бизга ундай танга йўқ.

— Сен маҳмадоналик қилма. Уйингга бориб бувингданми, ота-онангданми сўра. Мен милиса эмасман, кўрқма.

— Аҳо, менга кўрқиб йўқ. Танга ҳам йўқ.

— Мен шу ерда ўтириб турай, сен уйингга бориб сўраб кел.

— Эрта келинг, аҳо.

— Эрта деганинг нимаси? Мен қаерда ётаман?

— Истансада ётсангиз мумкин.

Жалил қарасаки, бу йигит гап уқмайдиган. Ноилож изига қайта бошлади. Сал нари юргач, йигит чақирди:

— Аҳо, ҳов аҳо!

Жалил «Худога шукр, инсоф кириб қолди шекилли», деб ўғирилди.

— Аҳо, пулингиз ёнингизгаме? — деб сўради йигит у яқинлашгач.

— Сен аввал тангани топ. Пул нақд.

— Эрта келинг.

Жалил унга бир бобиллаб бермоқчи бўлди-ю, ишни бузмай деб тилини тийди. У ямоқчи айтгандай бекатга бормай, масжидни излаб топиб, ўша ердан қўноқ топди. Масжид имоми сафарга кетган, ноибни айна Жалилбоп — чала мулла экан. Иккита чала мулла суҳбат қурганда илмнинг янада саёзлашиб кетиши ўша куни яна бир карра исботланди.

Ертасига ҳам иш пишмади. Йигит яна «Ерта келинг», деб туриб олди. Жалил қайтмоқчи бўлганда яна «Пул ёнингизгаме?» деб сўради.

Учинчи боришда устахонада белига эски чарм пешбанд боғлаб, чақалоқнинг муштини эслатувчи бурнига думалоқ кўзойнак қўндирган қарияни кўрди.

— Кеча бир йигит ўтирувди? — деди Жалил у билан саломлашгач.

— Сизга йигит керакме? — деб саволга савол билан жавоб берди чол.

— Аслида менга Ҳайим ака керак.

— Ҳайм акангиз мен-ку? — деб кулди қария. — Набирам сизга нима деди, кетди, дедиме?

— Кетди деса ҳам майли, ўлди, деди.

Ҳайим кулди:

— Набирам ҳазилга мойил. Аммо у кетди, деган, сиз ўлдими, дегансиз, ҳайми?

— Шундоқ-ку... лекин...

— Ака Абдурахмон амонме? Нима дейди?

Жалил табибнинг гапини сўзма-сўз такрорлади.

— Ҳай, пулингиз киссангизгаме?

— Ҳа.

— Олинг.

— Қанча?

Ҳайим айтди. Жалил қўйин чўнтагидан газитга ўроғлиқ пулни олиб санамоқчи эди, ямоқчи уришиб берди:

— Ҳе, эсингизга бир нарса, сизнинг. Бу ерга санаманг пулни. Бошқа жойга санаб келинг.

Жалил холироқ кўчага бориб пулни санаб яна газета парчасига ўради-да, устахонага келиб, ямоқчига узатди.

— Эрта келинг, — деди ямоқчи.

— Яна эртами?

— Ҳа, сизга осонме, бу. Хоҳламасангиз бошқа ерга изланг.

— Хўп, хўп...

Жалил уни ичида сўка-сўка масжидга қайтди.

Ертасига ямоқчи унга балчиқ сурилган танга узатди. Жалил лойни артмоқчи эди. Ҳайим уни тўхтатди:

— Ҳе, эсингизга бир нарса сизнинг. Тегманг. Бу криминал иш, тушунмайсизми? Боринг, Ҳайм алдамайди. Ҳайм честний гражданин.

Уч кунлик хунобгарчиликдан сўнг Жалилнинг бағрига офтоб теккандай бўлди.

3

Тонг қиличи ғолиб келиб, туннинг икки қоши орасини поралади.

Икки қария намозни ўқиётганида Асадбекда ҳам ибодат қилмоққа майл уйғонди. Уйда ёлғиз қолганида, азон товшини эшитганида шундай ҳис уйғонарди. Ҳозир унинг вужудида ғалати куч қўзғолиб, туришга мажбур этди. У таҳорати бўлмаса-да, намоз ўқишни билмаса-да, Абдурахмон табибнинг орқасида намоз ўқиётган Муҳиддин отанинг ёнидан жой олди. Намозхонлар турса турди, рукуга борса, руку қилди, саждага бош қўйишганда у ҳам жойнамозга бош қўйди. Ана шунда кўкрагида бир ўксик уйғонди. Зое кетган умрига аза очиб, йиғлагиси келди.

Саждага бош қўйгунча бошқа одам эди.

Саждадан бош кўтарганида у бўлак инсон боласига айланди.

Ҳар бир нарсада занг бор, қалб нурунинг занглаши— тўқликдир, дейдилар. Ҳозир холис ихлос билан саждага бош қўйганида ўша занг тўқилдими — Худо билади.

«Диллардаги кибр-ҳавони кетказишга қараганда тоғни игна билан ағдариш осонроқ», дейдилар. Аммо Оллоҳ истаса бу мушкулотни осонлик билан ҳал этади.

Намоз ўқиб бўлингач, аввал Муҳиддин ота, сўнг Асадбек турдилар-да, кўрпачалар тўшалган хонага ўтдилар.

Абдурахмон табиб эса ўрнидан жилмади. Унинг одати шу: Яратган билан хаёлан гаплашади. У бу одатини ҳеч қачон қанда қилмаган. Бугун ҳам муножотини бошлаб, меҳмонларнинг туриб кетганларини ҳатто сезмади ҳам. Вужуд қаригани сайин ақл кучга кириб боради, деб бежиз айтишмаган. Абдурахмон табибнинг муножотини тинглаган ҳар бир кимса бу ҳақиқатга яна бир қарра амин бўлади.

Авваллари, ёшлик чоғларида душманларга, уларни қақшатган қизил золимларга жазо беришини сўраб илтижо қилди. «Ал қасосул мин-ал Ҳақ». Қасос — Ҳақдандир. Абдурахмон табиб аввалига нима учун кофирлар қўли баланд келаётганидан ажабланди. Ҳатто баъзан шайтон алайҳилаъна васвасасига учиб, «Агар кофирларни жазолай олмасанг қандай қодир

Худосан!» (Астағфируллоҳ!) деган вақтлари ҳам бўлди. Кейинчалик ояти каримада зикр этилмиш «Куфр йўлини тутган кимсалар уларни тек қўйганимизни ўзлари учун зинҳор яхшилик деб ҳисобламасинлар. Биз уларни фақат гуноҳлари кўпайиши учунгина муҳлат берамиз. Улар учун хор қилгувчи азоб бордир», деган Ҳақиқатни англаб етди. Яна энг муҳим бир нарсага — «Оллоҳ нима сабабдан бу юртни кофирлар зулми остида эзилишига қўйиб берди?» деган саволга жавоб топди. Жавоб оддий эди — қавм Оллоҳдан узоқлаша бошлади. Шайтон ғолиб мамлакатда кофирлар ўзларини дарё сувидаги балиқдек ҳис қилиб, яйрадилар. Кофирлар зулмидан қутулмоқнинг йўли бир — Оллоҳга яқинлашиш, Оллоҳга қайтиш!

Кейинроқ ғанимларга инсоф тилади.

Ҳар инсоф тилаганида бир воқеа эсига тушади.

Қишлоқни қизиллар босди. Улар қишлоқ аҳлининг тарихини кимдандир билибдилар. Тарих шуки, уларнинг қабиласи юз йиллар муқаддам урушдан безиб, тоғ ошиб келишган. Бу қабиланинг ғоят катта бойликка эга экани ҳақида ривоятлар юради. Аслида бу ривоят эмас, ҳақиқат эди. Чиндан ҳам уларнинг катта бойликлари мавжуд, лекин унинг қаерга яширингани қаттиқ сир сақланарди. Қабила ўтроқ бўлиб, қишлоқ вужудга келгандан сўнг ҳам бойлик сарф қилинмади. Айримлар «Езилиб ишлайверамизми, ота-боболардан қолган бойликни улашинг», дейишганда оқсоқол вазмин туриб «Агар меҳнат билан яшашни чумолидан ўрганинг, десам сизларга уятдир. Агар бу насиҳатга амал қилмасангиз икки карра уятдир», деб можарога яқун ясаган экан. Бойлик юртга қайтиб борилгандагина сарф этилсин, деган васиятга барча авлод содиқ келди. Ана шу бойликнинг исини олган шўролар кексаларни сиқувга олдилар. Ана шу онда Ислом лашкарлари ҳужум қилиб, улар Оқсоқолнинг қўрғонида қуршовда қолдилар. Ислом лашкарлари кексаларни асраб қолиш мақсадида «уларни озод қилинглари кетинглари» деб шарт қўйдилар. Қизиллар «кечаси кетамиз» дейишди. Кетишгандан сўнг қарашсаки, бойлик қаердалигини айтмаган қарияларнинг бошларини жодида бир-бир узишибди...

...Ўшанда қариялар Худога нола қилиб золимларга инсоф тилашгандир...

Дев аканинг онаси ҳам тилагандир.

Тиллани деб қанча жонлар қурбон бўлди.

Ҳамма мамлакатларда, ҳамма замонларда бунга ўхшаш воқеалар юз берган.

Аслида олтиннинг ранги сариқ эмас, тўкилган қонларга мос — қизил бўлиши керак.

Абдурахмон табиб ҳар субҳи содиқда Оллоҳдан бандаларига имон тилайди, ҳидоят тилайди, дил қулфларини очмоқликни сўрайди...

Ташқарида аёл кишининг овози келиб Абдурахмон табибнинг хаёли бўлинди. Муножотини ниҳоясига етказиб, юзига фотиҳа тортди-да, ташқарига чиқди. Эгнига қора духоба камзул кийган кампирга қараб:

— Яна келдингизми, синглим? — деди норози оҳангда.

— Берган дорингизни ичиб бўлдим, — деди кампир айбдор одам овозида.

— Ичиб бўлибсиз, яхши. Энди дам олинг.

— Табиб оғажон, сиз ҳамма нарсени биласиз, айтинг, бир ой ичида ўлиб қолмайманми?

— Бунни Худо билади.

— Сиз ҳам биласиз. Айтинг бир ой...

— Бир ойда нима қилмоқчисиз?

— Мен ҳеч нарса қилмайман. Менга қолса, вақтим битган бўлса, ҳозир ҳам тайёрман. Лекин... ўғлим тўй қилмоқчи. Мен ўлиб қолсам, тўйга атаганини азага ишлатиб, совуради. Нима бўлса ҳам тўйдан кейин ўлай.

— «Кулли нафсин зойиқатул-мавта»*, — деди табиб. Ояти кариманинг маъносини тушунмаган кампир «Табиб дуо қилди», деб унга миннатдорчилик билдирди.

Абдурахмон табиб хос хонасига кириб қоғозга бир сиқим қуритилган кўкат солиб чиқди-да кампирга узатиб:

— Қайнатиб ичинг. Худо хоҳласа ўғлингизнинг ҳамма тўйларини кўрасиз, — деди.

— Ўригимизга ола ҳакка қўниб қақилляпти-да, — деди кампир хавотири боисини баён қилиб.
— Бидъатларга ишонманг, одамлар айтаверади.
— Ота-онам ҳам тушимга киряптилар.
— Бидъатга ишонманг, дедим-ку! — деди табиб жаҳл билан. — Боринг, яна икки йил яшайсиз. Кампир «Ҳазиллашяпсизми?» дегандай қараб турди. Табибнинг қараши жиддийлигини кўриб, уни дуо қила-қила кетди.
— Одамлар қизиқ-да, — деб ўйлади Абдурахмон табиб, унинг изидан қараб. — Икки кундан кейин ўласан, десам ишонмайди, қарғаб-қарғаб кетади. Икки йил яшайсан десам ишонади, дуо қилади. Жаноб Расулulloҳ «Ўнг томонимга салом бериб чап томонимга салом беришга улгураманми-йўқми, билмайман», деганлар. Пайғамбар билмаган нарсани табиб қандай билсин...

* М а з м у н и б у д и р: Ҳар бир тирик жон ўлим мазасини тотиб кўрувчидир.

4

Жалил тилла тангага кетгач, Абдурахмон табиб муолажа бошлади. Аввал эски қонни эслатувчи қўланса дорини ичирди. Сўнг бир коса қайнатма шўрва келтирди. Шўрвани ичиб бўлгач, Асадбекни пўстинга ўраб қўйди. Асадбек шу даражада терладика, умри бўйи бунақа ҳолга тушганини эслолмайди. У еттита илонни еб семирган илон шўрвасини ичганини билмади. Шўрвага илон солинганини билса, балки ичолмас ёки қайт қилиб ташлаган бўларди. Муҳиддин ота билан очилиб гаплашаётган, Асадбекка қарагани ҳамон тундлашадиган табиб «ич», деди, тамом — бажарди.

Тонгда енгиллашиб турди. Худди дарддан буткул фориф бўлгандай туюлди. Намоздан кейин эса руҳи ҳам тетиклашди.

Абдурахмон табиб кампирни кузатиб киргач, ўрнидан туриб салом берди.

— Кўринишингиз, Худога шукр, дуруст, — деди Абдурахмон табиб, саломга алик олиб.

— Тузалиб қолганга ўхшайман.

— Оллоҳ шифо берсин. Аммо тузалишингизга фурсат бор. Бу хасталик хийла ўжар.

— Ўғлингизнинг тўйигача тузалиб кетасиз, иншооллоҳ, — деб гапга қўшилди Муҳиддин ота.

Сўнг қўшиб қўйди. — Одамзотнинг фарзанди тўйини кўриш умидида яшамоғи гўзал ҳол-да! Унинг кейинги гапи оҳангида фарзандсиз ўтаётганидан бир афсус, бир армон бор эди. Табиб буни сезиб гапни бурди:

— Ҳозирги кампирни айтасизми?

— У чиндан ҳам икки йил яшайдими? Ўғлининг тўйини кўрадими? — деб қизиқди Асадбек.

Абдурахмон табиб жилмайди. Унинг бу жилмайишида хурсандлик ёки қувлик эмас, изтироб бор эди.

— Бунга Оллоҳгина билади. Хаста ҳали тирик экан, тузалишига Оллоҳдан умид бор. Баъзан бировнинг кўнглини кўтараман, деб гуноҳга ботаман. Шунда ҳазрат Навоийни ёдлайман:

*Ей ғофилу ғафлатқа вужудинг мағлуб,
Мажмуи ёмонлиғ назарингда марғуб.
Бординг дағи келмадинг бу эрди матлуб,
Ёлғонларинг ичра йўқ эди мундин хўб...*

Одам бу дунёга ўлиш учун келади. Харобага айлангириш учун қуради. Шу ҳақиқатни тушунтиришим қийин.

Нонуштадан олдин Асадбекка яна кечаги қўланса доридан берди. Нонуштадан сўнг эса

юмушлари борлигини айтиб, узр сўради. Шу кетганича пешинда бир кўринди. Меҳмонларни чоғроқ, ойнаванд хонага таклиф қилди. Бу хонада танча ҳозирлаб қўйилган эди.

Асадбек танчага ўтириб, болалигини эслади.

Танча совуб қолган кунни ҳам ёдига олди.

Отасини олиб кетган кунлари.

Сўнг танча четидаги Самандарнинг мурдаси...

«Ташқарига чиқмай тулинг», дегани учун шу уйда ўтирдилар. Эрталаб Асадбекнинг намозга турганидан қувонган Муҳиддин ота унга ибодат қоидаларини ўргата бошлади. Қўл боғлаб туришни ўргатаётганда табиб кириб, унинг ҳаракатларини кузатди. Сўнг танчага омонат ўтириб, Асадбекка қаради.

— Худога шукрки, дилингиз қулфини оча бошлабди,— деди у мамнунлик билан. — Агар кеча бу биродаримнинг узрлари айтилмаганда сизни боқмас эдим. Мен сизнинг кўзингизда зулм кўрдим. Зулмкор одамлар ҳаётдан бир кун кеч кетганидан кўра, икки кун аввалроқ ўтгани дуруст. Шунда камроқ одамга зулм ўтказадим.

— Бўтамни замон йўлдан чиқарди.

— Ундай деманг, иним, ўша замон нима учун сиз билан мени йўлдан чиқармади? Қуш қаерга ин қуришни билади,а? Демак, яшашдан мақсадини ҳам билади. Наҳотки, жонзотлар орасидаги энг олийи ҳисобланмиш инсоннинг қуш билган нарсага фаҳми етмайди?

— Таксир, — деди Муҳиддин ота. — Сизга учратгани учун Оллоҳга шукр. Худо хоҳласа ҳам тан хасталиги, ҳам руҳ хасталигига шифо топажакмиз.

— Бир нарсани аниқ фаҳм этинг, иним, — деди табиб Асадбекка. — Кимки ҳийлаи тадбирни ташласа, яхши ҳам тинч яшайди.

Табиб шундай деб яна ҳовлига чиқиб кетди.

Жалил эртаси кун ҳам келмагач, Муҳиддин ота хавотирланди.

— Хавотирланманг, иним, — деди табиб кулимсираб. — Ҳайим осонлик билан ишонмайди.

Камида уч кун овора қилади.

Шундан кейин Жалилнинг келишини сабр билан кутдилар.

Табиб Жалил келтирган тилла тангани ювиб, артиб чироққа тутди. Олтин товланиб кўзни олди. Абдурахмон табиб катта косада тайёрлаб қўйган дори билан кичик эговни олиб келиб, тангани уларнинг кўзи олдида эговлади. Етарли миқдорда эговлагач, олтин зарраларини дорига аралаштириб четга олиб қўйди-да, тангани Асадбекка узатди:

— Олиб қўйинг, иним.

— Сизда қолаверсин, розимиз, — деди Асадбек.

— Йўқ, иним, бу ерда қолмасин.

— Яна бирорта касалга ишлатарсиз?

— Агар лозим бўлса одам жўнатаман.

— Буни сотиб, масжидга ишлата қолинглар, — деди Жалил.

— Масжидга пешона теридан топилган маблағ бўлса, ташлаб кетарсиз...

Хуллас, Абдурахмон табиб тангани ҳам олмади, «Худо юборган меҳмонлардан пул олсам, қиёматда Оллоҳимнинг кўзига қандай қарайман?» деб «қўл ҳақи», «назир» дейилгувчи пулни ҳам олмади.

Табибнинг маслаҳати билан Асадбек яна бирон ҳафта қоладиган бўлгач, Жалил уйига қайтди.

5

Муҳиддин ота Асадбекникида узоқ қолмади. Асадбек унинг ёнига икки йигитни қўшиб, «Козловни олиб келинглар», деб тайинлади. Муҳиддин ота қабристон чеккасининг ёниб кул бўлганини узоқдан кўриб, юраги эзилиб кетди. Бу ерда қандай воқеа содир бўлганини ўзича тахмин этди.

Машинадан тушди-да, бир тўп кулга айланган уйи олдида ғарибона туриб қолди.

Яхши-ёмон кунлари ўтган эди бу уйда.

«Қамоқда ҳалок бўлган биродарларим руҳи кезиб юради», деб кўнгли таскин топарди.

Биродарларининг руҳлари чирқирадимми энди?

Чархпалакнинг челакчалари анҳордан сув олиб новга тўккани каби фалак гардиши зулмкорларни замин юзига тўкаверади, тўкаверади. Зулм дарёси эса туганмас, қуримас...

Козловдан ҳам ном-нишон қолмаган. У куйиб кул бўлганми ё қочиб қолганми — Худо билади.

Муҳиддин ота бир оз тургач, қорда излар қолдириб қабрлар оралаб юрди. Асадбекнинг отаси ётган қабрга яқинлашиб, тиз чўқди. Тиловат қилди. Хаёлан у билан суҳбатлашди.

Сўнг изига қайтди. Аробага ўтириб, қишлоққа бордилар. У ердагилар уйчанинг ёнганидан беҳабар эдилар. Йигитлар Муҳиддин отани қишлоқда қолдириб, қайтишди. Бир ҳафтача туриб Муҳиддин ота ҳам қишлоққа сиғмай қолдимми, у ҳам юртига қайтди.

XV 6 0 6

1

Бир кишилик тор, зах, нимқоронғи қамоқ. Қуёш нури оқиб келиши мумкин бўлган тирқиш ҳам йўқ.

Бу зах хонада соғлом одам хасталикка чалиниши, хастанинг эса ўлими аниқ бўлиши ҳам ҳеч гапмас. Зоҳид бундай хонани энди кўраётгани йўқ. Лекин аввалги кўришлари бошқа, буниси бошқа. Авваллари терговчи сифатида, мажоз билан айтилганда «меҳмон» сифатида кўрар эди. Энди эса ўзи маҳбус, яъни «меzbон». Бу ерда бир кун бўладими ё бир йилми, ёки ундан кўпми — билмайди. Ўзидан олдин бу хона меzbонлари ҳам шундай эди.

Бу совуқ бетон деворлар неча ўнлаб ёки юзлаб одамларнинг оҳу фарёдини ўзига сингдирган. Бу ерда қанча бегуноҳлар нола қилди экан? Девор-ку тош, нолаларга парво қилмайди. Девор ортидаги одамлар-чи? Улар «Шу хонада бегуноҳ одам ётибди», деб ўйлашганми, ачинганми? Зоҳиднинг ўзи-чи? Шундай хоналар ёнидан ўтаётганда нималарни ҳис қилган. Эшик тирқишидан мўралаётган кўзларни кўрарди-ку?..

Мана ҳозир у хона ўртасида қўлларини орқага қилиб турибди.

Шу девор ортида ҳовли бор, унинг ортида эса кўча, дарахтлар... Булутлар билан олишаётган офтоб. Минг турли қайғу ёки минг турли бахт билан юраётган одамлар. Қайғудагилар ҳам, бахтиёрлар ҳам юраётган йўлларида сал наридаги ертўлада маҳбуслар ётганини билмайди. Билса ҳам эътибор бермайди. Балки ҳозир шу кўчадан Зоҳиднинг қишлоқдан келган отаси ёки онаси ўтиб бораётгандир, балки хотини кечки овқатга кечикмай деб шошилиб кетаётгандир... Кечки овқатга Зоҳид бормайди. Нонуштага ҳам... Хотини дастлаб хавотир олмайди... Кейин... Кейин нима қилади? Қайга боради?

Ишхонасига келади. Биров «Билмайман», дейди, биров «Фалончига учранг», дейди. Фалончи пистончига юборади. Пистончи эса «Еринг порахўр», дейди. Хотини ишонадимми? Йўқ, ишонмайди. Маошдан маошга аранг етиб боришади-ку, ахир. Балки... Хотини бошқа нарсани ўйлар? Пораларни олиб, ўйнашига ишлатар, дер?.. «Е, йўқ, бунақа ўйламайди, менга ишонади...»

Хаёлларига эрк берган Зоҳид адашаётган эди. Унинг аҳволидан хабар топган Саид Қодиров «Ерингиз шошилиш сафарга кетди, қишлоққа бориб турар экансиз», деб хотини билан боласини жўнатишга улгурган эди. Бергер эса эгасиз уйнинг қулфини буздириб очиб, тинтиб чиқиб кетган эди.

Дил доғланган, бардош боғланган.

Бу дунёда қаҳрамонлик кўрсатиш зарур эмас, аммо аблаҳлик қилмаслик шарт, деган ақида

асосида улғайган, шу ақида билан яшаётган Зоҳид тамоман гангиб қолди. Ёруғлик билан қоронғулик чегарасини аниқ белгилаш мумкин бўлмаганидек, у адолат билан адолатсизликнинг чегарасини тамоман йўқотди. Бундай чегара борми, бўлганми — билмай ҳам қолди.

«Шариф Намозовни қамаш, камокдан чиқариш ҳақидаги қоғозларда менинг имзом йўқ эди. Уни фақат сўроқ қилганман. Нима учун менга айб қўйишяпти? Намозов нима гуноҳ қилган? Москвадан келишган бўлса — иш жиддий. Винзавод масаласи бўлса керак. Винзавод титилса — Асадбекнинг тагига сув кетади. Мақсад винзавод бўлса, мени нима учун тиқиштиришади? Бу кимнинг иши? Асадбекларникими? Мен уларга халақит бермай қўйдим-ку? Ё бир одамни емиш қилиш керак бўлса прокуратурадагилар мени рўпара қилишдими? Мен улар учун кимман? Ҳеч кимман! Ҳали бир ишни қойиллатганим йўқ...»

Орадан қанча вақт ўтди, билмайди. Тун кирдими, йўқми — буни ҳам билмайди. Кўзлари ўнгида ҳаммаёқ хира. Бу хона ичра эмас, гўё дунё ичра ёлғиз. Ҳеч кимдан нидо йўқ. Фақат тор кўкрагига банди юраги беҳаловат тепади. Тепиб-тепиб кўкрак қафасини синдириб қочиб кетгиси келади. Ўзини ҳимоя этолмайдиган бу вужудни тарк этгиси келади.

Ети жунжикди. Дарахтларни кўргиси келди. Беғубор осмонни, қуёшни қўмсади. Худди уларни минг йиллардан бери кўрмаётгандай соғинди.

«Ой бўлишни хоҳлайсанми ё қуёшни?»

Бу овоз қайдан келди?

Акасининг овози. Болаликдаги беғубор, масъум овози...

Зоҳид гангиб турган пайтда овоз такрорланди:

«Ой бўлишни хоҳлайсанми ё қуёшни?»

— Қуёш бўлишни... — Бу кичкина Зоҳиднинг овози.

— Қара, ой чиройли-ку?

— Қуёш эса иссиқ. Сиз ой бўла қолинг.

— Мен қуш бўлгим келади.

— Нега?

— Маза қилиб учаман. Учавераман.

— Мен ҳам учаман.

— Йўқ, сен қуёш бўла қол. Мен сенинг атрофингда учаман. Осмонда иккаламиз бўламиз...

«— Осмонда қузғунлар ҳам бор.»

«— Осмонда қора булутлар ҳам бор...»

Бу кимнинг овози?

Болалик хотираларига муҳрланган ўша суҳбатда «қузғунлар, қора булутлар» йўқ эди. Буни кейинроқ англашган. Айниқса ўша айрилиқдан кейин...

Ўша машъум воқеадан сўнг Зоҳид акаси билан ғойибона кўп гаплашди. Жисман ёлғиз қолган кечаларда руҳан акаси билан бирга эди. Фақат... уйланганидан сўнг бу жараён камайди.

Судда ўртоқлари ёлғон гапиришганда акаси билан тун бўйи суҳбат қурган эди. Ўғлининг ёлғиз ҳолда қотиб ўтиришини сезган онаси хавотирланди. Унга билдирмай ўзича чой, қанд олиб бориб домлага ўқитиб келиб, ширин чойлар қилиб ичирди.

Ўша кеча юраги сиқилиб ўтирганида биринчи марта акасининг овозини эшитган эди:

— Сен улардан ранжима. Улар мени ўлдирганлари билан, улар... дўстларим эди. Ёлғон гапиришмаса, оғирроқ жазо олардилар.

— Улар дўст эмас... Бобом китобдан ўқиб берган эдилар, эсингиздами: «Дўстингни енгилроқ севгинки, куни келиб, душман бўлиб қолиши ҳам мумкин». Дўстларингиз шундай бўлиб чиқди.

— Ундай дема. Вақти келганда улар билан битта майизни бўлишиб еганман. Бу... тасодиф бўлди. Ўлдириш ниятлари йўқ эди. Бобомнинг ўқиб берганлари — Ҳадис, унинг давоми ҳам бор эди: «Душманингга ҳам енгилроқ адоват қилгинки, куни келиб, дўст бўлиб қолиши ҳам мумкин...»

— Улар дўст бўлмадилар.

- Вақти келиб сенга яқин бўлишади.
- Ҳеч қачон! Мен уларни ўла-ўлгунимча кечирмайман.
- Бобомнинг гапларини унутма: мусулмон кечиримли бўлиши керак.
- Йўқ! Улар мусулмоннинг ишини қилдиларми? Улар мусулмонми? Йўқ, кечирмайман! Акаси ўшанда хўрсинган эди... Кейин...
- Кейин ўқишни ташлаганида ҳам тун бўйи суҳбат қурган эди.
- Сен ўзингча адолат топмоқчимисан? — деб сўраган эди акаси.
- Топаман, ака.
- Йўқ нарсани топиш мумкинми?
- Дунёни фақат зулмат қопламаган-ку, ёруғлик ҳам бор-ку?
- Сен ўзингни ўзинг нобуд қиласан.
- Ҳамма ўзини олиб қочаверса нима бўлади?
- Сен танлаган йўлда юҳолар бор. Илонни ютиб, думини кўрсатишмайди. Сен шундай бўла оласанми?
- Менинг йўлим бошқа.
- Қўй ҳам, бўри ҳам болалигида она сутини эмади. Сўнг... улғайгач, бири ўт ейди, бири эса унинг гўштини... Бўри қўйхонада улғайса ўт ейдими? Зинҳор!
- Мен... бўриманми?
- Йўқ, қўйсан. Бўриларга майсанинг таъми яхшилигини ўргатмоқчисан... Эҳтиёт бўл... Дил доғланган, бардош боғланган дамлар. Турманинг бир кишилик зах хонаси. Ўлимтик чироқ хира нур таратади. Тунми, кунми, билиб бўлмайди.
- Ёлғизлик салтанатининг асири — Зоҳиднинг руҳлари кишанланган.
- Ўзининг бу ерга келиб қолиши сабабларини ахтаради.
- Акаси билан бўлган хаёлий суҳбатлари ёдига тушади, тушаверади.
- Сўнг...
- Ташқарида шарпа эшитилди.
- Кейин эшик шарақлаб очилади. Ана шу шарпа, ана шу шарақлаш ёлғизлик салтанатини маҳв этади. Сўнг овоз:
- Шарипов, чиқинг.
- Чиқинг... қаёққа чиқади? Сўроққами? Ким сўроқ қилади, ўша ажинами?
- Сўроқ хоналарини четлаб ўтишди. Буюмларини қайтаришди.
- Озодсиз.
- Бунча совуқ оҳангда айтди бу ширин сўзни...
- Ташқарига чиқди: офтоб булут билан ҳануз олишади. Кечаси бир сидра ёққан қорни ушлаб қолган дарахт шохлари вазмин чайқалади. Офтоб мўралаган пайтда қор зумрад каби ялтирайди.
- Осмондаги юлдузлар Ер юзини чароғон этолмагани каби бу манзара унинг кўнглига чироғ ёқа олмади. Ўзи бунда, озодликда бўлса ҳам руҳи ҳали ҳам бир кишилик қамоқда эди...
- У кўчада туриб, қаёққа боришни ўйлади. Бир кўнгли прокурорга кириб «Ходимларингизни шундай хор қилиб қўясизларми?» деб жанжаллашмоқчи ҳам бўлди. Кейин бу фикрдан қайтиб, Саид Қодировнинг ҳузурига йўл олди. «Ҳар қалай мени огоҳлантирган эди, бир нарсани билади у», деб ўйлади.
- Келинг, сизни кутиб турган эдим, — деди Саид Қодиров уни қаршилаб. — Ҳозир сафарга кетишим керак. Мен ҳаммасидан хабардорман. Сиз мендан «Нега бундай бўлди?» деб сўраманг. Мен деярли билмайман. Билганим: Намозов Красноярскга қонунсиз равишда вагонда вино юборган. Москва бунда қандай илинтирди — хабарим йўқ. Фаразимча, тўдаларнинг ички низолари акс-садоси бўлса эҳтимол. Балки Ҳосилбойваччанинг ўлими ҳам шу билан боғлиқдир.
- Ҳўп, энди нима қил дейсиз?

- Ишингизни давом эттираверинг. Сизни ҳеч ким ишдан четлатгани йўқ. Хўжайинларингизга қовоқ-тумшуқ қилманг. Бу ишларда уларнинг қўллари йўқ.
- Мен бир фурсат топиб Элчин билан суҳбатлашсам, девдим.
- Нега?
- Уни танийман. У менга яқинроқ бир одамнинг ошнаси эди.
- Ҳозирча бу ишга аралашманг. Ўртоқлар ўрганишяпти.
- Унда воқеага гувоҳ бўлган одамингиз билан икки оғиз гаплашсам.
- Ҳозир эмас.
- Унда менинг нима керагим бор ўзи?
- Сиз прокуратура терговчисисиз. Ўз ишингиз билан шуғулланинг. Вақти келганда бизга фаол равишда қўшиласиз. Ҳозирча кузатинг, таҳлил қилинг.
- Саид Қодиров «гап тамом» дегандай ўрнидан турди.
- У «Ишингизни қилаверинг», дегани билан, ишхонасига боришга оёғи тортмади. Такси тўхтатди-да, Ҳамдам Толиповни қоралаб кетди. Бахтига Ҳамдам ишхонасида экан. Сигарет бурқситиб, ёзув машинкасига мук тушганича битталаб ҳарф терарди.
- Ие, кел, прокурор. Кеча тушимга кирувдинг. Буни қара, ўзинг келиб турибсан. Тушимда сенга орден беришибди. Асадбекни ўтқазиб қўйган бўлсанг керак-а?
- Пичинг қилманг, ака, ўзи юрак сиқилиб турибди.
- Пичингмас, ростдан кўрдим. Нима бўлди, ўтир.
- Ҳамдам ака, шу ишингизни ҳозир қилишингиз шартми?
- Дардингни айтавер.
- Ичмоқчиман.
- Гап йўқ. Кетдик, — у шундай деб курткасини кийди.
- Ҳамдам «Прокурор қиттак-қиттак отиб дардини айтмоқчи», деб янглишди. Зоҳид бўкиб ичди. Оқибат Ҳамдам уни уйигача опичиб чиқиб, ётқизди. Эрталаб шампан виноси олиб келиб сабуҳий қилдириб, ўзига келтирди. Зоҳид бу кун ишга бормади, ерпарчин бўлиб ётди.

2

Прокуратура терговчиси Зоҳид Шарипов бугун ҳам кўчага чиққиси келмади. Шартта қишлоққа жўнавормоқчи бўлди. Лекин Ботиров тақдири ёдига тушиб, фикридан қайтди. «Бир кун беайб ўтирганимда кўзимга дунё тескари бўлиб кетди. У бечора шунча йилдан бери — азобда», деб ўйлаб, ювиниб-таранди-да, қўшни туман милисахонасига қараб кетди. Икки қаватли милисахона биноси олди баланд темир панжара билан ўралган, бетон ариққа қалин тунукадан қоплама қилинган эди. Бу ҳол нодон кимсанинг соғлом тишлари устидан жез қоплама қилдиришига ўхшарди.

Зоҳид бу ерга Ҳамдам Толипов «Ишқал» деб атаган терговчини излаб келган эди. «Ишқал» лақабли бу одам хонасида экан. У баланд бўйли, озғин, қирра бурунли, оғзи катта одам эди. Оғзи катталигиданми гапирганда тупук сачратарди. У Зоҳиднинг мақсадини эшитиб, дабдурустдан сансирашга ўтди:

— Хўп, нима демоқчисан?

— Айрим нарсаларни сўраб билмоқчиман.

— Мен жинойатчини тутиб берганман. Уни суд қамаган, мен эмас. Қўлингдан келса суд билан гаплаш. Бошимни оғритма.

— Мен прокурорнинг топшириғини бажаряпман,— деди Зоҳид овозини сал баландлатиб, сўнг бу «Ишқал» билан яхшиликча гаплашиш қийинлигини билиб, оҳангни ўзгартирди: — Мен шаҳар прокуратурасининг терговчисиман. Кўчадан келган мишиқи бола эмасман. Марҳамат қилиб, мени сенсираманг. Саволларимга эса тўла ва аниқ жавоб беринг. Агар бу ерда гаплашишни истамасангиз, марҳамат прокуратурада гаплашайлик.

— Энди ука, мендан ранжима, шу ёшга чиқиб, ўзимдан кичикларни сизламаганман. Сизлай олмайман, хафа бўлма, — деб бир оз пасайди «Ишқал». — Энди бу ишни топширибди, деб ҳовлиқаверма. Қамалганларнинг ҳаммаси «беғуноҳман» деб ариза ёзади.

— Қизиғи шундаки, у ариза ёзмаган.

— Унда нега бошни қотирасан?

— Аризани жабрланувчи ёзган. Зўрлаган у эмас эди, деяпти.

— Гапираверади. Қилар ишни қилиб қўйиб, энди қилиқ қиладими? Менга қолса, Ботировни қамамасдим. Тўғри, зўрламаган. Қизнинг ўзи хоҳиш билдирган. Лекин барибир қонун деган нарса бор. Совет ҳокимиятида яшаётганига шукр қилсин. Илгариги замонлар бўлганда тошбўронда ўлиб кетарди.

— Тошбўронга ҳам қози ҳукм қиларди. Гувоҳлар тасдиқ этса, ҳукм қилинарди. Миршабнинг айтгани билан ўлдирилмас эди.

— Хўп, нима демоқчисан? Сўрайдиганингни сўра, фалсафа сўқма менга.

— Жиноятчини таниш маросимида қондан бузгансиз.

— Нима қилиб бузибман?

— Учта йигитнинг ўртадагиси, куртка кийгани, деб қизни огоҳлантиргансиз.

— Адашиб кетиб бошқа бир бечорани кўрсатмасин, дедим.

— Ботировнинг қўлига кишан солиб уларнинг олдидан олиб ўтгансиз. Таниш маросимида ҳам кишанни ечиб қўймагансиз. Ўша куни қиз сиз айтгандай қилиб, Ботировни кўрсатган. Кейин фикридан қайтган.

— Уни қўрқитишган ёки катта пул беришган.

— Униси ҳам, буниси ҳам бўлмаса-чи? Виждони йўл қўймаган бўлса-чи?

— Виждон? У беҳаёда виждон нима қилади?

— Ундай деманг, қизингиз тенги...

— Сен қизимни орага қўшма! — «Ишқал» шундай деб сўкиниб юборди-да, титроқ бармоқлари билан сигаретни лабига қистириб, тутатди.

Никоҳнинг эртасига уйига қайтарилган, шундан бери учинчи эр билан яшаётган қизини Зоҳид тилга олиб, унинг ярасини янгилади. Бундан беҳабар Зоҳид узр сўради. «Ишқал» сигаретни бурқситиб тутатган ҳолда асабий оҳангда деди:

— Сенга ўғил бола гапни айтайми: қўлингдан ҳеч нарса келмайди. Ботиров қамалиши керак эди, қамалди. Юқоридан топшириқ бўлган.

— Қанақа топшириқ?

— Улар жиноий гуруҳ ташкил қилишган. Бошлиғи аварияда ўлди. Булар қамалди. Ўшанда бошқа чора йўқ эди. Балки ҳозир... замон ўзгарди. Эпласанг, чиқариб юборарсан.

— Демак, у айбсиз?

— Мен ундай демадим. Сенга... ҳазиллашдим. Бор энди, бошимни оғритма.

Икки одам ерга баравар қараганда бири кўлмакни, иккинчиси эса ўша кўлмакдаги қуёш аксини кўради. Ҳозир «Ишқал» билан Зоҳид шундай ҳолда эдилар.

3

Зоҳид Ботировни яна сўроққа чақиришдан олдин Неъматиллоҳ алломанинг юртига бориб келишни лозим топди. Аввал Ботиров тасвирлаб берган йўл бўйича қабристонни топди. Ботиров йўлни шу даражада аниқ тасвирлаган эдики, Зоҳид шаҳарда илк бор бўлишига қарамай бировдан «Қабристон қаерда?» деб сўрамасданоқ топди. Кейин кенг йўл, сўнг ўннга бурилган тор йўл. Ниҳоят... тахтаси олиб ташланган ўриндиқ.

«Ўтириб Қуръон ўқишмасин, деб суғириб ташлашган...»

Ботировнинг гапини эслаб ғашланди. Масжид, мозорларга ҳужум бошланган пайтни яхши билади.

Пайтавафаҳм раҳбарлардан чиққан «ақл»ни майдароқ раҳбарлар байроқ қилдилар. Коммунист фарзандлар ота-оналарининг жанозаларидан қочдилар. Умри ибодат билан ўтган ота-оналар қизил қутига солиб кўмилдилар. «Оллоҳ» дейдиган тиллар қирқилиш даражасига етди. Қариялар «Вой тавба, Сталин ҳам бундай қилмаган эди», деб ажабландилар. Зоҳид эслайди: бир куни устози Ҳабиб Сатторов ҳам зорланиб қолди. «Қанақа замон ўзи бу, отамнинг қабрига бориб гул қўя олмасам? Арафа куни кечқурун борсам ҳам пойлаб юришибди». Шунда Зоҳид бир оз аччиқланиб: «Сиз нимадан қўрқасиз? Коммунист бўлмасангиз, бошлиқ бўлмасангиз», деган эди.

Ўша яқин ўтмишдан тахталари суғуриб олинган ўриндиқнинг темир оёқлари ёдгорлик бўлиб турибди. «Ажойиб ёдгорлик, — деб ўйлади Зоҳид. — Фақат битта лавҳа ёзиб қўйиш керак: «Бу ўриндиқ фалончи райкомнинг аҳмоқлиги туфайли бузиб ташланган...»

Зоҳид қабр тошларидаги ёзувлардан «Неъматуллоҳ» номини излади. Атрофда сомонсувоқ қилинган қабрлар ҳам кўп эди. Ботировнинг гапи бўйича шуларнинг бирида Неъматуллоҳ аллома ётибди. Зоҳид гўрковни топиб ўзини таништирди-да, дафтарини олиб чиқишини илтимос қилди. Сўнг ўша темир оёқ — ёдгорлик ёнига қайтиб бу қабрларда ким ётганини суриштирди. Гўрков бир дафтардаги, бир қабр тепасидаги рақамларга қараб айта бошлади. Тўртинчи қабрни эса дафтарга қарамаёқ айтди:

— Бунда раҳматли Неъматуллоҳ аллома мадфунлар.

— Аниқ биласизми?

— Шундай одамни билмай бўладими?

— Қабрни сиз қазиганмисиз?

— Ҳа, мен.

— Ўша кун эсингиздами? Қуёш чарақлаб турганмиди ё шамолмиди?

— Қишда эди... Аввал роса ёмғир ёғди. Ернинг аталаси чиқиб кетди. Лекин Худонинг қудратини қарангки, гўр қазийётганимизда девор уваланмади. Девори худди сувоқ қилингандай силлиқ чиқди. Лаҳад кавлаётганимизда тепадан битта кесакча ҳам тушмади. Бунақасини мен ҳеч учратмаганман. Майитни олиб келишларидан олдин майдалаб қор ёғди. «Таборақ» ўқиляётганда офтоб чарақлаб кетди. Бу ҳам Худонинг қудрати.

Гўрков Ботиров айтган гапларни такрорлар эди. Билмаган одам булар аввалдан келишиб олишган дейиши ҳам мумкин эди.

— Алломанинг Шокир Ботиров деган шогирди бормиди?

— Раҳматлининг шогирдлари кўп эди. Мен уларни танимайман. Ўзларини ҳам лаҳадга қўйгач, кафанни очганда кўрганман. Юзларидан нур чақнагандай бўлиб, ҳатто чўчиб тушган эдим.

— Мендан олдин ҳам биров шу гапларни суриштирганмиди?

— Йўқ... Шунга ҳайрон бўлиб турибман-да.

«Ишқалнинг гапи тўғрига ўхшайди, — деб ўйлади Зоҳид. — Мақсад ҳар қандай йўл билан бўлса-да, қамаш бўлган...»

Зоҳид гўрковнинг айтган гапларини ёздириб, имзо чекдириб олди. Гўрков чўчинқираган эди, Зоҳид «Бу кўрсатмангиз алломанинг бир бегуноҳ шогирдини қамокдан чиқаришда асқотади», деб тинчлантирди. Кейин: «Замон ўзгарди, энди ўриндиқларни тузатиб қўймайсизларми?» деб танбеҳ берди.

Абдунаби қорини топа олмади. У ҳам ўша кунлари ҳибсга олинди, уйдан «наша чиққани учун» қамаб юборилган экан. «Ишқалнинг гапи тўғри, — деб яна қайта иқрор бўлди Зоҳид. — Бирварақайига олишган. Лекин... Топшириқни бажаришга шошишганми?.. Бири қизни зино қилган, бирида наша... Намозхон одам қиладиган иш эмас-ку бу? Улар учун диндорларни қамаш ҳам, қабристондаги ўриндиқларни бузиш ҳам бир хил вазифа эди. Ҳаммасини бир хилда уддалаганлар...»

Зоҳид Ботировнинг кўрсатмаларига кафил бўлувчи яна икки одам билан учрашгач, Неъматуллоҳ алломанинг уйига борди.

Сочларига оқ оралаган, қадди бироз чўккан, қалин қора қошли, олтмиш-олтмиш учлардаги киши ўзини «Неъматуллоҳнинг отасиман», деб танитганда Зоҳид ажабланди. Чунки Неъматуллоҳ аллома ҳақидаги гапларни эшитиб, уни камида эллик-олтмиш ёшлардаги донишманд, деб ўйлаган эди.

— Ўғлингиз неча ёшда эдилар? — деб Зоҳид ажабланганини яширмади.

— Ўттиз бешда эди, раҳматли, — деди ота армон билан. — Ўлим-ку ҳамманинг бошида бор-а, аммо менинг армоним — боламдан зурриёд қолмади. Уйланадиган дамларида орамиз бузилди. — Нега?

— Бу ҳам терговга керакми, айтайми?

— Мен сизни тергов қилмайман. Ўзингиз сўз бошлаганингиз учун қизиқиб сўрадим.

— Ҳа, майли, айтсам айтай, зора дардим енгиллашса. «Арпа-буғдой ош бўлди, олтин-кумуш тош бўлди», дейдиган замонлар эди. Топар-тутарим, маишатим яхши эди. Лекин ўшанда «ҳалол топяпманми?» деган савол хаёлимга келмас эди. Неъматжон мактабда аъло ўқир эди. Мактабдан кейин хужрага қатнаб, Аълохон тўрамдан дарс олар экан, мен буни билмас эканман. Мен маишатда юрганимда ўғлим охират саройига фишт қўяр экан. Мен уни Тошкентга олиб бориб, молия институтига бермоқчи бўлдим. Одам топиб, ҳақини бердим. Шундай қилмасам ҳам бўларди, ўз ақли билан кира оларди. Неъматжон масалаларини бирпасда ечиб қўйибди. Дарров топширмай, бир оз ўтирганда домла тушмагур «ишлай олмаяпти» деб ўйлаб, ечилган тайёр масалани бериб, «кўчириб олинг», дебди. Ўғлим орага пул аралашганини билиб, масалани хато ишлаб ташлаб чиқибди. Домла ҳайрон, мен ҳайрон. Мен пулга кўйишни истамайман, домла пулдан қуруқ қолишни хоҳламайди. Сан-манга бориб турганимизда Неъматжон «Дада, бу пулни қайтариб олманг, у ҳаром пул» деди! Оғзим ланг очилиб қолди, денг. Ўғлимнинг қандай одам бўлганини ўшанда билибман. Уйга боргач, ота-бола орасида анчагина гап қочди. Охири ўғлим фарзандлик одоби чегарасида чидаб туролмади. У ерга қараб туриб, «Дада, сиз бизга ҳаром едирыпсиз, бу ишдан кетинг!» деди. Бу гапни мен ҳозир хотиржам айтяпман. Ўшандаги ҳолимни тасаввур қилиб кўринг: кўзимга қон тўлди. Эс-ҳушимни йўқотдим. «Кўзимдан йўқол!» деб бақирдим. Битта кўйлак-шимда чиқиб кетди болам, бояқиш. — Ота шу ерга келганда босиб келаётган йиғини қайтариш учун ютинди. — Ўшанда мен бир нарсани билмасдим. Ўғлим Оллоҳга, мен эсам шайтонга имон келтирган эканман. — У яна тин олди. Сўнг армон уммонида сузиб, гапини давом эттирди. Зоҳид унинг сўзларини бўлма, жимгина тинглади. — Луқмони Ҳакимдан сўраган эканлар: «Одам зотига қайси иллатлар зиён келтиради?» Луқмони Ҳаким жавоб берибдилар: «Одам зотига ярашмайдиган иллатларнинг энг биринчиси — манманликдир, унинг оқибати — завол билан тугайди. Иккинчиси — нодонлик. Бундай кишиларни ҳеч ким одам қаторига қўшмайди. Учунчиси — таъмагирлик. Бу иллат инсон зотини хору зорликка олиб боради». Менда шу уч иллатнинг баридан бор. Биласизми, жаноза куни кўчага эмас, маҳаллага одам сиғмай кетди. Бўлмаса ўшанда одамлар жанозадан қочадиган вақтлар эди. Турнақатор одамларга қараб мен уялдим. Битта кўйлак-шимда чиқиб кетган ўғлим одамлар орасида шу даражадаги эътиборга эришган экан.

— Ўша бўйи кўришмаган эдингизми?

— Йўқ, кўришардик. Уйга тез-тез келиб турарди. Фарзандлик одоби чегарасида турарди.

Лекин... уйда овқат емасди. Бундан аччиқланардим. Бизни онаси мурасага келтириб турарди. Болам дунёдан ўтгунча пешонам бир марта саждага тегмади. Ҳеч бўлмаса охирги келишида ёнида туриб намоз ўқисам эди... кўнгли тоғдай кўтарилармиди? Мендан рози бўлиб кетармиди... Тўғри, жон бериш олдидан «Ота-онамдан розиман», дебди. Лекин беҳисоб армоним бор... Қиёматда кўришамиз, у жаннатга, мен эса дўзахга кетар чоғимизда кўришамиз, ана ўшанда мен унинг кўзига қандай қарайман? Мен боламни уйдан ҳайдаганимда ўзимни дўзахга ҳукм қилган эдим...

Шу ерга келганда ота чидаб туролмади. Киприклари ёш селини тўса олмади. у узр сўраб ўрнидан туриб, ҳовлига чиқиб кетди. Ўн-ўн беш дақиқадан сўнг қайтиб, яна узр сўради.

— Прокурорман дейсиз-у, ҳеч унақа одамга ўхшамайсиз. Нима учундир сизга ёрилгим келди. Бир нима сўрамоқчи бўлсангиз, тортинмай сўранг. Зоҳид мақсадини айтган эди, отанинг юзлари ёришди. «Ўғлимнинг энг содиқ, энг иқтидорли шогирди эди. Ҳассолнинг ёнида ўзи бўлган», деб гапириб, айтганларини ёзиб ҳам берди. Зоҳид сафари унумли бўлганидан қувониб, изига қайтди.

XVI 6 o 6

1

«Вақт — қиличдир. У сени ҳар куни қиймалар. То қиймалаб тамом қилгунига қадар севиб қолишга улгур».

Зайнаб улгуролмади. Муҳаббат — қамоқ. Муҳаббат— қийноқ. Унинг қалби муҳаббат омбурига банди эди. Унинг азобидан қутулиш қийин эди, қутула олмади. Унинг аввал умидини бўғизладилар — суймаганига узатдилар. Бунинг учун кимни айблашни ҳам билмайди. Ўзининг лақмалиги туфайли ўғирланишиними ё отасиними?.. Зайнаб Элчиннинг мақсадини кейинроқ фаҳм этди. Фаҳм этса-да, уни кечира олмади. Айниқса, Жамшид «ўлдирилганидан» кейин ундаги сўнгги умид чўғи ҳам сўндирилди. Ҳамли кечаларда оҳининг қуюни осмонни ўрnidан қўзғотай деди. Кўз ёшлари селининг аждаҳоси ер юзини ютиб юбораёзди.

Ҳаммаси бефойда...

Ҳатто...

Унинг чиройли бўйнига маҳтал бўлган сиртмоқ иккинчи марта доғда қолди.

Балки...

Дейдилар-ку, «Бахт водийсига бахтсизлик саҳросидан ўтиб борилади. Шундай қилинмаса бахт водийсига етгани билинмай қолади».

Унинг бахт водийсига етиб бормоғи мумкинми ўзи?

Бахт нима ўзи? Бахт борми бу дунёда? Бахтнинг ҳиди, ранги борми? Уни ким татиб кўрибди? Ширин нарсанинг ҳаммаси бахт бўлаверадими? «Бахт нима?» деган саволга ким тўғри жавоб бера олган?

Авваллари бахтни турлича тасаввур этарди. Ҳозир тафаккурида бахт деган тушунча умуман суриб чиқарилган.

Атир идишининг қопқоғи очилиб қолса, ҳиди учиб кетади, қадри йўқолади. Аёлнинг номуси ҳам шундай...

Бирон бир аёл хиёнат кўчасига кирса, эридан (Худодан эмас!) қўрқади. Оиласи бузилишидан чўчийди. Уйнашининг бағридан чиқиб, болачасини боғчадан олиб, эрига ширин таом тайёрлаб ўтиради. Зайнаб у тоифадан эмас. Эридан ҳам, оиласи бузилишидан ҳам қўрқмайди. Унда қўрқув йўқ, нафрат бор. Нафрат ўқи бировга эмас, ўзига қаратилган.

Ажаб ҳол: суйгани билан хаёлан қучоқлашса, жингалак сочларини суйиб силаса... ҳам ўзидан ўзи уяларди, баъзан ожизона бўлса-да нафратланар эди. Кейин хаёлидаги ҳолати ўнгида содир бўлди... Уша суйгилиси билан эмас, бутунлай бегона билан...

Айтадилар-ки, фоҳишалар ҳаётида уч марта уялар экан: дастлаб шу йўлга кирганда, иккинчи марта пул олишида, учинчи марта эса қариган чоғида ёш хушторига пул берганида...

Зайнаб учун уятга ўрин йўқ, унда нафрат бор. Унинг йўли фоҳишалар ёки эрига хиёнаткорлар йўли эмас. Унинг йўли — нафрат йўли. Унда меҳр чечаклари ўсмас. У ўтиб келган муҳаббат сўқмоғини эса сассиқ алафлар босиб кўздан йўқотди.

Ёш жувон муҳаббатдан узоқлашса — ёмон...

Жамики эркак зотига нафрат билан қараса — ёмон...

Дунёдан ёлғиз ўтишни мақсад қилиб қўйса — ёмон...

Зайнаб ёлғиз азоб чекарди. Ёнида тирик жон бўлишини истамасди. У ҳатто Чувриндининг хотинини ҳам сиғдиролмади қолди. Унинг меҳрибонликлари ҳам ёқмади. У кетгач, бир оз энгиллашгандай бўлди, аммо бир неча соатдан сўнг ёлғизлик зулмати уни баттар эза бошлади. Хаёлим чалғирмикин, деган мақсадда телевизор қўйди. Телевизорда қўшиқ айтаётган қизнинг тасвири кўринди. Қизнинг кўзлари маъюс боқарди, ашуласи ҳам ҳазин эди:

*Хазон бўлган боғда гул сўлармикин...
Сўлган гулга булбул кеп қўнармикин...*

Қўшиқдаги нола Зайнаб юрагининг фарёдига ҳамоҳанг эди. Шу боис уни охиригача эшита олмади. Телевизор каналини ўчириб, видеокассета қўйди. Ҳинд киносини томоша қила бошлади. Аввал яхши кўриб томоша қиладигани энди ғашини келтира бошлади. Актёрларнинг қилиғидан жаҳли чиқди. Йигит кўз ёшлари тўкаётган қиз қаршисида онт ичаётганда ғазабга миниб, қўлидаги ёқиб-ўчиргич қутичани отдида, ҳовлига чиқиб кетди. Ҳовлида довдир одам каби нима қилишини билмай гангиб турди. Совуқ шамол эсиб ўрик шохларини тарк этгиси келмаётган барглари бандидан узиб, тўзитди. Кеча Чувриндининг хотини супуриб-сидириб кетган бўлса-да, ҳовли неча ҳафтадан бери супурги кўрмагандай ҳолатда эди. Зайнаб ўзини овутиш мақсадида супургини қўлга олди. «Кўча ҳам бир бало бўлиб ётгандир», деб аввал кўчадан бошламоқни ният қилиб, дарвоза эшигини очди. Зайнаб супура туриб, уч-тўрт хонадон наридаги симёғочга суюнганча сигарет тутаетган йигитга кўзи тушди. Унинг ўзи томон қараб-қараб қўяётганидан шубҳаланди. Кўчани чала-ярим супуриб ичкари кирди-да, эшикни қулфлади. Кейин «қўшниларникига келган одамдир», деб ўйлаб ўзини овутди. Ҳовлини супурган бўлди. Ўзи топган баҳона ўзини овута олмади. Тўпланган ахлатни челақка солди-да, эшикни очиб, кўчага чиқди. Чиқди-ю, ўғринча қаради: йигит турибди. Сал нарида машина ҳам пайдо бўлган. Зайнаб қўлида олиб чиққанини қатор турган ахлат тўла челақлар ёнига қўйди-да, тез изига қайтди. Эшикни қулфлади. Юраги кўрқувдан дукиллаб ура бошлади. Эшик яхши қулфландими, деб тортиб кўрди. Сўнг шошганича уйга қайтди-да, болохонага телефон қилди. Адаси йўқлигини билади, Асадбек табибникига кетаётиб, қизини йўқлаган. Бир неча дақиқалик йўқловда кўп гап айтолмади: сафарга кетаётгани, қайтгач Зайнабни Олмонияга тўйга юборажани айтиб, «Ёлғиз кўчага чиқма», деб тайинлади. Ҳозир рақамларни терар экан, «Адам бир нимадан хавотирланган эканлар-да», деб фикр қилди. «Балки қайтгандирлар», деган ниятда отасини сўради. «Бек акам сафардалар», деган жавобни эшитгач, Маҳмуд акасини сўради-да, айна жавобни олди. Шундан сўнг «Тезда Ҳайдар акамни топиб айтинглар: уйимиз атрофида ғалати одамлар юришибди», деди. Телефондаги йигит «ғалати одамлар»га тегишли айрим саволларни сўраб билгач, «Эшикни ҳеч кимга очманг», деб тайинлади. Ярим соатлардан сўнг эшик қўнғироғи кетма-кет жиринглади. Чақирувчи бунга қаноат қилмай, дарвозани тақиллатди. Зайнабнинг эхонаси чиқиб, ўрнидан қимирлай олмай қолди. Ажаб ҳол: яқиндагина ўлимдан кўрқмаган, ўзига ўзи сиртмоқ ясаган жувон нотаниш кимсаларнинг ташрифидан кўрқиб ўтирса... У уйдан чиқиб, ҳовли ўртасига етганда кўрқиб, яна тўхтади. Шунда таниш овозни эшитди: — Зайнаб қизим, менман, оч. «Ҳайдар акам!» Тез-тез юриб, эшикни очди. — Сен уйингга кириб тур, қизим, — деди Кесакполвон остона ҳатлаб. Унинг вазоҳатини кўриб, Зайнаб чўчиди, салом беришни ҳам унутди. Кесакполвон ҳам «Менга салом бермади-я?» деб ўйламади. Ҳозир унинг хаёли бошқа муҳимроқ масала билан банд эди. Шу сабабли буйруғини такрорлади. — Сен уйингга кириб тур. Бизнинг ҳаммомда қиладиган ишимиз бор.

Зайнаб хўп, деб изига қайтди. Зинадан уйига кўтарилар маҳалида беихтиёр орқасига қараб, оғзи-бурни қон, қўллари орқасига қайрилган йигитларни кўриб юраги увишди. Уйга кириб «Шулар юзини ювса керак», деб ўйлади. У бир неча кун муқаддам «Ялта» музокараси бўлгани, бу музокарада Ҳосилбойваччанинг айрим йигитлари қатнаша олмаганидан беҳабар эди. Красноярга Козлов изидан кетган бу йигитларни Чувринди кутиб олиши зарур эди. У Москвага кетиб, бу вазифа унутилди. Оқибатда бу йигитлар Хонгирейнинг вакили ихтиёрига ўтиб, унинг топшириғи билан пойлоқчилик қилишаётганди. Бундан икки мақсад кўзланган эди: бири — Козлов шу ерга ҳам келиши мумкинлиги бўлса (буни ҳақиқатдан йироқлигини ўзлари ҳам билишади), иккинчиси — асосийси — Зайнабни пойлаш, буйруқ берилса, гаровга олиш. Бу мақсаднинг амалга ошуви кўп жиҳатдан Москвадаги музокараларга, Хонгирейнинг қарорига боғлиқ эди. Зайнаб гаровга олинди, деган гап— уруш бошланишидан дарак. Уруш эса кўп қурбонлар берилса-да, мағлубият билан тугаши аниқ. Зайнабнинг бахтига, ҳа-ҳа, бахтига Хонгирей урушни ихтиёр этмади.

Кесакполвон Ҳосилбойваччанинг йигитларини ҳаммомга ювинтириш учун эмас, тергов қилиш учун олиб кирган эди. Ювинишдан аввал яна бир-икки мушт, тепки ейишлари шарт бўлган йигитлар насибаларини олдилар. Лекин кўп гап айтиб беролмадилар. Билганлари Козловни излаш, бу ерда пойлоқчилик қилиш.

— Козловни топдиларингми? — деб сўради Кесакполвон.

— Тополмадик. Изини бир ўрмондаги кулбада йўқотдик.

— Козловни кимлар билан бирга қидирдиларинг?

— Хонгирейнинг йигитлари билан... Лекин ака, бир ғалати янгилик бор, айтишга ҳайронман.

— Айт!

— Жамшид акани кўрдик.

— Жамшидни? Валдирама, у ўлиб кетган.

— Кўрдик, рост.

— Гаплашдиларингми?

— Йўқ. Бирга юрсак ҳам чурқ этмадилар.

— Ўхшатгансанлар...

Кесакполвон Жамшидни тирик кўрганларидан эмас, унинг Хонгирей тўдасига аралашиб қолганидан ажабланди. Зелихоннинг ихтиёри билан Жамшид Москвага келтирилгани, беш-олти кун ўрмондаги бир уйда ёлғиз сақлангани, сўнг «Аслида сен гаровдаги одамсан, сени синаш учун Красноярга юборяпмиз. Ўзингни кўрсат, Хонгирейнинг ишончли одами бўлишга интил!» деб буюрилганидан у беҳабар эди.

Кесакполвон улардан бошқа гап чиқмаслигини фаҳмлагач, бўлак мавзуга ўтди:

— Қайтганларингдан кейин шерикларингни кўрдиларингми?

— Кўрдик.

— Кимга бўйсунди кераклигини айтишмадимми?

— Айтишди.

— Хўш, нимага келмадиларинг?

— Қаёққа?

— Онангникига! — Кесакполвон шундай деб сўқиниб, тарсаки уриб қолди. Ҳозир Алининг аламини Валидан олди, десак-да бўлар. Жамшиднинг Хонгирей тўдасида юргани ҳақидаги хабар унинг учун кутилмаган зарба эди. Буни ҳам Чувриндининг иши деб билди. Чунки Жамшидни яширишни ўша зиммасига олган эди.

Бу йигитлар масаласида эса, уларни Чувринди кутиб ололмаган тақдирда ўзи амалга ошириши шарт эди. Ғафлат босиб, унутибди. Яхши ҳамки булар ландовурларча пойлоқчилик қилиб, Зайнаб сезиб қолди. Йўқса, иш қандай тугагани Яратганнинг ўзи билади. Зайнабга бир нима бўлса, Асадбек уни кечирмас эди...

Ҳаммомда давом этган «Ялта музокаралари»нинг хулосаси шу бўлдики, Ҳосилбойваччанинг

йигитлари пойлоқчиликларини давом эттираверадилар. Улардан бирининг ўғли, бирининг укаси, яна бирининг синглиси гаровга олинади... Агар Зайнабнинг бир толагина сочи тўкилса... Кесакполвон айнан шундай деди:

— Агар Зайнабнинг бир толагина сочи тўкилса...

Шундан кейингина ювиниб олишга ижозат этилди.

— Мен рухсат бермагунимча ҳаммомдан қимирламаларинг, — деб Кесакполвон Зайнабнинг ёнига чиқди.

— Дўнги қизим, тез нарсаларингни йиғиштир, бизникига борасан. Ғаламисларнинг кўнглида шумлик бор. Зийраклик қилибсан. Юра қол, ўртоғинг ҳам уйда. Зерикмайсан.

Зайнабнинг пешонаси сал дўнг бўлгани учун Кесакполвон уни болалигидан «Дўнги қизим», деб эркаларди. Ҳозир ҳам эркалаб гапиргани учун Зайнаб ортиқча савол бериб ўтирмади. Бир сидра кийимларини олиб, тайёр бўлди.

Зайнабнинг ўрнига бу уйда Кесакполвоннинг йигити қолди.

Ҳосилбойваччанинг йигитлари эса Зайнабнинг «бир толагина сочи тўкилишидан» кўрқиб, пойлоқчиликни давом эттиришди.

2

Асадбекнинг хасталигини билгандан бери Кесакполвон оромини йўқотди. Узоқ йиллар мобайнида елкама-елка турган дўстининг бирдан йўқлик дунёсига кетиши Кесакполвондай бемехр одамда ҳам икки турдаги ташвиш уйғотди. Бири яқин инсондан айрилиш ташвиши бўлса, иккинчиси (муҳимроғи) унинг ўрнини эгаллаш. Кесакполвон мана шунга тайёр эмасди. Аниқроқ айтиладиган бўлса, у ўзини Асадбекдан кейинги мутлақ ҳоким деб ҳисобларди. «Чувринди укагинаси»нинг улғайиб, ҳокимлик даражасига етганлигини шу пайтгача фаҳм этмаган эди. Назарида «Чувринди укагинаси» — у нима деса «хўп» деб турадиган мўмин бола эди. Асадбекнинг тобора унга суяниши, айниқса, кейинги воқеалар унинг кўзларини очди, ҳушёр торттирди. Ана ўшанда у яна бир нарсани ўзи учун кашф этди: ўйлаб қараса, Асадбекдан ҳукмронлик жilовини олишга тайёр эмас экан. Бу ўринда гап фақат унинг иш юритиши устида кетаётгани йўқ. Иш юритишни бип-бинойи эглайди. Энг муҳим гап— ёнида кимларнинг бўлишида, яъни ишончли, садоқатли одамларда! Энди «Чувринди укагинаси»ни ҳисобга қўшмаса ҳам бўлади. Асадбек уни меросхўр, ўз мамлакатининг валиаҳди сифатида кўришни истаса, «Чувринди укагина»си бу истакнинг таъмидан баҳраманд бўлса, тамом, у эл бўлмайди. Ҳокимиятни Кесакполвон қўлга олгач, «укагинаси» — байъат берган тақдирда ҳам унга ишона олмайди. Энди Жамшид ҳам гумон остида. Аввало Жамшид Хонгирей хизматида доимий қоладими ё вақтинча юрибдими? Келган тақдирда ҳам «Чувринди укагина»си «Бек акамдан сени мен қутқариб қолдим», деб ишонтирган бўлса-чи? Жамшид унга ишонади. Чунки у бу тўдага Кесакполвоннинг «Чувринди укагина»си орқали кирган... Тўғри, Кесакполвоннинг содиқ йигитлари бор, бу ёқда Хумкалла, яна Ҳосилбойваччанинг йигитларидан Рамз... Булар бир ишни қойиллатиб бажариши мумкин, аммо унинг ёнида аъён даражасида тура олишмайди. Кесакполвоннинг ташвиши мана шунда. Юрса ҳам, турса ҳам шуни ўйлайди.

Ҳосилбойваччанинг пойлоқчи йигитларини қўлга олиши у турган тарози палласини бир қадар оғирлаштирди, ўз таъбири билан айтганда, ошиғини олчи турғазди. Бир томондан Асадбек олдида тили узун бўлди: ахир қизини сақлаб қолди-я!

Енг муҳими...

Енг муҳими, ўзига маслакдош, аъён топгандай бўлди.

У ўзининг келажagini ўйлаганида Зайнабни ҳисобга қўшмаган эди. Чунки Зайнаб унинг учун ҳали ҳам дўнг пешона қизалоқ эди. Кейин ўйлаб қараса, отаси ўрнига Зайнаб ҳам даъвогар бўлиши мумкин. Бу— Кесакполвон учун муддаонинг ўзи. Худди шоҳ ўлганда вояга етмаган валиаҳд ёнида турган вазир каби мамлакатни бошқараверади. «Чувринди укагина»си қулоғини

ушлаб қолаверади.

Кесакполвон Зайнабнинг бир йил ичида кўрган-кечирганларини батафсил билмаса-да, кўп нарсалардан хабардор, баъзиларини сезади, айрим нарсаларни тахмин қилади. Филай Шомил дастлабки учрашувда айтишни истамаган бўлса-да, Москвага жўнашидан аввал уч-тўрт дақиқа ёлғиз қолишганида Ҳосилбойваччанинг ўлимига сабабчи воқеанинг бир улушини айтиб, бойвачча ўлдирилган кеча маишат қилишган уй бекасини ҳимоялашини сўради. «Мардона менга как хотин. Ундан битта болам бор. Асадбек уни ўлдиради. Менга бир нарса бўлса, уни асранг», деб илтимос қилди.

Зайнабдан фойдаланиш фикри Кесакполвонда ўшанда туғилди.

У ҳали Зайнабнинг аҳдини, нафрати мавжудлигини билмас эди.

Аввал нафрат уйғотмоқчи бўлди. Нафратни уйғотиш учун эса... отасининг аҳволдан огоҳ этмоқчи, сўнг эса отасининг ишларига аралашмоққа даъват этмоқни фикр қилди.

Уйга келгач, кузатди: Зайнаб унинг қизи билан очиқ-сочиқ гаплашмади. Асли исми Моҳинисо бўлса-да, ўзига ўзи Моника деб ном қўйиб олган бу қизнинг ёши Зайнабдан каттароқ, бўйдан ҳам, ақлдан ҳам отасига тортган эди. Иккита бола кўрганига қарамай ўзини ўн олти ёшли қизалоқ ҳис этарди. Кийиниб юришлари шундан далолат эди. Кесакполвонни, унинг қизини билган одамлар «Ҳайдар ака қизини куёвга узатмади, аксинча бир лапашанга уйлантирди», дейишарди. Миш-мишларга қараганда, икки боланинг отаси айнан шу куёв тўра экани ҳам гумонли ҳол эди.

Кесакполвон Зайнабга «Ўртоғинг ҳам уйда» деганида «кеча» ёки «бугун келди» демади. Чунки қизи уззукун шу ўз уйида эди. Кечки пайт эри келиб олиб кетарди. Уйга боргиси келмаганида эса у «мазам йўқ», деб қолаверарди. Эр бечора шўлтиллаб келиб, овқатни еб, шўлтиллаб кетаверади. Агар бирорта сеҳргар урғочисига етишолмай юрган итга «Сени одамга айлантираман, аммо шу куёвдай бўласан», деса ўша ит кўнмаса керак.

Энди нима учун Зайнабнинг Моникага ҳуши йўқлиги аён бўлгандир. Очиғини айтганда, Моника хоним ҳам Зайнабни унча хушламайди. «Маданиятсиз, қишлоқсифат», деб бурнини жийриб қўяди. Аммо бу қишлоқсифат кимнинг қизи эканини эслаганида жилмайиб муомала қилишга мажбур бўлади.

Сочларига жингалак қилувчи тақинчоқлар осиб олган, спорт кийимидаги Моника хоним Зайнабга кўзи тушиши билан «топган вақтини қара», деб бир бурнини жийирди-ю, лекин сир бой бермай ЮЗ йиллик қадрдонини МИНГ йил кўрмай, соғина-соғина адо бўлаёзган одамдай қувониб, қулоч ёйиб қаршилади.

— Вой Зайнабушка, жоним, асалим, — деб ўпиб кўришди. — Келганинг яхши бўлди, сартарошни чақиртирувдим, сенга ҳам причёска қилиб қўяди. Бунақа класс сартарош шаҳарда битта.

— Раҳмат, сочим ўзи яхши, — деди Зайнаб, юзини ундан буриб.

— Ты что, ҳозир бунақаси модний эмас.

— Олдин уйга олиб кир, дастурхон ёз, кейин сочдан гаплашасан, — деди Кесакполвон, қизига танбеҳ бериб.

Кесакполвоннинг хотини ҳам ўзига яраша, ўхшатмасдан учратмас, деган тоифадан эди. Бўйи эриникидан икки энликкина баланд бу аёл ўзини дунёдаги ҳамма одамлардан устунроқ деб фаҳмларди. Ҳатто опаси билан кўришаётганда ҳам «Сен ҳам одаммисан?» дегандай беписанд қараб қўйиш одати бор эди. Зайнаб билан кўришаётганда ҳам бу одатини канда қилмади. Манзура ўзини камтар олиб юргани, содда бўлгани сабабли бу хотин Асадбекка яқин одамларнинг хотинларига норасмий қайнона ҳам эди. Барча хотинлар унга қараб, титраб туришади. Қариликни бўйнига олмаётган бу хотин ҳам қизига қўшилиб баробар пардоз қиларди. Кесакполвон хотини билан ётмай қўйганига неча йил бўлган, эслолмайди. Хотин тушмагур эса пардозини қўймайди. Эр ҳам «Сен кимнинг кўзига чиройли, ёш кўринмоқчисан?» деб сўрамайди. Бу хонадондаги хизматчи аёл эртадан кечгача она-боланинг айтганларини

бажараман, деб ҳолдан тойиб кетади. Кесакполвон ўйнаш алмаштиргани каби булар хизматчи алмаштиришдан чарчашмайди. Тўғрироғи, буларга хизматчи чидамайди. Агар бирорта олим буларга темирдан хизматчи ясаб берса, бу ҳам ярим кунда эриб тамом бўлса керак.

Саломлашиш маросимидан сўнг ташрифдан «бағоят мамнун» эканликларини баён этишгач, дастурхон тузоғлиқ кичик меҳмонхонага бошладилар.

Зайнаб бу хонадонга кам келган, аммо ҳар келганида ўнинг ҳашамларига, безакларига маҳлиё бўлиб боқиб, «Нега адам шунақаларга эътибор бермайдилар», деб отасидан ғойибона ўпкаланарди. Бу сафар ундай бўлмади — ҳашамларга ҳам, тўкин дастурхонга ҳам айтарли аҳамият бермади.

Кесакполвон хотинини чақириб, Зайнабнинг бир-икки кун шу ерда туражагини тайинлаб кетгач, дастурхон атрофидаги суҳбат асосан кийимлар оламидаги янгиликлар хусусида бўлди. Гап орасида Моника хоним фақат ўзига хос фазилатни ҳам айтиб ўтишни унутмади.

— Мен любой кийимни бир марта кир бўлгунича кияман. Ювиб, дазмол қилинган кийимнинг запахини терпет не могу. Эски кийимларимни интернатга бераётувдим. Так как савоб ҳам керак-ку, да, жоним, — деб Зайнабга мурожаат қилди. Зайнаб энсаси қотса ҳам бош ирғаб, «ҳа» ишорасини қилди. — Янги директорша келиб, қабул қилдирмабди. Слишком модний эмиш. Болаларга мумкин эмасмиш. Допустим, ўзинг деревеншинасан, вкусинг — нол! Қўйиб бер бошқаларга. Энди бермайман, плеват қиламан мен унақа паразитга.

— Аввалгисининг қилиғини гапириб бер.

— Да, чут не забыл, — деди Моника хоним. Рус тилидан дуруст илми бўлган Зайнаб унинг эркакчасига «забыл» дейишга ғаши келди. — Аввалги директорша, битта-иккита платямни бериб, қолганини комиссияда соттирар экан. Вот паразит-а?

Шу хилдаги гаплар Зайнабнинг кўнглини беҳузур қилди. Ёлғизликни хоҳлаб қолган, ҳатто Чувриндининг хотинидай мулойим, меҳрибон аёлга тоқат қила олмаган Зайнабни Худо жазога лойиқ билиб, буларга рўпара қилдимикин, валлоҳи аълам?

Дам ўтмай хонага сочларини силлиқ тараган, хипчиндай йигит кириб келди.

— Зайнабушка, таниш асалчигим, бу Гогик, сартарошмас, класс! — деди фаҳр билан.

Гогикнинг ярим таъзим билан узатилган қўли муаллақ қолди, Зайнаб унга бош ирғаб қўя қолди. Гогикнинг дастурхон атрофида бемалол ўтиришидан маълум бўлдики, у оддий сартарош эмас, балки бу ўнинг эрка меҳмонларидан. Агар тўхмат ва ғийбат гуноҳи кабиралар сирасига кирмаганида, биз бу гуноҳдан кўркмаганимизда «Гогик шу қадар эрка меҳмонки, қуввати етса она-болани олдинма-кейин кўнглини овлаб ҳам кетарди», демоғимиз ҳам мумкин эди. Яна ким билади, валади зинонинг оиласида, ҳаромдан қайтмас одамнинг хонадонида бундан баттар ҳолат ҳам бўлмоғи мумкин эмасми?

Икки кишининг валақлашига аранг чидаб ўтирган Зайнаб учинчиси қўшилгач, тоқат қила олмади.

— Мазам йўқ, дори ичиб бирпас ётадиган вақтим бўлди, — деб баҳона қилди.

— Юр, менинг кабинетимга, — деди Моника хоним.

Дори масаласида Зайнаб алдамаган эди. Моника хонимнинг хонасига кириб нарсаларини қарасаки, шошилишда дорини унутиб қолдирибди.

— Қўявер, ничего страшного, — деди мезбон. — Бир кун ичмасанг ичмабсан. Чарчагансан.

Сенга видик қўйиб бераман, кўрсанг нервларинг успокоит бўлади. Зўр секс бор, кўрамизми?

— Йўқ, йўқ, — деди Зайнаб уни тўхтатиш учун қўлидан ушлаб. — Ҳечам кўрмайман.

— Жуда ҳам отсталийсан-да, асалчик. Обижатся қилмагину сен худди ўн тўққизинчи векнинг одамига ўхшайсан. Кўзингни очиб қара: ҳозир йигирманчи век. Ҳамма кўради бунақани. Бу идиотизм эмас, бу— искусство. Мен буни болаларимга ҳам кўрсатаман...

— Қўйинг, керакмас, мен кўрмайман.

— Вот, дурочка, как хочеш. Бўлмаса ётиб, дамингни ол. Постелим янги, ҳар куни янгиси солинади.

У шундай деб чиқиб кетди.

Зайнаб турган ерида туриб қолди. Унинг чойшаби алмаштирилган ўрнига қараб қўйди-ю, ўтиришга ҳам ирганди. Ҳайдар амакисига эргашиб келавергани учун ўзидан ўзи ранжиди. «Нима бўлса ҳам уйимда қолаверишим керак эди», деб ўзига ўзи танбеҳ берди. Бу хонадондан чиқиб кетишга баҳона излай бошлади.

Чиндан ҳам айб ўзида. Қўрқув ақли-ҳушини олиб қўйиб, амакиси «юр» деса етаклаган ювош қўйда келаверди. Бу она-боланинг бемаъни, бетаъсирлигини билмасмиди?

Биларди. Сартарош Гогикдан бошқа ҳамма нарса, барча қилиқлар унга маълум эди. Шундай экан, бировдан ўпқаланишга ҳожат йўқ...

У хонада бўзчининг моқисидай у ёқдан бу ёққа юраверди. «Ҳайдар амаким келсалар дорини баҳона қилиб кетаман», деб фикр қилди.

Кесакполвон шомга яқин келди. Кечки овқатни еб бўлишгач, у алмойи-алжойи гапларини бошлаган хотини билан қизига «Бошқа хонада ўтирларинг», деб чиқариб юборди. У боя Зайнабни уйига қўйиб чиққанидан сўнг тайин бир иш билан машғул бўлмади. Балки, Зайнаб билан қай тарзда суҳбат қуриш режаларини ўйлади. Кесакполвон «Агар шу фурсатдан фойдаланмасам, ғирт аҳмоқ бўламан», деган қатъий фикрда ҳаракатини бошлашга аҳд қилган эди.

Ҳозир Зайнаб билан ёлғиз қолганида гапни нимадан бошлашни билмай тараддудланди. У ўз услубига хиёнат қилмаган тарзда «Аданг касал, тузалмайдиган касал, сен отангнинг ўрнини эгалла, мен ёнингданман», деса ҳам бўлаверарди. Унинг дафъатан сўз очолмаслигининг икки сабаби бор: авваламбор дангал, қўпол гапи билан уни ҳуркитиб, чўчитиб қўйиши, иккинчидан — ножўя гапини Зайнаб отасига айтиши мумкин. Ана унда иш расво бўлади. Ана унда газетачилар тили билан айтилганда «Давлат тўнтаришига уриниш муваффақиятсизликка учрайди».

Кесакполвоннинг жимлиги кўпга чўзилмади. Гапни узоқдан бошлади.

— Аданг Сибирда шамоллаб келиб, вақтида даволанмади, ўжар-да, ўжар. Минг марта айтдим унга, касалхонага ёт, деб. Табибга кетгани яхши бўлди. Ишқилиб, ўша ердан тузалиб қайтсин. Зайнабга бу гап ғалати таъсир этиб, Кесакполвонга ялт этиб қаради. У отасининг йўталиб турганини биларди, аммо тузалмас хасталикка йўлиқиши мумкинлигини ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Кесакполвон ундаги ўзгаришни илғаса-да, ўзини сезмаганга олиб, гапини давом эттирди: — Адангнинг касали оғир. Аданг ўжар. Сал ўтказиб юборди. Яна касалини ҳаммадан яшироқчи. Мен билан Жалил амакингни қўявер, сендан, онангдан ҳам яширган. Фақат Маҳмуд аканг билади. Мен ҳам тасодифан билиб қолдим... Нимага яширади? Нима, битта у касалми? Тирик жон, ҳамма касал бўлади, ётиб даволанади. Мен ўша табибни қидириб топдим. Бу касални фақат ўша табиб даволар экан. Дўхтирларнинг ўзи ҳам тан беришаркан унга. — Қанақа касал? — деб хавотир билан сўради Зайнаб.

— Бу шунақа касалки... — Кесакполвон чайналди. — Ғалати касал, оти эсимда йўқ, аммо тузалиши сал оғирроқ эканми-ей...

У «Отангнинг касали — рақ» дейишга тили бормади. Шундай бўлса-да, Зайнаб унинг дилидаги гапни уқиб, бирданига ҳўнграб йиғлаб юборди. Кесакполвон «Майли йиғлаб, кўнглини бўшатиб олсин», деб индамай ўтирди. Сўнг пешонасини, сочларини силади. «Дўнги қизим», деб эркалади. Зайнаб сал овунгандай бўлиб, ёшли кўзлари билан унга боқди. Илтижо қилди: — Ҳайдар амаки, жон амакижон, «Нотўғри айтдим», денг. «Билмасдан айтдим», денг. Ахир бундай бўлиши мумкинмас-кў?!

— Чиндан ҳам билмасдан айтдим, дўнги қизим. Сен гапимни бошқача тушундинг шекилли. Аданг табибдан қайтса, ўзинг ҳам сўрайсан. Фақат мендан билганингни унга айтма. Қайсарлиги тутса, сенга ҳам ҳеч нима айтмайди. Менга ишонмасанг, Жалил амакингдан сўра. У табибга аданг билан бирга кетган. Энди сен билан иккита нарсага келишиб олишимиз керак. Биринчиси, Манзура телпон қилса, унга айт, адангни кутмасдан тўйни ўтказиб, келаверсин.

Катта тўй шу ерда бўлади.

— Нега энди? — деб ажабланди Зайнаб. — Адам бормайдиларми?

— Аданг борадиган бўлса, Манзура билан бирга кетарди.

— Мени ҳам юбормоқчи эдилар.

— Сен ҳам борма.

— Нега?

— Сенинг бошқа ишларинг бор. — Кесакполвон шундай деб бир оз сукут сақлади. Зайнаб «қандай иш экан?» деб унинг оғзини пойлади.

— Сенга бу гапни ҳозир гапиришимнинг балки ўрни эмасдир. Лекин қачондир айтишим керак. Олдинроқ билиб қўйганинг яхшироқми, дейман. Сен фақат гапимни тўғри тушунгин. «Адам эрта-индин ўлиб қолар экан», деб ваҳима қилма. Лекин аданг ҳам, мен ҳам яна ўн йил яшаймизми, юз йилми, барибир бир куни ўтамиз. Ўрнимизга эса кимдир қолиши керак. Афсуски, менинг ўғлим йўқ. Қизимдан эса бир иш чиқмайди. Сен эса ақллисан, адангга ўхшайсан. Акаларингдан ҳам умид йўқ. Энди улар — олим. Биздаги кооператив-мооперативларга, магазинлардан тушадиган чўталларга қарашмайди. Аданг жуда кўп иш қилган. Бизнинг шунча тўплаганимиз соврилиб кетаверадими? Соврилмаслиги учун сен адангнинг қанотига кир. Ишни ўрган, кейин секин-аста ишни ўз қўлингга ол! Шунга ҳаққинг бор! Сен чўчима. Ёнингда мен борман, Маҳмуд аканг бор.

Зайнаб бу гапларни эшитиб, ҳайратланди. Чунки Зайнаб ўзини эмас, дилидаги маъсума, пок Кумушбибини, унга қўшиб ишончини, гардсиз эътиқодини осган куни отасига «Уларни ўзимга қўйиб беринг!» дегани шунчаки алам тутуни эмас, қасос ўтининг ёна бошлагани эди. Не шодки, бу ўтти аланга олиши учун мой сепувчи одам топилди. Зайнаб неча кундан бери қасос йўлига қандай кириш, қандай жанг қилишни ўйларди. Унинг йўлидаги биринчи қурбон Мардона бўлиши керак эди. Сўнг... Мардонани ишга солган одамлар...

Зайнаб мана шуларни ўйлади-да, Кесакполвон учун ҳеч кутилмаганда:

— Хўп, амаки, — деди.

Кесакполвон бу гапни эшитиб, нима дейишни билмай қолди. Чунки у Зайнабдан рад жавобини кутган, шунга яраша гап тайёрлаб қўйган эди. У бир неча нафас ҳукм сурган ҳайронлик исканжасидан қутулиб:

— Баракалла, дўнги қизим, мен сенга ишонган эдим, — деди. Сўнг қўшиб қўйди: — Кўз ёшларингни арт. Асадбекнинг қизи йиғламаслиги керак... адангнинг касалини эшитганларнинг баъзилари жанозани ўқишганга ўхшайди. Уларнинг жанозалари ўзларига буюради. Мен ўзимнинг жонимни берсам ҳам, адангни сақлаб қоламан. Жалил амакингга ҳам шунақа деганман, сўраб кўр. — У бир оз сукут сақлади-да, кейин дадил овозда давом этди: — Билмаганлар билиб қўйиши керак: Асадбек ўлмайди! Айниқса, сен адангнинг ёнида турадиган бўлсанг сира-сира ўлмайди!

— Айтганингиз келсин, — деди Зайнаб кўз ёшларини артиб.

Айни дамда бу дунёнинг дастлабки сўқмоғида қоқилган, ҳали ҳаётнинг паст-баланд кўчалари, аламлари, ситамларидан беҳабар жувон билан ёвузлик дунёсидаги янтоқзорларни ялангоёқ кезиб катта бўлган одам ўртасида ғойибона битим тузилаётган эди. Кесакполвон дастлабки алам-ситам тузини тотиб, фарёд ураётган жувонни ўз дунёсига чорлаётган эди.

— Дўнги қизим, сени биров ранжитса, мен борман. Сенинг кўз ёшинг сира ҳам тўкилмаслиги керак. Мен бошингга тушган кулфатларни сал-пал биламан. Энди бунақаси бўлмайди.

Зайнаб «Ростдан биласизми? Адам айтдиларми?» дегандай ялт этиб унга қаради. Бир оз уялиб, юзи қизара бошлади. Лекин ўзини тезда қўлга олди: йиғлаши мумкин бўлмаган Асадбекнинг қизи уялмаслиги ҳам шарт!

— Амаки, гапингиз рост бўлса, менга бир одамни топишга ёрдам беринг, — деди у қатъий равишда.

«Жамшидни айтади шекилли? Жамшиднинг тириклигини билармикин?» — деб ўйлади

Кесакполвон.

— Ёрдам берасизми? — деб қайта сўради Зайнаб.

— Албатта ёрдам бераман, айт, кимни топиб берай?

— Бир хотинни.

— Хотинни? Оти нима экан?

— Мардона. Мен касалхонада ётганимда у ҳамшира эди.

— Мардона дегин?.. — Кесакполвон Ғилай Шомилнинг Москвага кета туриб айтган гапини эслади. Унинг нимадан хавотирда эканини энди сал тушунгандай бўлди. — Мардонани нима қиласан?

— Уни... ўлдираман! — шундай деб Зайнаб муштларини сиқди.

Кесакполвон унинг важоҳати ўзгарганини сезиб, аҳди қатъий эканини англади. Бу ҳам унинг учун муддаонинг ўзи эди.

— Мардона керак бўлса, топамиз-да, — деди Кесакполвон, сўнг ўрнидан туриб телефон гўшагини кўтарди-да, лозим рақамни терди. Аёл кишининг овозини эшитгач: — Алло, Мардона, сенмисан? — деди. «Йўқ, мен сингиллариман», деган жавобни эшитгач, «Опангни чақир», деди.

Буни эшитган Зайнаб ҳанг-манг бўлиб қолди. У «Мардона аллақачон қайси бир шаҳарга қочиб кетган, уни бир ойми, бир йилми қидириш керак», деб ўйларди. Худди тушда содир бўлгандай бир дақиқада топилиб турса?.. Зайнаб шунисига тушуна олмади. Умуман олганда, у тўғри фикр юритган эди. Мардона бошқа шаҳарга жўнашни ихтиёр этганда Ғилай қўймади. Аввалига «Сен қўрқаётган Асадбек бугун-ерта инига кириб кетади», деди. Кейин эса, Чувринди ихтиёрига ўтиб имкон тополмади. Шу сабабли ҳам Кесакполвондан уни эҳтиёт қилишни сўраган эди. Қўйни бўрининг қўлига топшириб кетаётганига унинг ақли етмади.

Мардона у томондан гўшакни олди шекилли, Кесакполвон Зайнабдан кўзини узмаган ҳолда гапирди:

— Алло, Мардона, ўзингмисан? Шомилбек Масковдан телпон қилмадимми? Менга бир гап айтиб кетувди. Ҳа, қулоғингга айтаман. Ҳозир бораман, кутиб тур.

Гўшакни жойига илиб, Зайнабга «Хўш, ана, топдим. Энди нима қиласан?» дегандай қаради.

Кейин Зайнабнинг ажабланаётганини кўриб изоҳ берди:

— Ҳосилнинг Ғилай Шомил деган югурдаги бўларди. Мардона ўшаники. Ҳосил отилган кун бир борган эдим.

«Ҳосил отилган кун? Ким отди?» — деб ўйлади Зайнаб, аммо саволини тилига чиқармади.

Чунки у Ҳосилбойваччанинг исминигина эшитган, ўзини эса кўрмаган эди. Отилган вақти, сабабини билиш унинг учун айтарли шарт эмасди.

— Қани, борамизми? — деди Кесакполвон.

— Билмасам... — деди Зайнаб қатъиятсизлик билан.

— Бўшашма, дадил бўл! Сен Асадбекнинг қизисан. Биринчи қадамда лалайсанг, иш пачава бўлади. Тур, кетдик!

Йўл-йўлакай Кесакполвон Зайнабга қасос олиш йўлларини ўргатди, қасос олишдан кейинги ҳузурни таърифлади.

3

Зайнабни кўргач ҳайратдан лол қотган Мардонанинг аҳволини тасвир этмоққа қалам ожиз. Ҳа, аввал ҳайратланди, сўнг бу ҳайрат ўрнини қўрқув сели эгаллади. Ҳатто аъзойи-баданидан жон чиқиб кетгандай бўлди.

Ҳосилбойвачча отилган куни Ғилай Шомил бу ерга Кесакполвонни бошлаб келиб, туни билан маишат қилгач, эрта саҳарда Мардона ётган хонага кирган эди.

— Иш бузилди, — деган эди у афсус билан. — Шеф инига кириб кетди. Мен билан келган

пакана янги шеф. Тайёрланиб тур, сени бошқа ёққа кўчираман.

Бир неча кундан бери Шомилнинг келишини, бошқа ёққа кўчиришини кутарди. Кутгани келмай, кутмагани келди. У ҳожасининг истаги билан кўп қизларни игнага ўтқазди, яъни гиёҳвандга айлантириб берди. Кўп бокира, аммо алданган ёки кўрқитилган қизларнинг номуси ҳам шу уйда булғанди, бедарак йўқолган ёш қизларнинг сўнги излари ҳам шу уйда қолган. Бу ишлар кимгадир фожиа бўлиб туюлиши мумкин, ким учундир даҳшат, аммо Мардона учун бу оддий, эътибор беришга ҳам арзимайдиган воқеа саналарди. Эсини йиғиб, ўз номуси учун курашмоқчи бўлган қизларни «Бахтинг келганда маишат қилиб олсанг-чи, қаерда бузилдинг, ким бузди, сенга барибир эмасми? Маишат қилиб, пулини шилсанг-чи?» деб койир эди. Улар бир кунмас бир кун ёқамдан олар ёки кўкрагига ўлим фариштасининг бемехр юрагини жойлаб келар, деб ўйламаган эди.

Тўғри, Зайнаб топширилганда дастлаб чўчиди. Иш орқага қараб кетгач эса кўрқа бошлади.

Бекор кўрқмаган экан, мана, ўлим фариштасининг номи билан келиб турибди.

— Зайнаб, айб менда эмас, буюришди, — деди Мардона титроқ овозда.

— Ичкарига кир, — деб буюрди унга Кесакполвон, кейин «Дадил бўл», деган маънода Зайнабни секин туртиб қўйди.

— Ичкарига кир! — деб бақирди Зайнаб.

Бу бақириқ Мардонага «Сенга ўлим!» деган ҳукм маъносида эшитилиб, эсхонаси чиққан ҳолда тисарилди.

— Уйда ким бор? — деб сўради Кесакполвон.

— Бир қиз... сизга... Ўғлим...

Кесакполвон орқада турган йигитга қаради:

— Боласи билан қизни бир хонага тик, — деб буюрди.

— Нима қилмоқчисизлар? — деб йиғламсиради Мардона.

— Гаплашиб оламиз. Ётоқхонангга кир!

Кўрқувдан титраб-қақшай бошлаган Мардона буйруқни бажарди. Улар олдинма-кейин ётоққа кирдилар.

— Мана, қизим, бу ифлос сеники. Пичоқда тилиб ташлайсанми, отасанми, ўзингнинг ишинг.

— Менинг айбим йўқ, — деб чинқирди Мардона жон ҳолатда. — Менга буюришди.

— Ким буюрди? — деб сўради Зайнаб. Энди у ҳам титрай бошлаган эди. Мардонани кўрқув, жон аччиғи, Зайнабни эса қасос, нафрат ўти титроққа солган эди.

— Менга Шомил ака, Шомил акамга Ҳосил ака...

— Баланд дорга осиялсан, — деди Кесакполвон. — Ҳозир Ҳосил акангни кўрасан.

— Йўқ! — деб қичқирди Мардона.

— Амаки, сиз чиқиб тулинг, — деди Зайнаб.

Кесакполвон Зайнабнинг қўлига пичоқ тутқазиб чиққач, Мардона ўзини ерга ташлаб, уввос тортиб йиғлади:

— Боламга раҳмингиз келсин, Зайнаб. Тавба қилдим, кечиринг.

— Мендан олдин ҳам қилганмидинг бу ишни? — деб сўради Зайнаб.

Ешик орқасидаги Кесакполвон худди Асадбекнинг овозини эшитгандай бўлди. Ҳарҳолда овоз Зайнабники, оҳанг эса Асадбекники эди.

— Яширмайман, бўлган бу ишлар. Мен фақат буйруқни бажарар эдим.

— Сен ўлишинг керак, — деди Зайнаб унинг кўзларига қарамасликка ҳаракат қилиб.

— Зайнаб, кечиринг...

— Қўлларингни чўз! — деб буюрди Зайнаб. — Игна санчадиган қўлларингни чўз.

— Нега, Зайнаб?

— Кўрмоқчиман, менинг кўкракларимни ҳам шу қўлларингда эзғилагансан-а? Чўз деяпман, мен бир кўрай, қонлимикин бу қўллар.

— Қон йўқ, тоза, — деб қўлларини чўзди Мардона.

Шунда Зайнаб пичоқни бир силтаб унинг билагини тилиб ташлади. Мардона чинқириб юборди. Тирқираб отилган қонни кўрган Зайнаб ҳам кўрққанидан бақирди. Бу овозларни эшитган Кесакполвон шошилиб ичкарига кирди. Зайнаб йиғламсираб бошини унинг кўксига қўйди. — Уни ўлдир, — деди Кесакполвон. — Унга қара, кўрқма, ўлдир! Агар сенинг ўрнингда у бўлса бирпасда ўлдириб қўяди. Сен уни қийнаб ўлдир!

— Йўқ, ўлдиролмаيمان, — деди Зайнаб йиғламсираб.

— Агар ҳозир ўлдирмасанг, кейин ҳеч қачон қилолмайсан бу ишни.

— Йўқ, амаки, қўлимдан келмайди...

— Унда қараб тур, — Кесакполвон шундай деб Зайнабни Мардона томон қаратди-да, унинг қўлидан пичоқни олди. Мардона ўзини ҳимоя қилишга улгуролмай ҳам қолди. Кетма-кет урилган пичоқ зарбидан омонатини топширди.

Биринчи марта пичоқ урилгандаёқ Зайнаб хонани тарк этди. Кўчага чиқиб, машинага ўтириб олди. Дир-дир титрай бошлади.

Зайнаб «Асадбекнинг қизи» бўлиши ҳаргиз мумкин эмасди.

Кесакполвон билан йигит ярим соатлардан кейин чиқишди. Йигит болачани ёстиқ билан бўғаетганида Кесакполвон дўмбоқ қизни татиб кўрди. Шу билан қутуламан, деган қиз ҳам ёстиқда бўғилди.

Машина ўрнидан жилгач, Кесакполвон керишиб қўйди-да:

— Бугун бир-ир савоб иш қилдим. Бу дунёни иккита шилтадан тозаладим, — деди.

Тасодиф шуки, Мардона пичоқланган куни Москвада Филай Шомил ҳам ўлдирилди.

XVII 6 о 6

1

Қош қорайиб, овқат пишгач, Ҳабиб Сатторовни онасининг уйига чақирдилар. Келини келтириб қўйган мошхўрдани тез-тез хўриллатиб ичиши Рисолат кампирга ёқмади.

— Мунча ҳовлиқиб ичасан, уйингга шошяпсанми?— деди у, кейин бир пичинг билан ўғлини «узиб» олмоқчи бўлди: — Ойтовоқ хотининг «тез келинг» деганмиди?

Ўз хаёлларига банди бўлган Ҳабибга бу пичинг таъсир этмади, оддий савол ўрнида қабул этиб, осойишталик билан жавоб қайтарди:

— Шошаётганим йўқ, ойи, мошхўрда қайноқ экан. Бугун кетмайман, қоламан.

— Мошхўрдани сал совугандан кейин ичса, мазали бўлади, ҳовлиқма. Хотининг нимага келмади?

— Ҳайронман, келмоқчи эди. Келиб қолар.

— Келиб бўпти. Қайниси ўлиб кўк ҳам киймади. Бегонага ўхшаб келиб-кетиб юрди.

— Ойи, қўйинг эски гапларни, энди аҳил яшашимиз керак. Мен яқинда яна Москвага кетаман. Энди кўпроққа кетаман. Ўша ерда ишлайман.

— Шошилма, аввал мен ўлай, кейин қаёққа борсанг бор.

— Ойи, бормасам бўлмайди, унақа деманг. Келинингиз қолади.

— Уни қара-я! Ўша ойтовоғинг менга қарарканми? Жағимни боғларканми? Кетавер, ўлигим кўчада қолмас, мен ўлсам шу Хонзода қизим кўмади.

Хонзода она-бола орасида гап қочаётганини билиб, чойни янгилаб келиш баҳонасида ташқарига чиқди.

— Сен бола, илмдан бошқа нарсани ўйламайсан ҳеч? — деб аччиқланди кампир. — Хонзода энди менга ким? Ҳеч ким! Барака топсин, қараб турибди. Эрта-индин биров оғиз солса, эрга тегади-кетади. Ёш жувон кўчада қолмайди. Сен кўрқма, мен узоқ яшамайман. Ҳар куни уканг тушимга кириб чақиряпти...

— Ойи, қўйинг, — деди Ҳабиб, косани нари суриб.

— Жаҳл қилмай, овқатингни ич. Пешонам асли шўр экан. Анварим тирноққа зор ўтди. Сенга яхши хотин учрамади. Жим бўл, ёнини олма.

— Ёнини олаётганим йўқ. Хўп ойи, сиз нима десангиз шу. Эрталаб сизни уйимга олиб кетаман. — Бекор айтибсан. Бу уйда аввал аданг раҳматликнинг руҳи кезиб юрарди. Энди у Анварим билан биллалашди.

Ҳабиб Сатторов шу зайлдаги дам жаҳл аралаш, дам аламли, дам ҳасратли гапларга қўшиб овқатини ичди. Яна бир оз гаплашиб ўтиргач, Рисолат кампир:

— Қоладиган бўлсанг, укангнинг уйига чиқ. Хонзодам менинг ёнимда ётади, — деди.

Ҳабибнинг нияти ҳам шу эди. Онасини икки ёноғидан ўпиб, ташқарига чиқди.

Ҳовлида бир оз турди.

Ҳаво худди туғолмай қийналаётган хотинга ўхшайди. Ёғса ёға қолмайди, очилса очила қолмайди. Тунд бўлиб киши юрагини сиқади. Ҳабиб Сатторов юрти қуёшини соғиниб келган эди, аксига олиб ҳаво ҳам уни тундлик билан қаршилади. Англиянинг тумани, Москванинг рутубатидан безган эди. Ҳеч чекмайдиган одамнинг бирдан чеккиси келди. Хаёлини чалғитиш учун атрофига қаради. Ҳаммаёқ ютаман деб турибди. Анвардан сўнг ҳовли ҳам ҳувиллаб қолгандай эди. Ҳовлидаги бирон дарахтнинг шохлари кесилса ҳам ўрни сезилиб турганда, бутун бошли бир одамнинг йўқлиги билинмайдими?

Ҳабиб Сатторов бир неча дақиқа мақсадсиз, маънисиз тургач, оғир қадамлар билан бир-бир босиб Анварнинг уйи томон юрди.

Ўша етим уй, ўша бир оёғи каноп билан боғланган етим стол, етим қалам, дафтарлар...

Беихтиёр дафтарлардан бирини олиб варақлади.

«...Во ажаб! Одамнинг заҳари илонникидан кучли эканини билмабман. Бугун ноолим, ноакадемик Холидий деган аблаҳ устоз Ҳикмат Ўролов номини булғаш учун бир арава ахлат ағдарди. Мақоласи билан газетани ҳам ҳаром қилди. Қузғун бургутни ахлат титишда айблади. Устознинг уйларига бориб зўр бир ривоят эшитдим. Бир куни буни шеър қилишим керак. Мана у:

«Луқмони ҳаким йўлда бораётсалар бир уйдан нола эшитилибди. Кирсалар хаста одам оғриқларга чидаёлмай дод дер эмиш. Табиблар келиб, уни бугун-ерта ўлади, дейишибди экан. Луқмони ҳаким хастанинг билак томирини ушлаб кўриб дебдиларки: «Дардингизга даво бор. Илон заҳри сизга шифо бергай». Хаста дебдики: «Илон заҳрини мен қайдан топай? Бир бедаво бўлсам... Ё мени шу аҳволда ташлаб кетаверасизми? Оллоҳ менинг зоримни эшитиб, Луқмони ҳакимга рўбарў қилганида эди, у зот мени ташламас эдилар». Луқмони ҳаким бу нолани тинглаб айтибдиларки: — «Зинҳор ташламасман». Хуллас, ҳазрат Луқмони ҳаким илонзорга бориб бир ёшроқ илонни бўғзидан бўғиб турибдилар. Шунда илон иттифоқо тилга кирибди ва дебдики: «Ей инсон фарзанди, сен нечун мени бўғаётирсан? Оллоҳнинг менга берган жабрлари камми эди?» «Оллоҳ сенга қандай жабрлар қилди?» деб сўрабдилар Луқмони ҳаким. «Мени кўримсиз қилиб яратди, одамлар кўрсалар мендан қочадилар. Мени ертубан қилиб қўйди, судралиб юришга маҳкум этди. Энди сен мени бўғиб, жонимни оларсанми?» Луқмони ҳаким дебдилар: «Шундай қилмасам бир одам ҳаётдан кўз юмар». Илон дебди: «Ажаб! У одамни сақлаб қолмоқ учун мени ўлдирасанми? Ахир у ҳам Оллоҳнинг бир махлуқи, мен ҳам. Бир жонни сақлаб қолмоқ учун иккинчисини маҳв этмоқ шартми? Эй инсон боласи, сен айт: мен бировни чақсам, менинг заҳримни даф эта оласанми?» Луқмони ҳаким айтибдилар: «Ҳа, даф эта оламан». Илон дебди: «Унда менинг заҳрим кучли эмас экан. Дунёда шундай заҳар борки, сен уни зинҳор даф эта олмассан!» «Қандай заҳар? Қора қуртликими?» — дебдилар Луқмони ҳаким. «Е, йўқ, — дебди илон. — Дунёда энг кучли заҳар — одамнинг заҳри. Бунга даво йўқтур. Одам одамни чақса, албатта, ўлим ҳақдир! Оллоҳ биз — илонларни тубан қилиб яратди. Аммо биз бир-биримизни чақмаймиз. Сиз — одам болаларини юқори қилиб яратди, сиз бир-бирингизни чақиб ўлдирасиз. Сен жонини сақлаб қолмоқчи бўлган хастага менинг заҳрим даво

эмас, янглишма. Уни ўз дўсти чаққан. Унинг заҳрига даво топа олмассан. Бунга ҳатто Луқмони ҳаким ҳам даво топмагай. Қўй, у ўлаверсин, азобларидан қутула қолсин...»

Холидий қанча одамни чақди? Яна қанчасини чақади? Унинг шогирдлари-чи? Бургут полапонини баланд қоялардан ташлаб, мағрур парвоз қилишни ўргатар экан. Қузғун эса боласига ахлат титишни ўргатади. Холидий қузғуннинг институтдаги шогирди — болаларидан нимани кутиш мумкин? Мен улар билан олишайми? Сўнг... мендан ҳам ахлат ҳиди келиб турса...»

Ҳабиб Сатторов бу сатрларни ўқиб, ўйланиб қолди: «Калласи жойида эди, балога ақли етарди. Бу дунёга нима учун сиғмай қолди, ҳайронман. Улар ахлат титса титаверсин, сен титма. Баланд учавер. Мана Соҳиб Пўлатов ҳам шунақа хилидан. Мен у билан олишиб вақтимни зое ўтказишим керакми? Мени ишдан бўшатиши — чаққаними? Тупураман мен унинг ўзига ҳам, чақишига ҳам. Англиядаги китобим чиқса ўлади куйиб, тўлғониб, ўзини ўзи чақиб ўлади...»
Дафтардаги сўнгги ёзув шу эди. «Ўлимидан аввал ёзган шекилли», Ҳабиб Сатторов шундай деб ўйлаб олдинги ёзувларга кўз ташлади. Арабий ёзувли бир неча саҳифанинг ҳошиясига битилган шеър сатрлар диққатини тортди:

*«Менда ажиб ҳолдир азизим,
Тилим забун, лолдир, азизим...»*

*«Ассалом, ҳар дилдан қувғинди андуҳ!
Ассалом, ҳеч кимса суймас изтироб!
Қўниқиб кетмиш-а сенга бу тан, руҳ,
Ўқиш бисёр бўлди сени бобма-боб...»**

Ҳабиб Сатторов шеърнинг руҳини англамади. «Шеър ёзиб бошини қотирмаганида аллақачон диссертатсия ёқлаб, олим бўлиб кетарди», деб ўйлади-да, дафтарни яна варақлади: «Хурлик ниманинг эвазига берилди? Қонлар эвазигами? Жонлар эвазигами? Жон беришга тайёр азаматлар борми бу улуғ Туркистонда? Хумоюн Мирзо хасталигида табиб Бобур Мирзога «Енг қадрли нарсангизни атанг», деганда шоҳ Бобур «Енг қадрли нарса — жоним, жонимни берайин», деган экан. Хаста она Туркистонга ким жонини фидо қилади? Ўлимдан қўрқмас, ботир ўғлонлар наҳот бутунлай қирилиб битган? Бу қандай ҳаёт ўзи? Кун бор — қуёш йўқ, осмон бор — юлдузлар йўқ. Ватан бор — ватанпарвар йўқ. Бешиқдан тобутга етгунича ҳамма пионер — кашшоф. Ўрусия нима деса, «Доим тайёр!» деб турамиз. Ватан арзонга сотилди, сотилипти... жуда арзон...

Аммо... бу узоқ давом этмайди. Ботир ўғлонларнинг руҳи қайтади ота юртга! Қадимгидай зўр давлат бир кун бўлажак! Ана ўшанда келажакдаги ботирлар биз — хоинларни лаънатлайдилар. Бизнинг руҳларимиз уларнинг лаънат тошлари остида эзилади. Шундай бўлиши керак! Биз шунга лойиқмиз! Бундан баттарига-да лойиқмиз! Алихонтўра Соғуний домла айтган эканлар: «Агар ўзбеклар ошнинг атрофига бирлашгандай бирлашганларида эди, аллақачон эркака эришган бўлар эдилар».

Мен бу ақлли сатрларга озгина таҳрир киритмоққа жазм этаман:

«Агар ўзбеклар тўпланиб, тўй-маърака ошига ошиққанлари каби имонга ошиққанларида эди, мустақилликка шубҳасиз эришардилар.

Улуғ Туркистонни фақат имон бирлаштиради.

Вақт бўлдики, Туркистон имондан узоқлашди. Оқибатда мустаҳкам бир давлатнинг ярмини Ўрусия, ярмини Хитой эгаллаб олди. Ҳозирги ҳар икки давлатнинг қизил байроқлари муслмонларнинг қони ила қизармишдир.

Оталарининг хато-камчиликларини такрорлаган авлод — нодондир.

Имонга қайтинглар дейилса, айримлар Ўрта асрга қайтамизми, дейди. Қани эди, ўша асрларга

қайтилса-ю, хоразмийлар, берунийлар, темурлар етишиб чиқса. Ўрта аср муслмончилиги дунёни нурафшон этди, ақл билан бойитди. Агар Беруний ернинг думалоқлигини кашф этмаса, Европа бунинг уддасидан чиқа олармиди?..

Ўз тарихини бузувчи кимдир? У ўз ота-онасини ўлдириб, пишириб еган фарзанд кабидир... Бундайлар қаро ер бағрига қайси юз билан борарлар?..»

Бу фикрларни ўқий туриб, Ҳабиб Сатторовнинг юраги ҳаприқиб кетди. У укасининг қалбида шунчалар дард борлигини билмас эди. Била олмас ҳам эди, чунки у бундай туйғулардан анча узоқ эди. Унинг логарифмлар билан тўла миясида бундай фикрларга ўрин йўқ эди.

«Савол:

— Дунёда барча нарсдан голиб нима?

Жавоб:

— Ақл.

Савол:

— Бир нарса борки келади-кетади, аммо кўриб бўлмас, ушлаб бўлмас, бироқ келиб-кетганини билиб турадиз, бу надир?

Жавоб:

— Бу — замондир!

Ҳа, замон! Қонли замон, қотил замон! Ўзбекнинг содда йигитлари ҳарбийга олиниб, темир тобутларда тантана ила қайтариляпти. Ақл эса жим... Афғондан келган тобутлар кўп. Муслмон йигитга қурол бериб муслмонларга қарши урушга ташларлар. «Доим тайёр!» Энди эса уриб ўлдирилган йигитларнинг мурдалари кела бошлади.

«Нима қилиб қўйдим мен, эвоҳ...

Ахир бахтга бердим-ку озор...

Кўзларимдан сачрайди минг оҳ,

Вужудимга кўчади мозор...»

Ўз фарзандларининг шафқатсизларча ўлдирилишига бефарқ қаровчи халқ қандай халқ экан!!! Ҳурлик ва хўрлик... Ёзилишда фарқ биргина ҳарфда. Бу фарқни йўқотиш учун нелар керак экан?..

Хаста руҳни ўлдириш мумкинми? Билмайман. Ҳарҳолда шунга ҳаракат бор. Эски шаҳардаги тарихий жойларнинг бузилишидан мақсад шу бўлиши керак. Босқинчи Ўрусия аскарларига қарши партизанлик уруши олиб борган азаматларнинг маркази бўлган жой бузилиб, ўрнига баҳайбат меҳмонхона қурилиб, унга «Москва» деб ном берилди. Бу ерларда қанча муслмонларнинг қони тўкилган эди. Нима, бу тасодифми? Мозорлар устидан йўл солиш, мозорлар ўрнига кинотеатрлар қуриш ҳам тасодифми? Ёки меъморнинг калтабинлигимми? Йўқ, бунинг замирида кучли сиёсат бор... Хаста руҳни ўлдириш сиёсати...

Биз шаҳидлар руҳини оёқ ости қияпмиз...»

Шу ерда яна арабча ҳарфларни ўқий олмай, пастки сатрларга кўз югуртирди:

«Бу — «Оли Имрон» сурасидан. Собитхон айтиб эди, мен ёзиб олдим. Шаҳарни Ўрусия аскарларидан ҳимоя этиб шаҳид кетганлар руҳига мос туюлди менга. Маъноси «Аллоҳнинг йўлида қатл бўлганларни ўликлар деб ҳисобламанглар. Балки улар тирик. Лекин сизлар сезмайсизлар...» Чиндан ҳам улар тириклар. Биз эса буни сезмаймиз. Шу даражада бефаҳм авлодмиз.

Шаҳидлар: «Парвардигор йўлида шаҳид бўлиб, сўнг тирилсам, яна шаҳид бўлиб, яна тирилсам, сўнг яна шаҳид бўлсам», деб орзу қилар эканлар.

Бизнинг орзуимиз нима? Қорин тўқлиги. Тинчлик... Тинчликни нотўғри тушунамиз. Озод, ҳур, эркин юртга тинчлик керак. Истибдоддаги мамлакатга-чи?.. Жиҳод, жиҳод керак. Қайси бир китоб қаҳрамони «Озодлик ёки ўлим!» деган экан. «Ҳуррият ёки ўлим!» дейдиган замонлар

келарми?..»

Бу фикрлар Ҳабиб Сатторовга оғир туюлиб, ҳазм қила олмади. Дафтарни ёпди. Ҳовлига чиқиб бир айланиб келди. Онасининг уйида чироқ ўчибди. Азадор хонадонда радио-телевизор қўйилмагани учун барвақт ётишган эди. Ҳабиб Сатторов ҳам чарчаганини ҳис қилди. Уйга кириб ётди. Уйқу босиб келса-да, ухлай олмади. Кўзи илинди дегунча юраги ҳаприқиб уйғониб кетаверди. Ўрнидан туриб ўтирди, яна ётди. Бўлмади. Яна турди. Меҳмонхонага чиқиб оёғи чўлоқ столга яқинлашди.

Шунда...

Шунда дераза ёришиб, нур оқиб кирди. Қулоғи шанғиллади. Сўнг майин овоз эшитилди:

— Бизни кутмаганмидинг?

Ҳабиб Сатторов юрагига қўрқув оралаб, атрофига олазарак боқди.

— Сен бизни кўра олмайсан.

— Кимсиз? — деб беихтиёр пичирлади Ҳабиб Сатторов.

— Қўрқма, биз сенга фақат яхшилик истаймиз.

— Кимсиз? — деб пичирлади яна Ҳабиб Сатторов.

— Биз бошқа сайёраданмиз.

— Қайси сайёрадан?

— Сизлар Чаён юлдузлар туркуми, деб атайсизлар. Биз эса Зурру деймиз. Зурру — нур ўлкаси дегани...

— Бўлиши мумкин эмас.

— Мумкин. Деразага қара!

Ҳабиб Сатторов деразадан оқиб кираётган нурга қараб укасини кўрди. Жиннихонадаги сўнгги тунни бедор ўтказаётган Анвар чойшабни олиб йиртди-да, арқон қилиб эшди. Сўнг эшик томон юрди. Остонага етганида изига қайтди. Қоғоз-қалам олиб ёзди.

Шу онда Ҳабиб Сатторов яна ўша овозни эшитди.

— Нима ёзганига қизиқяпсанми?

— Ҳа.

— Ўқиб берамиз:

*«Бошгинамга ағанаган катта тоғлар, алвидо!
Мен кетарман ҳасратланиб, руҳи соғлар, алвидо!
Бу дунёнинг шўришига навнихоллар тебранинг,
Еслироқ боғбони йўқ, қолди боғлар, алвидо!*

А с қ а р Қ о с и м».

Овоз тинди. Анварнинг ҳаракати эса давом этди. Бўйнига сиртмоқ солаётганда Ҳабиб Сатторовнинг лаблари титради. Осилганича типирчилаётган укасини кўргач, «Анвар!» деб додлаб юборди. Кафтлари билан юзини тўсиб хўнграб-хўнграб йиғлади. Куни билан келмаган йиғи энди селдай босди. Йиғлаб-йиғлаб кафтларини юзидан олиб, яна деразага қаради. Нур йўқолмабди.

— Нима истайсизлар мендан? — деб пичирлади у.

— Уканг билан гаплашишни хоҳлайсанми?

— ...

Сукут ризолик аломати сифатида қабул этилиб, ҳозиргина типирчилаётган укаси ўрнида, оппоқ либос кийиб олган, акасига кулимсираб қараётган Анвар кўринди.

— Ака, яхши келдингизми? — деб сўради у.

— Анвар, жон укам, нега ундай қилдинг? Ҳеч бўлмаса ойимларни ўйлашинг керак эди.

— Ойимни кутяпмиз.

— Ундай дема.
— Сиз ҳам келасиз.
— Бекор гап!
— Ишдан ҳайдашибди-ку?
— Ишдан ҳайдашса нима қилибди. Калламдан илмни суғуриб олишолмайди-ку?
— Ака, келинг, бу ер яхши...
— Бекор гапларни гапирма...
Анвар чекиниб, таниш овоз эшитилди:
— Уканг тўғри айтади. Биз сени зўрламаймиз. Ўзинг руҳан тайёрланиб келасан.
— Йўқ! Йўқ! — Ҳабиб Сатторов шундай деб яна қафтларини юзига босди. Бир неча нафас шундай тургач, кўзларини очди: нур йўқолибди. Ҳаммаёқни сукунат босган. Ўзи терга ботган, лаблари титради. У бир оз гангиб турди-да, шошилиб уйдан чиқди.
Тунни ҳовлида бедор ўтказди. Совқотиб кетса ҳам уйга қайтиб кирмади.
Келини тонгда туриб ювингач, уни саволга тутди. Хонзода Анварнинг дераза олдида қотиб туришини айтгач, ҳайратланди.
«Бу не сир-синоат бўлди?» деб боши қотди.

---

* Гулчеҳра Нур шеърларидан.

2

Ҳабиб Сатторовнинг бир кечада кўзлари киртайганини кўрган хотини безовталаниб:
— Ҳа, адаси, тинчликми? — деб сўради.
— Тинчлик, — деди Ҳабиб Сатторов тўнғиллаб, — нега бормадинг?
— Қизингиз ўқишдан иситмалаб келди...
— Қизим ёш гўдак эмас-ку, дори-пори бериб, бориб келсанг бўларди. Сен туфайли мен эзилишим керак. Анварни нимага айтмадинг?
— Ишга бораман, деб турувдингиз, ортиқча ҳаяжонланманг, девдим.
— Ҳе, сендақа меҳрибонни... — Ҳабиб Сатторов анчадан бери қилмаган ишини қилди: хотинини бўралаб сўқди. Хотини бундан ранжиб, бир кўтарилмоқчи бўлди-ю, эрининг феъли бошқачалигини фаҳмлаб, ўзини тийди.
Ҳабиб Сатторов тунги воқеа нима эканига жавоб топа олмади. У қўшниси, физика билан шуғулланувчи олим дўсти Умар Бахтиёровга учрашишни хаёл қилиб, азонлаб келган эди. Умар Бахтиёров биоқувват, пара-психология ҳақида унга баъзан гапириб қоларди. Бу маърузалар Ҳабибга ёқмасди. Ҳар икки тушунчани ҳам ғайрифан деб ҳисобларди. Бир куни шундай деганда Умар Бахтиёров пичинг билан:
— Худди совет олимларига ўхшайсиз, — деган эди.
— Совет олими бўлмай кимман? — деб ажабланган эди Ҳабиб Сатторов бу кинояни англамай.
— Парапсихологияни фақат совет олимлари инкор этишади. Бу фанни бутун дунё ўрганadi, — деб куюниб изоҳ берган эди у.
Тунги воқеадан сўнг Ҳабиб Сатторов биринчи бўлиб шу қўшнисини эслади. Бахтига Умар Бахтиёров уйда экан. Сочлари умуман тўкилиб битган, Ҳабиб Сатторовдан бир ёш кичик бу олимнинг ҳаракати серғайрат, гапириши ҳам шунга яраша эди. У тез гапирганидан айрим фикрларини уқиб олиш қийин бўларди.
— Бир маслаҳатли иш чиқди, — деди Ҳабиб Сатторов, — фақат шартим бор: секин, шошилмасдан гапирасиз.
— Албатта-албатта, — деди Умар шартга кўниб.
Ҳабиб Сатторов тунги воқеани умумий тарзда айтиб бергач, у ғолиб одам кулгуси билан кулди-

да:

— Худодан қайтибди, — деди.

— Нимага унақа дейсиз?

— Сиз бир пайтлар менинг гапларимни ғайрифан дер эдингиз. Исботига ўзингиз учрабсиз.

— Менга гина қилманг, менга тушунтиринг, — деди Ҳабиб Сатторов бир оз асабийлашиб.

— Бу биоэнергетик чакраларнинг иши, — деб оҳиста гап бошлади Умар. — Яъни — биоэнергетик марказ десак ҳам бўлади. Одамлардаги биоқувват ҳам электр қувватига ўхшаб «манфий» ва «мусбат» бўлади. Икки одам биоэнергетик майдон ҳосил қилади. Яъни бир одам иккинчи одамга аура орқали, яъни нурланиш орқали таъсир қилади. Одамда нечта кўз бор? — Умар Бахтиёров шу саволни бериб муғобирларча кулимсиради.

— Сизда балки ўнтадир. Аммо менда иккита, — деб жавоб берди Ҳабиб Сатторов.

— Ўнта эмас, учта. Учинчи кўз — гипофиз. Гипофиз ана ўша аураларни қабул этади. Укангизни ҳам, сизни ҳам бегона энергоинформатсион майдонлар безовта қилган.

— Улар бошқа сайёраданмиз, дейишди?

— Бўлиши мумкин. Бошқа сайёрада бионурланиш марказлари кучлидир балки?

— Хўп, энди нима қилиш керак?

— Электромагнит экран билан шу майдонни бузиш керак. Мен шундай экран ихтиро қилганман. Лекин уни биров тан олмаяпти. Агар истасангиз синаб кўрайлик. Укангизнига ўрнатиб, нур пайдо бўлишини кутамиз.

Ҳабиб Сатторовга бу таклиф хаёлпараст талаба болаларнинг гапидай туюлди. «Ўйлаб кўрамиз», деб чиқиб кетди.

Шу гапдан кейин Умар Бахтиёров уни ҳоли-жонига қўймади. Охири Ҳабиб Сатторов кўнди.

Ихтиро этилган электромагнит экранни олиб боришди. Ўша дераза тоқчасига ўрнатиб кутишди.

Нурнинг пайдо бўлишини кута-кута иккови ҳам ухлаб қолишди.

Ерталаб туриб қарашса, экран пачоқланиб ётибди...

XVIII б о б

1

Чувриндини кузатиб чиққан йигит унинг қўлига чиройли қоғозга ўралиб, чиройли тасма билан боғланган қутини берди.

— Бу Хонгирейнинг Асадбекка совғаси. Шахсан ўз қўлига топширасан. Бу Хонгирей билан Асадбекни бир-бирига боғлайди. Уни қўлингда кўтариб кет, синади, — деб огоҳлантирди. Чувринди назорат бўлими орқали кутиш хонасига ўтганида Жамшидни кўрди. У Жамшид билан бирга кетишини билмаса-да, яқин кунларда кўражагини тахмин қилиб эди. Жамшид эса Чувриндининг Москвада эканидан бутунлай беҳабар бўлгани сабабли бу кутилмаган учрашувдан дастлаб довдиради. Бир неча ой кўришмаган қадрдонлар оддийгина қўл беришиб омонлашдилар. Одамлар қуршовида ортиқча гаплаша ҳам олмадилар. Чувринди Жамшиднинг кўзларидаги савол учқунларига жавобан:

— Ҳаммаси яхши бўлади, — деб елкасига оҳиста уриб қўйди.

Шундай дейишга дегани билан «Ҳаммаси қанақасига яхши бўлишини» ўзи ҳам билмасди.

Масала у кутган даражадан ҳам баттар чигаллашиб кетдики, оқибатда Хонгирейнинг усталигига тан бермай иложи қолмади. Айниқса, Жамшидни ўзи билан олиб кетиши... Хонгирей «Жамшидни бирга олиб кетасан», деганида «бу шунчаки тайинсиз гапдир», деб ўйлаб эди.

Энди билса, бу ҳам Хонгирейнинг усталигидан экан. Яқиндагина «ўлди» деб эълон қилиниб, мурдасини ўз уйидан чиқарган одамни энди ўзи тириклайин бошлаб боради...

Шаҳарга етиб, хайрлашар маҳалида Чувринди унга:

— Уйингдан чиқмай ўтира тур. Бир-икки кун сабр қил, — деб тайинлади. Зелихон билан учрашувдан сўнг хаёлнинг минг турли кўчаларига кириб, валинеъматларидан кўнгли қолаётган, ҳатто Хонгирей хизматига ўтганидан қувона бошлаган Жамшид меҳрибонлик билан айтилган бу гапни эшитиб, итоаткорлик билан «Хўп», деди. Чувринди тўғри Асадбекнинг уйига борди. Ҳожасининг табибга кетганини эшитиб қўлидаги қутини йигитларга берди-да: «Бек аканг келгунларича эҳтиёт қилларинг», деди. Ертасига болохонадаги йигитлар Чувриндиникига телефон қилиб, қутидан ҳаддан ташқари сассиқ ҳид чиқаётганини маълум қилишди. Юраги нохуш бир нарсани сезган Чувринди дарров етиб келди. Қути болохона айвонига чиқариб қўйилган, ундан таралаётган бадбўй кўчадан кирган одам димоғига урилди. Чувринди ҳиддан бурнини жийириб, йигитларга «Олиб тушларинг», деб шийпон томонга юрди. Қутини олиб тушган йигит уни чаққонлик билан очди. Очди-ю, қўлларига қалтироқ кирди. Чувринди ҳам ҳайратдан донг қотди: қутида Ғилай Шомилнинг калласи турарди... Шомил калласи узилаётганини сезишга ҳам улгурмаганми, кўзлари очиқ қолган, худди «Дунёнинг охир-оқибати шуми?» дегандай бир кўзи чапга, иккинчиси ўнгга қараб саволига жавоб излагандай бўларди.

2

Абдурахмон табиб хайрлашиш маҳалида Асадбекка «Хастаман, деб ғам чекманг. Хасталик — бахтсизлик эмас, бахтсизлик — бу дунё бойлигига муҳаббат қўйишдир», деди. Мана шу гапнинг мазмунини чақиш учун Асадбек кўп ўйланди-да «устма-уст бостириб келаётган бахтсизликларим шундан экан-да», деган хулосага келди. Хайрлашишларидан олдин табиб Муҳиддин отага қараб туриб бир ривоят айтди: «Емишки, Чумоли яшайдиган жой емишга бой экан. У яхши еб-ичиб, обдон семирди. Сўнг... бир куни қараб, осмондаги қушларни кўрди. Кўрди-да... улар каби учмоқни истади. Қанот чиқармоқни умид қилди. Кутилмаганда умиди ижобат бўлди — қанот чиқарди-ю, учди. Аммо семизлиги туфайли баланд учолмади. Ердан бир озгина кўтарилди, холос. Шунда парвоз этмоқни истаган семиз чумолини қушлар кўрдилар. Оқибат шуки, у қушларга ем бўлди...» Асадбек бу ривоятни ҳам кўп ўйлади. Ўзини чумоли ўрнига ҳам, қушлар ўрнига ҳам қўйиб кўрди. Аммо бирон хулосага келолмади. Асадбек уйига қайтганидан кейин ҳам табибникида ўтган кунларини кўп эслади. Айниқса, Дев аканинг ҳолати бир неча марта тушига кирди. ...Улар чой ичиб ўтиришганда табиб кириб, узрли оҳангда Дев ака хасталанганини, уни бориб кўриши лозимлигини айтди. Муҳиддин ота одамгарчилик юзасидан «Биз ҳам борайлик, беморни йўқлаш савоб», дегач, табибга эргашдилар. Қишлоқ чеккасидаги сомонсувоқ кичкина уйча. Абдурахмон табибнинг сайъи-ҳаракати билан қурилган бу уй — Дев аканинг бошпанаси. Ичкарида тахмон. Сандиқ. Кўрпа-кўрпачалар. Лекин Дев ака эски палос устида, бошига гувала қўйиб ётибди. — Бу кишининг одатлари шу, — деб изоҳ берди, Абдурахмон табиб. — Кўрпа-ёстикда ётмайдилар. Қишин-ёзин шу аҳвол. — У дунёда барчамиз шу ҳолда ётамиз, — деди Муҳиддин ота. — Муту қабла ан тамуту, — деб қўйди табиб. Беҳол ётган Дев ака бошини сал кўтариб, табиб билан Муҳиддин отага миллион сўмдан ваъда қилди. Бу сафар ҳам Асадбекка «ҳеч нарса тегмади». — Мен миҳ тополмадим, сен топдингми? — деб сўради Дев ака табибдан. — Топдим, — деди табиб унинг билак томирини ушлаб. — Яхши! — деб жилмайди Дев ака. — Яхши, энди юртимизга қайтамиз. Сарой соламиз. Ҳамма озод бўлади!

— Ҳа... озодликка оз қолибди... — деди Абдурахмон табиб беморнинг қўлини оҳиста равишда шолча устига қўйиб.

Унинг нима демоқчи эканини Муҳиддин ота англади-да, Дев акага ачиниш билан қараб қўйди. Улар кетмасларидан аввал ҳам табиб ундан хабар олган эди. Муҳиддин отанинг «Қалай, тузукмилар?» деган саволига бош чайқаб қўйиб, «Шифо Оллоҳдан» деган эди.

Асадбек уйига келгандан бери ўзига «миллион сўм бергиси келмаган бу ғалати одам тирикми ё бандаликни бажо келтирдими?» деб ўйлади. Кейин ўзининг ташвишлари билан бўлиб бошига гувала қўйиб ётувчи бу одамни унута бошлади.

У шифо топаётганидан қувониб, уйга қайтганда бирон яхши хабардан умидвор эди. Аммо... шодликни оширгувчи хабар бўлмади.

Чувринди ҳам, Кесакполвон ҳам унинг қайтишини ўзларига хос интизорлик, сабрсизлик билан кутар эдилар. Тилла тангани олиб келгач, уйига қайтган Жалил ҳам хавотир, ҳам умид билан кутарди. Кесакполвон уникига икки марта келиб, «Яна бориб, хабар олиб келинг» деб тикилинч қилди. Жалил биринчи сафар «Табибнинг ғашини келтириб қўйсам, «Кўтар аравангни!» деб ҳайдаб юборади» деган мулоҳазасини айтиб, уни тинчитди. Иккинчи сафар келганда «Мен сенинг югурдагингманми!» деб бобиллаб берди.

Асадбек шаҳарга етиб келишлари билан, ҳайдовчига «Жалил акангникига ҳайда», деб буюрди-да, Муҳиддин отага қараб: «Хавотир олиб ўтиргандир», деди.

Жалил уйда йўқ эди. Шу учун келинга «Ўртоғимга салом айтинг», дегач, уйига қараб юрдилар. Кесакполвоннинг уйда сиқилиб кетган, айниқса Мардонадан ўч олиш мақсадида қаттиқ қўрққан Зайнабнинг касали қўзиб, анча қийналди. Шунинг учун Чувринди қайтган куниёқ унга телефон қилиб, отасининг уйига келди. Ёш жувон ёлғиз ўзи турмасин, деб Чувринди хотинини ҳам шу ерга олиб келган, буни эшитиб Кесакполвоннинг фиғони ошган эди. Унинг фикрича, Чувринди Асадбекнинг хонадонига тўла ҳукмронлик ўрнатишга эришган эди.

Чувринди хотинига айрим ишларни тайинлаб кетаётганда ҳовлига Асадбек кириб келди.

Ҳожасининг анча дадил кириб келаётганини кўрган Чувриндининг зулумот бағрига чирок ёқилгандай бўлди. Асадбек билан қучоқлашиб кўришиб, «Худога шукр» деб қўйди.

Кесакполвоннинг ваҳимали тарзда тушунтиришидан сўнг хавотир оташида қоврилаётган Зайнаб ҳам отасининг кўринишидан мамнун бўлди.

Зайнабнинг аҳволидан беҳабар Асадбек ундан «Нима учун бу ердасан?» деб сўрамади.

Қизининг келиб-кетиб юришига кўникиб қолгани учун «Еринг тузукми?» деб қўя қолди.

Муҳиддин ота борлиги учун бу кеч ишдан гаплашишмади. Меҳмоннинг истаги билан уни эртасига Красноярга узатдилар. Шундан сўнг учовлари шаҳар марказидаги уч қаватли бино ертўласида тўпландилар.

Анчадан бери улар бу ҳолда жам бўлиб ўтирмаган эдилар. Хорижга бориб келган Ташқи ишлар вазири жумҳурраис ва бош вазирга ҳисоб бергани каби Чувринди ҳам ҳожаларини сафари оқибати билан таништирди. У бу ҳисоботга астойдил тайёрланган эди. Чунки Хонгирей айтган гапларни, унинг мақсадини айтмоқ зинҳор мумкин эмас. У гапларини тамом қилиши билан Кесакполвон:

— Ғилай қани? — деб сўради.

Бу саволни у Чувринди келган куниёқ сўраган, «Хонгирей ёнида қолди», деган жавобни эшитган эди. Жавобга қониқмагани учун ҳожаси ёнида яна сўради.

— Ғилайни Хонгирей олиб қолди. Гаровга турсин дейди. Лекин унинг ўрнига... — қолган гапини айтишга қийналди.

— Чайналма, гапир гапингни, — деб жеркиди Кесакполвон. У Ғилайнинг Хонгирей ёнида қолганига ишонмади. Ғилай ким бўлибдики, Хонгирей уни гаровга олиб қолса. «Ғилайни яширган, ўзига керак вақтида ишга солади», деган фикри қатъийлашди.

— Бек ака, биз бир айб иш қилганмиз. Сўксангиз ҳам, урсангиз ҳам ҳаққингиз бор.

— «Биз» деганинг ким? — деди Кесакполвон.

— Сиз билан мен...

— Ие, сен билан шерикликда нима ёмон иш қилибман?

— Жамшидни айтаман...

— Жамшид? — деб ажабланди Асадбек. Кейин у ҳам жеркиб берди. — Гапирсанг-чи, бунча чайналасан!

— Гап шуки, ўшанда Жамшидни ўлдирмаган эдик. Яхши йигит, садоқатли йигит. Жаҳл устида айтвордингизми девдик. Уни Сочига юбориб, ўликхонадан бир мурда топиб ёқувдик.

— Бунақа хунарларинг ҳам борми? — деди Асадбек.

Унинг овозида қаҳр ёки зарда сезилмагани учун Чувринди сал дадиллашди.

— Бизга керакли йигит.

— Ўзи қани?

— Уйда, бирга олиб келдим.

— Сочига бордингми? — деди Кесакполвон жаҳл билан.

— Ҳозир тушунтираман. Уни Сочиди Зелихон кўриб қолибди. Эсингиздами, «Академик»-чи?

Хонгирейнинг устозиман, деган.

— Эсимда, гапиравер.

— Хуллас, Жамшидни олиб кетишган. Ҳарҳолда бу ўша Зелихоннинг иши.

— Унга нима алоқаси бор?

— У Элчинни ўйлаган. Зелихон Жамшидга Элчинни ҳар қадамда ҳимоя қиласан, деб шарт қўйибди. Эсингиздами, Масковда Хонгирей ҳам Элчинни гапирувди.

— Эсимда... — Шундай деб Асадбек ўйга толди.

Чиндан ҳам ғазаб оловида ёнган пайтида ҳукм қилиб эди. Кейин афсус еди... Агар шу иш бўлмаганда Зайнаби бошига қора кунлар тушмас эди. Ҳамма айб ўзида. Мана, у тирик экан, қайтиб келди. Зайнаби эса...

Кесакполвон сукунатга тоқат қилолмади:

— Жамшидни ўзинг билан олиб келувдингми? — деб сўради Чувриндидан.

— Ҳа.

— Нега мен билмадим?

— Аввал маслаҳатлашай девдим.

— Демак, менга айтишинг мумкинмас. Мен сен учун ҳеч кимман. Сен — ҳокимсан, мен эса осиб, ёқишинг учун ўлик топиб келтирадиган аҳмоқман!

— Жим бўл! — деб бақирди Асадбек, хаёлини тўзғитган аъёнидан ранжиб. — Жим бўл! Бу сенга тегишли масала эмас!

— Қайси масала менга тегишли, тушунтириб қўй, бўлмаса?

— Жириллама! Ҳамма нарсага бурнингни тикаверма!

Кесакполвоннинг алам денгизи тўлиб тошди. Орани очиқ қилиб олиш фурсати етганини ҳис қилиб, Чувриндига қаради-да:

— Сен чиқиб тур, аканг билан гаплашиб олай, — деди.

Чувринди «Чиқайми?» дегандай Асадбекка қаради. Ҳожаси индамагач, ўрнидан туриб, чиқди.

— Оғайни, жуда бунчалик эмас-да! Кейинги пайтда итнинг кейинги оёғидай хор қилиб ташладинг-ку?

Асадбек «қани, гапиравер-чи», деб индамади.

— Нуқул Маҳмуд билан маслаҳатлашасан, пичирлашасан. Нима, мен шунчалик аҳмоқманми?

— Сен ҳовлиқасан, калта ўйлайсан...

— Шунақа деб юриб, уни талтайтирдинг. Ҳозир сенинг ўрнингни мўлжаллаётган бўлса нима дейсан? Айниқса касалинг бошланганидан бери ўзини ҳокимдай тутуди. Сен ўзинг билан ўзинг бўлиб, сезмайсан.

— Ахлат титадиган одат чиқарибсанми? Гап экан, деб вақиллайверасанми?

— Асад, шу пайтгача эмакласак ҳам бирга эмакладик, югурсак ҳам бирга югурдик, йиқилсак

ҳам бирга йиқилдик, турсак — бирга турдик. Энди нима учун мени четлатасан?
— Четлатаётганим йўқ. Ишдаги суянчиғим сенсан. Фақат ҳовлиқмароқсан. Ҳозирги замон ҳовлиқмаликни кўтармайди.

— Суянганинг учун раҳмат. Сен Маҳмудни ақлли, деяпсан. Тўғри ақлли. Менинг унга хусуматим йўқ. Эсингда бўлса, уни ўзим топганман. Ўзим тарбия қилганман. Лекин ҳамма масалаларда унга тўлиқ ишонишинг яхшимас. Сенга мисол айтайми? Ҳосилнинг Красноярдаги йигитларини ким кутиб олиши, ким улар билан гаплашиш керак эди?

— Улар келишдими?

— «Келишдими?» дейсан-а? Зайнабдан сўра-чи, қанақа келишганини айтиб беради.

Бу гапни эшитган Асадбек хавотирланиб, ўрнида бир қўзғолиб олди.

— Нима бўлди?

— Зайнабнинг уйини пойлашаётган экан.

— Нимага?

— Козлов шу ерга ҳам келиши мумкинмиш. Ҳа, мен бунақа гапларга ишонадиган аҳмоқмасман. Ҳаммасини қўлга олдим. Бола-чақаси гаровда. Бу ёғига сен нима десанг, шу.

— Козловни топишмабдими?

— Шунақага ўхшайди. Энг муҳими — Жамшид ҳам улар билан Красноярда бирга бўлган. Маҳмуд нима учундир буни айтмади. Унутдими? Йў-ўқ, унутгани йўқ. Сен гапираётганда кўзларига қарамадинг, а? Қарашинг керак эди. Гапираётганда бизга қарашга ботинмади. Бир иш қилмайсанми? Хонгирейга телепон қил. Маҳмуд ниманидир яширди. Агар мен адашсам, майли, башарамга тупур.

Асадбек сўнги гапни эшитиб унга ялт этиб қаради. «Башарамга тупур»... Бу гап эски ярани бир тирнаб ўтди. Асадбек «халқ душмани»нинг ўғлига нафрат изҳор қилинишини ҳали унутгани йўқ. Туновинда Жалил оғайнилар билан борди-келди қилмайсан, деганида ҳам бу ҳолат эсига тушган, башарамга тупурган болалар билан қандай қилиб яхши муносабат ўрната оламан, дейишга оғиз жуфтлаган ҳам эди. Жалилга буларни гапириш бефойда эканини билиб, индамай қўя қолувди. Ҳозир ўша тупурганлардан фақат Кесакполвон билан бирга. Лекин бу Кесакполвонни ўша иши учун кечирди, деган гап эмас. Кесакполвоннинг тупуриш ҳолати ўқтин-ўқтин ёдига тушиб, дилини эзади. Ғойибона бир овоз «қачондир бундан ўч оласан», деб даъват этарди.

Асадбекнинг ўйга толганини кўриб, Кесакполвон ўрнидан турди-да, телефонни олиб келиб, Асадбекнинг тиззаси устига қўйди. Асадбек унга бир қараб олиб, ён чўнтагидан дафтарча чиқариб Хонгирейнинг телефон рақамини топиб, терди. Хонгирейнинг йигити унинг кимлигини обдон сўраб-суриштиргач, икки-уч дақиқа жим бўлди. Сўнг «Ҳозир улайман», деди. Яна бир неча дақиқадан сўнг Хонгирейнинг овози эшитилди:

— О, Асад, қардошим, омонмисан? Сени касал дейишувди, яхшимисан?

— Раҳмат, тузалиб қолдим.

— Тузалиб қолдим... бу жуда яхши.

— Йигитлар билан кўришдингми?

— Кўришдим. Маҳмудбейдан бир совға бериб юбордим, олдингми?

— Совға?.. — Асадбек савол назари билан Кесакполвонга қаради. Кесакполвон «билмайман», деган елка қисди.

— Ҳа, совға, янги йил қуруқ бўлмасин-да! — деди Хонгирей. — Сўраб ол. Биз сен билан аҳил яшашимиз керак. Бир дўстимиз йўқолиб қолибди, афсусландим. Соғ бўл, қардош...

Шундай дегач, телефонлар узилди. Асадбек ўйга толган ҳолда гўшакни бир оз ушлаб тургач, жойига қўйди-да:

— Маҳмуд! — деб чақирди.

Чувринди ҳаялламай кирди-да, «Булар орасида нима гап бўлди», дегандай уларга бир-бир қараб олди. Чувринди келиб жойига ўтиргунича Асадбек ундан кўзини узмади.

- Хонгирей биз билан иш юритмоқчи, дедингми?
- Ҳа, шунақа хоҳиши бор. Ўзбекларни яхши кўраман, дейди.
- Бирга ишлагиси келса, ишлаймиз. Хонгирей қўли очиқ йигит эди. Менга совға-повға бериб юбормадими? — Асадбек шундай деб унга синчковлик билан тикилди.
- Чувринди ундан кўзини олиб қочиб, Кесакполвонга илкис қараб олди-да, хўрсиниб қўйиб:
- Бериб юборган эди, — деди.
- Қани совғаси, нега бу ҳақда гапирмадинг?
- Бек ака, бу совғани... кўрмаганингиз ҳам, эшитмаганингиз ҳам маъқул эди... Шунинг учун индамаган эдим. Кайфиятингизни бузгим келмади. Кейинроқ айтмоқчи эдим.
- Қанақа совға экан, айт. Ё бир қоп ахлат бериб юбордими? — деди Кесакполвон.
- Бунақа бўлганда дарров айтган бўлардим. Ундан ҳам баттар нарса...
- Чайналмасанг-чи! — деб бақирди Асадбек.
- Филайнинг калласини битта қутига жойлаб берибди.
- Нима? Филайни ўлдирибдими? — деб Кесакполвон ўрнидан туриб кетди.
- Ўтир жойингга! — деб ўшқирди Асадбек унга. Сўнг Чувриндига «давом эт», дегандай қаради.
- «Совға» дейишса олиб келаверибман, мен лақма. Болохонага қўйиб қўювдим, сассиғи чиқиб кетди. Кейин очдим. Очсам... ўша калла.
- Ўлдиришгунча индамай қараб турдингми? — деб сўради Кесакполвон.
- Борган кунимизоқ уни мендан айириб олишган. Хонгирей «Ўз хўжайинига хоинлик қилган сенларга хизмат қила олмайди», деди.
- Бу гапи тўғри, — деди Асадбек ўйчан тарзда.
- Филайнинг ўлими унга Кесакполвончалик қаттиқ таъсир этмади. Хонгирейнинг қўлидан тирик қайтса, уни ўзи ўлдирарди. Ўз қўли билан ўлдирмоқчи эди...
- Асадбек «Энди нима дейсан?» дегандай Кесакполвонга қаради. Унга Чувриндининг тадбири маъқул келган эди. Кесакполвонга эса бу иш ҳам қинғирдай туюлиб, бир қимирлаб олди.
- Жамшидни чақир, — деб буюрди Асадбек Чувриндига.
- Чувринди чиқиб, Бўтқага буйруқни етказиб келгач, Асадбек Кесакполвонга қараб туриб сўради:
- Хўш, ўлик топиб келиб ёқибсанлар, мени ишонтирдинлар. Ўрганнинг одамлари ҳам ишонди. Иккита кавказлик қулоғини ушлаб кетворди. Хўш, энди тириклиги маълум бўлганда нима дейсанлар?
- Бунга укахонингдан сўра. Неча кундан бери ўйлаб қўйгандир?
- Ўйлаб қўйдим, — деди Чувринди унинг пичингига эътибор бермай. — Катта йўлда Жамшидни номаълум одамлар тўхтатишади. Беҳуш қилиб олиб кетишади. Бир неча ой қоронғу ертўлада сақлашади.
- Мақсад?
- Мақсадми... пул талаб қилишади.
- Қимдан?
- Ўзидан.
- Нимага чиқаришди. Пул берилдими?
- Ҳа...
- Хом гаплар бу. Кўча-кўйдаги одамлар учун. Унинг тириклигини билса анови зумраша прокурор титиб қолади. Аввал сени чақиради.
- Яна бир йўли бор.
- Қанақа?
- Қиз масаласи. Қизни алдаган бўлиши мумкин. Уйланишга рози бўлгач, чиқаришади.
- Уйлантирасанми?
- Ҳа, ўзига ёқадиган биттаси бор.
- Ўйлаб иш қил.
- Жамшид масаласи шу тариқа ҳал этилгач, Кесакполвон Шариф Намозов Москвага олиб

кетилганини айтди.

— Прокурор болани эртасигаёқ чиқариб юборган. У ўзининг ишини қилиб юрибди. Шарифни қўлига кишан уриб олиб кетишди. Индамай қараб турсак бўлмас.

— Қиличга тегмабдими?

— Йўқ, бир марта сўроқ қилган. Сувдан қуруқ чиқди, хумпар.

— Шуниси ғалати, — деди Чувринди.

— Нимаси ғалати? — деди Кесакполвон энсаси қотиб.

— Сувдан қуруқ чиққани. Красноярга юборган молнинг дарров қўлга тушгани ҳам қизиқ.

— Молнинг изига Хонгирей тушган девдим-ку, — деди Асадбек. Сўнг бир оз ўйланди-да, давом этди: — Хонгирейга Ҳосил етказган... Ҳосилга...

— Мен сенга айтувдим, — деди Кесакполвон. — Қамоқдалигида уни Ғилай йўқлаб турган. Ҳосилга ҳам хизмат қилган у хунаса.

— Буниси исбот қилиш керак, — деди Чувринди.

— Қийин эмас. Рухсат берсанг... — Кесакполвон шундай деб Асадбекка юзланди.

— Йўқ, ҳозирча жим турларинг. Шарифни нима қилишни ўйлаш керак.

— Йўқотиш керак, — деди Кесакполвон.

— Ҳайдар акам тўғри айтадилар. Винзаводни кавлаштириш тўхтатилмаса газак олиб кетиши мумкин.

— Хонгирейга айтамин. Ўзи пиширган ошни ўзи ичсин. Шу иш билан борилса, ўзи ҳал қилади. Маҳмуд, отлан, ўзинг бориб кел. Эҳтиёт бўл, яна Шарифнинг калласини қўлингга тутқазиб юбормасин. Ҳайдар, сен Шарифнинг оиласидан хабар олиб қўй. Уйи битганмиди?

— Йўқ, чала эди, — деб жавоб берди Чувринди.

— Битириб берларинг. Бу олимчадан иш чиқармикин, девдим, бўлмади. Майли, бола-чақаси биздан ранжиб юрмасин.

3

Бўтқа эшикни очиб, Жамшид келганини маълум қилгач, киришга ижозат этилди. Жамшид ичкарига қадам босиб салом берди-да, икки-уч қадам босиб, хона ўртасида тўхтади. Уч жуфт кўз унга тикилди. У эса «Мана, мен келдим, яна ўлимга ҳукм қиласизми? Гуноҳим нима менинг?» дегандай Асадбекка қаради.

— Тўғриси айт: кўнглингда аламинг борми?

— Бек ака, мен сизга ҳеч қачон ёлғон сўзламаганман. Ҳозир ҳам тўғриси айтман: озгина бор.

— Чиқариб ташла. Яна биз билан бирга бўлишни хоҳлайсанми?

— Хоҳлайман.

— Бизнинг ишда гина-қудурат бўлмайди. Фақат... Қадамингни билиб босиб юр, бола. Бор, ишингни қилавер.

Шу билан «Ярашув» маросими якунланди. Жамшид келаётганда «Гуноҳим нималигини сўрайман», деб қасд қилган, Асадбек ҳам ундан шу саволни кутган эди. Савол берилган тақдирда жавоб бериш истаги йўқ эди. Жамшид эслилик қилиб гапни чувамади. Бу иши Асадбекка маъқул келди. У «Ишингни қилавер» дегани билан Жамшидни ҳали кечирмаган эди. Ҳали ҳам «Зайнаб билан дон олишган», деган фикр уни тарк этмаганди. Аввало Жамшидга меҳри борлигидан, қолаверса, аъёнлари ўртага тушгани учун ён босди.

— Бек ака, аввалгидек ёнингизда бўлсинми? — деб сўради Чувринди.

— Йўқ, — деди Асадбек бош чайқаб. — Мендан нари юрсин. Иложи бўлса, кўзимга кўринмагани маъқул. Маҳмуд, унинг ҳар босган қадами учун сен жавоб берасан.

Маҳмуд Москва сафари тадоригини баҳона қилиб чиққач, Кесакполвон Асадбек билан бирпас гаплашиб ўтирди-да, у ҳам «Қилични топиб гаплашай», деб ўрнидан турди. Кўчада, видеобар

эшигига яқин ерда турган бир аёл кўзига иссиқ кўринди. Аёл ўткинчи эмас, видеобар эшигига бетоқатланиб қараб-қараб кўярди. Кесакполвон унга яқинлашди-да:

— Ҳа, сингил, бировни кутяпсизми? — деб сўради.

— Шу идорада ишим бор эди, — дея аёл видеобарни кўрсатди.

— Кимда?

— Асадбек акада...

— Асадбекда нима ишингиз бор?

— Ўзларига айтаман.

— Менга айтаверинг. Асад касал. Мен унинг шеригиман.

— Мен... Шариф аканинг аёлиман.

Кесакполвон таниди. Таниса ҳам танимаганга олиб сўради:

— Қайси Шариф?

— Ҳалиги винзаводдаги... Намозов.

— Ҳа, уми? Қамалибди, деб эшитдим, ростми?

— Рост... — Насиба кўзига ёш олди. — Ҳар куни қатнайман. Кўрсатишмайди ҳам, овқат ҳам олишмайди.

«Москвага олиб кетилганини билмайди шекилли?» деб ўйлади Кесакполвон.

— Хавотир олманг, чиқиб қолар...

— Шариф акамни олиб кетишгандан кейин битта йигит келди. Пул талаб қилди.

— Йигит? Қанақа йигит?

— Танайман. Жуда хунук... Олдин ўтирганларида бирга ўтирган экан. Юз минг сўради. Пул йўқ, девдим, боламни... ўғирлаб кетишди... — Насиба хўнграб юборди.

— Йиғламанг, синглим, — деб юпатган бўлди Кесакполвон.

— Ёрдам беринг, жон ака, сизлардан бошқа кимга бораман.

— Ёрдамми?.. Бизда бунақа пул йўқ, синглим. Қариндош-уруғдан йиғинг. Жа бўлмаса уйни сотинг. Уй азизми, бола азизми?

— Ўша йигитни... билмайсизларми?

— Э, йўқ, синглим. Биз бунақа жинойат ишларга аралашмаймиз. Бизга тинчлик керак, энди бу ерга бошқа келманг.

Езилиб адо бўлаёзган Насиба сўнги умидини шу ерга кўмиб, орқасига ўгирилиб қайта бошлади. Видеобардан чиқиб келган Асадбек уни кўриб Кесакполвондан:

— Ким у, йиғлаб кетяптими? — деб сўради.

— Шарифнинг хотини. Эримни чиқартириб беринглар, деб келибди. «Хўп, ҳаракат қиламиз», дедим.

— Яхши айтибсан, хабар олиб тур.

ХИХ 606

1

Чувринди Москвага борди-ю, келди. Хонгирейнинг бу ишга аралашшига ҳожат қолмади. Унга қадар Шариф Намозов ўзини ўраб олган бало булутти орасида кўп азоблар чекди. Аввалига...

Зоҳид қамоқхонада адолат хусусида ўйлаётганда, Шариф Намозов ҳам айнан шу ҳақда фикр юритарди. Улар бир нарса ҳақида ўйлаганлари билан адолат тўғрисидаги тушунчалари турлича эди. Зоҳид адолат учун курашгувчи тоифадан, Шариф эса ўзига адолат юзасидан муомала қилмоқликларини талаб этувчи хилидан эди. Зоҳид «Нима учун адолат топталади? Адолатни қандай ҳимоя қилмоқ, қандай тикламоқ мумкин?» деб фикр юритса, Шариф Намозов «Мен

иқтидорли олим бўлсам, ишларим билан чет эл ҳам қизиқса, нима учун менга адолат қилмайдилар», деб нолир эди.

Шариф Зоҳиддан фарқли ўлароқ, икки ўт орасида эди.

Бир ўтни қамоқдан келиб, юз минг талаб қилаётган нусха ёқарди. Бу ўтда оиласининг куйиши эҳтимоли ҳам бор. Иккинчи ўтни шим кийган, чигирткасимон терговчи хотин ёқарди. Бу ўтдан ҳам оиласи жабр кўрмоғи мумкин.

Бу икки ўтнинг бараварига, бир кунда ёқилиши шунчаки тасодифми ё атайин уюштирилганми, билолмай гаранг эди. У москвалик терговчи билан яна учрашишни ўйлаганида баданига титроқ югурарди. Насибани шармандалиқдан қутқариш учун олмаган пулни олдим, деди. Энди у «Пулларни топасан», деб зўрлайди. Яна қийнайди. Ўзини қийнаса майли, оиласига тегмаса бўлгани... «Ишқилиб Насиба болаларни олиб бирор ёққа қочсин»да», деб орзу қилди.

Шариф Намозов бир фикрнинг тагига ета олмас эди: унга нима учун осилиб қолишди? Ахир у амал талашмаса... Илмий иш билан шуғулланиб юрган одам эди. Бош муҳандисликни бердилар. Кейин чўнтагига қора дори солиб, қаматишди. Қамоқдан ўзлари чиқаришди. Кейин... биратўла раҳбарликни беришди. Керакми эди, унга бу раҳбарлик? Аввалига керак эмас эди. Кейин унинг шираси ёқа бошлади. Бош муҳандислигида-ку, ҳақиқат талаб қилган эди. Энди ҳеч нарса талаб қилмади. Барибир... Аксига олиб португалияликлар ҳам жимиб кетишди. Буни ҳам Шариф шу одамлардан кўрди. Ўзининг қора дорига ўрганиб қолганини ҳисобга қўшмади.

У терговчи билан учрашувни кўрқув билан кутаётганда эшик шарақлаб очилиб, соқчи: — Намозов! Чиқ! — деб буюрди.

Дилгир ўтирган Шариф соқчининг амрли овозини эшитиб, ўрнидан қўзғалди. Қамоқхонада ёлғиз эзилиб ўтириш дурустми ё терговчи билан узундан-узун суҳбат қуришми — билмасди. Соқчи даҳлиздаги шеригига Шарифни топшириб, ўзи эшикни шарақлатиб ёпди.

Худди аввалги қамоқдалиги каби...

Кўнглига «Чиқариб юборишса эди», деган умид куюши мўралади.

У аввалги сафардагидай юриб борди. Фақат... Зиналардан пастга эмас, юқорига кўтарилди. Ҳовлига чиқмади, балки яна узун даҳлиз бўйлаб юрди. Энди у терговчи билан учрашуви аниқлигига ишонди. Соқчи Шарифни чоғроқ хонага бошлади. Аввалги сафар бундай хонада қалдирғоч мўйловли йигитга дуч келган эди. Бу сафар бир семиз одамга рўпара бўлди. Бу семиз ҳам ўша мўйловли йигитга ўхшаб, фақирга менсимай қараган подшо каби илқис назар ташлаб қўйди. Қандайдир қоғозларга имзо чекди. Йигит шундай қилиб туриб:

— Намозов, сиз озодсиз. Айбларингиз исботланмади, — деган эди.

Бу семиздан ҳам шундай сўз кутди. Аммо унинг ўрнига у одам:

— Қўлларингни узат! — деб буюрди.

Шариф амрни беихтиёр бажариши билан, у чаққонлик билан билакларига кишан солди-да: — Бўлди, олиб чиқ, — деб орқадаги соқчига буюрди.

Аввалгидай бўлмади. Уни ҳаммаёғи берк машинага чиқардилар. Машина тебраниб, анча юрганидан сўнг бир жойда кўп вақт тўхтаб турди. Шариф учоқларнинг овозини эшитиб, ажабланганча ўтираверди.

Машина эшиги очилгандан сўнг у ўзини баҳайбат учоқ олдида кўрди. Машинадагилар уни Бергер билан Владга топширишди-да, қоғозларга қўл қўйдириб олиб, изларига қайтдилар. Влад куртқасини ечиб Шариф-нинг қўлларини боғлаб турган кишан устига ташлади. Бир ёнида Бергер, бир ёнида Влад билан Шариф худди хавfli жиноятчи каби учоққа чиқди. Унинг қўллари кишанланганлигини учоқдагиларнинг кўпчилиги сезмади ҳам. Устида плашчи бор одам нега чарм куртқани қучоқлаб олибди, деб ўйлагувчилар ҳам бўлмади.

Учоқда дераза томонда Арина Бергер, ўртада Шариф, четда Влад ўтирди. Учоқ бекаси сув олиб келганда ҳам, овқатланиш пайтида ҳам кишан ечилмади. Бергер «Фиринг десанг ёки қимирласанг отаман» дегани учун жим ўтираверди.

Жим ўтирмаганда нима бўларди?

Дейлик, у кишанли қўлларини кўтариб «Биродарлар, мени қутқаринглар, булар мени бегуноҳ қамашди! Буларда инсоф йўқ! Булар хотинимни ҳам зўрламоқчи бўлишди!» дегани билан биров ўрнидан турармиди? Наридан борса қайрилиб қараб қўйишади. Инсофлироғи «Бечора» деб ачиниб қўяди. Шу холос... Адолат истаб бақиргани учун ўқ емаган тақдирда ҳам бўйнига Владнинг гурзидай мушти тушиши тайин.

Учоқдан ҳаммадан кейин тушишди. Уларни ҳаммаёғи берк машина кутиб турарди. Бергер уни қамоқхона вакиллариға топшириб, ўзи Владни қўлтиқлаганча нари кетди. Учоқдан машинаға чиққуниға қадар Шариф қор бўронида совқотди. Тишлари ҳам такиллаб қолди. Машина аввалиға илиқ туюлган эди. Дам ўтмай аёз забтиға олди.

Уни «Матроская тишина» деган сурурли номда юрувчи Москванинг қадимги турмасиға олиб келдилар. Соқчи икки томони темир эшиклардан иборат даҳлиздан ўтгач, охирги эшикни очди-да:

— Жой йўқ, битта-яримта билан галма-гал ётасан, — деб киритиб юборди.

Бу огоҳлантириш Шарифға ғалати туюлди. У меҳмонхоналарда «жой йўқ» деган гапни кўп эшитган, аммо қамоқ, айниқса, икки қаватли каравотлар билан тўла хонада жой бўлмаслиги унинг учун ажабланарли эди.

Чиндан ҳам бу катта хонада турган ҳам, ўтирган ҳам, ётган ҳам кўп эди. Ҳаво иссиқ, нафас олиш оғир эди. Қарийб икки соатдан ошиқ совуқ машинада ўтирган Шарифға иссиқ хуш ёқиб, аввалиға бадбўйға унча эътибор бермади.

У нима қилишини, қаерға ўтиришни билмай эшик ёнида қаққайиб туриб қолди.

Қадим ўтган шоир:

«Сипоҳ гардидин бўлди олам сиёҳ.

На хуршид кўрунди унга, на моҳ»,

деб ёзганида мана шундай қамоқхонадаги тирбандликни ҳам назарда тутганмикин?

Бунда киссавур ҳам, каллакесар ҳам, хизматчию олим ҳам — барчаси жамланган эди.

Бунда ҳам махсус бурчак — қиморхона мавжуд эди.

Бунда нажас, шиптир ҳиди ҳам, тамаки, тер ҳиди ҳам, хуллас, дунёдаги барча сассиқ ҳидлар тўпланган эди.

Шариф эътиборини бурчакдагиларға қаратди: уларнинг «иш куни» авжида. «Булар ҳам тилла тишларни суғурармиканлар», деб ўйлади Шариф.

Тура-тура оёқлари толган Шариф чўк тушиб ўтириб, деворға суянди. Дам ўтмай деворнинг захи баданиға ўтиб, жунжикди. Унга биров «бери кел» деб лутф қилмади. Бу орада овқат бердилар. Эплаган олди, эплей олмаганлар кейинги овқатға умид қилдилар. Шариф шу умидворлар қаторида қолди.

Бадани зирқираб, ётгиси келди. Яқиндагина бир киши ётиб турган каравотға яқинлашиб «Бирпас ётай», деб сўради.

— Э, йўқ, ҳозир келиб, ҳозир ётаман, деб ўйлаяпсанми? Бу ерда ётиш ҳуқуқини олиш учун уч-тўрт кун ерда ётиб пишасан, — деди каравот эгаси.

Бу гапдан бошқалар кулди. «Бир пас ёта қолсин», дейдиган инсоф эгаси топилмади. У ноилож девор томонға қайтиб чўкди. Шу аҳволда бирпасгина мудради. Шу мудрашда туш ҳам кўрди:

— Нималар қилиб қўйдингиз, адаси? — деди Насиба бош чайқаб.

— Нима қилибман?

— Уларға яқинлашманг девдим, қулоқ солмадингиз.

— Адашдим, Насиба...

— Сиз илмингизға хиёнат қилдингиз. Худо сизға ақл берган эди, сиз ақлсизлар билан қолдингиз...

— Худо кечирсин...

Боши чайқалиб уйғонди.

Куни шу зайлда бошланиб, шу зайлда давом этди. «Каравотингда ётай», деб бошқа ялинмади.

Худди кўчадаги тиланчилар каби чўнқайиб ўтираверди.

Қанча вақт ўтганини билмайди. Баданида титроқ уйғонди. У дорининг хумори тутди, деб ўйлади. Аслида унинг иситмаси кўтарила бошлаган эди. Анчагача чидади, сўнг титраган ҳолда ўрнидан турди. Бурчакда қимор ўйнаётганлар томонга нажот билан қаради. Уларнинг ўйин пайтида наша тортиш одатлари бўларди. Ҳеч бўлмаса бир тортарман, ҳеч бўлмаса тутунини ҳидларман, деб ўша томонга юрди. Даврага яқинлашганда ўтирганлардан бири ўгирилиб қараб:

— Нима дейсан? Ўйнамоқчимисан? — деб сўради.

— Ўйнардиму... пулим йўқ-да... — деди Шариф.

— Пулинг бўлмаса жўна.

— Бир торттиринглар...

— Нима?

— Қуруғидан... фақат бир марта.

— Жўна дедим.

Шариф ҳақоратланган одам қиёфасида ўгирилганда даврадагилардан бири унга марҳамат қилди. Чекиб адо бўлаёзган ўрама папиросни берди. Шариф ютина-ютина тутатиб жойига борди. Аввал чўнқайди. Сўнг ётиб олди. Наша таъсирида сал роҳатлангандай бўлди. Нашанинг кучи қирқилиб, иситмаси яна кўтарилгач, безовталана бошлади. У учоқдан машинага чиққунига қадар, сўнгра йўлдаги совуқда шамоллаганидан, зотилжам хасталиги вужудига ҳукм ўтказа бошлаганидан беҳабар эди.

Шариф оғзи қуриган, титраган ҳолда қаддини аранг кўтарди. Пича деворга суяниб ўтирди. Сўнг қийналиб бўлса-да, ўрнидан туриб бурчакдаги даврага аста юриб яқинлашди. Унинг бу туриши кўча-кўйда хорланиб юрадиган майпарастларнинг айни ўзи эди. Даврадагилардан бири ижирғаниб:

— Яна нима дейсан? — деди.

— Битта торттиринг.

— Торттирайми? Ҳозир, — у шундай деди-да, Шарифнинг юзига мушт туширди. Кейин унинг беҳуш танаси тепки ҳам еди. Шариф шу ҳолида анча ётди. Сўнгра атрофдагилар унга раҳм қилиб, жойига — девор яқинига, муздек бетон устига ётқизиб қўйдилар. Даврадагилардан бири ёзилиб чиқаётиб, ҳали ҳам қимир этмай ётган Шарифга эътибор берди. Жойига ўтираётиб:

— Саша, нима бало ўлдириб қўйдинг шекилли, қоровой қимир этмай қолибди, — деди.

Урган йигит аввалига қўл силтади, сўнг «Ҳозир ўзига келтираман», деб ўрнидан турди-да, Шарифнинг билагини ушлади.

— Тирик. Қоровойларнинг жони қаттиқ бўлади. Ҳозир нашатир спирт берамиз, — деди-да...

Шарифнинг устига таҳорат ушатди. У то ишини тугатгунча даврадагилар кулгилари билан қувватлаб туришди.

Шариф чиндан ҳам тирик эди. Ҳуши ҳам ўзига қайтган, фақат ҳолсизлиги туфайли қимирлай олмайётган эди. У калтаклаган йигитнинг нима қилаётганини аввал тушунмади. Сўнг хўрлик ва аламдан бўғилди. Ўрнидан турмоқни, унинг бўғзига чанг солмоқни истади. Бор кучини тўплаб туришга интилди, бироқ гавдаси ўзига бўйсунмади: ерпарчин бўлиб қолаверди. Истакни бажариш учун қувват керак. Уни эса қувват тарк этган эди. Бир оздан кейин судралиб қуруқроқ жойга ўтди. Кўнгли айниб, ўқчиди. Ичида ҳеч нарса бўлмагани сабабли қайт қилолмади.

Каравоти борлар ётиб уйқуга кетишди. Демак, кеч кирибди...

«Мен неча кундан бери бу ердаман? Мени бунча хорлашади? Бу хорликдан ўлганим яхши эмасми? Яхши... Аммо ўлишнинг чораси борми?» деб ўйлади Шариф.

Унинг фикри қатъийлаша бошлади. Ўлимни чақирди.

Қани энди ўлим ҳазрати олийлари кела қолса, шошила қолса...

Ўлим-ку келар, аммо қай ҳолда жон беради? Ҳаётда омадсиз эди, ўлимда ҳам шундай бўлади шекилли? Итдай хор бўлиб ўлади, мурдасини итнинг ўлигидай олиб чиқиб ташлашади.

Кўмишадими ё куйдириша-дими?

«Нима қилса қилар, шу ердан қутулсам бўлди», деб ўйлади у.

Ҳозир Шариф Насибани, болаларини ўйламас эди. У азоблардан қутулиш йўлинигина ахтарарди...

Қадимнинг аллома шоири айтганидек:

Кишидинки қайтти жаҳон ичра бахт,

Ўзи зор бўлур, иши барча сахт.

Агар қочса ҳар сори елдек, қазо

Анга еткурур жавру дарду бало...

Қазо уни қувиб юрган экан. Қува-қува шу сассиқ қамоқхонада бўғзидан ушлади.

Шариф сал ўзига келгач, ўрнидан туриб гандираклаганича бурчакдаги даврага яқинлашди.

— Нима, яна тортгинг келяптими? — деб сўради муштлаган йигит.

— Йўқ, пичоқ бериб туринглар.

— Нима қиласан?

— Туфлим қисяпти, орқасини кесиб қўяй.

Муштлаган йигит унинг оёғига қаради:

— Яп-янги туфли экан, еч, сенга бошқасини берамиз.

Шариф ўтириб туфлисини ечиб берди. Йигит узатган туфлини кийиб:

— Бу ҳам сиқяпти, пичоқ бериб туринг, — деди.

Муштлаган йигит у томонга чирт этиб тупурди-да, кўкрак чўнтагидан буклама пичоқча чиқариб узатди. Шарифга гўё у нажот қайиғини узатгандек бўлди. Шариф жойига қайтиб ўтирди.

Нималарнидир ўйлагандай бўлди. Аслида ўйламади. Ўйлай олмас ҳам эди. Ҳам хумор азоби, ҳам иситма унинг миясини шол қилган эди.

У ўтира-ўтира охири аввал ўнг, сўнг сўл билак томирларини кесиб ташлади.

Шундан сўнг азоб чекиниб, ҳузурланди.

Шу пайтгача бу қадар ҳузур кўрмаган эди...

XX 6 0 6

1

Тошбақа жайронни қувиб етиб ғажиб ташлаши мумкин бўлмаганидек, Зайнабнинг ўз орзуларига етмоғи мумкин эмасди. Рухидаги Кумушбибани осиб, отаси-нинг йўлини танлаган кезде, дастлабки қасоснинг аччиқ мевасини татиб, кўнгиллари эзилганда, жаъмики эркак зотидан нафратланиб юрган пайтларда Жамшиднинг тирик эканини, уйига қайтганини эшитди. Эшитди-ю, осиб ўлдирилган руҳи тирила бошлади.

Бу хабарни Ҳайдар амакисидан эшитгани учун дарров ишонди. Кесакполвон бу хабарни Зайнабга бекор етказмади. Асадбекнинг «Жамшид мендан нари юрсин», дегани бир жиҳатдан маъқул бўлди. Буни ўзича Чувринди қанотининг қайрилиши деб англади. Жамшидни ўз томонига оғдириш режасини туза бошлади. У ҳожасининг ўшандаги ғазабини уйғотган сабабни ўзича тахмин этарди. Янгиликни эшитгандаги Зайнабнинг ҳолатини кузатиб, тўғри йўл танлаганига ишонч ҳосил қилди. У Зайнабга валинеъмат бўлганига тўла ишонарди. Демак, унинг муҳаббати орқали Жамшидга таъсир этиш мумкин, деб ҳисоблади.

Чиндан ҳам Зайнабнинг Жамшидга муҳаббати ўлмаган эди. Жамшидни ҳар эслаган замонда руҳи ҳайқирар эди. Энди бу ҳайқирик унинг қасамлари тўғонини бузди. Эркак зотига бўлган нафрати ҳам истисно тариқасида сусайди. Унинг назарида Жамшид душманларни енгиб,

суюклиси бағрига қайтган Отабек тимсолида гавдаланди. Фақат... Отабек суюклиси учун курашган эди. Хомидларни ўлдирган эди. Зайнабнинг Отабеги эса бир одамнинг қаҳридан чўчиб, жон ширинлик қилиб қочворди...

Хаёлига шу фикрлар келиб, ўйланди:

«Ҳозирги вақтда борми Отабеклар?..»

Зайнаб Кумуш бўла олмади, аммо Тупроқбиби бўлгани рост, тупроқдан-да баттар бўлгани рост. Отабеги эса... «Наҳот кўнглида заррача муҳаббат бўлмаса... Наҳот қалбида муҳаббати йўқ инсоннинг бу дунёда яшамоғи мумкин бўлса?..» — Зайнаб ечолмаётган жумбоқлар булар. Кумушнинг Отабеги бир гўзал мактуб битган эди. Зайнаб бу мактубни ёд олган, хаёлида Жамшиддан шунга ўхшаш мактублар олиб турар эди.

Зайнаб Жамшиднинг тириклигидан бир қувониб, йўқламагани учун бир ранжиб, турли фикрлар ўтида қоврилиб бўлгач, соғинчдан энтиккан юрак яна ўша мактубни кўмсади-ю, «Утган кунлар»даги сатрларни ўзига мослади.

«...Суратини кўз ўнгидан кеткиза олмаган, Отабекнинг (яъни Жамшиднинг) юзини кўролмай, сўзини эшита олмаса ҳам ёзган хатини ўқуб эшитиш Кумуш (яъни Зайнаб) учун катта қийматга молик эди. Отаси (хатни отаси эмас, Ҳайдар амакиси берар) йўлақдан кириши билан латиф кўкраги кучлик тин олиш ила кўтарилиб ташланди-да, гўё Отабек (яъни Жамшид) билан учраштурфондек юраги ўйнамоққа бошлади...»

Ҳайдар амакисидан хатни олгач, у ҳам Кумушбиби сингари уялиб-нетиб турмайди. «...қизарган, қизарган эмас, ич-ичига ботган шахло кўзлари, ёш билан синган жингала киприклари, чимирилган тўсдек қора қошлари уни аллақандай бир ҳолга» қўяди. «Қоши устига тўзғиб тушган сочларини» тузатмаёқ хатни ўқийди.

Кумушнинг Отабеги «ой юзли рафиқам, қундуз қошли маъшуқам Кумушхонимга!» деб бошлаган эди. Жамшид акаси соддагина қилиб: «Салом, Зайнаб!» деб бошласа ҳам майлига.

Кумушнинг Отабеги:

«Шайтон устаси бўлган Хомиднинг маним отимдан сизга ёзган талоқ хатиси ила менга қарши ёниб кетган юракингишнинг нафрат ўти эҳтимол энди ўча тушкандир. Сохта талоқ хатини олган сўнгингизда менга хитоб қилиб ёзган фикрларингиздан эҳтимол энди қайтаёзгандирсиз... Бу хатни ёзар экан, муҳаббатингиз билан тўлуқ бўлган юрагим мудҳиш бир ҳақиқат эҳтимолидан яфроқ каби титрар ва ўзининг тўлиб-тошқан ҳасратларини, фарёдларини ифодасидан адашар эди...»

«...Меним учун кўйингизда ва оёғингиз учида жон бериш жуда ширин эди ва кўбдан бери ғоям эди. Шунинг учун яқинроғингизда ўлмак учун, ўлар эканман, сўнг дақиқамда яна бир мартаба бўйингизни олиб ўлиш учун душман томонидан ўйингизга очилган тўйнуқчага кирдим. Кирдим-да, сизнинг бўйингизни олдим, ҳафиф тин олғандағи латиф ухлаган товшингизни эшитдим...»

«...Баъзи эҳтимолларга қарши сиз билан кўришмак менга муяссар бўлмади. Умримда биринчи мартаба кўнгил орзусиға қарши бордим. Чунки манимча орадағи қора тикон супирилган эди. Мундан сўнг ҳамиша меники эдингиз. Мен Тошкандда юрарман, аммо кўзим ўнгида сизнинг ҳайкалингиз! Ажабо, бусиз менга мумкинми?»

Зайнабнинг хаёлидаги Отабеги шу хилда ёза биларми эди? Чиройли сўзлар тополмаса-да, хунук дағал сўзлар ила ёзса-да, майли эди. Нима деб ёзсин? «Отанг мени ўлимга ҳукм этди», десинми? Отасини «душманам» атасинми? Талоқ хати-чи? Талоқ хати бермоқ учун никоҳ лозим. Никоҳ эса... йўқ. Ўртада фақатгина Зайнабнинг аросат муҳаббати бор. Кумушнинг Отабеги учун маъшуқасининг оёғи учида жон бериш ширин эди. Уники эса... Акалари «қоч!» деб эди, қочди...

«Мундан сўнг ҳамиша меники эдингиз...»

Қани энди шундай деса. Оддийгина қилиб, бир буюмга нисбатан айтгандай «Сен — меникисан!» деса ҳам майли.

Йўқ... ёзмади, ёзмайди ҳам.

Отабеклар борми ўзи дунёда?..

Осмонда учғувчи қушларнинг барчаси бургут бўла оларми экан?

Осмонда бургутлар борми экан?..

Буларни кўп ўйлади. Охири «хат ёзмасалар ҳам майли, бир келиб-кетсалар-чи, ҳеч бўлмаса узоқдан кўрай» деб умид қилди. Бечора жувон Жамшид учун бу кўчадан ўтиш таъқиқ этилганини қаердан билсин?

Хат олиш умиди сароб эканига ўзини ишонтиргач, туннинг ҳаловатсиз оғушида суйгани билан кўришмоқ онларини хаёлида жонлантирди...

«—Зайнаб, мен сени соғиниб келдим... Эсингдами, охириги учрашувимизда «Менинг ўрнимда ҳайвон бўлганида хўрланишига чидолмай, ҳеч бўлмаса ўкирарди. Эгасининг раҳми келарди. Эгаси хўрлатиб қўймас эди», дегандинг. Сен кўп хўрландинг, бунга мен айбдорман. Мени кечир, мен сен учун ўч оламан! — дейди.

— Қандай ўч оласиз?

— Аввал отарчини ўлдираман, биламан, сени у зўрлаган.

— У менинг эрим. Ўч олишингизга йўл бермайман.

— Мен сени ундан тортиб оламан.

— Йўқ... Энди кечикдингиз. «Сен синглимсан», деган эдингиз. Сиз... акам бўлинг...»

Шундай дейди...

Аммо хаёлидаги бу гаплар ҳам амалга ошмайди. Жамшидни яна анча вақт кўрмайди. Фақат... Жанозада узоқдан бир кўради. Кўради-ю, аммо юраги «жиз» этмайди. Руҳидаги Кумушбибини осган Асадбекнинг қизи бу пайтга келиб қалбини муҳаббатдан тозалашга эришган эди.

2

Муҳиддин ота кетаётган чоғида Кесакполвон билан суҳбатлашиб турган Жалилни четга тортиб «Огоҳ бўлиб туринг. Ҳозирча шифога умид бор. Аммо бир сабаб бўлиб, яна орқага силжиб кетиш эҳтимоли мавжуд экан», деб шипшиган эди. Кесакполвон «Оқсоқол нима деди?» деб сўрайвергач, Жалил айтди. Ҳар ҳолда Асадбекнинг даволатиш ишида улар ҳамфикр эдилар. Шу сабабли ҳам Жалил унинг бу ҳақиқатдан огоҳ бўлиши фойдадан ҳоли эмас, деб ўйлади. Бу хабар чиндан ҳам Кесакполвон қалбининг моғор босган қисмида пайт пойлаётган нияти учун фойдали эди. Кесакполвон «Барибир ўлади, шекилли», деб тахт сари йўлдаги ғовларни суриш ҳаракатини тезлаштирди.

Қадимда мушриклар санамларнинг ҳайкалларини ясаб олиб сиғинишар экан. Уларнинг ақидасига кўра, бу санам — Худонинг қизи. Улар ана шу санамга сиғиниш билан унинг отасига — Худого яқинлашмоқни ният қилар экан.

Кесакполвон режаларининг биридан ана ўша мушрикларнинг ҳиди келиб турарди. Тахтни эгаллаш йўлидаги муҳим масалалардан бири — Зайнаб билан яқинлашув эди. Гарчи Мардона воқеасида Зайнабнинг отаси йўлига яқинлашуви ҳали узоқ эканини англаган бўлса-да, фикридан воз кечмади. Билъакс, у билан кўпроқ учрашадиган бўлди. Ўз хаёлида Зайнабни қайта тарбиялай бошлади.

Ана шу кунларнинг бирида Хумкалла унга ғалати хабар етказди. Ҳалимжон деган йигит у билан суҳбатлаша туриб, гапни айлантира-айлантира «Ҳосилбойвачча қаерга кўмилди?» деб сўрабди. Бу хабар Кесакполвон учун кутилмаган ютуқ эди. Ҳосилбойваччанинг қаерга кўмилгани билан ҳатто Асадбек ҳам қизиқмади. Мурданинг қаерга кўмилганини Чувринди ҳам билмайди. Филай унга айтмаган бўлиш керак.

«Ҳалимжон деганига бу нима учун керак?» — деб ўйлади Кесакполвон. «Бунга фақат Хонгирей ёки ўрганнинг одами қизиқиши мумкин. Ҳалимжон ким ўзи? Уни Маҳмуд топган. Маҳмуд... Чувринди укагинам... Сени сийласам, чорининг билан тўрга чиқяпсанми?.. Шунақа қилаверсанг, битта чорининг билан қолдираман, бола. Бек аканг сени «ақлли» дейди. Ишқилиб ақлинг сени

гўрга етакламасин-да... Мен ҳам сени яхши кўраман. Сенга кўп хизматим сингган. Лекин оёғим орасида ўралашаверсанг, халақит берсанг, Бек Жамшидни аямагандек, ман ҳам сенга раҳм этмайман!»

Кесакполвон бир неча фурсат ўз хаёлига банди бўлгач, жавобга, аниқроғи мақтовга илҳақ Хумкаллага қаради:

— Қаерга кўмилганини сўрадимиз?

— Сўради.

— Айтдингми?

— Билмайман-ку?

«Ҳа, бу билмайди», деб ўйлади Кесакполвон. Сўнг сўради:

— Билсанг айтармидинг?

— Э, мен жинниманми? Бунақа гапларнинг бировга айтилмаслигини биламан мен.

— Гап бундай: сен Ҳосилбойваччанинг қайси қабристонга кўмилганини биласан, —

Кесакполвон шундай деб қабристон номини айтди. — Кўмишга Ғилай бирга борган. Сен ўшандан эшитгансан. Шу гапни қанақасига бўлса ҳам унга айтасан. Кейин беш-олти йигит шу қабристонни пойлайди. Қани билайлик-чи, мурда нима учун керак бўлиб қолди экан?

— Қойиллатамиз! — деб тантанали ваъда берган Хумкалла чиндан ҳам бу гапни ишонарли қилиб етказди. Гўёки Асадбек Ҳосилбойваччанинг бу қабристонга кўмилганини билиб, «Бошқа мазорга қўйиш керак эди», деб сўккан эмиш.

Ҳалимжон бу хабарни кутилмаган муваффақият деб билиб, керакли жойга етказди.

Бу унинг жиддий хатоси бўлди.

3

Ҳалимжондан бу хабарни олган Саид Қодиров бир ишониб, бир ишонқирамай ўйланди. Ўйлай-ўйлай Зоҳидни чақирди.

— Бир-бирларига уруш эълон қилмай туриб, ўзаро урушни бошлаб юборганлари рост чиқяпти, — деди у. Сўнг Чувриндининг Москвага бориб келгани, Жамшиднинг пайдо бўлгани ҳақидаги кутилмаган янгиликни айтди. — Бу ерда ғалати ўйинлар бор, ипларни роса чигаллаштиришган. Чигални ечишни бошлашимиз керак.

Бу Зоҳиднинг кўнглидаги гап бўлди. Аммо энди чигални ечиш осон эмаслигини у билиб турарди. Айниқса Жамшиднинг пайдо бўлиши муаммоси ажаб ҳол эди.

— Суннатуллаевни кузатинг. Ҳамонки, у ўлмаган эканми, демак икки чўнтақларида тўла баҳона бор. Мени бир нарса хавотирга соляпти. Бизнинг одам дастлаб Ҳосилбойвачча қаерда кўмилгани билан қизиққанда уларнинг одами айтмаган. Ҳолбуки, у ҳам ўша куни Асадбекнинг эски ҳовлисига яқин жойда пойлоқчиликда бўлган. У қабристонни уч кундан кейин айтган. Энг муҳими — гапни ўзи бошлаган.

— Бизни чалғитмоқчи бўлган, демоқчимисиз?

— Чалғитиши бир масала. Иккинчи масала — бизнинг одамга қармоқ ташлашган. Ундан шубҳаланишган бўлса-чи? Биз ўша қабристонни боссак, шубҳалари тасдиқланади. Ана унда одамимизни аяб ўтиришмайди.

— Бу турган гап. Понани пона билан чиқаради, деган гап бор. Агар улар бизни чалғитмоқчи бўлса, биз ҳам шундай қилайлик.

— Масалан, қандай?

— Масаланми... Бошқа бир-икки қабристонни суриштирган бўламиз-у, улар айтганга яқинлашмаймиз.

— Бутунлай борилмаса ҳам шубҳали. Уч-тўрт қабристондан сўнг у ерга ҳам ўтиш керак. Ҳозир қўлингизда қандай иш бор?

Зоҳид Ботировнинг охишлаб қолаётган «Иш»и ҳақида қисқача маълумот берди.

— Қабристонлар билан ўзингиз шуғулландинг. Гўрковларда гап кўп.
Бу ташрифдан сўнг Зоҳиднинг кўнгли ёришди. Кўчага чиққанда осмон ўйини авжда эди. Бевош булутлар чоки сўкилди-ю, Зоҳиднинг кўнглига ҳамоҳанг равишда қуёш бир чарақлади...

4

Омадли одамнинг хўрози ҳам тухум қилади, дейдилар. Кейинги кунларда Кесакполвон ўзини ана шундай омадли ҳис эта бошлади. Улар айтган қабристон эмас, бошқаларининг текширилиши, гўрковларнинг сўроқ қилиниши Ҳалимжонга бўлган гумон оловини заррача бўлса ҳам пасайтирмади. Хизматга келган дастлабки кунларида бўйин эгмаган бу йигитни Кесакполвон унча ёқтирмас эди. Эндиги қизиқиши туфайли уни қармоққа илинтириб, шу билан Чувринди юзига тарсаки урмоқчи, Асадбекни ундан совутмоқчи эди.

Ана шу ташвишлар билан юрганида унга яна омад кулиб боқди: уйига Маматбей кириб келди. Кесакполвон маишатни барвақт яқунлаб, уйига тунги соат иккиларда қайтган эди. Маматбей ўн беш дақиқадан сўнг дарвоза кўнғироғини чалди.

Кесакполвон Асадбекка тақлидан болохона қурдирган, унда икки йигит галма-галдан пойлоқчилик қилишарди.

— Хўжайинингни чақир, — деди Маматбей пойлоқчига.

— Сиз ким бўласиз?

— Хонгирейман, Масковдан келдим.

Кийимини алмаштираётган Кесакполвон йигитнинг гапини эшитиб, «каланг борми?» деб сўкинди. Шубҳасизки, у Хонгирейнинг келганига ишонмади. Аммо «Хонгирейман», деган аҳмоқ ким экан?» деган қизиқиш билан елкасига тўн ташлаб, дарвозахонага чиқди. Маматбейни кўриши билан таниди.

— Салом, қардошим, Хонгирейдан сенга улўф саломлар, — деди Маматбей у билан кўриша туриб.

— Саломат бўлсинлар, — Кесакполвон шундай деб, уни уйга таклиф қилди.

— Ўзбекларга қойилман, — деди Маматбей, меҳмонхонага кириши билан, — дастурхони доимо шай туради.

Маматбей иззатталаб инсонлардан эмас эди. Кесакполвон «Олинг» деб таклиф қилиши билан дастурхондаги ноз-неъматлардан бетартиб равишда истеъмол қила кетди.

... Бу хонадонга у ўз хоҳиши билан келмади. Хонгирей чиндан ҳам Кесакполвонга салом айтган эди.

Чувринди юртига қайтгач, Хонгирей бир режани обдон пишириш учун бир-икки кун ўйланди. Сўнг Маматбейни чақирди.

— Ўзбекларни нима қилсам экан? — деб сўраб, унга синовчан тикилди.

— Улар ўйин қоидасини бузишди. Майдондан чиқариб ташлаш керак, — деди Маматбей дангалига.

— Мен уларни тўсатдан чиқариб ташлай олмайман.

— Нега?

— Ўзбекларга қўл кўтаришга ҳаққим йўқ. Улар дин қардошлар, бу бир. Иккиламчи, улар устозимга нон беришган. Агар уларга қўл кўтарсам Зели оғамнинг руҳи чирқирайди.

— Уларни жазосиз қолдирмоқчимисиз?

— Ҳосилни Асад ўлдирган. Унга тегмасам ҳам эрта-индин ўзи ўлади. Иккита лайчасини нима қиламиз?

— Очиғи... билмайман, — деди Маматбей. У осон йўлини айтган эди, ҳожаси унамади.

Маматбей унинг яширин нияти борлигини пайқаб, жавобдан бўйин товлади.

— Бизга уларнинг биттаси керак. Қайси бири?

— Зўрроғи-да, — деди Маматбей.

— Қайси бири зўр?

— Билмайман.

— Шунни аниқлайсан. У ҳам зўр бўлсин, ҳам бизга итоат этсин — Ҳосилнинг ўрнини боссин. Ўйла!

Маматбей бош эгиб, ўйланган бўлди. Кейин елка қисиб «Амр ҳожамдандир», деган маънода қаради.

— Мен Маҳмудбейга Асаднинг ўрнига сен бўласан, дедим. У бир оз ноз қилди. Лекин мен бунақа нозларга ишонмайман. Ҳали тахтдан воз кечадиган аҳмоқ дунёга келмаган. Юрагига чўғ солганман. Иккинчи чўғни сен Гайдарга соласан. Ана энди иккиси олишсин. Ақллиси, зўри қолади. Бизга ўшаниси керак.

...Ярим кечада Кесакполвон уйига келган Маматбейнинг асосий вазифаси шу — бўлажак тахт эгаси қалбига чўғ солиш эди. Аслида бунда чўғ эмас, тўғрироғи, олов мавжуд эди. Маматбей энди бу оловга мой сепиб аланга олдирмоғи даркор.

— Маҳмудбей Масковдан қандай гап олиб келди?— Маматбей шу саволни бериб, айёрона кулимсиради.

— У Хонгирейнинг совғасини олиб келди, — деди Кесакполвон, гапни қисқа қилиб.

— Асадбейнинг соғлиғи қалай?

— Яхши, — Кесакполвон шундай деб ажабланди.

— Бу касал ёмон... охири олиб кетади...

— Нима деяпсиз?

— Ракнинг давоси йўқ.

— Рак деб ким айтди сизга?

— Ким айтиши мумкин? Ҳа, яна бир савол: Асадбей нима сабабдан Ҳосилбейни отди, билмайсанми?

— Асадбек отмади.

— Сенга ёлғон гапириш ярашмайди. Асадбейнинг ўрнига ўтирадиган одам ҳақгўй бўлиши керак.

— Ҳақгўй денг... Битта донишманд айтган экан: «Агар рўпарангдан заҳарли илон билан ҳақгўй чиқиб қолса, аввал ҳақгўйни ўлдир».

— Биз ундай донишманд эмасмиз. Биз оддий одамлармиз. Ҳақгўйларни яхши кўрамиз.

— Ҳақиқат шуки, ўша куни мен бошқа ёқда эдим.

— Билишимизча, Ҳосилни сен кўмибсан?

— Ким айтди?

— Ким айтиши мумкин? — деб жилмайди у. — Умуман савоб иш қилгансан. Муслмонни кўмиб қўйган яхши.

— Шу гапларни... Маҳмуд айтдимми?

— Айтмаганида... Жамшидбей иккита каллани кўтариб келган бўларди. Филай садоқатлироқ экан, чурқ этмади. Сенлар ўргатган гапни тўтиқушдай такрорлайверди.

— Бу гапларни нима учун менга айтяпсиз?

— Хонгирей Асадбей ўрнида сени кўрмоқчи. Маҳмудбейда шундай ҳаракат борлиги бизга маълум. Лекин у эплай олмайди. Асадбейнинг энг яқин одами — сенсан. Биз сенларнинг ишларингизга аралашмаймиз. Ўзларинг ҳал қилларинг. Мен «лалайиб ўтириб, ўлжани оғзингдан олдирма!» дегани атайин келдим.

Кесакполвон унинг келишидан мақсадини сезгандай бўлди. Шу боис ўсмоқчилаб сўради:

— Агар ёрдамингиз керак бўлса-чи?

— Биз — қардошлармиз, — деди Маматбей.

Кесакполвон келажакда нима бўлиши билан иши йўқ, бугун ҳамнафас топилганидан қувониб, қадаҳни уриштириб ичди.

Ривоят қилишларича, Мусо алайҳиссалом Бани Исроил қавми билан Фиръавн зулмидан қутулмоқ ниятида Мисрдан чиқиб кетаётганларида йўлларини тўсиб турган денгиз Оллоҳнинг қудрати ила иккига бўлиниб, барчалари ундан эсон-омон ўтиб олган эканлар. Қувиб келаётган Фиръавн ва унинг лашкарлари ўртага келганларида денгиз изига қайтиб, қўшилиб уларни қаърига ютган экан. Ўлими ҳақ эканини билган Фиръавн иймон келтириб «Мен мусулмонлардандирман — Оллоҳга бўйинсунувчилардандурман», деган экан.

Асадбек ҳам Абдурахмон табибникида шу ҳолда эди. Гарчи у Фиръавн каби ўзини Худо деб билмаган бўлса-да, Оллоҳнинг бирлигига ҳамиша ишониб келган эса-да, иймон чегарасига анча кеч яқинлашган эди. Фиръавн учун айтилган «Ал ана ва қод осойта қаблу ва кунта минал муфсидийн»* ояти каримасини балки Асадбек учун ҳам эсламоқ жоиздир, валлоҳи аълам? Бу каби ҳукм этмакка бизда (ҳуқуқ) йўқтур. Аммо Расули Акрам жанобимиз Оллоҳдан ривоят этган сўзда буюрилганки: «Я бани Адама! Иза вақаат фил балаи закартани ва иза кашафтуху насийтани кааннака маа арафтани».*

Асадбек кабилар учундир, деб фикр қилишимизнинг боиси шундаки, азон товшини эшитганда, хусусан Абдурахмон табибникида ибодатни ихтиёр этган одам, хасталиги чекина боргани сайин яна асл ҳолига қайта бошлади. Бу ғофил банда шифога етишмоғи бир синов эканини, булутлар орасида кўринган қуёш дилларни бир яйратиб, сўнг яна беркинишини, сўнг кўп ўтмай тун бошланаяжагини қайдан билсин?

Абдурахмон табибникида «Уйга боргач, ҳар куни масжидга чиқаман», деган қарорга келган Асадбек аҳдига вафо қилмади, ўз ташвишларига берилиб кетди.

Айниқса, Хонгирейнинг совғаси уни кўп ўйламоққа, тадбир билан иш юритмоққа мажбур этди. Жамшиднинг озгина муддат бўлса-да, Хонгирей кўлида таълим олиб қайтгани ҳам унга бир ташвиш эди. Шу боис унинг изидан одам қўйди, қизини ҳам кузатди. Зайнаб кўпроқ ота уйида бўлгани сабабли уни ортиқча кузатишнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Лекин бу кузатув бошқа натижа берди: Кесакполвоннинг Зайнаб атрофида ўралашиб юришини Асадбекнинг ўзи ҳам сезди, йигитлар ҳам айтишди. Ҳамиша бузуқлик ботқоғига ботиб юрувчи Кесакполвоннинг Зайнаб атрофида ивирсишидан Асадбек бошқа гумонга борди. Шаҳар марказидаги уч қаватли иморатнинг ертўласига жойлашган идорасида Кесакполвон билан ёлғиз қолганида шу мавзуда гап очди:

— Зайнабнинг атрофида нима учун ўралашиб қолдинг? — деди Асадбек унга қаттиқ тикилиб.

Кесакполвон бир кунмас-бир кун шундай савол берилишини кутгани учун довдирамади.

— Мен унинг амакисиман. Ўз қизимдан аъло кўраман. Бечора эзилиб кетди-ку?

— Сенинг ишинг бўлмасин. Эзилиб кетган бўлса, қарайдиган отаси бор.

— Маҳмудга ҳам шундай дейсанми?

— Маҳмуд мен айтган ишни қилади.

— Маҳмуд уни игнага олиб борди.

— Бекор айтибсан!

— Сен яширганинг билан деворларнинг қулоқлари бор. Бизга ҳам етиб келади. Ўзинг гап очдинг, айтай: ўғилларингни олим бўлишини истардинг — бу ўзингнинг ишинг. Менда ўғил йўқ. Қизим ясан-тусандан бошқасини билмайди. Лекин Зайнаб бошқача. У сенинг йўлингдан бормоқчи. У сенга ўхшайди. Ақлли, қўрқмас, қасоскор...

— Валдирама! — деди Асадбек жаҳл билан. Кейин бехосдан қизининг «Уларни ўзимга қўйиб беринг» деган овозини қайта эшитгандек бўлди.

— Энди сен валдирамай эшит: Зайнаб ўч олмоқчи экан, мен ёрдам бердим.

— Қанақа ўч?

— У Мардонани ўлдирди... ўз қўли билан.
— Бекор айтибсан! Уни... қаердан топдинг?
— У Филайнинг ўйнаши эди.
— Ҳайвон! Сен ҳаддингдан ошяпсан! — деб бақирди Асадбек.
— Ҳайвон бўлсам ҳам сенга содиқман. Фақат сенга яхшилик қилишни ўйлайман.
Яхшилик қилиш... Асадбек фарзандларини бу ишлардан нари бўлишларини истар эди. Нодон аёни эса қизини бу йўлга киритиб, яна «яхшилик қилдим» деб керилади... Асадбек қизининг одам ўлдириши мумкинлигини тасаввурига сиғдиролмас эди. Ҳозир ҳам бир зумгина кўзларини юмиб аввал тўппонча ушлаган, сўнг пичоқ санчаётган, сўнг... бўғаётган Зайнабни кўриб инграб юборди-да, кулдонни олиб, рўпарасидаги Кесакполвонга қараб отди. Оғир кулдон елкасига тегиб, зириллатган бўлишига қарамай, Кесакполвон сапчиб туриб, Асадбекнинг қўлларига ёпишди.
— Асад, ўзингни тут, жаҳлинг чиқмасин!
— Сен... ҳайвон, мактабдалигингда башарамга туфлаган эдинг. Энди юрагимга туфламоқчимисан?
— Ундай дема, Асад, мен фақат ишимизни ўйладим.
— Ҳе, ишингни!.. — Асадбек бўралаб сўқди. Кесакполвонни нари итариб, тепмоқчи эди, кучи етмади. Илгариги ҳоли бўлганда бу одамчани булғалаб ташлаган бўларди. Қуввати етмагани боис бутун қаҳрини тили орқали сочди: — Сен кесак полвон эдинг. Хоҳлайсанми, йўқми, шундайсан. Сен одам бўлмайсан ҳеч қачон! Йўқол, турқингни кўрсатма!
Кесакполвонни авваллари ҳам Асадбек сўкиб турарди. Лекин бу сафаргиси ошиб тушди. Аввалгилари Кесакполвоннинг ўнг қулоғидан кириб чап қулоғидан чиқарди. Буниси ҳар икки қулоғидан кириб юрагига қурум каби ўтирди. Асадбекнинг бу қадар ғазабга миниши сабабини излаб, кўз олдига Чувриндини келтирди. Аммо ҳожасига сир бермади. Асадбек уни идорасидан ҳайдаб чиқарган бўлса-да, эртасига нонушта пайти ҳожасиникига қаймоқхўрликка келди. Асадбек уни уйдан қувмади.

---

* (Фиръавнга) дейилдики: «Ҳаётдан умид узганингда (енди) иймон келтирдингми? Илгари Оллоҳга осийлик қилган ва бузғунчилардан бўлган эдинг?!»

* Эй Одам фарзанди, қачон бало ва мусибатга йўлиқсанг, мени ёдга оласан, лекин қачон у балони сендан кўтарсам, мени ҳеч танимас кишидек эсан чиқариб юборасан.

2

— Ҳа, йигитнинг гули, бормисан бу оламда?
Ўйга толиб ўтирган Жамшид Кесакполвоннинг овозини эшитиб, енгил сесканди-да, кўришмак учун ўрnidан жилди.
Қувғинди бўлганидан бери тақдир ўйинларига ажабланиб юрган Жамшид овлоқ кўчаларда адашиб тентираган кимса ҳолига тушган эди. Зелихондан ўзининг «фожиали ўлими», «дафн маросими»ни эшитганда таажжубланган эди. Воқеанинг даҳшатини уйда ҳис этди.
Енг аввал ўғай онасининг эси оғиб қолаёзди. Эрига овқат егизаётган аёл ҳовлида ўғай ўғлини кўрди-ю, аввал кўзларига ишонмади. Жамшид уйга кириб, салом бергач, «Вой, вой, худойим!» деганича ўрnidан кўзғалолмай қолди. Тилдан, ҳаракатдан қолган отаси кўзларида эса ёш кўринди. У ўғлининг «ўлимидан» беҳабар бўлса-да, қалби бир ёвузликни сезган, ўзини соғиниб ётган эди.
Кейин қариндошлар йўқлови бошланди. Бири нима гап бўлганини батафсил билишни хоҳлайди, бири шунчаки кўнгил сўрайди.
Кесакполвондан сал олдин келиб кетган меҳмон эса шунчаки сўрамади. У бўлган воқеаларни

ипидан-игнасигача билишни истади. Бу меҳмон — Зоҳид эди.

Зоҳид сўроқни узоқдан — унинг биринчи қамалишидан бошлаб, гапни «ўлими»га олиб бориб тақади. Жамшид Чувринди билан пишитган маслаҳатига кўра «номаълум кишилар машинасини тўхтатишганини, уриб, беҳуш қилиб номаълум ёққа олиб кетишганини, бир неча ой ертўлада сақлашганини» айтди. Зоҳид унинг уйдирмаларини индамай ўтириб эшитди. «Бир неча ой ертўлада ётганини» эшитиб, унга тикилди-да, ўзича «Бир неча ой ертўлада ётган одамнинг ранги бунақа бўлмас», деб ўйлади. Бироқ, гумонини сиртига чиқармади.

— Улар сизни нима учун уришди, нима сабабдан қамаб қўйишди? — деб сўради Зоҳид.

Бу кутилмаган саволга Жамшид қийналмай жавоб қайтарди:

— Аниқ билмайман. Йигитчилик... Бир қиз туфайли бўлса керак.

— Ким у қиз?

— Фақат исмини биламан. Кўчада танишганман. Учрашиб турардик. Унга ҳали тегинмаган эдим.

— Нима учун айнан шу қиз туфайли деб ўйлаяпсиз?

— Ертўлада бир гап бўлувди. «Қизни узатамиз, агар номуссиз чиқса — сенинг ўлганинг» деб шарт қўйишган.

— Демак, улар тўйни кутишган, шундайми?

— Шунақадир.

— Агар қизга совчи келмаса, бир-икки йил ертўлада ётармидингиз?

— Шунақага ўхшайди.

— Шу қизга ўзинг уйланасан дейишмадими?

— Бунақа шарт бўлмади.

— Шу айтган гапларингизга ўзингиз ишонасизми?

— Сиз ишонмаяпсизми?

— Хўп, ишондим ҳам дейлик. Хўш, унда нима учун ўликхонадан мурда олиб ёқиб кетишди.

— Сабаби оддий: мени қидиришмасин, дейишган.

— Ким қидиради?

— Бизда йўқолган одамни ким қидиради? Милиса-да.

— Сизнинг бундай йўқолганингизни Маҳмуд акангиз ҳам билмасмидилар?

— Ҳеч ким билмаган.

Зоҳиднинг тилига бир савол келди-ю, айтишдан олдин ўйланиб қолди.

«Сиз Маҳмуд акангиз билан бир самолётда келибсиз, сиз қамалган ертўла Москва томонларда эдимиз?» — деб сўрашнинг айна пайти эди. Лекин бу хабарни Саид Қодировга етказган одам шубҳа остига тушиб қолишини ҳисобга олиб, саволни кейинги учрашувлар учун асраб қўйди.

Зоҳид сукутга берилгани ҳолда Жамшиддан кўз узмас эди. Сизгирликда анча-мунча одамга дарс бера олувчи Жамшид эса бу қараш замирида кўп гаплар яшириниб ётганини фаҳм этарди. Шунинг асносида тўқиган уйдирмалари пуч эканини ҳам ҳис этиб, ўзидан ўзи норизо бўларди. Зоҳиднинг сукути узоқ чўзилмади.

— Сиз телевизор кўриб турасизми? — деди у.

— Ҳа, унда-бунда... — деди Жамшид саволдан мақсадни уқмай.

— Бир эълон беришяпти. «Хайрли тун, кичкинтойлар», деган кўрсатувлари бор. Шу кўрсатувни олиб бориш учун яхши эртакчи одам керак экан. Бир хабарлашинг. Шу иш айнан сиз учун, — Зоҳид шундай деб заҳарли жилмайди-да, хайрлашиш учун қўл узата туриб қўшимча қилди: — Эртакларингизнинг мухлисман. Яна учрашамиз. Янгиларидан эшитаман, деган умидим бор. Ҳамиша дангал гаплашишга ўрганган, сўз келмаган тақдирда мушт тилида гаплашган Жамшид бу кинояни ҳазм қила олмади. Бундай учрашув ҳали кўп бўлишини англаб, ғижинди. Мурдани осиб ёқиб юборган акахонларининг катта хатога йўл қўйганларига унда шубҳа йўқ эди.

Уларнинг оламида катта хатолар қон эвазига тузатилувчи эди. Бу хато кимнинг қони эвазига тузатилади?

Жамшид шу саволга жавоб излаб ўтирган дамда таниш овозни эшитди:

— Ҳа, йигитнинг гули, бормисан бу оламда?

Жамшид Кесакполвонни Асадбек ҳузурида кўргандан бери учрашмаган эди. Унинг уйга кириб келишидан ажабланган ҳолда саломлашди. Кесакполвон батартиб хонага кўз ташлаб олгач, диванга ўтирди.

— Ҳайдар деган акахоним бор эди, деб бир йўқлаб ҳам қўймайсан-а? — деди у гина оҳангида.

— Биздан нарироқ юрсин, деган гапни эшитувдим,— деди Жамшид худди шу оҳангда.

— Бу Бек акангнинг гапи. Сен ундан хафа бўлма. Ҳозир касал, юрагига ҳеч нарса сиғмаяпти.

— Бек акамдан хафа бўлган куним — ўлган куним.

— Бу гапни яхши айтдинг. Асаддай одам бу дунёда бошқа йўқ. Сен ўзимизнинг одамсан.

Шунинг учун сени ўлимдан олиб қолдим. — Кесакполвон «ўлимдан олиб қолдим» деган гапга алоҳида урғу бериб, «тириклигинг учун Маҳмуд акангга эмас, менга қуллуқ қил», деб шама қилди. — Ҳозир ишларимиз бироз нотинчлигини биларсан? Ҳар ҳолда Красноярларда бекор юрмагандирсан?

— Козловни қидирдик.

— Бунни биламан. Сен Хонгирейнинг қўлига қандай тушиб қолдинг?

Жамшид бу тафсилотни яширмай, барчасини айтиб берди.

— Хонгирей билан ҳеч гаплашдингми?

— Йўқ.

— Сенга улар қандай топшириқ беришди?

— Ҳеч қандай. Юртингга жўна, дейишди, вассалом.

— Кузатиб юр, бирон гап бўлса етказасан, дейишмадимми?

— Мен гап етказадиган хотинчалиш эмасман.

— Эркаксан, эркак! — Кесакполвон унга бир оз тикилди-да, сўнг гапини давом эттирди. —

Московдан Маҳмуд аканг билан отамлашиб келибсан-да, а? Маҳмуд аканг сенга қанақа топшириқ беряпти?

— Ҳозирча уйда ўтир, деганлар.

— Сен уйда тухум босиб ўтиришни хоҳламасдинг, шекилли?

— Иш бўлса, айтинг, қилай?

— Бир иш бор. Лекин бунни иккаламиз биламиз. Бек аканг ҳам, Маҳмуд аканг ҳам сезмаслиги керак. Шу шартга кўнсанг, айтай.

— Сиз... улардан яширинча иш юритмоқчимисиз?

— Ақлинг ўтмаслашиб қолибди, бола. Хаёлингга дарров бузуқ фикр келдимми? Мен шерикларимга қарши иш қиладиган номардманми?

— Ундай деганим йўқ.

— Ҳе, сени устозингни... — Кесакполвон икки оғиз «ширин сўзлар»дан сўнг муддаосига яқинлашди.— Бир одамда шубҳа бор. Шунини кузатиш керак. Хитларнинг хизматини қилаётганини сезган заҳотинг йўқотасан.

— Ким?

— Сен аввал шартимга розилигингни айт.

— Розиман.

— Ҳалим деган бола. У сенинг ўрнингни босмоқчи эди. Бек акангга, Маҳмуд акангга ҳам яқин. Бурни узунга ўхшайди. Бир нималарнинг ҳидини олиб юрибди. Сен азият чеккан боласан. У билан ошна бўлиб олиб, бир-икки минғирлаб ҳасрат қил. Хуллас, илон бўлиб қўйнига кириб ол. Чақ, дейишим билан чақиб ўлдирасан.

Кесакполвон бир ўқ билан икки қуённи урмоқчи эди. Аввало Жамшид топшириқни бажарса, Ҳалимжонни йўқ қилиши мумкин. Лалайса, эплай олмаса, Ҳалимжон уни гумдон қилади. Ҳар икки ҳолатда ҳам ютуқ Кесакполвонда бўлади.

У ўйлаб топган тадбиридан бениҳоя шод эди.

Аъени билан бўлган можаро Асадбекнинг дилини хуфтон қилди. У ўзининг хасталиги аъёнлари орасига раҳна солиши мумкинлигини тахмин қилиб юрарди. Тўрт-беш йил илгари эшитган бир латифани такрорлаб туришни яхши кўрарди. Табибдан қайтганидан бери Кесакполвоннинг Чувриндига нисбатан айтаётган гаплари уни анча сергак торттирди. Икковини ёнига олиб: «Мен ҳали тирикман. Ҳозирдан бир-бирингни ғажишни бошламаларинг», демоқчи ҳам бўлди. Кейин «балки мен адашаётгандирман», деб ўйлаб фикридан қайтди. Фақат бир латифа айтиб берди.

Бу аччиқ ҳақиқатдан иборат латифани шарҳлаб ўтирмади. «Ўзлари тушуниб, хулоса чиқариб олишар», деб ўйлаб, нодонлик қилди. У адашди: зулм мевасидан баҳраманд одамларни латифа айтиб тарбия қилмоқ мутлақ мумкин эмасдир. Ташналикни сув қондириши қанчалик ҳақиқат бўлса, Кесакполвонга бу гапларнинг таъсир этмаслиги ҳам шунчалик ҳақиқат эди.

Хонгирейнинг суҳбатидан сўнг ўзини аҳён-аҳёнда бўлса-да «тахт» устида кўра бошлаган Чувриндига ҳам энди бундай гаплар таъсир этмас эди.

Асадбекнинг ғазаб отига миниши фақат Зайнаб туфайли эмас эди. У аъёнларининг тахт талаша бошлаганига ишониб бораётган эди. Хонгирей билан муносабат бузилганда буларнинг хурмача қилиқлари ошиқча эди. Гарчи Хонгирей у билан телефонда сўзлашган бўлса-да, Асадбек унинг юборган «совға»сидан шум ниятини англади. Ҳосилбойваччани ўлдириб, хатога йўл қўйганини ҳам фаҳм этди. Вазият кескинлашган дамда Кесакполвоннинг Зайнабни бу оламга тортиши унга мудҳиш ҳол бўлиб туюлди.

Кесакполвонни ҳайдаб чиқаргандан сўнг Зайнабни тезлик билан Олмонияга жўнатмоғи лозимлигини англади.

Шу фикрда уйга қайтганида, ҳовли ўртасида туриб олиб Зайнабга ақл ўргатаётган Жалилни кўрди. Жалил дарвозага орқа қилиб тургани учун Асадбекнинг келаётганини сезмай ваъзини давом эттирди:

— Шунақа, қизим, ота ўтирган уйнинг томига чиқиб бўлмайди...

Зайнаб отасига салом бергач, Жалил орқасига ўгирилди.

— Энди кетмоқчи бўлиб турувдим, аҳволинг қалай?— деди ошнаси билан сўрашиб.

— Яхши, — деди Асадбек тумтайган ҳолда.

Ошнасининг кайфияти бузуқ эканини сезган Жалил, уйига қайтиш фикридан воз кечиб, унга эргашди.

Асадбек ичкари кирди-ю, лўлаболишни қўлтиғига олиб, ёнбошлади.

— Ҳа, мазанг қочдимми? — деб сўради Жалил, унинг рўпарасидан жой олиб.

— Бирпас жим ўтир.

— Гапим ёқмаётган бўлса, кета қолай!

— Бирпас жим ўтир, деяпман!

Жалил «хўп» деб тиз чўкканича, итоаткор талаба сингари индамай ўтирди.

Хонадаги сукунат то Зайнаб чой олиб киргунича чўзилди.

— Ада, овқат олиб келаверайми, олдин дорингизни ичиб оласизми?

— Ҳа, албатта, олдин дорини ичади, — деб Асадбек ўрнига жавоб берди Жалил.

Асадбек дорини ичди-ю, аммо овқатга қарамади. Илон кукуни солинган қайнатма шўрвани хўриллатиб ичиб олган Жалилни тер босди.

— Бўлди, энди жа оширвординг. Сени тумтайишингни кўрган одам, бу куётўранинг хотини қари чиқибди, деб ўйлайди. Овқатингни ич.

— Овқат ўтмайди.

— Бўлмаса, ёрила қол: нима бўлди?

Жалилнинг гапида жон бор: ёрилмаса, дардини айтмаса бўлмайди.

- Жалил... — шундай деб тин олди. — Жалил... мен оғирлашганимда... Ҳеч нимани сезмадингми?
- Нимани?
- Ҳайдар билан Маҳмуд ўртасида гап ўтмадими?
- Ҳа, буми... — Жалил унинг мақсадини англади. — Энди, оғайни, ўзинг гап очдинг, айтай: мол аччиғи — жон аччиғи, деган мақол бор. Подшо касал бўлса, меросхўрлар пайт пойлашади.
- Ўлимимни кутишяптими? Шунақа демоқчимисан?
- Мен уларнинг ичидаги мақсадларини билмайман.
- Ҳайдар Маҳмудни тинч қўймайди, деб чўчияпман.
- Чўчияпман... Ҳеч нарсадан қўрқмайдиган Асадбекнинг чўчиши қизиқ... «Чўчиётган бўлса, юраги бир нарсани сезган», деб ўйлади Жалил.
- Ҳайдарингнинг қўлидан ҳар бало келади. Сенга неча марта «Шу паканангнинг турқи совуқ, ўзингдан узоқлат!» деб айтувдим-а?
- Вақтида менга керак эди. Ёрдами кўп теккан. Энди замон ўзгарди, лекин у ўзгармаяпти. Замонга қараб иш юритмайди.
- Ўшанинг ўзгарарканми? Букирни гўр тўғрилайди. Сенга анчадан бери айтишга тилим бормаётган эди. Сен унинг бир қилиғини билиб қўйишинг керак.— Жалил шундай деб унинг Абдурахмон табибга учрашгани, сўнг отларини оттирганини айтди. Бу гапларни эшитган Асадбек қаҳр отига минди:
- Хунасанинг хотини айириб ташлайман! — деб бақирди.
- Жалил уни фикридан қайтаришга уринмади. Агар Кесакполвон ҳозир шу ерда бўлганида бир балога учраши нақд эди. Бахтига орада тун бор. Тун ва сокинлик Асадбек учун маслаҳатчи бўлди. У ўйлай-ўйлай Кесакполвон билан ҳозирча муроса қилмоқ жоиз эканини англади. Шу боис ҳам эрталаб Кесакполвон қаймоқ кўтариб кирганида уни қувмади, ғазаб отидан тушмаган бўлса-да, қаҳрини сочмади.
- Қаймоқ устига нон тўғраётган Кесакполвонга синовчан тикилди-да:
- Ҳайдар, сен отларнинг фарқига борасанми? — деб сўради.
- Кесакполвон бу саволдан сўрағувчининг мақсадини англаган бўлса-да, сир бой бермади.
- Қанақа отлар?
- Ҳа, энди отлар ҳар хил бўлади: аравага қўшадигани, улоқчиси.
- Қазига бопи...
- Ҳа, билар экансан.
- Мен отларнинг фарқига бормайман. Нега сўраяпсан?
- Зўр улоқчи отлардан иккитасини топиш керак. Нархи осмон барабар бўлса ҳам сотиб оламиз.
- Нима бало, улоқ чопмоқчимисан?
- Мени даволаган табиб улоққа ишқибоз экан. Шунга совға қиламиз.
- Яхши ўйлабсан. Гап йўқ, топамиз.
- Ўша табибнинг отларини кимдир отиб кетибди...
- Қаймоққа бўккан нонни ҳузурланиб чайнаётган Кесакполвон бир ҳўплам чой билан луқмасини ютди-да:
- Жалил айтдими? — деди беписандлик билан.
- Ҳа, айтди.
- Бекор айтибди. Мени биласан-ку, ғашимга тегса ўзини отаман. Отлари билан нима ишим бор?
- Жалилнинг гапи ёлғонми ё сеникими?
- Уйингда Қуръон бўлса бер, Қуръон урсин, агар ёлғон гапирсам.
- Асадбек унинг қасамига ишонгандай бўлди. Кўнглидан «Ҳали бу гапга қайтамиз», деган фикрни ўтказиб:

— Қаймоғингни е. Бир ҳафтада зўр отлардан топасан, бу сенинг қўлингдан келади, — деди. Кесакполвон уч кунда отларни топди. Абдурахмон табибга етказди. Аммо у отларни олмади, изига қайтарди. Бундан ғаши келган Кесакполвон уларни сўйдириб, қази қилдирди.

XXII 6 0 6

1

Жамшид «Хонгирейдан ҳеч қандай топшириқ олмадим», деб ёлфон гапирган эди. Филай ўлими олдидан Ҳосилбойваччани ўлдирган Элчинни отганини айтган бўлса-да, унинг гапларига унча ишонишмаган, Ҳосилбойваччани Элчин ўлдириши улар учун ҳақиқатдан узоқ бир гап эди.

Жамшиднинг вазифаси эса айни ҳақиқатни билиш эди.

Кесакполвон келиб-кетган куннинг эртасига Элчин ётган касалхонани қоралаб бориб кузатди. Кейинги кун оқшом чоғида Элчинни йўқлаш мақсадида келиб, Асадбекка тегишли машиналардан бирини кўрди-ю, ўзини панага олди.

Орадан ўн-ўн беш дақиқа ўтгач, Зайнаб кўринди. Бошини эгиб юриб келган Зайнаб ҳеч қаёққа қарамай машинага ўтирди. Жамшид ҳайдовчини танимади. «Ҳайдар акам айтган йигит шуми?» деб ўйлади.

Жамшид «буёққа кириш мумкин эмас», деган ҳамширанинг чўнтагига пул солиб қўйди-ю, ўз уйига кириб бораётгандай эшикни бемалол очиб, остона ҳатлади.

Елчининг кўзлари ярим юмуқ — унинг ўлик ёки тирик эканини билиш мушкул эди.

Елчин кўз олдини қоплаган хира парда орқали Жамшидни таниди. Бу жингалак сочли йигитни унутиш мумкин эмасди.

Ҳозиргина Зайнаб келиб кетди. Табиб Элчинни беҳуш деб ўйладими, «Ерингизни уйга олиб кетганингиз маъқулмикин?» деди. Элчин бу гапни эшитди. «Ишим хуржун шекилли?» деб ўйлади. Кейин Зайнабнинг овозини эшитди:

— Агар эримга бир нима бўлса, ҳаммангиз қурийсиз!..

Овоз Зайнабники... лекин оҳанг... Зайнаб бу оҳангда гапирмас эди...

Елчин хотинининг қалбдаги Кумушбибини осиб, Асадбек қизига айланмоқчи бўлаётганидан беҳабар эди. Шу боис гап оҳанги унга бегона туюлди.

Зайнаб чиқиб кетиши билан... Жамшид кирди. Элчин орада ўтган ярим соатни сезмади.

Назарида Жамшид изма-из кириб келгандай бўлди.

«Дарров топишиб олишибдимиз? Ўшанда Зайнаб тўғриси айтганмиди?»

«— Мен Жамшид акамни яхши кўрардим... Сизга хиёнат қилдим!..»

Зайнабнинг бу фарёди ёдидан кўтарилгани йўқ. Бу фарёд ўқтин-ўқтин қўзғолиб юрак ярасига туз сепарди. Шундай пайтда Элчин руҳ азобида бир инграрди-ю, «Зайнаб жон аччиғида айтди», деб ўзини-ўзи ишонтира бошлар эди.

Ҳозир эса...

Ўзини ўзи ишонтиришга ҳаракат ҳам қилмади.

Чунки... рўпарасида хотини ёқтириб қолган ўша одам турар эди.

Жамшид унга яқинлашди.

«Нимага яқин келяпти? Бўғиб ўлдирмоқчимиз? Биратўла Зайнабга эга чиқмоқчимиз?»

Жамшид яқинлашиб, у томон энгашди:

— Ҳофиз ака, эшитяпсизми?

Елчиннинг юзига унинг нафаси урилиб, енгил сесканди.

— Ҳофиз ака!

— Гапиролмайдилар, — деди хонага кириб келган ҳамшира.

— Тилдан қолганми?

— Келганларидан бери гапирмайдилар. Гапирмасалар ҳам керак.
— Нима учун?
— Билмасам, дўхтирлар шунақа дейишяпти...
Ярим очиқ кўз юмилди. Овозлар узоқлашди. У яна уча бошлади. Қуш каби енгил учди. Учди, учаверди...

2

Асадбекнинг муомаласидаги ўзгариш Кесакполвонга маъқул келса-да, айна чоқда сергаклантирди. Назарида «Чувринди укагинаси» ундан ўзини олиб қочаётгандек туюлди. Чувринди Шариф Намозов масаласида Москвага бориб келгач, Кесакполвонни Маматбей йўқлади. «Уканг ҳокимиятни ўз қўлимга оламан, бу ишни мендан бошқа ҳеч ким эплай олмайди», деб Хонгирей билан шартлашди. Хонгирей Асадбекни ҳам, сени ҳам тан олмайди!» деб тутаб турган оловга мой сепди. Кесакполвонни бу гапга ишонтириш учун телефонда Хонгирей билан улади.

«— Хонгирей оға, бу мен, Ҳайдарман!

— Қанақа Гайдар?

— Асадбекнинг шериги.

— Мен ҳеч қанақа Гайдарни ҳам, Асадни ҳам танимамайман. Менда ишинг бўлса Маҳмудбейга учраш. Мен Маҳмудбейни танийман!»

Кесакполвон учун шу гап кифоя эди. У «Хонгирейнинг ўзи билан гаплашдимми ё бирор йигити мени лақиллатдимми?» деб ўйлаб ҳам кўрмади. Чувринди Москвага борганида бу гапнинг тескариси бўлганидан, яъни «Сен таклифимизга дарров жавоб бермадинг. Биз энди сени танимаймиз. Гайдар билан шартномамиз бор», дейишганларидан ҳам беҳабар эди.

Чувринди Хонгирейнинг қарорини Асадбекка айтмоққа журъат этмади. Ҳали ҳақиқат экани текшириб билинмаган гапни етказиб «аканг устидан маъзава ағдарма», деган таъна эшитмай, деб ўйлади.

Бу унинг энг сўнги, ҳал қилувчи хатоси бўлди.

Асадбекни уйига кузатишгач, Кесакполвон «Би-ир отамлашишни» таклиф қилди. Чувринди акасининг раъйини қайтаргиси келмади. Улар ярим тунгача улфатчилик қилдилар.

Чувриндининг кайфи ошди. Уйга қайтганда дарвозани очган ўғли «Асадбек амакимниқидан телпон қилишди, тез етиб борар экансиз», деди. Чувринди дарров машинани орқага бурди. Катта кўчага чиқиб, тезликни оширган маҳалда рўпарасида юк машинаси кўриниб, чироқларини ёқди...

«Камаз»дан тушган Хумкалла олд томони пачоқланиб бутунлай йўқ бўлиб кетган «Жигули»га пича қараб турди-да, ўзини сал нарида кутаётган машина томон юрди.

3

Дафн маросимида келганларнинг барчаси тарқалди. Қор аралаш ёмғир севалаб тургани учун домла ҳам «Таборақ» сурасини ярим қилиб ўқиб қўя қолди.

Одамлар тарқалишгач, Асадбек қабр бошига келди. Иккита бир хилдаги мармар тош. Бирида онаси, иккинчисида Самандар — укаси. Уларнинг ёнига укадек азиз бўлиб қолган Чувринди қўйилди.

Асадбек осмоннинг кўз ёшлари остида пича турди. Палтоси ивиб кетди. Юзларини, кўз ёшларини қор аралаш ёмғир ювди.

«Бу ер менинг жойим эди, Маҳмуд укам. Сен келдинг. Ёнингда яна бир жой бор... «Мастликда бўлган», дейишяпти. Мен бунга ишонмайман. Сенга қасд қилганни хор қилмасам, отимни

бошқа қўяман. Қасос олмагунимча ёнингга келмайман...»

Қимдир қўлидан ушлаб, тортди.

Ўгирилиб қаради: Кесакполвон.

— Сен менинг юрагимга тупурдинг, — деди Асадбек.

— Ундай дема, Асад, агар шу менинг ишим бўлса — Худо урсин!

— Йўқол...

— Асад...

— Йўқол, дедим!

Кесакполвон уч-тўрт қадам чекинди-ю, аммо йўқолмади.

ЕНГ СЎНГГИ БОБ

Зоҳид, 1990 йил, 3 феврал.

Прокурор имзо чекканидан сўнг ҳам Зоҳид ишонмади: наҳот адолатга етишган бўлса?! Наҳот Ботиров «Иш»и шу тариқа яхшилик билан яқунланса. «Ишқал»нинг гапи нима бўлди?

«Топшириқ билан қамаганмиз, эплай олмайсан» деб эди. Топшириқ билан қамагани тўғри.

Оқланиши-чи? Саид Қодиров айтмоқчи, ўзгаришларнинг мевасими? Замон шунчалик тез ўзгардими?

Ботиров ўзининг кийимларини кийиб, кўчага чиққач, «Алҳамдулиллоҳ, Оллоҳ, ўзинг буюксан, қудратлисан!» деб қўйди. Зоҳид уни уйига қадар кузатиб борди. Сўнг қувончини баҳам кўриш учун Ҳамдам Толиповни йўқлади. У топшириқ билан чиқиб кетган, қачон қайтиши номаълум эди. Шундан сўнг илк устоз саналган маёр Солиевни кўргиси келди.

Маёр Солиев унинг суюнчилик хабарини эшитиб, қўлини сиқди-да:

— Адолатга осонлик билан етиб бўлмайди, — деди.

Ботировнинг озод этилиши Зоҳид учун дастлабки муҳим ғалаба эди.

Асосий курашлар ҳали олдинда.

Бу — энди эртанинг иши...

Асадбек, 1990 йил, 3 феврал.

Асадбек қабристондан тўғри эски шаҳардаги уйига борди.

Совуқ уй. Совуқ танча. Худди қирқ йил аввалги каби...

Ҳўл палтосини ечмай танчага ўтириб, қунишди. Эти увишди. Дераза орқали кўча эшигига қаради.

...Ҳозир отаси чана кўтариб киради.

— Тойчоқ! — деб эркалайди...

Йўқ, отаси кирмади. Икки номаълум киши кирди.

— Отанг — халқ душмани! — деди.

Сўнг... мактаб ўқитувчиси ўқувчиларни бошлаб кирди. Ўқувчилар саф тортган ҳолда, унга бир-бир яқинлашиб башарасига тупурдилар...

Асадбек инграб юборди.

У ҳар йили ўттиз биринчи декабр куни шу уйда ўтирарди. Бу сафар одатини қанда қилди — ўша куни табибникида бўлди. Ўзи узоқда бўлса-да, кўнгли шу уйда эди. Қайтгач, неча марта келишга қасд қилди. Аммо ўз ташвишлари билан ўралашиб кела олмади.

Бугун келди. Елкасида бир олам ғам билан келди.

Инсон боласига хос покиза туйғуларни қувган кундан бери орадан қирқ йилдан ошиқроқ вақт ўтди. Ўшанда митти юрагига ёвузлик тухум қўйган, ёвузликнинг биринчи овозини ўртоғи

Жалил эшитган эди:

— Уларни ўлдираман!..

Ҳозир бу овозни ўзи ҳам эшитди. Эти сесканди.

Кўча эшиги очилди: Жалил кўринди. Орқасида бир одам.

— Асад!

Жалил одати бўйича ҳовли ўртасига келиб чақирди. Овоз бўлмагач, яна чақирди.

— Асад!

— Киравер, — деди Асадбек бўғиқ овозда.

Жалил билан ҳам, нотаниш одам билан ҳам ўтирган жойида саломлашди.

— Бу ўртоқ ижроқўмдан экан, — деб изоҳ берди Жалил. — Ҳозир уйимга келсам, рўйхат қилиб ўтирибди.

— Қанақа рўйхат?

— Бу жойлар бузилармиш. Бу ердан катта йўл ўтармиш...

Бу гапни эшитиб, Асадбек бошини эгиб ўйга толди. Назарида булдозер овози эшитилди. Уйга бостириб кела бошлади... Том босиб тушди. Онаси... Самандар қолди... Асадбек бир сесканиб, «ижроқўмдан келган ўртоқ»қа қаради:

— Йўлни нариги маҳалладан сол, бу ер бузилмайди.

Нотаниш киши ажабланиб, Жалилга қаради-да:

— Иш бошланган. Лойиҳани ўзгартириб бўлмайди... — деди.

Алқисса:

*Ей нафси ҳавосиға гирифтор ўлғон,
Шайтон ишига ишинг намудор ўлғон,
Ҳам зуҳд ила иззатка созовор ўлғон,
Ҳам фисқ ила олам элиға хор ўлғон.**

---

* Ҳазрат Алишер Навоийдан.

СЎНГСЎЗ

Алҳамдулиллаҳки, асарга сўнги нуқта қўйиш фурсати етди.

Мен қўрқув билан иш бошлаган эдим. Қўрқувнинг боиси — кимлардандир зулм кўришда эмас, балки ёзганларимнинг сизга мақбул бўлмай қолишида эди. Биринчи китоб эълон қилингач, ёзаётган ҳар бир сатримда сиз, азиз ўқиғувчиларнинг нафасларингизни сезиб турдим. Сиз менга далда бериб турдингиз, Оллоҳ сизлардан рози бўлсин!

Асарда шубҳасиз, сиз ишонмайдиган ёки ҳафсалангизни пир қиладиган ерлар бордир. Бунинг учун узр сўрайман. Бу — қаламнинг ожизлиги ёки фикр доирамининг торлигидандир. Худо хоҳласа, бу қусурлар кейинги асарларда барҳам топгусидир.

Бундан сўнг ҳам Сизлар билан янги асарлар орқали кўришмоқ ниятим бор. Шаръий ниятларга Яратганнинг ўзи етказсин. Бир асарга ном бўлган «Шайтанат» энди туркум номига кўчади. Бу туркум асарда яна бир неча қисса яратиш умидим бор. Булар сизларнинг ўқиганингиз «Шайтанат»нинг давоми эмас, балки шу руҳдаги мустақил қиссалар бўлади, иншооллоҳ.

Менга бир нарса маълум: бу асарни ўқиб маъқул дейдиганлар билан бир қаторда ёқтирмайдиганлар, ундан камчилик, хато қидирадиганлар бор. Шундай бўлиши табиий. Аввало, ҳеч қайси асар барчага баробар ёқа қолмас. Қолаверса, ожиз қаламим билан битилган бу асар камчиликлардан холи, деган даъвом ҳам йўқ. Менинг танқидчилардан фақат бир ўтинчим бор: қандай танқид ўқлари бўлса, ўзимга қаратинг.

Мен азиз, ардоқли китобхонларга бир неча йил мобайнида бирга бўлганликлари учун миннатдорлик билдираман. Оллоҳ барча мўмин бандаларини Шайтанат оламидан ўзи асрасин. Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

Қул аъузу бироббиннаси. Маликиннаси. Илаҳин-наси. Мин шаррил васвасил хоннаси. Аллази ювасвису фии судуриннаси. Минал жиннати ваннас.*
Омийн я Роббил Оламийн!

* М а з м у н и б у д и р: Меҳрибон ва Раҳмли Оллоҳ номи билан (бошлайман).
(Ей Муҳаммад) айтингки: «Мен барча инсонларнинг Парвардигоридан, барча инсонларнинг Илоҳидан (менга) ўзи жин ва инсонлардан бўлган, инсонларнинг дилларига васваса соладиган (қачон Оллоҳнинг номи зикр қилинганида) яшириниб оладиган васвасачи (шайтон)нинг ёмонлигидан паноҳ беришини сўраб илтижо қилурман». («Ан-нос» сураси. Алоуддин Мансур маъно таржимаси).

Мурод Мансур

АСАДБЕКЛАР ФОЖИАСИ

Ўзларидан ажойиб ифорлар таратиб, юзларидан нур ёғилиб турадиган, ҳалимдан-ҳалим тақводор бир поччамиз бўлар эдилар. Қодирий домла Юсуфбек ҳожининг феълини у кишидан олганмидилар ё ўзлари шунақамидилар — ҳеч ажрата олмасдим. Ишқилиб, шунақа хушфеъл, чиройли мўсафид эдилар.

Мен у киши ҳақда на олдиларида, на орқаларидан ёмон гап эшитганман. Фақат фазилат ахтаришар эди, ҳайратланиб чарчашмасди.

Яхши асар ҳам шунақа бўларкан! Фазилат ахтариб чарчамас экансиз. Худди Қодирий асарларидан ҳануз фазилат ахтариб толмаганимиздек, ҳар гал янги-янги жавоҳирлар топганимиз каби!..

«Шайтанат»ни ўқиб ҳам шу ўйларга бордим: «Қани эди, ҳаммамизнинг Юсуфбек ҳожидек отамизу Ўзбек ойимдек оналаримиз бўлса, ўшаларнинг қанотида эр етишсак! Асадбеклар шу кўйларга тушмасми эди?!» Ва шунда бутун фожиа таг замири ила кўриниб кетгандек бўлди! Бекорга оталаримиздан айирмаган эканлар бизни!..

Мулла бувалари омон қолган болакайлар бахтли эканлар! Иссиқ бағирларидан чиқармадилар. Нима яхши, нима ёмон, нима ҳаром, нима ҳариш, ҳарқалай, ажратадиган қилдилар.

Аммо мулла бувалари, опоқдодалари совуқ ўлкаларга сургун этилиб, оталари урушда, қамоқларда қолиб кетганлар-чи? Уларнинг ёзуғи не эди? Мурғак юрагига ёвузлик уруғи тухум кўйиб улгурган болакайлар, етимхоналарни тўлдирган «зумраша»ларнинг гуноҳини ким елкасига олгай? Қайси жамиятнинг суд китобига ёзгаймиз? Асадбеклар шу имонсиз жамиятнинг мевалари, унинг қасос ўти кўзини кўр қилган «ўғлон»лари эмасми?

«Шайтанат» муаллифининг энг биринчи ютуғи шундаки, у зулмининг ўқ илдизини топиб, асарга қўл урибди. Тоҳир баъзилар ўйлагандек олди-қочди, шунчаки саргузашт асар ёзиш учун қўлига қалам олмаган. У кўп йиллар яшаб қоладиган ва қанча кишиларни сергак торттириб, шайтанат оламига кириб қолишдан қайтарадиган чинакам бадий асар яратибди!

«Шайтанат» Тоҳир Маликнинг баланд асари. Қоладиган асари. Ҳар сатри, саҳифасидан истеъдод нафаси (чуқур бадий тадқиқ руҳи) уфуриб турибди. Кимдир илгариги асарларига ўхшата олмаётган бўлса, уни охирига қадар ўқишга сабри етмабди. Йўналишини англамабди, мағзини чақолмабди.

Асар наинки Асадбеклар фожиаси ҳақида, балки у яратган шайтанат олами одамларининг аччиқ кечмиши, ҳар биттасининг охири вой бўлгучи тақдирлари ҳақида ўзига хос бетакроп қиссалар ҳамдир. Сўнг бари жамланиб, яхлит бир рўмонни ташкил этаётир...

Ҳолисаниллоҳ айтинг: Чувриндининг тақдири, бошига тушган аччиқ қисмат Асадбекникидан камми?! Ёки бўлмаса, Анварнинг фожиаси-чи, бошига тушган кўргиликлар-чи? Кимни, қайси

юракни титратмайди? Қолаверса, Асадбекнинг қизи Зайнабнинг бошига тушган жафо тоши, абри балолар-чи? У кўрган зулм, ёвузликлар қиз боланики муҳаббат кўчасидан чиқариб, қасос кўчасига бошласа, қайси жамият, тузумни айблаш керак? Шариат ман этиб қўйган ҳадларни ланг «очиб қўйган» тузумними ва ё уни қайтаролмаган, ўзи қайси боши берк кўчаларда шайтон етовида кетаётган Асадбекдек оталарними, қасос ўтида ёниб, йўлини йўқотган ва устма-уст гуноҳга ботаётган эри Элчинними? Ёлғиз онаизор Манзура бошини қайси тошларга урсин?! Мен Тоҳирнинг кўп асарларини биринчи бўлиб қўлёзмадан ўқиганман. Ҳаммасининг ўз ўрни, салмоғи бор. Вақтида воқеа бўлган асарлар. «Чорраҳада қолган одамлар» ҳам, «Сўнгги ўқ» ҳам. Лекин бу галги асари «Шайтанат»ни алоҳида бир интиқлик билан кутдик. Алоҳида бир титроқ-ла ўқиб чиқдик. Ва мен яширмай айта қолай. Учинчи китоби қўлёзмасини ҳам ҳаяжон-ла ўқиб чиқиб, қониқиш ила сўнгги саҳифасини ёпар эканман, Яратганга беадад шукрлар айтдим. Негаки ёзувчини Оллоҳнинг ўзи қўллаб, ўзи илҳом ато этибди. Шайтанат олами фуқароларининг адашувларини очмоққа ўзи изн берибди. Аксинча, бу зўравонликка қурилган, ёвузлик барқ уриб униб-ўсаётган ўзига хос хуфия салтанат оламини бунчалик тағ-замири билан тасвирлаб бўлмас эди. Адашувнинг илдизи очилмай-да қолиши мумкин эди. Бу қоронғилик — зулмат салтанатини чок-чокидан сўкиб юборгувчи нурни Тоҳир кўра олибди ва ўша нур — чироқ ёрдамида унинг қўл етмас пучмоқларигача қарангки, кириб борибди. Бу нур иймон бўлиб чиқди! Агар ёзувчи кўксига шундай бир нур — тоза иймон бўлмаса эди, унинг шайтанат оламига сафари бесамар чиқмоғи ҳам мумкин эди.

Мен сал илгарилаб кетдим, чоғи. Асли бир бошдан сўзламоқчи эдим, асарнинг фазилатларини таъмин этган тугунлардан сўз очмоқчи эдим. Қирқ тўққизинчи йилнинг сўнгги куни. Совуқ уй, совуқ танча. Отаси чана, аяжониси укача олиб келадиган бир кунда бу уйга кулфат булутлари бостириб кирдилар. Ва бу абри бало бу хонадонни бир умрга ота меҳридан жудо қилиб кетди. Бола «Дадамга тегманг?! Тегманг дадамга!» деб ҳайқиролди-ю, бошқасига кучи етмай танчали уйда ёлғиз қолаверди. Ота бағрига олиб, юзини юзига босганда теккан кўз ёшгина қолди. Бир олам хўрлик, аччиқ алам қолди. Шу кеча мурғак қалбга ўрмалаб кирган шайтон унинг ўксик, аламзада қалбига ўзининг ёвузлик тухумини қўйиб улгурди ва у қасос истаб, ўч ҳукмини ўқиди: — Уларни ўлдираман!..

Ва болагина билмасдики, бизнинг динда ўч олмоқ ҳаром қилинган эди, қасос ёлғиз Оллоҳга тегишли эди.

Шайтонсаройга биринчи ғишт ўша куни қўйилди! Кейин шайтони лаин бу саройга бошқа аламзада ва валади зиноларни етаклаб келиб, Асадбек хизматига топширди. Шу тариқа салтанат ичида норасмий салтанат туп қўйиб палак ёйди. Ва бу салтанат «енг гуллаб», оғизга тушган кезде унинг одамларидан бири қиморда хонумонини ютқизиб қўйган ҳофизнинг уйига бостириб кириб, (кирганда ҳам номаҳрам оёқ босиши ман этилган жойга қадар кириб бориб) аёлининг номусини топтагани топтаган, кўксига пичоқ уриб кетди.

Асар ҳар қандай эр кишининг ғурурини букиб-да ташлайдиган ана шундай воқеадан, у аламларини ичига ютиб, судда гуноҳни бўйнига олиб қамалиб кетишидан ва ўн йил қасос кунини кутишидан... бошланади.

Асар илк сатрлари, саҳифалариданоқ у «олди-қочди», «қувди-йитди», «отди-кетди»лар асосига эмас, чинакам маънавиятга дахлдор масалалар, ҳаёт-мамот масалалари, азалий ор-номус, адолат, эзгулик ва ёвузлик курашларига қурилгани кўриниб-англаниб турибди. Барча курашларнинг марказида ўзига хос шахслар, бетакрор характерлар турибди. Ва қадам-бақадам, саҳифама-саҳифа ўзлигини намоён этиб бормоқда.

Асадбекнинг ўзи бетакрор характери, хислат ва фазилатлари билан, чигал тақдири ва букилмас иродаси билан алоҳида олам бўлса, Чувринди энг қийин — экстремал шароитларда ҳам топқирлиги, узоқни кўра олиши билан, тегирмонга тушса бутун чиқа олиши билан бизни ҳайратга солади. Тақдири-чи? Унинг бошига тушган кўргиликлар-чи? Тағинам у метин экан, унинг ўрнида бошқа ҳар қандай инсон ёвузга айланиб кетар эди! Лекин Чувринди адолат

ҳиссини, дўстга садоқат ҳиссини йўқотмайди! Шу жиҳатлари билан Кесакполвондан ўн карра баланд туради. Ва шу баланд тургани учун ҳам рақиб томонидан йўқ қилинади.

Асардаги Элчин, Зайнаб образлари — ички олами энг ёрқин ва ишонарли, бутун зиддиятлари ила чизиб берилган образлар сирасига киради. Кумуш муҳаббатидек покиза бир муҳаббатни илҳақлик ила, беғуборлик ила кутган бир қалб қасос қурбонига айланса ва шармандалик чодиридан қутулиш учун ўша ишни қилган одамга узатилса, у қайси дил, қандай юрак билан яшаб ўтади бу дунёдан?! Зайнаб фожиасига бағишланган боб ва саҳифалар асарни чиндан баланд мавқега кўтариб, бадииятга дахлдор этиб турибди. У чинакам истеъдод меваси эканидан ҳеч-ҳеч тониб бўлмайди.

Шу қизининг фожиаси туфайли Асадбек не кўйларга тушиб, не ўтларга қоврилмаяпти! Шу баҳонада ёзувчи Шайтон салтанатининг энг чиркин гўшаларигача кириб бориб тасвирлашга муваффақ бўлади. Бу салтанатда бир тўда бошқа тўдани йиқиш, синдириш учун ҳар қандай қабиҳликлардан қайтмаслигини кўрамиз. Элчин Асадбекдан ўч олиш учун унинг қизини ўғирлаб, номусини букмоқни ва бир умр эзилиб ўтишини истади. Зайнаб шу мақсадда ўғирланади. Бошқа бир рақиб — Ҳосилбойвачча эса, Мардонани ишга солиб, Зайнабни не кўчаларга етаклатади. Игна ила сархуш эттириб, гиёҳвандлар қавмига қўшади ва сархушлик ҳолатида суратга олинган кассетани отасига «тақдим» этади. Ўзбек қизларининг бу кўчага кириб келиши аввало даҳшат! Ҳеч бир ота бу иснод олдида чидаб туролмас! Айниқса, Асадбекдек қудратли одам! Нима бу? Қайтар дунёми?! Асадбек ўз қилмишларининг жазоси, қайтимини шу дунёдаёқ, тириклигидаёқ топаяптими?

Адиб қаҳрамонларини шундай чигал ва экстремал ҳолатларга, кўргиликларга солиб синайди, қовурадики, ҳар бири нималарга қодирлигини табиий равишда, ўз-ўзидан намоён этиб бораверади. Тан олиш керак, Тоҳир Малик ўзбек адабиётида саргузашт унсурлари бадииятнинг ажралмас қисми эканини биринчи бўлиб амалда исбот этган ёзувчидир. Биз шу вақтга қадар бу унсурларни менсимай, унга паст назар билан қараб келдик ва адашганимизни энди кўриб турибмиз. У чуқур бадиий мушоҳадага хизмат этишини энди инкор қилиб бўлмайди.

«Шайтанат» бунга ёрқин далил.

Тоҳир асардан асарга бўй ростлаб бораётибди. Айниқса, шу «Шайтанат»ида чеварлигини намоён этибди. Чокини чокига келтириб, воқеаларни улаш, тақдирларни чоғиштириб бориб уч китобдан иборат яхлит асар яратиш ҳар қандай адибнинг қўлидан келавермайди. Буни чинакам истеъдод эгаси, Худо юқтирган талантгина уддалаши мумкин. Асадбекдек мураккаб қаҳрамоннинг шусиз ҳам чигал ҳаёти, ҳавас қилмагулик тақдири атрофида ундан кам кўргиликлар кўчасидан ўтмаган, ўша бешафқат ҳаётда шафқатсизларча яшашдан бўлак йўл топмаган Чувриндидек, Кесакполвондек бир гуруҳ бошқа олам фарзандларининг қисматларини шундай ишонарли чизадики, ҳайратга тушмай иложингиз йўқ. Биргина Зелихон тақдири, Хонгирей қисмати, улар босиб ўтган йўл ва етишган чўққи, ниҳоят биридан иккинчисига мерос қолаётган бу хуфия салтанат билан боғлиқ воқеалар нимага тенг?! Улар чинакам топилдиқ: Шайтанат салтанатининг ҳудудларидан, қудратидан далолат бергувчи! Илдизлари қаерга бориб туташувидан, ёвузликнинг уруғи қаерларгача сочилиб, қандай заҳаролуд мевалар бераётганидан ҳикоя этгувчи! Ва булар барчаси қўшилиб, Шайтанат олами ҳақида шундай яхлит бир тасаввур уйғотадиким, бу олам кишиси бўлиб қолишдан Оллоҳнинг ўзи асрасин! Асарни бобма-боб, китобма-китоб ўқиганингиз сари, Оллоҳга қайтишдан ўзга тўғри йўл йўқ! — деган бир нидо янграб келаверади! Асар ичидан жаранглаб чиқаверади!

Тоҳирнинг энг катта ютуғи ҳам ана шунда! Иймонга чорлашида!

Агар хотирангизда бўлса, «Шайтанат»нинг биринчи китобининг ички муқоваларида бир ажойиб рамзий расм бор эди. Китобни безаган истеъдодли ёш рассом Хуршид Зиёхонов мазористони тарк этиб бораётган оқ туялар — авлиёлар руҳини чизиб, бизни бир ҳайратга солган эди. Иккинчи китобнинг ички муқоваларида эса, шу рассом ундан ҳам ажойиб манзарани акс эттирди. Йўфонгина, лекин ҳалқумининг кичиклигини ҳисобга олмаган илон каттагина бир

балиқни юта бошлаган-у, юта олмай қолган. Балиқ ночор, жон аччиғида думини асабий силкийди, илон ундан ночор — ютиб юта олмайди, қўйиб қўя олмайди... Рамз хўб ўрнига тушган. Қолаверса, бу ривоятларни рассом осмондан эмас, асардан олган. У Тоҳир Маликнинг топилдиқлари, рассом ҳам буни ҳақиқий истеъдодларда бўладиган ўткир идрок ила англаб, бизга унинг айнан мағзини етказиб бера олган.

Мен учинчи китобнинг қўлёмасини ўқиётим, рассом навбатдаги китоб муқоваларига қай ривоятни рамз қилиб олар ва чизар экан деб ўйладим. Инсон қулоғига кириб бораётган улкан мингоёқними ёки қанот битган чумолиларними? Ҳарқалай менга қолса, Луқмони ҳаким билан илон суҳбати ривоятидаги икки оёқли — баланд қилиб яратилган, лекин бир-бирини чаққанда бедаво қилиб чақадиган одам махлуқларни бутун даҳшати билан тасвирлай олса қани эди, дедим. Ўша ривоятни эсласангиз, илон Луқмони ҳакимга: «Оллоҳ биз — илонларни тубан қилиб яратди. Аммо биз бир-биримизни чақмаймиз. Сиз — одам болаларини юқори қилиб яратди, сиз бир-бирингизни чақиб ўлдирасиз. Унинг заҳрига ҳатто Луқмони ҳаким ҳам даво тополмагай», дейди. (Ҳикмат Ўролов, Анвар тақдирларини эсланг! Аслида Холидийлар Асадбеклардан-да хавfli «зот»лардир!).

Ҳикмат Ўролов тўсатдан қазо қилиб, жаноза олдидан илм даргоҳидаги дўсту душманлари унинг уйига боришгандаги мана бу манзарага эътибор беринг. «Анварнинг кўзига ҳамма — дўст ҳам, душман ҳам илон бўлиб кўринди. Ўзини улкан бир илонхонада ҳис этиб, баданига муз югурди. Назарида қўл қовуштириб, қайғуга берилгандай бўлиб турганлар одамлар эмас, балки лунжини шишириб, тилини ўйнатиб, бир ҳамла билан чақишга тайёр турган илонлар эди гўё. «Мана шу турганларнинг қай бири қачон қай бирини чақар экан? Мана шу турганларнинг қай бири қачон одам заҳрини тотиб ўлар экан? Ростмана илонлар чақадую қочади, икки оёқлилар эса то кўмиб ташламагунча тинчимади. Жасадни кўмиш билан чекланса кошки эди...»

Шайтон етовига кириб кетган иймонсиз кимсаларни бундан ўтказиб тасвирлаш мумкинмикан?! Шу ўринда мен ўзимдан бир оғиз сўз қўшгим келди. Фақат шайтон етовига тушганларгина шундай чаққайлар! Иймонли кишилар бундан мустаснодирлар! Заҳарнинг ёлғиз давоси иймондир. Оллоҳга қайтмоқликдир. Чиндан ҳам солиҳ кишилар, у дунёсини ўйлаган зотлар бир-бирини аямаганларини, амал, шуҳрат, дунё кетидан қувган кишилардек бир-бирларини чақиб ўлдирганларини ким кўрган?! Агар инсон боши саждага етиб ҳам, масжидга қатнаб ҳам, ҳожи бўлиб ҳам ёмонлигини қўймабди, дилозорлигини ташламабди — у ҳидоят топмабди. Иймони суст кимсалардир. Уларни тақводорларга тенглаштирмангиз! Тоҳир Малик асарининг мағзи-мағзидан сизиб чиқаётган хулоса ҳам шу!

Фан тилида «интуитсия» деган атама бор. Оддий тилда биз буни ички ҳис билан сезиш, деймиз. Уни қаранги, Оллоҳга қайтмоқлик — нажот эканлигини Хуршиддон ҳам учинчи китобнинг безакларида ўзига хос талқинда тасвирлабди. Асарда табибга ўз ҳукмини ўтказа олмаган Кесакполвон унинг чопқир отларини отиб ташлашга буюради, отлар ўлдирилади. Демакким, «одамилон» ўз заҳрини сочди, табибни руҳан ўлдириш ниятида уни чақди. Қоидага кўра расмда ҳам шу нарса тасвирланиши керак эди. Рассом эса худонинг қудрати билан уларга мангулик ато этибди: ўқ отиляпти-ю, отларга қор қилмайди, бирор томчи қон ҳам йўқ, кўзлар чақнайди, ёвқур отлар гўё қанот чиқариб учаётгандек елиб боришмоқда. Яъниким, имони басаломат табиб ғолиб чиқди. Отлар — унинг орзулари ҳам мангуликка дахлдор. Шайтанат олами гирдобига тушган Элчиннинг мажруҳ ҳолати, ўз жонини сақлаб қолиш учун садоқатдан юз ўгирган Шомилнинг охир-оқибатда калласи олиниб совға тариқасида қутига жойланиши тасвири; орзу-армонлари абадий кўмилган Зайнабнинг аччиқ қисмати — барча-барчаси биз учун, ҳаёт аталмиш умр йўлининг ўнқир-чўнқирлариданми, жин кўчаларию равон йўлларида кетаётган ҳар бир инсон учун ҳаётининг сабоқлардир.

Умуман олганда, Хуршид Зиёхоновдай ёш бир истеъдоднинг асарни шундай зукколик билан тушуна олиши, унинг нозик томонларини ички бир ҳиссиёт билан топиб, учала китобдаги воқеаларни тасвирда бир-бирига боғлаб бизга етказа олганлигининг ўзи алоҳида таҳсинга

сазovor!

Мен «Шайтанат» савияси мундайроқ ўқувчиларга мўлжаллаб ёзилибди, шунинг учун қўлма-қўл ўқила-ётир, уларга жаҳон адабиётининг дурдонасини берсангиз бетига қарамайдилар деб «куюнаётган»ларни «Ўзингиз асар давомини қандай кутдингизу қай тариқа ўқиб чиқдингиз?» деб сўроққа тутган бўлардим. Ва шубҳасиз, улар виждонан, ички туйғуларига эрк берганларида эди: «Интиқлик билан кутдигу чанқоқлик билан ўқиб чиқдик» деган бўлардилар.

Ваҳоланки, «Шайтанат» олами — яқин ўтмишдаги бизнинг оламимиз, бизнинг воқелигимиз, бу оламни бир тирик вужуд деб қарайдиган бўлсак, шу вужуддаги оғриқлар, дард-хасталиклар бизнинг дарду аламларимиз. Шундай экан, нечун биз бу дардларга, «дард устига чиққан чипқон»ларга бефарқ қарашимиз керак? Табобатда бемор дардига шифо бериш учун, аввало, касаллик туб-тубигача аниқланиб, унинг илдизлари очиб ташланади. Сўнг муолажага ўтилади. Шунинг баробаринда, «Шайтанат» дардларимизга шифо беришда бир восита — малҳамдир ҳам. Айтингчи, қайси бир бемор дардига даво бўлиши мумкин бўлган малҳамдан бош тортган? Савиямизнинг «ундай» ёки «бундай»роқлиги хусусида бош қотиришнинг ўзи жоизмикин шундай ҳолатда?!

Яна асар таҳлилига қайтамыз.

Аввало тақдирларни қаранг, бири бирига ўхшамаслигини кўринг. Зелихонни Хонгирейга чалкаштирмайсиз, Ҳосилбойваччани Шилимшиққа тенглаштирмайсиз. Асадбек билан Чувринди, Кесакполвонлар-чи? Ҳар бири ўзига хос ўзга олам вакиллари. Ўз қаҳри-заҳри, алами, армонлари билан бетакрор шахслар. Шайтанат оламининг устунлари. Қиёфалари, феълу таъбу дунёқарашлари билан ҳам бир-бирига сира ўхшамайди. Улар ўртасида гоҳ ошқора, гоҳ зимдан бораётган кураш бутун шафқатсизлиги билан қаламга олиниши, кўлами билан ҳайиқмай тасвирланиши чиройли. Асадбекнинг ўз отаси қабрини зиёрат этгани бориши, Козлов билан алоқалари, Хонгирейнинг дасти узунлиги, у юборган терговчиларнинг ашаддий сиқувлари ва ниҳоят Зелихоннинг қурбон берилиши саҳифалари асарни баланд поғонага кўтариб турибдики, унча-мунча ёзувчи Шайтанат оламининг бу ўрдаларига кириб боришга журъат ҳам этолмайди, иқтидори ҳам етмайди. Айниқса, Асадбек оғир хасталикка чалингандан кейин шайтанат оламида унинг ўрнини эгаллаш учун бошланган пинҳона ва очиқ курашлар асарга янгитдан «жон ва руҳ» бағишлаб юборганки, бу Тоҳирнинг маҳоратидан далолат бериб турибди.

Мана шу хасталик айниқса, Асадбек сафдошлари учун зўр синов бўлиб, шу баҳонада Чувриндининг садоқати, Кесакполвоннинг ҳожасининг ўрни учун «ўлиб-қутилиш»лари яна ҳам ёрқинроқ очила боради. У ёлғиз даъвогарлик учун курашиб, ўзидан неча бош баланд турган Чувриндини усталик-ла йўқотиши фақат Шайтонсаройларга хос ёвузликнинг бир кўринишидир. Асадбек Чувриндининг қабри тепасида ёлғиз қолгандаги манзарани эсланг: «Икки бир хилдаги мрамар тош. Бирида онаси, иккинчисида Самандар укаси. Уларнинг ёнига укадек азиз бўлиб қолган Чувринди қўйилди.

Асадбек осмоннинг кўз ёшлари остида пича турди. Палтоси ивиб кетди. Юзларини, кўз ёшларини қор аралаш ёмғир ювди.

«Бу ер менинг жойим эди, Маҳмуд укам. Сен келдинг. Ёнингда яна бир жой бор... «Мастликда бўлган» дейишяпти. Мен бунга ишонмайман. Сенга қасд қилганни хор қилмасам, отимни бошқа қўяман. Қасос олмагунимча ёнингга келмайман...»

Кимдир унинг қўлидан ушлаб тортди.

Ўгирилиб қаради: Кесакполвон.

— Сен менинг юрагимга тупурдинг, — деди Асадбек.

— Ундай дема, Асад, агар бу менинг ишим бўлса, Худо урсин!

— Йўқол...

— Асад...

— Йўқол, дедим!..»

Ҳа, бусиз ҳам ўзини Худо уриб қўйган Кесакполвоннинг иши эди бу. Асадбек уни ички бир туйғу ила ҳис этиб, сезиб турибди.

Қолаверса, у Асадбекнинг юзига биринчи тупуриши эмас. Бошда топишгандаёқ, болаликдаёқ тупуриб улгурган эди. Эсланг, ўғри тўғрининг юзига, валади зино аламдийданинг юзига тупурган эди.

Бу бешафқат тасвирлар қаҳрамон ички оламига даҳлдор бўлмай нимага даҳлдор экан? Нега бизни шунчалик ларзага соляпти экан, агар чинакам бадииятга алоқадор бўлмаса! Қалбнинг нозик пардаларига тегиб титратмаса?

Асадбек кечаги бешафқат тузумнинг аламзада фарзанди. Аччиқма-аччиқ бешафқатлик кўчасига кирган, қасдма-қасдига жамият қонунларини оёқ ости қилиб, қасос-ла қалбига малҳам топиб юрган ва ҳеч кимга бўй бермай келаётган одам. Агар у вақти-вақти билан энг тўғрисўз дўсти Жалилни кўргиси келиб қолмаганида, танчаси писиллаган ўша эски уй — отасидан қолган ёлғиз хотирани қўмсаб бормаганда, билмадим, уни шу кўчада юрган бошқа ёвузлардан фарқи қолмасми эди! Лекин у ҳам тирик инсон, ожиз банда эканини биз оғир хасталикка чалиниб, мунгли бир қиёфага кирганида, қўли қисқалигини сезиб қолганида яққол кўрамиз. Айниқса, Асадбекнинг ўша хасталик бошланганда кўрган туши, руҳи шодлар ва қабр азобини тортаётганлар диёрида кезиб, онаизорининг «оҳ»ини эшитиб, қабри устида олов тилларини кўриши, хаста Самандарни, отасини учратиши, улар билан мулоқотлари шунақа жонли, ишонарли тасвирланганки, ўқиб лаззатланасиз. Муаллиф бизни Асадбек қалбининг қаҳрдан холи, армон тўла пучмоқларигача етаклаб киради.

«— Ада, — деб ажабланади Асадбек. — Сиз ҳам шу ердасиз?»

— Ҳаммамиз биргамиз, тойчоқ, — дейди отаси жилмайиб.

— Яқинда мен ҳам келсам керак, — дейди Асадбек.

— Келасан... Мен кутяпман. Сенга чена ясаб қўйибман... ченада учишни соғиндингми?

— Соғиндим, ада.

— Болам, қийналиб кетдингми? — дейди онаси.

— Қийналдим, — дейди Асадбек.

— Кела қол, аданг... ёғоч чена ясабдилар ўзлари.

Асадбек атрофга аланглайди. Чена кўринмайди. Баъзи қабрлар устида чарх ураётган оқ қушларга ажабсиниб қарайди.

— Булар қандай қушлар? — деб сўрайди.

— Булар... руҳлар... у дунёда солиҳ фарзанд қолдирганлар.

— Сизникида олов кўрдим?..

— Оҳ, болам... сен қабр азоби нима эканини билмайсан...

— Сизлар бу дунёда ҳалол яшадингиз, умрларингиз азоб билан ўтди. Яна қандай азоб?..

—...Солиҳ фарзанд — амали...

—...Нима бу?..

Онаси жавоб ўрнига «оҳ!» деб қўяди.

Қабристон этагида оқ туялар кўринади. Туя карвони аста юриб, қабристонни тарк эта бошлайди.

— Оқ туялар кетишяпти, — дейди онаси афсус билан.

— Уларни қайтариш керак, — дейди отаси.

— Мозорларимиздан авлиёлар кетиб қолишяпти. Одамлардан иймон кўтариляпти.

Асадбек аввал ҳам эшитиб эди бу гапни... Манзура айтиб эди. Онаси ҳам айтяпти.

— Туяларни қайтараман, — дейди Асадбек.

— Қайтаролмайсан, — дейди отаси...»

Кейин Асадбекнинг атай Красноярга — отаси тутқунда ётган жойларни излаб бориб, овлоқ ўрмон четидаги мазористондан қабрини топиб, зиёрат этиши — унча-мунча дунё кўрган, дунё кезган фарзандларнинг ҳам хаёлига келмаган иш. У шу жиҳатлари билан ҳам ўз

замондошларидан бир поғона юқори туради. Қалби ҳам айрим пайтлари юмшаб кетади, олижаноб ишларга қодирдай кўринади-ю, қалбига бир вақтлар тухум қўйиб улгурган ёвузлик уйғониб кетганда тамомила ситамкор ва қасоскорга айланади. Унинг Муҳиддин отага айтган гапларини эсланг.

«Мен намоз ўқимасам ҳам Худодан кўрқадиган инсонман. Ўлганимдан сўнг дўзахда куйишимни биламан. Сизни билмайман-у, аммо мен шўро ҳукуматидан бутунлай норозиман. Дўзахда аввал шу ҳукумат куйиши керак!» дейди у. Асадбек қанақа мураккаб шахс экани худди мана шундай нозик паллаларда бутун бўй-басти билан кўриниб кетади. Унинг табибдан шифо истаб борганида (худди Зелихон сингари) қарияларга қўшилиб, намозга ўтгиси келиши... ўтиши қанчалик табиий бўлса, тузалиб, дард орқага чекингач, Худони унутиб, шайтанат оламига шўнғиб кетиши шунчалик ишонарлидир. Қалбларини ёвузлик зардоби босиб кетган бундай кишилар осонликча иймонга кела қолмайдилар. Асадбек фожиасининг бутун даҳшати ҳам шунда, сабоғи ҳам шунда.

«Шайтанат» асарида нурга йўғрилиб, санъаткорона чизилган бир талай образлар ҳам борки, улар рўмонга ўзига хос оҳанг десамми, мунг десамми, нур десамми таратиб турибдилар. Бу энг аввало Анвар, Зайнаб, Элчин образларидир. Анварнинг заураликлар билан мулоқотлари, руҳлар оламига саёҳатлари ва ниҳоят унинг ёзиб қолдирган хатлари асарга бир ойдинлик бағишлаб, ҳақиқат нурини сочиб турибди.

«Хўрлик ниманинг эвазига берилди? — деб ёзади у.— Қонлар эвазигами? Жонлар эвазигами? Жон беришга тайёр азаматлар борми бу улуғ Туркистонда? Хумоюн Мирзо хасталигида табиб Бобур Мирзога «Енг қадрли нарсангизни атанг», деганда шоҳ Бобур «Енг қадрли нарса — жоним, жонимни берайин», деган экан. Хаста она Туркистонга ким жонини фидо қилади? Ўлимдан кўрқмас, ботир ўғлонлар наҳот бутунлай қирилиб битган? Бу қандай ҳаёт ўзи? Кун бор — қуёш йўқ. Осмон бор — юлдузлар йўқ. Ватан бор — ватанпарвар йўқ...

Алихонтўра Соғуний домла айтган эканлар: «Агар ўзбеклар ошнинг атрофига бирлашгандай бирлашганларида эди, аллақачон эркак эришган бўлар эдилар. Мен бу ақлли сатрларга озгина таҳрир киритмоққа жазм этдим:

«Агар ўзбеклар тўпланиб, тўй-маърака ошига ошиққанлари каби иймонга ошиққанларида эди, мустақилликка шубҳасиз эришардилар».

Улуғ Туркистонни фақат иймон бирлаштиради...»

Ўша кечаги шўролар жамиятида шундай одам жинни деб эълон этилиши ва ўзини осибгина руҳига эрк бериши табиий эди. У шундай фожиона қазо топди. Замонга сиғмаган Анварни озод руҳлар чақириб олдилар.

Бу мунгли қисса шайтонсаройнинг гуноҳ китобига абадий ёзилиб қолди. Худди Асқар Қосим қиссаси каби... Элчин фожиаси каби... Бояқиш Элчин. Шундай истеъдодли ҳофиз. Қайси шайтон уни йўлдан оздирди? Хонумонидан, суйган хотинидан ажратгани, ўн йил қамоқхоналар тузини тоттиргани кам эканми? Қасос кўчасига рўбарў қилмаса? Мана энди Асадбекни ўтдай куйдириб, сал таскин топдим деганда... Ноиласи рози эмас. Ахир унинг руҳини рози этиш учун қилмабми эди шу ишни?

Асарда ҳақиқатни ойдинлаштириб келатурган руҳий ҳолатлар, парвозлар, ўтган яқинларнинг руҳлари билан учрашув-мулоқотлар нозик, мухтасар тасвирларда айланиб-айланиб келадики, улар рўмонга янги фазо ва янги ҳаводай тушган. Эсингизда бўлса, муаллиф ўша Фарғонадаги ур-сур тасвирида биринчи бор шу услубга мурожаат этган эди. Зелихон ҳушидан кетганида тушга ўхшаган ғалати бир нарса кўрганини ўн оғизгина сўз билан ифодалаган эди: «Бошимга зарба тушиши билан ҳаммаёқ гир айланди. Кейин атрофни зулмат ўради. Иккита шарпа келиб, қўлтиқлаб кўтарди. «Яхши бўлди, булардан кўтаради», деб ўйладим. Шарпалар қўлтиқлаб кўтарганча мени чир айлантириб баландга, жуда баландга олиб кетишди. Худди саҳродаги гирдобга тушиб қолгандай бўлдим. Кейин бирдан зулмат тугаб, ёруғликка чиқдик. Атроф шу даражада ёруғ эдики, кўзларим қамашиб кетди. «Буни нимага олиб келдиларинг, ҳали муҳлат

бор», деган ғалати овоз эшитилди. Кейин яна гирдобга тушдим, яна зулматда қолдим. Шарпалар мени ерга ётқизиб, йўқ бўлишди. Кейин кўзимни очсам... Йигиталининг айвонида ётибман.

Зелихон жавоб кутиб, Исмоилбейга тикилди. Исмоилбей бир оз ўйга толди, чуқур хўрсинди. Сўнг:

— Бунинг таъбирини айтишга фикрим ожиз, — деди. — Валлоҳи аълам, Тангрим жонингни қайтариб берибди. Бунинг маъноси шуки, энди саёқ юришингни ташла. Қалбингни зангдан тозала...

— Қалб занги? — Зелихон кулимсиради. — Роса зўр гапларни топиб гапирасиз-да, тоға. Ҳозир намоз ўқиётганингизда нима учундир менинг ҳам ўқигим келди...»

Инсон руҳий оламининг беҳудуд сарҳадларигача кириб боришга уриниш, руҳлар оламига саёҳатлар кейинчалик Анвар, Элчин образларини очишда, тақдирларини чизишда, фожиаларининг илдизларини кўрсатиб беришда жуда ҳам қўл келган. Рўмондаги бу боб ва саҳифалар симириб ўқилса-да, ҳеч ёддан кўтарилмай, чуқур ўйларга толдираверади. Ҳаётнинг ниҳояти имтиҳон дунёси экани, ҳар ким экканини ўриши, ҳеч бир жиноят жазосиз, яхшилиқ мукофотсиз қолмаслиги теранроқ англатиб борилаверади.

Муаллиф ҳатто хаёлий суҳбатлар, тасаввур оламида кезишлар, армонли онлардаги қалб кечинмалари тасвирларидан ҳам заргарона, узукка кўз қўйгандек фойдаланиб кетадики, булар барчаси биргаликда бадииятга хизмат қилган. Айниқса, бу усул алоҳида муҳаббат-ла тасвирланган Зайнаб образида, унинг ички оламини назокат ила чизишда жуда ҳам қўл келган. Шусиз ҳам армонлари беадад, шусиз ҳам орзулари топталган Зайнабнинг онаси-ла хаёлан суҳбатларини эсланг.

«— Сен болалигингда Кумуш бўлишни орзу қилардинг.

— Орзу қилардим, ойижон.

— Кумуш заҳарланган эди, шуни ўйламабмидинг?

— Ҳа, заҳарланган эди.

— Ўзбек ойим қора кийган эди-ку...

— Ҳа, қора кийган эди.

— Заҳарланган Кумуш қайта тирилар, деб ўйладингми?

— Ўйладим, ойижон.

— Ўзбек ойим қора либосини ташлайди, мотам кунлари тугайди, деб хаёл қилдингми?

— Хаёл қилдим, ойи».

Шайтанат олами Зайнабни ана шундай гўзал орзуларидан, бир умр кутиб ардоқлаб келаётган Кумуш муҳаббатидан жудо қилди. Наинки уни, Зелихондек, Чувриндидек мард йигитларни адо қилди, бевақт хазон қилди.

Анварни қувғинди, Элчиндек ҳофизни хароб этди. У олим-ку, у истеъдод-ку демади.

Асадбек-ку қасос деб нимага эришди?

Эсланг. Укасидек азиз бўлиб қолган Чувриндидан айрилган... «Асадбек қабристондан тўғри эски шаҳардаги уйига борди. Совуқ уй. Совуқ танча. Худди қирқ йил аввалги каби...»

У ҳар йили ўттиз биринчи декабр куни шу уйда бўларди. Бу сафар кела олмаганди... Кечикиб бўлса-да, «Бугун келди. Елкасида бир олам ғам билан келди. Инсон боласига хос покиза туйғуларни қувган кундан бери орадан қирқ йилдан ошиқроқ вақт ўтибди. Ўшанда митти юрагига ёвузлик тухум қўйган, ёвузликнинг биринчи овозини ўртоғи Жалил эшитган эди.

— Уларни ўлдираман!..

Ҳозир бу овозни ўзи ҳам эшитди. Эти сесканди...»

Сескангани рост бўлсин!

Етиб келган жойини англагани рост бўлсин!

Сиз ила биз эса «Азу биллаҳи минаш-шайтонир рожийм» дея қувилган лаънати шайтон ёмонлигидан Оллоҳ паноҳини сўрайлик. Илоҳим, ҳар биримизни Ўзи ҳақ йўлига бошлаб, бошга

ташвиш тушган кезларда чиройли сабр этгувчилардан қилсин. Ердаги барча гуноҳ ишларни чиройли кўрсатиб қўйгувчи Шайтондан ўз паноҳида асрасин.

© Тоҳир Малик

Ислон.уз маърифат марказидан олинди.

www.ziyouz.com - 2008